A VÁRADI PÜSPÖKSÉG
TÖRTÉNETE ALAPÍTÁSÁTÓL A JELENKORIG.

NEGYEDIK KÖTET.

A VÁRADI PÜSPÖKÖK
A SZÁMÜZETÉS S AZ ÚJRAALAPITÁS KORÁBAN
(1566—1780).

DEBRECEN, 1935.

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE.

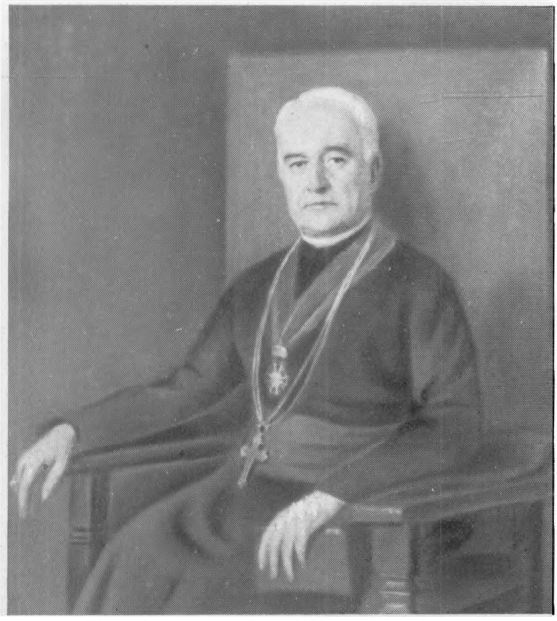

Bunyitay Vince ötvenhat éves korában.
(1837—1915)
(László Fülöp festménye.)

A VÁRADI PÜSPÖKÖK
A SZÁMÜZETÉS S AZ ÚJRAALAPÍTÁS KORÁBAN (1566—1780).

NÉHAI LIPOVNICZKY ISTVÁN
VÁRADI PÜSPÖK RENDELETÉRE ÍRTA:
NÉHAI BUNYITAY VINCE
C. PÜSPÖK, VARADI KANONOK.

ELŐSZÓVAL ELLÁTTA ÉS KIADTA:
DR. LINDENBERGER JÁNOS
A VÁRADI EGYHÁZMEGYE MAGYARORSZÁGI APOSTOLI KORMÁNYZÓJA.

A VÁRADI KÁPTALAN MEGBÍZÁSÁBÓL
SAJTÓ ALÁ RENDEZTE, KIEGÉSZÍTETTE ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA:
DR. MÁLNÁSI ÖDÖN

(KÉT TÉRKÉPPEL, 12 KÉPPEL ÉS 60 OKIRATMÁSOLATTAL)

DEBRECEN, 1935.

Ára 12 pengő.

Minden jog fenntartva.
Copyright by Dr. Málnási Ödön. Eger, 1935.
(Váradi Székeskáptalan 1929.348. sz. határozata.)

A Kapisztrán-nyomda nyomása. Vác. Felelős: Farkass Károly.

Az utolsó váradi püspök,

GRÓF SZÉCHÉNYI MIKLÓS

áldott emlékének,

kinek nemes lelke tette lehetővé

e IV. kötet megjelenését.

ELŐSZÓ.

A Mindenható bölcs rendelésének tulajdonítható, hogy néhai Bunyitay Vince c. püspöknek a váradi püspökség történetéről írt munkája negyedik kötete negyvenhat évi késéssel jelenik meg. Nemcsak a váradi egyházmegye papjainak és híveinek, hanem a magyar nemzet multján okulni, tanulni kívánó olvasóknak sem tudunk időszerűbb könyvet átadni, mint a váradi püspökség bukását, árvaságát és felemelkedését bemutató jelen munkát.

Történeti kutatásaink hivatott vezetőinek minden törekvése arra irányul, hogy meggyérült számú történettudósainkat nemzetünk elbukásának és felemelkedésének korszakai felé irányítsák. Ennek ellenére ilyen tárgyú és nagyobbszabású történelmi munkákat még mindig nélkülözünk, mert Magyarország szétdarabolását és későbbi felemelkedését megvilágító tudományos történeti munka önállóan az utolsó másfél évtizedben, utolsó elbukásunk óta, nem jelent meg. A váradi székeskáptalan országos levéltárának iratai között kellett egy ilyen kiváló könyv kéziratának évtizedekig porosodni, hogy a legalkalmasabb időben megjelenve, oktasson bennünket és hitet öntsön lelkünkbe: nemzetünk feltámadásának és a váradi püspökség újbóli felemelkedésének hitét.

Bunyitay jelen munkájából megismerhetjük a váradi püspökség és a váradi káptalan szétbomlását, számos világi hívőnek egyházunktól való elfordulását, hitének kicserélődését, a fejedelem kártékony beavatkozásait. Magunk előtt látjuk azon időket, amikor egyházmegyénkben katolikus pap sehol sem állapodhatott meg: „a helyet, ahova ért vagy ült, megmosták, mint valami megfertőzöttet," ha valahol meghúzódtak, rájuk gyújtották a szállásukat. Elidegenülnek vagy elpusztulnak a régi templomok; rommá töretik Szent László díszes székesegyháza. Azután 32 évi szolgaságra jut Várad a török megszállás

következtében. A váradi püspökök egész sora Váradtól messze, a királyi területen várja az ígéret földjére juthatást és csak a tizennegyediknek sikerül a felszabadulás napján Várad véres rögein és romjain hálaadó szentmisét mondani és a hősök vérével megszentelt földet leborulva megcsókolni. Megismerjük a püspökség újraalapításának két nemzedéket foglalkoztató nagy művét, a székeskáptalan helyreállítását, papnevelő intézet létesítését, az egyházmegyének világi papokkal és szerzetesekkel való megerősödését, a hitélet, művelődés, termelő munka újravirágzását és az egyházmegye híveinek megsokasodását. Végül magunk előtt látjuk az újraalapítás koronájának: az új székesegyháznak felemelkedését, megépítését és felszentelését.

Sivár korszakunk hétköznapi küzdelmeiben nem ritkán gondolunk hajócskánk elmerülésére. De ezen könyv minden sorában az Úr Jézus kiált felénk: „Mit féltek, kicsinyhitűek?" Volt a váradi egyházmegyének a mainál még szomorúbb korszaka; volt több csapás, nagyobb pusztulás, erősebb gyérülés és szomorúbb árváskodás is! Mi is érhetünk még rosszabb napokat és talán korszakot is, de újból és újból felemelkedünk...

Lehet-e a magyar katolicizmus és a széttagolt magyarság egységét történelmi távlatból jobban bemutatni, mint húsz olyan váradi püspök életrajzán keresztül, kik közül egyidejüleg egy kalocsai érsek, egy erdélyi püspök, egy pécsi püspök, négy esztergomi prépost, négy szepesi prépost, három pozsonyi prépost, három jászói prépost, egy leleszi prépost, egy szentgotthárdi apát és egyben a bíbornoki collegium tagja!? Hét egyházmegye élete talál szerves kapcsolatot a váradi püspökök működésével. És méltányolhatjuk-e eléggé a váradi püspökök multját, ha csak azt tesszük még hozzá, hogy a 20 váradi püspökből kettő esztergomi-, öt kalocsai érsek, öt egri püspök, egy győri püspök, három váci püspök, egy nyitrai püspök lett!?

De ezen munka nemcsak a magyar katolikus egyháztörténelem több, mint két századának jelentékeny emlékköve, hanem nagyon becses és gazdag adattára a magyar politika-, gazdaság-, nemzetiség-, irodalom- és művészettörténetnek is.

Bunyitay Vince történetírói munkásságával olyan elévülhetlen emléket hagyott hátra az örökös nemzedékeknek, hogy neve a magyar történettudomány múltjában éppen olyan örökös lesz, mint Verancsics, Oláh, Brodarics, Forgách, Horváth,

Ipolyi, Rimely főpapoké, Rómer Flóris, Hevenessy, Pray, Katona és a többi paptörténészek nevei. Méltó arra, hogy posthumus munkájának megjelenése alkalmából, születésének közel századik, immár kilencvennyolcadik évfordulóján életéről és munkásságáról röviden megemlékezzünk.

*

Bunyitay Vince Sátoraljaújhelyen, 1837 január 11-én, akkor már közel kétszáz éve nemes családból született. Őseinek nagyrésze református pap. Bunyitay János a gálszécsi kerület ref. esperese. Fiai közül kettő szintén református pap. Unokája, Bunyitay András Zemplén vármegye kórházának gondnoka, aki katolikus felesége, Szepesi Anna kívánságára beleegyezik összes gyermekeinek katolikus nevelésébe. Az első gyermek, János a kassai egyházmegyében katolikus pap lesz és bátyjától kedvet kap Vince is a papi pályára. Tíz éves korában, bátyjának első miséjén elhatározása megszilárdul. Tizenegy-tizenkét éves korában családja két ifjú tagja a szabadságharcban lelt hősi halálának hatása alatt izzó nemzeti érzelmekkel telítődött lelke. Tizenhárom éves korában atyja elhalálozik, anyja pedig a kassai gimnáziumban neveltetti. Később az egri papneveldében találjuk, amelynek elvégzése után Bartakovics Béla egri érsek az érseki irodába actuáriusnak nevezi ki. De Bunyitay nem tud a gépies másolással megbarátkozni, két havi írnokoskodás után inkább reverendáját veti le és Pesten, Gschwindt szeszgyáros családjánál nevelői állást vállal. Végre 1859 márciusában Váradon a jóságos lelkű Szaniszló püspök fölveszi a váradi egyházmegyébe és novemberben Békéscsabára küldi segédlelkésznek. Alig másfél év mulva a váradolaszi plébániára helyezik, ahol 1863-ban kiadott két kötetes ifjúsági olvasmányaival szépírónak indul el.

Ezernyolcszázhatvanhárom végén a szentjobbi plébániát kapja meg, ahol édesanyja 26 éves plébánosfiától átveszi a gazdálkodás terheit és a költő Bunyitay a környezet történeti emlékeinek hatása alatt öt év alatt történetíróvá alakul. Ez időben a magyar katolikus papság a tudományok művelése terén felülmulhatatlan szorgalommal vezet, ami a fiatal, törekvő plébánosra csak buzdító hatással volt. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai között 27 tudós katolikus papot találunk. Ezernyolcszázhetvenkettő májusában — inkább localpatriotizmusból — a báró Sennyey család zemplén-csörgői levéltárát látogatja meg, ahol végleg elhatározza, hogy erejét a magyar történetírásra fordítja. Egymásután keresi fel a különböző levéltárakat, pedig közben Szentjobbról Bélfenyérre kerül plébánosnak, ahol nincs káplánja és így helyettesítése körülményes. Nyolcvankétéves anyjának 1879-ben bekövetke-

zett halálakor tovább nem törődik a jövedelemmel, önként lemond plébániájáról és kérésére Lipovniczky István püspök könyvtárosává nevezi ki, egyben megbízást adva a váradi püspökség történetének megírására. Nyolc évi kutatásainak eredményeit egymásután közli értekezéseiben az ismeretlen apátságokról, az egyedi apátságról, a váradi ős székesegyházról, az új székesegyházról. De ezen értekezései 1883-ban csak szellemi forgácsoknak bizonyultak. Püspöki könyvtárosi állásának első két éve alatt munkaereje teljes megfeszítésével egészítette ki és rendezte el a váradi püspökség történetéről egybegyüjtött hatalmas forráshalmazát. Felkereste Szepeshely, Róma Kassa és Nagyszeben között az összes, szükségesnek látszó egyházi, világi és főúri levéltárakat és adatait az egész egyházmegyében végzett körútján, helyszínen is egyeztette.

A hatalmas, 1483 oldalas munka három kötetben 1883—1884-ben jelent meg és általa Bunyitay a magyar történetírók élvonalába lépve, 1884 nyarán a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választatott.

A nagy munkát Bunyitay még három kötetes művel (1566—1885) kívánta kiegészíteni; ezért felkereste újból Szepesmindszent, Róma, Bécs és Kolozsvár között a levéltárak hosszú sorát. A negyedik kötet egyik részleteként 1885-ben ki is adta a mai Nagyvárad megalapításáról szóló értekezését, de Lipovniczky püspöknek 1885-ben bekövetkezett halála és Ipolyi Arnold püspöknek nagyon korai halála után az akkor éppen ötven éves Bunyitay a 12 éves tervének megvalósításáról apránként lemondott. Már Ipolyi is elsősorban saját munkáinak egybegyüjtésére és sajtó alá rendezésére használta fel Bunyitay sokoldalú tudását. Utóda, Schlauch Lőrinc is beszédeit vele gyüjtette össze és rendeztette sajtó alá; majd a természetvizsgálók nagyváradi gyűlése alkalmából vele szerkesztette Nagyvárad monográfiáját. Bunyitay éppen ezen időben, 1888-ban fejezte be a váradi püspökség története negyedik kötete kéziratának megszövegezését és a következő 6—7 évben csak néha tudott egy-egy újabb adatot betoldani könyvébe. Nagy munkáját már nem folytathatta.

Ereje szétforgácsolásához járult az is, hogy a vaticani okirattár bizottságának felkérésére a vaticani levéltárban kutatott és egyéni elhatározásból a Vaticani Okirattár V-ik köteteként megírta a római Szent Lélek Társulat 1446—1523 évi történetét is. A Szent István Társulat felkérésére pedig a fővárosi, bécsi és vidéki levéltárakból összegyüjtötte a magyarországi hitújítás korára vonatkozó nagyszámú egyháztörténeti adatokat. Közben egy barátjának, Bölöni Sándornak kérésére vele együtt bejárta Szilágy vármegyét és összegyüjtötte, majd kiadta Szilágy vármegye középkori műemlékeiről, azután a gyulafehérvári székesegyházról megírt értekezéseit. De nem feledkezett el egészen régi kutatási köréről sem. Nagy mun-

kája negyedik kötetének kéziratairól egymásután közölte Bihar megye oláhjainak vallási únióját, majd Nagyvárad törökfoglaláskori állapotát.

Ezen időben (1889) a katolikus paptörténészek egész vezérkara versenyzett a mult emlékeinek kegyeletes feltárása és konzerválása munkájában. Pannonhalmán Vaszary Kolos, Esztergomban Knauz Nándor, Pozsonyban Pór Antal, Ortvay Tivadar, Felsődióson Jedlicska Pál, Győrött Balics Lajos, Nyitrán Takáts Sándor, Pécsett Békefi Remig, Budapesten Dedek Crescenc Lajos, Egerben Kandra Kabos, Törökszentmiklóson Balázsy Ferenc, Kassán Bubics Zsigmond, Gyulafehérváron Temesváry János serénykedtek a történettudomány művelése terén. De együtt sehol sem volt annyi jeles paptörténész, mint Váradon.

Rómer Flóris, Fraknói Vilmos, Bunyitay Vince és Karácsonyi János a magyar történetirás szolgálatában igyekeztek kiváló váradi elődeikhez, Gánoczy, Pray, Fejér műveihez méltó munkákat alkotni. A Magyar Tudományos Akadémia is ezen időben évenként legalább 5—6 történelmi pályamunkát jutalmazott egyenként ezer-ezer forinttal és Váradon a négy paptörténész egymással vetélkedett a nemes munka alapján megszerezhető elismerésért.

Ennyi önzetlen és nagy tudományos munkálkodásának elismeréséül Schlauch Lőrinc bíboros-püspök előterjesztésére Őfelsége I. Ferenc József király az 56 éves Bunyitay Vincét 1893-ban váradi kanonokká nevezte ki.

Kinevezésétől kezdve tizenhárom évig lehettem szerencsés vele Váradon állomásozni és nemes egyéniségét közelebbről megismerni. A heves, sanguinikus temperamentumú kanonok mindig büszke volt nemességére, de lelkét a szüntelen munkával és negyedszázadon át nagymértékben gyakorolt jótékonyságával tette igazán nemessé. Munkaszeretete kiapadhatatlan volt. Utolsó évtizedeiben alig hiányzott vendég az asztalánál. de csak vacsoránál, mert ebédidőben nem hagyta volna munkáihoz fűződő gondolatmenetétől eltereltetni magát. Ha vidéki terepszemlevételre volt szükség, egy kulacs borral, szalonnával és kenyérrel feltarisznyázottan járt gyakran uttalan helyeken, hogy felmérjen vagy lerajzoljon egy-egy régi templomromot. Szervezete, nagy ellenállóereje sok mindenre képesítette. Szívesen járt télen az alpári és rontai erdőbe ebédelni, ahol a legszelesebb helyen rakatott tüzet, a magasütötte ebéd elfogyasztása után acélkovával és taplóval pipára gyújtott és olyan nyugodtan beszélgetett, mintha fűtött ebédlőben ült volna.

Zempléni származását sokat emlegette és dolgozószobájának legbecsültebb disze, Pataki Lászlónak, egy kuruc ezredesnek képe mellé Telepy Károllyal Sátoraljaújhely képét festette meg.

Nemcsak könyveinek magyaros stílusa, de beszéde is nagyon magyaros, zempléni zamatú. Környezete mindenkori tagjait szorgalmasan inti az idegen kifejezések mellőzésére. Még a „Laudetur"-ra is „Mindörökké"-vel felel. A magyar templomi népénekeket mindenekfelett szereti. Magyarsága miatt még borotvált arcot sem néz szívesen. „A német ugyis szolgává akar tenni bennünket, ne tegyük hát magunkat lakájjá" — mondogatta a XX. század kezdetén borotválkozni kezdő fiatal embereknek.

Bunyitayt Váradon mindenki tisztelte és szerette. Még a nálánál tizenhárom évvel idősebb Schlauch bíbornok is „bátyám"-nak szólította.

Kanonokká történt kinevezésekor a káptalan tagjai erdészeti dékánná választották és a sok munkától már reszkető kezű, nagyon nehezen látó, idegbeteggé lett Bunyitay munkaerejét az erdőgazdaság is lekötötte. Gálosháza és Doborcsány között — a középkori példák felújításával — hatalmas pisztránggazdaságot létesített. Megsokasodott jövedelmeivel pedig maecénáskodni kezdett.

Egykori plébániáján, Bélfenyéren, melynek temetőjében határtalanul szeretett édesanyja nyugodott, 1903-ban kisdedóvó-intézetet építtetett „Istenemnek és fajomnak" felírással; egykori plébániája kisdedeinek gondozására Szent Vince leányait rendelé, a nővérek eltartására 28.000 koronás, az épület fenntartására 2.000 koronás, a szegény gyermekek felsegélyezésére 4.000 koronás alapítványt tett. Azután megvette a szomszédos telkeket és azon új iskolaépületet emeltetett.

Nagyvárad számára 20.000 korona költségen létesítette a Bunyitay-ligetet, mely legújabban Parcul Alba Julia nevet kapott.

1907-ben a rokon Bunyitay-családok jóltanuló gyermekei számára a váradi egyházmegyei alapítványi pénztárnál 60.000 koronás ösztöndíjalapítványt tett.

1881 nyara óta lappangó vágyát: a rég eltűnt csolti apátság irázi templomának megújítását is kielégíthette 1912-ben. A ledőlt, elpusztult református templom helyén saját, nagyon magyaros elgondolású tervei szerint 100.000 korona költségen katolikus templomot építtetett, maga gondoskodván teljes felszereléséről is. A templomot ékesítő címer alá „Bocsásd meg a mi vétkeinket" jelmondatot írta és még a legutolsó napjaiban, félig eszméletlen állapotában is élete lelki koronáját, az irázi templomot emlegette.

Munkában kimerült, hetvenhétéves korában összeroppant. Szívműködése folyton gyengült. 1915 márciusának kezdetén püspökünk, gróf Széchényi Miklós sürgős előterjesztést tett Bunyitaynak cimzetes püspökké való kinevezésére. Március 27-én Jankovics Béla miniszter táviratilag közölte a cimzetes

püspöki kinevezést. Az agg főpap már napok óta önkívületlen állapotban volt, de amikor kis időre magához tért és közölték vele a püspöki kinevezést, örömmel mondotta: „Legalább elmondhatják, hogy a szegény kálvinista Bunyitayakból egy püspök is került ki"... Másnap, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján dr. Karácsonyi János kanonok a halálra készülő püspök betegágyánál elmondotta az ordo commendationis animaet és március 26-án este háromnegyed kilenckor Bunyitay szenvedés nélkül visszaadta nemes lelkét Teremtőjének.

*

Bunyitaynak a váradi püspökség története 1566 utáni korszakairól írt kéziratának kiegészítésére, sajtó alá rendezésére, kiadására és az ötödik—hatodik kötet megírására sohasem maradt ideje. A káptalan levéltárában azon rendelkezéssel helyezte el a kéziratot, hogy majd valamelyik történetíró használát vegye. Ennek ideje Bunyitay halála után 14 évvel következett be, midőn dr. vitéz Málnási Ödön tanár gróf Csáky Imre bíbornok, váradi püspök és kalocsai érsek élet- és korrajzához adatokat gyűjtve, a váradi egyházi levéltárakat is felkereste és a kéziratot megtalálta; a váradi székeskáptalan felhasználta az alkalmat a kézirat kiadására és a sajtó alá rendezésre szóló megbízást megadta.

A váradi káptalan választása szerencsés volt, mert nem is találhatott volna alkalmasabb történetírót. Dr. vitéz Málnási Ödön közel egy évtized alatt Csáky Imre bíbornok élete és kora megírásához öt ország hatvannyolc levéltárából olyan nagymennyiségű és új értékű adatokat gyüjtött, hogy műve, a szakkritika szerint, a Fraknói Pázmány-életrajz megjelenése óta eltelt hat és fél évtized első, maradandó értékű magyar katolikus egyháztörténeti biografiáinak tekinthető és XI. Pius pápa Ő Szentsége részéről is 1933 október 10-én legmagasabb elismerésre és dicséretre érdemesült. Ezen élet- és korrajz Bunyitay posthumus munkájának éppen középső korszakanyagát világítja meg tüzetesebben és így a szerzőnek bőséges alkalma volt a váradi püspökség története negyedik kötetét felölelő események kapcsolatait nagyobb részben levéltári forrásokból megismerni és az utolsó negyvenhat évi történettudományi irodalom erre vonatkozó kutatási eredményeit kiegészítő jegyzetekben feldolgozni.

A történeti kritikával vizsgálódó olvasónak módjában áll a kétféle betűtypussal szedett munkában különválasztani a

néhai jeles szerző eredeti szövegét és a sajtó alá rendező történetíró kiegészítéseit, jegyzeteit. Bunyitay ezen negyedik kötetét az új székesegyház felszenteléséig, illetőleg a váradi püspökség újra alapításának ezáltal történt befejezéséig kívánta megírni, azonban Patachich püspök és Esterházy Károly egri püspök váradi találkozását megörökítő leírásnál a könyv megszövegezését tovább nem folytathatta. Ennek kiegészítése a sajtó alá rendező feladatává vált és így a munka Bunyitay eredeti tervének megfelelően befejezést nyert.

Ha módom lesz a még tervezett két kötet megírására megbízást adni és Bunyitay munkatervét az utolsó váradi püspök haláláig terjedő feldolgozás kiadásával megvalósítani, akkor a kései nemzedékek is hat kötetben együtt láthatják püspökségünk dicső, megpróbáltatásokban gazdag multját és jövőjébe vetett hitük is megerősödhetik.

Egyrészt néhai Bunyitay Vince c. püspök iránti kegyeletem lerovására, másrészt püspökségünk iránt érzett hálám és annak multja iránti nagyrabecsülésem kifejezésére azon óhajjal adom ki ezen posthumus munkát, hogy egyházmegyénk papjain és hívein kívül nemzetünk multjából erőt meríteni kívánó magyar katolikus testvéreink is fogadják azt olyan szeretettel, aminővel én azt közreadtam.

Debrecenben, 1935 január 11-én.

Dr. Lindenberger János
a váradi egyházmegye magyarországi
apostoli kormányzója.

BEVEZETÉS.

NEMZETÜNK ezredéves küzdelme s harcai között kétségkívül nem a legérdektelenebbek azok, melyeket műveltsége érdekeiért vagy hite s lelkiismerete szabadságáért vívott. Ezek a nemzet szellemi csatái.

Ezeknek is megvoltak éppen úgy, mint a politikai s fegyveres harcoknak, vezéreik, meg táboruk és véres áldozataik; de hatásuk mélyebb és állandóbb vala, mert a nemzet érzületét, gondolkodását, szokásait s egész szellemi életét megváltoztatták.

Eme szellemi harcok közül a három nagy vallási küzdelem emelkedik ki: a kereszténység küzdelme az ősi hittel; Huss tanainak fellépése nálunk; végre a XVI. század hitújítása.

A hussita tanok elterjedését hazánkban történelmünk még nem méltatta eléggé.[a] Írott emlékeink „Bohemi" kifejezésében csak cseh rablólovagokat s úgynevezett zsebrákokat látott. Pedig e kifejezés egész tömegekre a Tiszavidékén is alkalmaztatik, s népünk még Biharban, Szilágyban is emlegeti régi egyházairól, hogy azokat a csehek építették. Kétségkívül nem a cseh martalócok, kik csak pusztítani tudtak, hanem azok, kik nemzetünkből az akkor úgynevezett cseh vallást, a hussitizmust elfogadták. Feltűnő az is, hogy az ilyen egyházak rendesen csúcsívesek, s így keletkezésük Huss tanainak korába esik.

A XVI-ik századi hitújításnak nálunk is már egész irodalma van; de vajmi kevés az, ami abban egykorú adatok nyomán készült;[b] XVII-ik, sőt XVIII-ik századi írók, kik pedig állításaik igazolására egykorú forrásokra éppen nem hivatkoznak, széltére idéztetnek azokban, s közleményeik készpénzül fogadtatnak.

Általában úgy vagyunk a hazai reformáció történelmével, mint a Névtelen jegyző krónikájával: nincs benne természetes fejlődés. Az állapotok, miket vázol, sokkal későbbiek.

Nem elég, hogy mindjárt Luther fellépte után beszél

egész protestáns községekről, hanem még a hitbeli szakadást is egyszerre oly bevégzettnek s a régi hitet annyira elhagyottnak tünteti fel, mintha nemzetünk, mely még tegnap katolikus volt, másnap már tudni sem akart atyái hitéről, s mint kész protestáns kelt volna fel.

Hogy ez mind nem így volt, kivált fajunknál, mely valami nagy hajlékonyságról különben sem ismeretes; hogy az „apostolok" a XVI-ik században sem arathatták mindjárt és mindenhol fáradságaik gyümölcseit: azt már a dolog természete is sejteti, valamint érezte korán elhúnyt tudósunk, Révész Imre,[1]) igazolják a történelem hasonló eseményeinek fejlődései s az újabban felmerült történeti adatok.

Ilyenek azok is, amelyek nemrég a bécsi császári házilevéltár iratai között akadtak kezembe. A XVI-ik század nagy vallási küzdelméhez egykorú kezektől s éppen a tiszántúli tájakról szolgáltatnak kiegészítő vonásokat. Bár méltóknak is találtassanak arra, hogy előterjesztésükkel fárasztani merem olvasóim becses figyelmét.[c])

* * *

Míg Várad püspöke s Erdély kormányzója, Fráter György élt, erős karja ameddig elért, fenn tudta tartani a régi hitegységnek legalább látszatát.

Még az egyházzal s egyházi intézményekkel elégedetlen elemek is inkább csak forronganak; határozottan katolikus hiten levőknek nevezik magukat, s hitvallásukat „confessio catholica"-nak.[2])

Az 1545-iki erdődi zsinaton még hitcikkelyeik közé iktatják, hogy „a püspököket örömmel akarnák hallgatni és nékiek engedelmeskedni, csak el ne térnének az evangéliumtól" (XI. §). Vallják, „hogy az úrvacsorában valósággal adatik a Krisztus teste és vére" (VI. §). Meghagyják a fülgyónást (IX. §), s kijelentik, hogy a feloldozás, a szentségek kiszolgáltatása s az ünnepek megülése körül ugyanazon szertartásokat követik (X. §).[3])

[1]) „A szegény jobbágy nép mintegy tudta s akarata nélkül vezettetett át a reformáció mezejére, s voltaképen csak akkor kezdett eszmélkedni, amidőn a képek, oltárok s misemondó ruhák, latin nyelv s más effélék kezdetek eltünni a templomból, ami azonban éppen nem egy nap műve volt". *Protestáns Figyelmező.* 1870. év. 396. l.

[2]) *Kiss Á.*: A XVI-ik században tartott magyar reform. zsinatok. 30, 77. 80.

[3]) U. o. 11—13. l.

De még 1551-ben is megvannak szentképeik, oltáraik, egyházi öltözeteik, s papjaik misét szolgáltatnak még Debrecenben is.[4])

Az alvinci véres dráma után azonban egyszerre megváltozott a helyzet.

Ferdinánd király, amint Erdélyt Izabella átvette, a királyné hívének, Petrovics Péternek helyébe temesi főispánnak Losonczy Istvánt nevezte ki. E kinevezés a legindokoltabb volt. Nemcsak Losonczynak személyes képessége s katonai erényei, hanem érdekeinél fogva is. Temesvár felett, a Fehér-Kőrösvölgyén jelentékeny birtokai valának; három vár: Pankota, Jenő és Dézna terjedelmes tartozékaikkal, melyeket még Zsigmond király adományozott 1387-ben őseinek, szintén István és László szörényi bánoknak.[5]) De Losonczy, míg Izabella uralma tartott, e birtokaitól távol, nógrádmegyei jószágán lakott, s így történt, hogy távolléte alatt s Petrovics kedvezése mellett említett birtokainak egyikén, Pankotán a hitújítók meghonosodtak.

Amint azonban főispáni székét elfoglalta, nemcsak Temesvárról űzte ki a hitújítókat, amit Czvittinger tudósításaiból eddig is tudtunk,[6]) hanam Pankotáról is. És ezzel alkalmat szolgáltatott egy még érintetlen város első reformálására.

Pankota, Arad és Nagyvárad között esik, a váradi püspökségnek éppen régi határainál. A pankotai hitújítók tehát jól ismerhették a váradi viszonyokat. Kétségkívül tudták, hogy ott most Varkocs Tamás bihari főispán s az üresedésben levő püspökség javainak kormányzója az úr, ki nem rossz szemmel nézi a hitújítókat, sőt nyilván lutheránusnak tartatik. Az üldözötteknek tehát ezúttal nem soká kellett törni árva fejöket, hogy hová meneküljenek? 1552 júniusában megjelentek Váradon.

Szent László városának falai között még eddig legalább nyiltan nem hangzottak az új tanok. Maga a váradi káptalan is tanuskodik erről.[7]) Most egyszerre a pankotai menekültek

[4]) Okirattár 2. sz.

[5]) Pesty F.: A szörényi bánság. I. 265. l. — Bánffy oklt. I. 387. és 389. ll.

[6]) Specimen Hungariae literatae 365. l.

[7]) Várad, 1552 jún. 25. A váradi káptalan jelentése Oláh Miklós kir. kancellárnak. — Okirattár 1. sz.

nemcsak titkon, házról-házra járva, hanem nyiltan is hirdetni kezdték azokat. Sőt kirándultak Várad vidékére, s igyekeztek pankotai vereségökért a kölcsönt visszaadni: zaklatván, s olykor plebániájokból is kiűzvén a régi hit papjait.[8])

Kik voltak névszerint Váradnak ezen pankotai vendégei s mi történt utóbb velök? forrásunk nem említi. De szól Váradnak egy másik látogatójáról, ki szintén az új tanok hirdetője, a legszenvedélyesebb, akinek már nevét is fenntartotta.

Ez Köleséri Kristóf deák. Ily néven egészen új alak a reformátorok soraiban. Tudósításunk, mely a lehető leghitelesebb, mint látni fogjuk, s jól értesült, azt mondja róla, hogy a wittembergi egyetemen tanult. De Köleséri tanulót az említett egyetem anyakönyvében nem találunk. Van azonban ott egy Kristóf, ki az 1544—1545-ik évi tanfolyamra, mint „Lippára való" iratkozott be.[9]) Ez kétségkívül ugyanaz, kiről tudjuk, hogy Petrovics idejében Temesváron Szegedi Kiss Istvánnal együtt tanított,[10]) s 1555-ben az óvári zsinaton jelen volt.[11]) E Lippai Kristóf tehát Köleséri Kristóffal, ki 1552-ben tűnik fel, egykorú s nem lehetetlen, hogy ugyanegy személy is. De forrásunk az utóbbinak sem lippai, sem temesvári tartózkodását nem említi; határozottan köleséri lakosnak mondja.

Bihar megyében, Toldy Miklós és Arany János városa, Nagyszalonta mellett folydogál a Kölesér-patak. E patak partján, a várostól délre emelkedett hajdan Kölesér városa. Elpusztult házainak nyomai még látszanak, s egy hátasabb helyen a tégladarabok nagyobb tömege jelöli a helyet, ahol szentegyháza állt. Ez egyház jámbor lelkésze, mint forrásunk mondja, 1552 tavaszán szorongó szívvel rebegte imádságait.

A város a váradi püspökség ősi birtoka volt,[12]) s mint ilyen, a jelzett időben Varkocs Tamás hatósága alatt állt. Ez a körülmény bátorította fel Kristóf deákot, hogy az egykorú kifejezés szerint „hitet igazgasson"[13]) s új tanait, melyeket a német egyetemről hozott magával, most már nyiltan is hirdesse. Beszédeire, mint forrásunk mondja, a város lakosai két pártra szakad-

[8]) U. a.
[9]) Fraknói V.: A hazai s külföldi iskolázás. 298. l.
[10]) Czvittinger D: Specimen Hung. literatae. 395. l.
[11]) Kiss Á,: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok. 32. l.
[12]) A váradi püspökség tört. II. 253. — III. 466. l.
[13]) Báthory Zsigmond 1595-i levele a váradiakhoz.

tak, s régi lelkészük aggodalommal látta, hogy akik egyek voltak hit, remény és szeretetben, most halálra keresik egymást.[14])

Eközben értesülhetett Kristóf deák pankotai elvtársainak váradi sikereiről. Ez még bátrabbá tette. Fogadkozott, hogy nemsokára prédikálni fog Váradon. Csakhamar meg is jelent ott, s nem félt bemenni a várba sem. Prédikálni nem mert ugyan, de néma sem maradt.

Éppen Úrnapjának nyolcada volt, mely alatt az Oltáriszentséget ünnepelték akkor is. Szent László székesegyházának boltívei alatt zengett az ős ének:

„Azért ezt a nagy szentséget
Leborulva imádjuk!"

És Kristóf deák gúnyosan, de annál hallhatóbban jegyezte meg, hogy aki előtt leborulnak, akit imádnak, az nem szentség, hanem maga a sátán.

Midőn pedig meghallotta, hogy a városban Bencze deák a régi szokás szerint vette magához halálos ágyán az Úr testét, sietett a beteghez, „A sátánt vetted magadhoz" — rivalt a betegre — „ki még ma a pokol fenekére visz, ha tüstént keresztény módon meg nem áldozol".[15])

Váradnak régi egyházi testületei még akkor érintetlenül állottak. A lakosok közül lehettek egyesek, kik rokonszenveztek az új tanokkal, de a nagy többség még hű vala hitéhez. Ezt igazolja nemcsak a váradi káptalannak már idézett nyilatkozata, hanem Bencze deák imént említett esete, s azon körülmény, hogy még egy negyed század mulva is, az egykorú tudósítás szerint, mint Isten angyalát fogadják a hozzájok érkező régi hit papját.[16]) Különben is Várad mint város, nem bírt kegyúri jogokat, és így legalább anyagi érdekek nem ösztönözték az elszakadásra.

Ily körülmények között Kristóf deák kifakadásai a legtöbb helyen csak felháborodást kelthettek. Olyakat beszélt, mint tudósításunk megjegyzi, hogy azokat csak elmondani is vétek. A helyzet tehát, melyet fellépésével előidézett, kínos volt.

Ehez járult, hogy a további botrányok, avagy amitől méltán tarthattak, s ami utóbb, 1587-ben meg is történt, — a véres összeütközés meggátlását még remélni sem volt kitől. A ha-

[14]) Okirattár 2. sz.

[15]) V. ö. Okirattár 2. sz.

[16]) Socherus A.: Historia Prov. Aust. Societatis Jesu. I. 230—31. 276.l.

talom Varkocs kezében öszpontosult, s az ő védelmére, mint a következés meg is mutatta, számolni nem lehetett.

Ekkor a káptalan megragadta azon egyetlen eszközt, melytől még sikert remélhetett. Levelet írt az ország kancellárjának, melyben míg egyrészt előadta a történteket, másrészt megjelölte a gyógyszert is, mely nem egyéb, mint hogy ő felsége bízza másra Váradon parancsainak teljesítését. Levelét rögtön külön követtel útnak is indította.

E levél képezi említett forrásaink egyikét.[17])

A kancellár ekkor Oláh Miklós egri püspök volt. A XVI-ik századi főpapjaink között az első, ki fegyelemmel és tudománnyal vértezte fel a magyar katolikus egyházat a hitújítás ellen; Váradhoz ifjúkori emlékek is kötötték.[18])

Bécsben vette a váradi káptalan levelét. Ezzel egyidejűleg jelent meg nála Draskovich György aradi prépost, azelőtt váradi kanonok. A kancellár azonnal szóba hozta előtte a váradi eseményeket. Ezekről Draskovichnak is volt tudomása, s nemcsak megerősíté a váradi káptalan előadását, hanem még több érdekes részlettel ki is egészítette. A kancellár pedig annyira figyelemre méltóknak, sőt fontosaknak ítélte Draskovich tudósításait, hogy azokat rögtön leíratta vele, s a váradi káptalan levelével együtt, saját sorai kíséretében felterjeszté a királynak.[19])

[17]) Okirattár 1. sz.

[18]) Bél M.: Adparatus ad hist. Hungariae. 30. l. Ipolyi A.: Nicolai Oláh codex epistolaris. 544. l.d)

[19]) Dum iam has (literas) obsignare vellem, capituli ecclesiae Varadiensis nuncius huc ad me venit, per quem multa detestanda et enormia de Lutheranis mihi nunciarunt. Miserunt tamen et has literas, quas in specie ad Sacram Maiestatem Vestram misi. Supervenit etiam praepositus Orodiensis, qui tum Waradini, tum in aliis partium inferiorum locis versatus, multa mihi narravit, quorum nonnulla, quae verbis dixit, in scripta redigi iussi. Ea quoque Sacrae Maiestati Vestrae misi, ut intelligere dignaretur, quibus in periculis religio christiana etiam in Hungaria versetur, non modo in Waradiensi dioecesi, cuius Warkoch lutheranus nunc suppositus est, sed etiam in aliis, nam et ex Transylvania et ex aliis Episcopatuum aliorum locis quotidie non absimilia et adferuntur et dicuntur. (Kéri azért a felséget :) dignetur providere gratiose, ne tam blasphema in Deum committi possint; nam aliquoin brevi futurum arbitror, nisi provideatur in tempore, quod catholica religio in Hungaria inter plebem et rara erit et contemptui omnium exposita . . . Fidelis et humilis servitor Agriensis (episcopus) m. p. Bécs. Staatsarchhiv. Hungarica. 10-a Julii 1552.

Draskovichnak eme tudósítása megvan a bécsi cs. házi levéltárban,[20]) s ez jelzett forrásainknak a második.

Amiket fentebb Kristóf deákról előadtunk, azok már Draskovich jelentéséből vannak merítve; de foglaltatnak abban még egyebek is, melyek részint már ismeretes dolgokat erősítenek meg, vagy egészítenek ki, részint még ismeretleneket említenek.

Leginkább foglalkozik Kálmáncsehi Márton személyével, kit ő is debreceni plébánosnak nevez. Ez elnevezés éppen Draskovichnak tollából alighanem azt jelenti, hogy Kálmáncsehi a debreceni előkelő plébániára még püspöki küldetéssel bírt. De érdekesebb, hogy a később úgynevezett magyar hit kezdőjének egyenesen őt tartja; arról is tudósít, hogy miként fogták fel az egykorúak Kálmáncsehi tanait, hogyan gondolkodtak s ítéltek felőlök tulajdon társai is?

Kálmáncsehi — úgymond — azt tanítja, hogy Krisztus az apostolok szemeláttára felméne mennyekbe, teste tehát most ott van valahol, minélfogva tévednek mindazok, kik azt hiszik, hogy az Oltáriszentségben a Krisztus teste és vére valósággal jelen vagyon. Nem lévén pedig a Krisztus teste és vérével semmi dolgunk, hanem annak csak jele és képletével: feleslegesek az oltárok, s az oltári és papi öltözetek, amint ő maga csakugyan csupán egyszerű faasztalt használt, és saját mindennapi ruháit viseli még, „akkor is, midőn misét szolgál". De ezt már — folytatja Draskovich — a lutheránusok is megsokalták s gyűlésükön, melyet a mult hónapokban Ladány városában tartottak, Kálmáncsehit eretneknek jelentették ki s az egyház régi szertartása szerint kizárták, aki viszont őket átkozta ki.

Eszerint legalább tartalmánál fogva nem lehet apokrif János Zsigmondnak ama levele, mellyel az oltárok önkényes eltávolítását megtiltja.[21]) Az a körülmény sem szól hitelessége ellen, hogy János Zsigmond a levél keltekor Lengyelországban tartózkodott; a nemzeti párt hívei akkor is összeköttetésben állottak vele, s visszahívása már távozásakor el volt határozva.

Figyelmet érdemel a ladányi zsinat is, mely eddig egészen ismeretlen történelmünkben. A sok Ladány közül minden valószínűség szerint Püspök-Ladányt fogadhatjuk el, kivált ha a zsinat már 1552-ben történt, mikor ott, mint a váradi püspökség

[20]) Okirattár 2. sz.

[21]) Keresztény magvető. II. 220. l.

birtokán, szintén Varkocs parancsolt. A békésmegyei Körös-Ladányra kevésbbé lehet gondolnunk, mert annak neve a XVI-ik században még Nadány, amint ős birtokos nemzetsége maig Nadányinak írja magát.[e])

Lehetne e ladányi zsinat éppen az, melyet tornai vagy toronainak neveznek legújabban, de anélkül, hogy e nevek egyikének vagy másikának elfogadhatóságát igazolhatnák.[22]) Úgylátszik, hogy e zsinat neve egykorú írásban nem maradt fenn; későbbi másolataink pedig kivált a személy- és helynevek visszaadásában annyira megbízhatatlanok, hogy még nagyobb ferdítéseket is találunk bennök, mint Ladány helyett Torna vagy Torona. De legalább szerintem, az öt véleményező közűl, kik e zsinat helye felől nyilatkoznak, Sinay Miklós már eltalálta az igazat, midőn a zsinatot a berettyómenti Túr, ma Mezőtúr városba helyezi.[23]) E város neve Czvittingernél: „Thurunum",[24]) s csupán e szokatlan alakból származhatott a Torna vagy Torona elnevezés.

És így e ladányi zsinat, valamint Köleséri Kristóf deák alakja, s a pankotai, köleséri és váradi hitújító mozgalmak méltán igényelnek helyet a hazai reformáció történetében.

Ezzel kimerítettük az adatokat, melyekkel a váradi káptalan idézett levele s Draskovich előterjesztése történelmünkhöz járul

A következő események ismeretesek: Ferdinánd király csakugyan visszahívta Váradról Varkocs Tamást. Váradi püspökké s bihari főispánná *Zabardy Mátyást* nevezte ki. A katonás püspök, mint kortársai nevezték, kíméletet nem ismerő kardjával csendet parancsolt ugyan egyházi és politikai téren egyaránt, de az csak a vihart megelőzni szokott csend vala.

Amint rövid három év mulva, 1556 augusztus 12-én elhúnyt, nehány hét mulva a lenyügözve tartott események rohamos áradattal törtek elő s az új tanoknak a tiszai részeken osztatlan uralmat biztosítának hosszú időre.

Izabella s fia még 1556 őszén visszatértek. A kolozsvári novemberi gyűlésen a katolikus egyházi javak lefoglaltattak. A következő év júniusában Várad elesett.[f]) A váradi székeskáptalan s a szerzetek eltöröltettek. Egyedül Szent István társaskáptalana hagyatott meg leginkább avégre, hogy a káptalani országos levéltárat őrizze s a hiteleshelyi teendőket vé-

[22]) Kiss Á.: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok. 16. l.
[23]) U. o.
[24]) Specimen Hungariae literatae. 395. l.

gezze. 1566-ban az utolsó katolikus egyházi testület is számüzetett. Maga Váradnak püspöke, Forgách Ferenc letette a püspökséget s Erdélybe ment,[g]) hol megházasodni szándékozott.[25])

* * *

a) A kézirat megírása óta jelent meg *dr. Gerő János:* A cseh husziták Magyarországon Besztercebánya 1910., és *Tóth-Szabó Pál:* A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bpest. 1917. — *b*) A magyarországi hitújítás rendszeres feldolgozásának hiánya éppen Bunyitayt indította azon kezdeményezésre, mely miatt azután nem maradt ideje a váradi püspökség befejező, ötödik kötetének megírására. Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.: Egyházlörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1520—1551. I—V. kötet. Budapest. 1902—1912. — Erre támaszkodik a protestáns történelmi szemléletű Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 1921. és a katolikus szemléletű Bilkei Ferenc: Debrecentől Pannonhalmáig. Székesfehérvár. 1927. — *c*) Jelen kötet bevezetésének kézirata több helyen szétvagdalt, szétollózott, részben pedig kétféle szövegű. Látszik, hogy szerző a bevezetés szövegével nem volt megelégedve, azt javítani és bővíteni kívánta. A teljesen átdolgozott szöveg kézirata a szerző hagyatéki iratai között, a váradi székeskáptalan levéltárában, kutatásom alkalmával nem volt megtalálható, de olvasható *a Századok 1887-iki évfolyamában Bunyitay Vincének „A hitújítás történetéből"* című dolgozatában (389—399. l.). A nyomtatott szövegnek és a kétféle szövegű „Bevezetés" jelzetű kéziratnak gondos, mondatról-mondatra végzett összehasonlítása alapján határozottan megállapítható, hogy a Századok-ban közölt szöveg volt a végleges, ezért az egész *„Bevezetés"-t* onnan vettem át és csak az Izabella visszatérésére utaló utolsó bekezdést — mivel az a Századok-ban nem közöltetett — vettem át a kéziratból. — *d*) Ugyanis Oláh Miklóst szülei 1505—1512 között a váradi káptalani iskolában neveltették. — *e*) Karácsonyi szerint is (Békés vármegye története, II. 199) csak 1720 után kezd általánossá válni a Körös-Ladány elnevezés. *f*) Kárffy Ö.: Nagyvárad ostroma. 1566.) Hadtört. Közl. 1912. 643. — *g*) Hogy még tizenkét évig a király szolgálatában maradt, s csak azután ment Erdélybe, azt a következő fejezet tartalmával kapcsolatban bővebben ismerjük meg.

[25]) A váradi püspökség története I. 422. — Századok 1880. 756—7.

TIZENHETEDIK KÖNYV.

A VÉGSŐ KÜZDELEM KORSZAKA

(1566—1606)

I.
HITVITÁK VÁRADON

AZ 1566-IKI tordai országos végzés, mely Erdélyből s a hozzátartozó Váradról száműzte a régi szent királyok vallását, — felelet volt az 1525-iki rákosi országgyűlés „Lutherani comburantur" törvénycikkre. De valamint az nem őrizhette meg a régi hitegységet, úgy amaz nem volt képes újat teremteni.

Bihar megye főbbjei közül a Pázmánok, Nadányiak, Zólyomiak stb. elfogadták az új vallást; ellenben Toldi István és Albert s a Telegdiek, Bocskaiak egy-egy tagja hű maradt a régihez.

S a nép? Az egyházak a földesuraké valának. A nép kénytelen volt azt a papot hallgatni, kit földesura helyezett be az egyházba. De a nép mindig konzervatív, az újításokon sohasem kap. Nem is mondták szemébe, hogy új vallást hirdetnek neki, hanem hogy „megtisztított" katolikusat. Már Révész Imre megjegyezte, hogy a nép tudtán és akaratán kívül tereltetett az új hit felé s voltaképen csak akkor kezdett eszmélni, amikor a képek, oltárok, stb. eltüntek az egyházból. Hasztalan állították eléje, még gúnyos színdarabokban is, régi szertartásait mint bálványozást, régi papjait mint butákat, csalókat; ragaszkodott azokhoz mégis, atyái hitén, hagyományain, szokásain csak úgy, vagy még erősebben csüngött, mint azelőtt. Szüntelen óhajtotta vissza régi miséit. Lesz alkalmunk itt, Váradon is tapasztalhatni azt az örömet, ragaszkodást, amit tanusítottak, ha egy-egy régi pap felkereste őket. Hiszen még két század mulva, annyi reformálás után is Franciaországban sok helyen a katolikusok kilenctized része nem akarta elfogadni az állami esküt tett papokat s nem egyszer mondották, hogy szivesen fizetnek kétannyi adót is, csak adják vissza régi plébánosaikat.

A nép megszokta, hogy amit faluja kis egyházában látott és hallott, ugyanazt látta és hallotta a nagy búcsús helyeken:

Szent-Jobbon, Gyulán éppen úgy, mint Aachenben vagy akár Rómában is. Ugyanazon lélekemelő szertartások mindenhol: ugyanazok a megnyugtató tanítások minden vita nélkül. Nem ember, nem pap: Isten megjelenését látta, Isten szavát hallotta azokban. Most pedig mennyi különféle vallást látott egyszerre, s azok között mennyi ellentmondást, zavart! A lutheránusok elhagyták a misét, de megtartották még az oltárt, a szentek képeit, a keresztet; a kálvinisták már ezeket is eltávolították: az unitáriusok pedig egyházuk üres falai közé Krisztus istenségét sem fogadták be. „A különb-különb vallások között — írja egy akkori főúr — azt sem tudták, hogy lelkök hova legyen".[1])

1559-től kezdve a lutheránusok már nem annyira a katolikusokkal küzdöttek, mint inkább a kálvinistákkal, ezek pedig pár év mulva az unitáriusokkal.

Kálvinisták s unitáriusok egyik nagy vallási vitájának székhelye éppen Várad volt 1569 október 20-án. Az unitáriusok már akkor a kálvinistákat is, kivált azoknak vezérfiát, Mélius Juhász Pétert „pápások"-nak nevezték s a vita helyéül azért választották a kálvinisták fészkét, a tiszántúli vidéket, hogy annál közvetlenebbül hathassanak ellenfeleikre. Az unitáriusok fő szóvivője Dávid Ferenc volt, „a felséges királynak (János Zsigmondnak) prédikátora az erdélyi atyafiak képében", a kálvinisták élén Mélius Juhász Péter „debreceni plébános" állt, s köréje sorakoztak egyebek között: Czeglédi György váradi, Túri Pál bihari prédikátor, Károlyi Péter váradi tanító.

A vitán megjelent János Zsigmond választott király is „az országbeli nagyságos urakkal és minden udvara népével". Megjelenésök mindenesetre fényes volt és sokban emlékeztetett Váradnak régi szép napjaira, a hajdani királylátogatások idejére, de a hat napig folyt vita végre is sikertelen maradt. Azzal ért véget, hogy a kálvinisták is, unitáriusok is maguknak tulajdonitották a győzelmet.[2])

[1]) Forgách Péter. L. Ipolyi A.: Veresmarti Mihály megtérése históriája. Budapest, 1875—78. I. 122. l.

[2]) Az váradi disputaciónak avagy vetélkedésnek az egy atya Istenről, és annak fiáról, az Jesus Christusról és a szent Lélekről igazán való elő-számlálása, mely mindenik félnek akarattyából kezdetett Mind szent havának 28-ik napián 1. 5. 6. 9. esztendőben. Nyomatott Colosvárot. 1. 5. 6. 9. Ujra kiadva: Nagy L. és Simén D.: Unitarius írók a XVI-ik századból. Kolozsvár. 1870 I. 1—178. l.

Tanuja volt a vitának a régi vallásnak nem egy hű papja és váradi híve is. Országos végzések, fejedelmi parancsok ellenére még mindig elegen voltak Szent László városában, kik — bár titokban — katolikusok maradtak, mint ezt legközelebb látni fogjuk. A lefolyt vitából ők húzták a legtöbb hasznot . . . Különben a vitának eredménytelensége cseppet sem javított sorsukon. Váradnak egyházai, melyeket egytől-egyig ők építettek, melyek egyes részeit is csak régi nevén nevezgették, egytől-egyig zárva maradtak előttük. Ők egyedül vallásuk miatt továbbra is száműzöttjei maradtak szülőföldjüknek. Mint akkor mondották: „hitűzés," „hitkergetés" volt az egyedüli osztályrészük.

János Zsigmond fejedelem a tordai végzés után még négy év mulva is hajthatatlan. 1570-ben a váradi kovácsok, sarkantyú- és kardgyártók céhlevelét átírja és megerősíti, de nem teljes eredetiségében. E céhlevélnek egyik pontja azt rendelé, hogy Úrnapján, mikor a székesegyház nagyharangja megszólal, a céhek mesterei és összes tagjai szépen felöltözködve s égő fáklyákkal és zászlókkal jöjjenek régi szokás szerint a nagymisére, mise után pedig vegyenek részt a körmenetben, s az egész napot, mint ünnepet, ártatlanul és nagy vigassággal üljék meg. E pontra nézve a fejedelem megjegyezte, hogy ezt nem erősíti meg, sőt gyakorlaton kívül helyezi, mert az efféle bálványozó pápista szertartások az ő birodalmában Isten segítségével mindenhol eltörültettek, és ő is eltörültetni akarja. Emellett folytatja a katolikus egyházi javak elidegenítését, mint erről levéltáraink számos adata kétségtelenül tanuskodik. Legfeltűnőbb ezek között azon adománya, mely Szent László székesegyházában a Halottak-oltárának váradi házát és szőlőjét Mélius Juhász Péter debreceni lelkipásztor birtokába juttatta, hogy — mint az adománylevél mondja — egyháza érdekében a könyvsajtót annál inkább igénybe vehesse.[3]) Forgách Ferenc is ekkor nyerte, nem mint pap, hanem mint a fejedelem tanácsosa, a kolozsmonostori apátságot.[4]) Halála előtt pár nappal is egyik emberének, Vajda Jánosnak a váradpüspökii egyház Szűz Mária-oltárának házát s két szőlőjét adományozta.[5])

A káptalan országos levéltára az 1566-iki szebeni országgyűlés végzése szerint két papnak s a vármegye jegyzőjének

[3]) Országos levéltár. Kincst. o. Soc. Jesu. 3. I.
[4]) M. Nemz. Múz. Forgách lvt.-ban.
[5]) Alba Julia, 1571 március 8-iki oklevél a Bölöni Sándor levéltárában.

őrzésére bízatott,[6]) de a papok közül az egyik, Kanizsay János,[7]) 1570-ben pedig a másik, Fóris pap is eltünik, s a levéltár egészen világi emberek kezére kerül.[8])

Egyéb változás is történt. A régi hiteleshelyi pecséteket újjal cserélték fel, melyen először János Zsigmond, utóbb pedig az éppen uralkodó erdélyi fejedelem címere állt, olykor a kétfejű sas is, ha Várad Bécsnek volt alárendelve.[9]) Kevesebb változást szenvedett a pecsét körirata, mely kisebb-nagyobb eltéréssel mindig úgy hangzott, hogy „A váradi káptalan hiteles pecsétje".[10]) És ez nagy félreértésre szolgáltatott alkalmat még napjainkban is. Sokan hitték a köriratok után, hogy a váradi káptalan még a XVII.-ik században is létezett. Hitök még megerősítést is nyert azáltal, hogy az 1566 után kelt iratok mindig emlegetik a váradi káptalant s annak kiküldött embereit; holott már csak régi szokásból nevezték a hiteleshelyet káptalannak. A káptalan kiküldöttei sem voltak többé egyháziak vagy éppen kanonokok, hanem világiak, akkori hivatalos nevökön „requisitorok" vagy „a fejedelem diákjai".[11])

Nem csekély veszteség volt az is, hogy Telegdi Mihály e korban (1573) politikai pártállása miatt kibujdosni volt kénytelen. Távoztával Mező-Telegd azon egyháza, mely egykor a ferencrendüeké volt, s az 1563-iki osztozáskor Telegdi Mihálynak jutott,[12]) elpusztult[13]) s hívő népe is az ősi vallásra nézve el-

[6]) Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek. II. 327. l.

[7]) Orsz. lvt. Neoreg. 840. 21.

[8]) Orsz. lvt. Neoreg. 1731. 39 §. 7.

[9]) Szilágyi S.: Erd. orszgy. eml. II. 504. — Sasos címer 1603—1604-ből. Orsz. lvt. Kincst. o. Soc. Jesu 2. 5. és 71.

[10]) „Sigillum Authenticum Capituli Waradiensis." — Rákóczy-címeres pecsétű oklevél csak egy van, 1636-ból: Sigillum Capituli Ecclesiae Waradiensis. Bölöni Sándor levéltárában. Az oklevelek kezdete is rendesen ez: „Nos Requisitores literarum et literarium iustrumentorum in Sacristia sive conservatorio Capituli Ecclesiae Waradiensis repositorum et locatorum" etc

[11]) XVII.-ik századi, biharmegyei tanuvallomás, melynél Strucz János és Zólyomi János mint „a fejedelem deáki iktatták bé őket". Herceg Esterházy kismartoni lvt. 33. A. 21.

[12]) A váradi püspökség története II. 458—9. l.

[13]) Az osztozáskor 1563-ban Mező-Telegdnek két egyháza volt s ezek közül az, mely Telegdi Miklósnak jutott s egykorú felirata szerint 1507-ben épült, szép csúcsíves idomú. Szemere Mihálynak Mező-Telegden, 1603-ban kelt végrendelete említi: „az mostani házamat, az kiben lakom, az puszta szentegyház mellett . . ." etc Bölöni Sándor levéltárából.

veszett. Szerencsésebb lehetett a katolikus ügy a Toldyak körében, mert Toldy Borbála, midőn 1580-ban Pázmány Miklóshoz férjhez megy, mostoha fiát, Pázmány Pétert is katolikusnak neveli.[14])

[14]) Fraknói V.: Pázmány Péter. 1885. 8. l.

II.

ZEMCHEI RADECZY ISTVÁN.

1567—1572.

Amit egy ekorbeli főpap, Telegdi Miklós jelentett a pápának, hogy a magyar egyház a végromlás szélén áll, s a katolikus hitnek itt maholnap még csak neve sem marad meg többé,[1]) az a váradi püspökség területén már beteljesedett.

Pedig Várad e korban abba a sajátságos helyzetbe jut, hogy egyszerre két püspöke is van. *Forgách Ferenc* leköszön ugyan a püspökségről, de azt a lelkiköteléket, mely őt a váradi püspökséghez csatolta, viselni kénytelen örökké. Azóta, midőn Miksa király engedelmével János Zsigmond udvarába távozik és ott fejedelmi tanácsosságot vállal, az a gondolat vezérli, hogy közvetlen közelből még hathat egyháza érdekében az ifjú fejedelemre. Ereiben a Zólyomiak merész, rendkivüliségekre hajló vére folyt (anyja Zólyomi-leány), mely őt nyugodni holtáig nem engedé. Lehetséges azonban, hogy Blandrata és Dávid Ferenc befolyását ellensúlyozni képtelen vala. Az meg bizonyos, hogy korán beletörődött az erdélyi viszonyokba. Már 1572-ben nősülni szándékozik,[2]) s a következő évben írja Dudics Andrásnak, hogy már dispensatiója is van, de csak azon múlik házassága, hogy nem talál magához illő nőt Erdélyben.[3])

Alig két év múlva ismét mást gondol. Bérbe adja bizonytalan időre minden birtokát,[4]) Olaszországba megy s Páduában

[1]) Schmitth Nicol: Episcopi Agrienses. (1768.) III. 115. l.

[2]) Dispensatiója ügyében Báthory István fejedelem, kinek Forgách kancellára s rokona volt, követet küld Rómába. Szilágyi S.: Carillo Alfonz. 5 l.

[3]) Dudicshoz irt magyar levelét közölte a Századok. 1880. 756—7. l. — Roskoványi Á.: De coelibatu et Breviario III. 441. l.

[4]) 1575. szept. 1-én sógorának, Rátóti Gyulafy László fejedelmi tanácsosnak évi 800 frt.-ért bérbe adja a biharmegyei Diószeg város, Sámson és

1577 január 19-én befejezi hányatott életét.[5]) Sírja ismeretlen,[6]) de „Historiája" melyet korának történetéről, bár élesen írt, őrzi emlékét. [7a])

Mint Forgách Ferenc, úgy utódja, *Radeczy István*[8]) sem foglalhatta el püspöki székhelyét.

Forrásaink erdélyi származásúnak, nagyszebeninek mondják, tehát Oláh Miklós prímásnak földije, s talán rokona is volt. Annyi bizonyos, hogy az agg prímás kiváló hajlammal viseltetett iránta,[9]) fokról-fokra emelte, alkalmat nyujtott képességei érvényesítésére s végrendelete egyik végrehajtójául is őt nevezte ki.[10]) Viszont Radeczy a legbensőbb hálával ragaszkodik jótevőjéhez, kinek tiszteletére verset is írt.[11])

Neve 1559-ben tűnik fel először, midőn Ferdinánd király a Vízkelety Tamás halálával megüresedett szkalkai apátságot adományozza számára. Ez apátság még akkor nem volt puszta cím: három falu és egy puszta képezte birtokát.[12]) Ugyanezen

Egged községben levő részbirtokait. Orsz. lvt. Gyulafehérvári. Bihar. 1. 28. — 1575. okt. 1-én Báthory István fejedelem Kolozsmonostor és tartozékai jövedelmét biztosítja neki távolléte egész idejére. Gr. Forgách cs. lvt.

[5]) U. o.

[6]) Sírját kerestem 1888-ban Pádua minden egyházában s klastromában, de sikertelenül. Valószinű, hogy a jezsuiták kollegiumában temették el, de annak helyén ma már kaszárnya áll.

[7]) Kiadta Toldy Ferenc (Forgách Ferenc... magyar históriája. 1540—1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt. Közölte Majer Fidél. Kiegészítette Toldy Ferenc. Pest. 1866. Mon. Hung. Hist. II. o. 16. k.)

[8]) Igy: „Radeczy" írta nevét Miksa király azon levélben, melyet Pozsonyból 156/ június 16. ruszkai Dobó Istvánnak küldött. Országos lvt. Neoreg. 1067. 19. — „Zemche" előnevét említi Ferdinánd királynak Bécsben 1559 október 19. kelt oklevele Orsz. lvt. Királyi könyvek. I. 58. — Nagy Iván: Magyarország családai IX. 554. l. szerint 1560 jan. 1-én emeltetett nemességre, de a nemeslevél, mely ez állitás támogatására Győr megye levéltárából idéztetik, ugyan megvan ott, csakhogy Radez István nevére szól, kinek előneve „de Busan". Ezen Radez István tehát egészen más személy. Különben is Radeczy Istvánnak „de Zemche" előneve, mely már az 1559-iki levélben előfordul, nyilván mutatja, hogy ő már a győri nemeslevél kelte, 1560 előtt nemes volt. Neve is eredetileg Hradeczy lehetett.

[9]) Schmitth M.: Episcopi Agrienses III. 133. l.

[10]) A másik végrehajtó Thelegdi Miklós esztergomi kanonok. Oláh Miklósnak Bécsben 1562 szept. 14-én kelt végrendelete a herceg Esterházy kismartoni lvt. 4. C. 24.

[11]) Timon, S.: Epit. chron. rerum Hung. et Transylv. 198. l.

[12]) Apátfalva, Wyerd, Pyho és Hrabova puszta. Kir. könyv. I. 58 l.

időben Oláh Miklós prímás esztergomi kanonokká és Szent István esztergomi prépostjává nevezte ki,[13]) csakhamar pedig az esztergomi káptalan nagyprépostságára emelte.[14])[b])

Esztergom ekkor már a törökök birtokában volt. Magyarország első papja s káptalana és velük együtt a katolikus ügy az ország belsejéből egy határszéli városba, Nagyszombatba szorult. E város volt hivatva arra, hogy nemzetünk szellemi mozgalmának a közeljövőben központja legyen. A nagyszombati iskolából fognak kikerülni azon nagyjaink, kik az egyházi szószéken s a diplomácia mezején majdan oly fényes sikereket aratnak; kik felemelik az ősi vallás már-már letiport zászlóját s magyar nyelvünknek is új lendületet adnak.

Ez iskola, a jövő első alapjait Oláh Miklós rakta le. Nevezetesen azáltal is, hogy maga köré gyüjtötte a száműzött egyházi férfiak jeleseit. A váradi székeskáptalan számüzött tagjai közül Ilosvai István, Mindszenti András, Derecskei Török János, Garai Pál, Vásárhelyi, Belczi Bálint szintén nála találtak menedéket.[15])

Oláh Miklós nem kisebb szerencsével magához veszi a biharmegyei jobbágyfiút, Telegdi Miklóst is,[16]) a nagy Pázmány Péternek előharcosát. Minthacsak tudta volna, hogy az ország legelnyomottabb részéből fognak jönni a leglelkesebb küzdők.

A prímás ezen körének egyik legkiválóbb tagja Radeczy István volt. Finomabb müveltségét s tudományát a történetíró Istvánffy is említi.[17]) Az érsek magasabb pályát is nyitott számára.

Mikor Ferdinánd király az 1559-ki országgyűlés után a német rendektől segedelmet kért a török ellen, hasonló célból Rómába is követet küldött. E követ a prímás ajánlatára Radeczy

[13]) A Memoria Basilicae Strigon. 142 l. már 1555-ben mint esztergomi kanonokot említi. Ferdinándnak idézett 1559-iki, 1560-iki levele (Kovachich M.: Formulae sol. styli L és LI. l.) nem szól a kanonokságról.

[14]) 1566 máj. 11-én Nagyszombaton van és mint Szent István prépostja, s esztergomi prépost említtetik. Bécsi Staatsarch. Hung. 1567.

[15]) Memoria Bas. Strig. 142—144. l. — A váradi püspökség tört. II. 56—7. —181.—184.—187. l.

[16]) Eddig mint főúri származásút emlegették; ellenkezőt mutat atyjának, Márton deáknak a biharmegyei Telegden 1567-ben kelt levele. Új Magyar Sion 1886. 84. — Ez a Márton deák talán ugyanaz, kit Szántó István 1600-ki kézirata utolsó helyen említ azok között, kik Erdélyben katolikusok maradtak. Budapesti egyet. könyvtár Hevenesy XI. 1. l.

[17]) Istvánffy M.: Historia (1622.) 532. l.

volt, ki IV. Pius pápa előtt megragadó vonásokkal vázolta Magyarország szomorú helyzetét.[18]) Követségének jutalma utóbb Forgách Ferencnek üresen hagyott püspöki széke lőn.[19]) Egyúttal királyi tanácsosi, majd az ország kincstartói méltóságára emeltetett. Hogy a Váradról száműzött püspöknek illendő székhelye legyen, ezért 1568-ban a pozsonyi prépostságot nyerte el.[20])

Püspökségének érdekében sem főpapi buzgalmát, sem befolyását nem érvényesíthette. Székhelye, Várad zárva maradt előtte. Püspöki birtokai közül is csak azoknak vehette hasznát, melyek János Zsigmond birodalmán kívül estek. Ilyenek voltak: a pestmegyei és nógrádmegyei Kerepes, Lőrinczi, Szada, Veresegyház és a szabolcsi Püspökladány.[21])

János Zsigmond trónját végre is Báthory István nyerte el, kivel Várad vallási életében új fordulat állott be. Ezt azonban Radeczy István, mint váradi püspök nem érte meg, mert 1572 július 29-én Eger püspöki székére helyeztetett át,[22]) hol mint királyi helytartóra is még fényesebb pálya várt. *e)*

* * *

a) Az utolsó negyven év kutatásai eredményeként ma már sok tekintetben másként látjuk *Forgáchot.* (Sörös P. Pongrác: Forgách Ferenc élete I—II. Századok 1896. — Bártfai Szabó László: Ghymesi Forgách Ferenc 1535—1577. Budapest. 1904.) Forgách Ferenc egész ifjan, 1556. augusztus 7-én neveztetett ki váradi püspökké, de a megerősítő bulla csak 1560. július 17-én állíttatott ki. Mivel kinevezésétől kezdve Várad egy évig ostrom alatt volt, azután pedig elesett, azért csak a Ferdinándnak hódolt békésmegyei részek tizedeinek 550 forintnyi bére lett volna jövedelme, de Gyulának 1556. szeptemberében török uralom alá jutása folytán ezt sem kaphatta meg, Békést és nyugati Biharmegyét a törökök pusztították el, Gyula lakosságának egyrésze Debrecenben keresett menedéket. 1557 kezdetén a regensburgi birodalmi gyűlésen nagy hatással képviseli Forgách a magyar országgyű-

[18]) Beszéde a Borghese levéltárban. Fraknói Vilmos szíves közlése. *c)*

[19]) Miksa királynak Pozsonyban. 1567 jún. 16-án kelt levele (Országos lvt. Neoreg. 1067. 19.) még csak mint prépost-kanonokot említi; püspökké neveztetése tehát ezután történhetett. *d)*

[20]) Miksa király adománylevele kelt 1568 szept. 16. Egy másik, 1569 júl. 29. kelt királyi levél felhatalmazza, hogy pozsonyi káptalanában minden kanonoki széket ő tölthessen be. Királyi könyvek I. 86—87. l.

[21]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 15. 16. 17.

[22]) Orsz. lvt. Királyi könyvek I. 94—5 l. — Szép. függő, címeres pecsétje 1574-ből az Ibrányi család levéltárában.

lést és ezen időtől kezdve éveken keresztül állandóan Ferdinánd mellett dolgozik mint valóságos titkos tanácsos. Nagy tehetségével, sokoldalú tudásával szolgálta királyát, egyházát és hazáját, de a Bazilik Jánosféle actiója, — mellyel egyszerre akarta a királysághoz csatolhatni Erdélyt, magának pedig ténylegesen is megszerezni a váradi püspökséget, — összeomlott és ezen időtől kezdve szerencséje elhagyta, — csak a pozsonyi prépostságot tudja megszerezni, — Ferdinánd halálával (1564, júl. 25-én) pedig legnagyobb pártfogóját is elveszti. Miksa mellett hasztalan várta győri püspökké való kinevezését, vagy hosszas alkancellári szolgálata után kancellárrá való előlépését. Talán már ekkor tervezi titkon, hogy ha a király mellett nem lehet, akkor — az erdélyi fejedelem mellett lesz kancellár. 1566 végén lemond a csak címet érő váradi püspökségről, 12 évi udvari szolgálat után ifjúkori tanulmányainak szinterére, Páduába megy, 1568-ban pedig János Zsigmond udvarába telepedik. János Zsigmond szívesen fogadja, de Békés mindenhatóskodása folytán csak Báthory István fejedelemmé választásakor, 1571-ben lett Erdély kancellárjává. Ez időben már az erdélyi környezet Bécs tisztelésétől megfosztotta. Ekkor kacérkodott (1572 végén és 1573 kezdetén) a nősülés terveivel, de valószínűleg nem volt komoly szándéka, mert a legszebb korában élő kancellár talált volna méltó élettársat, ha akart volna. A Bunyitay által idézett, Dudics Andráshoz írt 1573. nov. 26-i levele is érthetően tréfás, mert nagy tudású barátja, Dudics ekkor már hat éve lemondott pécsi püspök, lutheránus, nős ember volt és fia született. Forgách diplomáciai utazgatásaiban betegséget szerezve, 1575-ben Páduában telepedik le, hol két év múlva a San Francesco ispotályban pestis áldozata lett. Testvérei a velencei Tizek Tanácsánál Komjáthy János családi jogi képviselő útján perelték az örökség készpénzállományát, 6000 scúdit, de a jogi képviselő közben elhagyta katolikus hitét, kénytelen volt Velencéből távozni és a páduai Hieronymonak átadni a képviseletet (Kárpáty-Kravjánszky Mór; Magyar inkvizíciós, perek Velencében. Bpest. 1933. 7—9). V. ö. még: Századok 1887. 564. — Horányi: Memoria Hungarorum. Bécs. 1775. 702. l. — Siebenbürgisehe Quartalschrift. Hermannstadt. 1790. I. 435. — Magyar historiájának Mayer-Toldy-féle kiadása. Pest. 1866. — Ismert. Bpesti Szemle 1867, Századok 1869. — Marczali: Magy. Tört. Kútf. Kézikv. 382. — Bártfai Szabó László: Gh. Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei tekintettel művelődéstörténeti adataikra. Bpest. 1904. Bíró Venczel: Forgách Ferenc mint történetíró. Kolozsvár. 1908. —

b) Kollányi Ferenc szerint (Esztergomi kanonok. Esztergom. 1900.) 1555-ben lett esztergomi kanonok, megtarthatva előbbi apátságát is, 1564. nov. 13-án szentistváni prépost, 1575-ben pedig pozsonyi prépost lett. (159. l.) Kollányi arról említést nem tesz, hogy esztergomi nagyprépost volt. —

c) Fraknói maga azonban (Magyarország egyh. és polit. összeköttetései a római szentszékkel. III. 1903.) nem emlékezik meg Radeczy e küldetéséről. —

d) Kollányi szerint 1567 január 29-én neveztetett ki püspökké, de a pápai megerősítés soha sem érkezett meg. Figyelembe kell venni azonban, hogy éppen ezen évtizedekben nagyon ritka volt a pápai megerősítés. —

e) Ugyancsak ezen időtájban, 1573-ban lett királyi helytartó. Ezen méltóságában még hajlik a rendiség felé és az 1576-iki országgyűlésen — mint királyi helytartó — meglepően erélyes szavakkal követelte a jelen levő Rudolf trónörököstől, hogy „Felséged uralkodása alatt bejött, s ezelőtt nálunk ismeretlen elnyomás, szolgaság és zsarnokság alól szabadította meg Magyarországot". Rudolf e szavakon megbotránkozott s Radeczyt királyi megrovásban is részesítette; de elismerte, hogy a magyaroknak a magyar ügyekben is jogtalanul rendelkező német kancelláriára, panaszra bőven van okuk és joguk. (Magyar országgyűlési emlékek. VI. 140, 157, 161; — Károlyi Á.: Dobó I. és Balassa J. összeesküvése. Századok. 1879.) Az uralkodást még ezen évben átvevő Rudolf királyt mégis teljesen megnyerte magának a rendiség árnyoldalait gyorsan megismerő Radeczy, aki az uralkodó bizalmatlanságát a titkos összeesküvésekről tett jelentéseivel fokozta és 1582-ig az országgyűlés megnyitásának halogatására bírta (Szilágyi S.: A magy. nemz. tört.: V. (Acsády Ignác) 455.). A volt nádor fiával, gróf Nádasdy Ferenccel való viszálykodásában — amikor Nádasdy szemére veti Radeczynek, hogy olyan jogokat gyakorol, mintha nádor lenne — maga Rudolf avatkozik be békítően. (Badoer velencei követ jelentése 1582. jan. 29-én Pozsonyból. Közli Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Rudolf uralkodásának első tíz éve. Bpest. 1933. 154. l.:) Non heri l'altro veramente consultandosi sopra di essa venne il Conte Nadasthi, figliuolo del Palatino morto, a' si gravi parole et importanti iniurie col vescovo d' Agria loccotenente di Sua M-ta' in questo Regno, che l' Imperatore e' stato astretto interponere l' autorita sua". — Radeczy maga is hangoztatja az uralkodó iránti hajthatatlan buzgalmát barátjához, Pálffy Miklóshoz 1582. nov. 26-án írt bizalmas levelében: „Mindenütt az ő felsége hasznát kerestem és mindenben hű és jámbor szolgája ő felségének lenni igyekeztem, voltam is. Nem kevés gyűlölséget ő felségekért magamra vettem, talán szidalmat is. Káros szolgája bizon soha ő felségeknek nem voltam. Ha az én kegyelmes Istenemet úgy szolgálhattam volna, mint ő felségeket, az két római császárt, kétség nélkül régen megüdvözültem volna. De talán ő szent felsége bűnöm szerint ver engemet, hogy gyakorta ő szent felsége szolgálatját, és az én papi hivatalomat hátra hattam ez világi én uram dolgaiért, és inkább embernek kedvét kerestem, hogy nem Istennek. Ezzel pedig fizetnek

most énnekem az ő felsége jámbor tanácsosi, hogy vénségemre minden ok nélkül reám haragították ő felségét és így porongattatnak és orczáztatnak ő felségével, kit bizon nem érdemlettem. Látom, hogy azon praktikálnak, hogy az locumtenentia tisztjétől engemet megmentsenek. Ám övék legyen, bátor, az Ur Istennek ezután jobban ügyekezem szolgálni ebben vénségemben, hogy nem ekkoráig . . ." (Jedlicska Pál: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós életrajza és korához. Eger. 1897. 91. l.). Ennek ellenére még a következő évben, 1583-ban is Rudolfnak ezt tanácsolja: „A történelem sokakat említ, kik hatalmuk alapját biztosítani tudták. Okuljon tehát felséged is e példán, gondoljon valamit, s törje meg a magyarok gőgjét". (Szilágyi: A magy. nemz. tört.: V. (Acsádi Ignác) 457).

III.

BORNEMISZA GERGELY

(1572—1585)

RADECZY István utódja a váradi püspökségben Bornemisza Gergely lőn. De mielőtt vele megismerkednénk, lássuk a váradi állapotok változását.

Várad történetébe e korban mélyen belé szövődik a *Báthoryak* emlékezete. Itt kezdé fényes pályáját, mint váradi kapitány, Báthory István, itt született Báthory Zsigmond, itt gyilkoltatott meg Báthory Gábor. És a magasabb történeti pontok között egész sora van az eseményeknek. Ezek között ránk nézve, legérdekesebb az, hogy a Báthoryak állították vissza Váradon a katolikus kultuszt.

Hogyan éltek Váradnak katolikusai 1566—1576 között, tehát tíz évig? Ki keresztelte meg gyermekeiket? ki temette el halottaikat? meglátogatta-e őket olykor titkon, álruhában egy-egy katolikus pap? tartottak-e rejtett helyeken isteni tiszteletet? — mind olyan kérdések, mikre legfeljebb ez elnyomott vallásúak történetéből gondolhatjuk oda a feleletet. Levéltáraink minderről hallgatnak. Adataink csupán 1576-tól kezdődnek, s bár még mindig fogyatékos, de annál érdekesebb világot derítenek Váradnak akkori vallási állapotaira.

Olaszi a régi Váradnak csak jelentéktelen külvárosa volt; a mai Olaszinak felére sem terjedt ki. Azon az utcáján, mely a Körös folyó mai nagy hídjától a Kálvária felé vonul, két egyház állt: egyik az Országút- s a Kálvária-utca összeszögelésénél, másik a gör. kat. nevelőház templomának helyén. Amaz Szent Péter apostol, emez Szent Egyed apát tiszteletére volt szentelve.

Ez utóbbi egyházat 1576 tavaszán már a katolikusok,

vagy mint akkoriban mondták: a régi római keresztény vallás[1]) híveinek birtokában találjuk. Mikor került kezeikbe? annak idejét pontosan ki nem mutathatjuk; csupán annyit tudunk, hogy Várad összes egyházai közül csak ez egyházat birták,[2]) hogy ez is protestánsoké volt,[3]) de Báthory István fejedelem visszaadta a katolikusoknak.

A Báthoryak erős katolikusok voltak. Csak kettőjük ingott meg: István az országbíró († 1605) és ennek neveltje, Gábor, a fejedelem. Emellett a másik István, ki az erdélyi fejedelemséget karddal vívta ki, a fejedelemséget meg is akarta tartani, sőt biztosítani családjának is. Előkelő állásában már János Zsigmond udvaránál, de még inkább bécsi fogsága éveiben (1565—1568) elég tájékozást szerezhetett az erdélyi vallásügyek felőli hangulatról. Erdélyben a hitújítás Blandrata György, majd Dávid Ferenc fellépésével oly merészen haladt előre, hogy már-már elvesztette keresztény jellegét. Ezzel pedig a kis ország elvesztette volna a keresztény hatalmak minden rokonszenvét is.

Báthory István titkos ülésben hűséget esküdött a német császárnak,[4]) elbocsátotta Csáky Mihály kancellárt,[5]) s levelet írt V. Pius pápának.[6])

Mindebből önkényt folyt ezután, hogy hatályon kívül helyezte az 1566-i tordai végzést, „mely annyi hű támasztól fosztotta meg a nemzetet" s melynek még az sem szolgálhat mentségére, hogy csak utánzata volt a külföldi, de nagy és hatalmas nemzetek hasonló intézkedéseinek. Várad katolikusai pedig bár nem a régi szent helyen, nem Szent László király sírja helyén, a székesegyházban, de legalább egy szerény, külvárosi egyházban ismét imádhatták az Istent.

Ideje is volt már. Mint az egykori tudósítás éppen Várad vidékéről mondja: a nép az atyáitól öröklött szertartásokat még ismerte s megtartotta, kiváltképpen a bőjtöket, de az új nemzedék a vallás dolgában már egészen járatlan volt, alig akadt közte, aki tudta volna, hogy mi a mise, mi a gyónás, vagy

[1]) és [2]) Báthory István alább közlendő levele.
[3]) Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek. III. 85. l.
[4]) Szilágyi S.: Erd. orszgy. eml. II. 399. l.
[5]) U. o. II. 406—414.
[6]) Bpesti egyet. könyvtár. Kaprinay XIII. A. 340. l.

az Oltáriszentség? A pap, aki közöttük megjelent, alig győzte a tanítást s a szentségek kiszolgáltatását.[7])

A váradi Szent Egyed egyház papjai közül ez időtájban csak egyet ismerünk: Györgyöt, de akiről még kétséges, hogy világi pap volt-e vagy szerzetes?[8]) Annál inkább kidomborodnak az egyház későbbi eseményei.

Báthory István a Szent Egyed egyház visszaadásával csak egy lépést tett magasabb céljai felé. A továbbiak megtételében lengyel királlyá választása még elősegítette. Megtartotta Erdély fejedelmi címét, de tulajdonképpen hatalmát is. Testvérbátyját, Kristófot oly módon választatta meg Erdély fejedelmévé, hogy az a fontosabb ügyekben István királlyal egyetértőleg intézkedjék.[9]) Kristóf pedig gyenge, beteges ember volt,[10]) emellett pedig öccsének, családjuk büszkeségének szellemi fölénye előtt szívesen meg is hajolt. Az országos intézkedések Kristóf fejedelem neve alatt történtek, de a tulajdonképpeni intéző István király vala. Mikor pedig lassú, óvatos előkészületek után az ügy megérett: Brennus kardjaként saját nevét is latba veté a király.

Erdélyben ekkor a fejedelem után következő méltóság a váradi kapitányság volt. Báthory Kristóf öccsének fejedelemsége korában ezt a méltóságot töltötte be. Azért senki előtt sem lehetett feltűnő, hogy mindjárt fejedelemmé választatása után volt székhelyének, Váradnak saját vallású egyházára fordította fejedelmi kegyét. 1576 március 16-án a váradi Szent Egyed egyháznak adományozza a biharmegyei Tóttelek falut minden tizedével, kilencedével s összes tartozékaival együtt.[11]) Az adománylevél Kolozsváron kelt, tehát éppen ott, hol húsz évvel ezelőtt a váradi püspökség javai, mint maga az oklevél is említi, a fejedelmi kincstár számára lefoglaltattak. E húsz év óta ez volt katolikus célra az első fejedelmi adományozás.

Az oklevél megjegyzi, hogy az adomány Borsos Péter deák, Várad városának jegyzője, továbbá Szabó Sebestyén és Csanádi Gergely deák a nevezett Szent Egyed egyház kurátorainak, valamint Várad összes katolikus lakosainak kérelmére

[7]) Ant. Socherus: Hist. Prov. Austriae Societas Jesu. (1740.) Pars I. 383. l.
[8]) U. o. 293—4. jezsuitának véli.
[9]) Szilágyi S.: Erdélyi országyül. eml. III. 5. l.
[10]) Kemény I. és Kovács J.: Erdélyország történetei tára. I. (1837.) l.
[11]) l. az okmánytárban 3. sz. a. „Nos Christophorus Bathory . . .“ etc.

történik; nem is egyedül az egyház papjainak, hanem egyszersmind iskolája tanítóinak javára. És ezzel alighanem célzott a még mindig érvényben levő 1548-i törvényre, mely a lefoglalt egyházi javakat iskolai célokra fordítani rendeli.[12])

Különben ugyanekkor Báthory Kristóf egy más oklevelet is adott ki, mely képes volt egész Várad városa figyelmét magára vonni. E levélben kiemelve Várad polgárainak hasznos szolgálatait, nevezetesen pedig a biharmegyei Papmező váránál tanusított vitézségét, őket nemességre emeli s címert is adományoz számukra. A címer kék mezőben egy angyal, ki csatabárdot nyujt a vele szembenálló oroszlánnak. A csatabárd kétségkívül vonatkozás a város alapítójának, Szent László királynak hasonló történeti nevezetességű fegyverére, s az oroszlán a város vitézségét akarja példázni.

Még ugyanezen év őszén Kristóf fejedelem egy lépéssel ismét előbbre megy: szeptember 10-én a váradi iskola tanítójának és tanulóinak,[13]) szeptember 25-én pedig megint a Szent Egyed egyháznak adományoz egy-egy szőlőt a váradi Omlós és Dorongos hegyeken.[14]) A jövő október 28-án pedig a nevezett egyháznak ünnepies beiktatása is megtörtént Tóttelek birtokába, az egykorú oklevél szavai szerint: minden ellenmondás nélkül.[15]) Feltűnő ezen adománylevelekben, hogy míg azok elsejében csupán a váradi katolikusok kérelmét hozza fel indokul, a szept. 13-iban már saját buzgóságát is említi, mellyel a katolikus vallás iránt viseltetik.[16])

Eközben két ferencrendű szerzetes is megfordult Váradon.[17]) Régi emlékek vonzották ide őket; benn a városban jeles klastromuk állott egykor századokig.[18]) Őrájuk is híven emlékezhettek mindazok, kik az 1557 előtti éveket megérték. A ferencrendűek népszerűségében nálunk csak a pálosok osztozának. De azok remete életet folytatván, nem olvadtak úgy össze a néppel, mint a ferencrendűek, kik élelmöket is napról-napra a nép között kéregették össze. Különösen mint szónokok tűntek

[12]) 12-ik tvc.

[13]) Országos lvt. Act. Jesuit. 70. 1576. szept. 10.

[14]) U. o. Acta Jesuitarum. Varad. 70. 20. Okmtár 4.

[15]—[16]) U. o. 70. 1.

[17]) Fridrich, U.: Hist. prov. Hungariae ord. Min. S. P. Francisci strict observ. Kassa. 1759. II. 189. l.

[18]) A váradi püsp. tört. II.

ki; valóságos oraculumai lettek a népnek különösen Hunyadi és Capistranói János ideje óta. Egyik koszorús írónknak is feltűnt, hogy a Tisza jobbpartján a hitújítás legrohamosabb térfoglalása közben is fennmaradt a régi hit, holott a balparton egészen ellenkező történt. E jelenséget egyszerűen meg lehet magyarázni, anélkül, hogy a Tiszának valamely mythikus szerepet tulajdoníthatnánk abban. A Tisza jobbpartján sorban: Gyöngyösön, Jászberényben, Szolnokon, Szegeden megmaradtak a a ferencrendű klastromok s ezek megtartották a régi hitben a népet, mint a székelyek is, ameddig a csiksomlyói ferencesek hatása elért, katolikusok maradtak. Ellenben a Tiszántúl Debrecenen; Váradon kezdve, le egészen Erdélybe, ahol a ferencesek klastromai kipusztultak, kipusztult a régi hit is s vele a magyarság jelentékeny része.

A ferencrendűek, kik a Báthoryak alkotásainak hírére megjelentek Váradon, ezúttal kísérletet sem tettek régi klastromuk visszaállítására.[a]) Bizonyosan értesültek István királynak újabb tervéről, mellyel Erdélyben a katolikus vallás fenntartását, sőt győzelmét is kivívni szándékozott. A terv bár merész, de István király hatalmas kezeiben annyira biztos sikert ígérő, hogy a lemondáshoz szokott ferencrendű szerzetesek még örömmel távozhattak Váradról.

* * *

Báthory István még fejedelem korában több ízben sürgette Miksa királyt, hogy nevezzen ki Erdélybe püspököt.[19]) Kinevezett püspökük mindig lévén, olyant érthetett, aki be is megy Erdélybe s elfoglalja székét. De ez nem történt meg. Nem láthatták még elérkezettnek az idejét. István király siettetni akarta az időt. Már olaszhoni tanulmányai idejében, utóbb Bécsben, fogsága ideje alatt, de még inkább Krakkóban közelebbről megismerhette a *jezsuitákat.*

Nekünk a protestantizmus fellépte előtt is voltak idegen nemzetű királyaink, de azok családjokkal együtt mindig beleolvadtak nemzetünkbe, mert mi valánk az erősebbek. A mohácsi vész után már ellenkezőleg történik, mert mi lettünk a gyöngébbek, de nem a másodrendű jelentőségű mohácsi vész miatt, hanem mert megoszlottunk.

A protestantizmus mindenhol a nemzeti nyelvet vitte be az

[19]) Szilágyi S.: Erdélyi orszgyül. emlékek II. 423.

egyházba. Nem egészen új dolog; már Assisi Szent Ferenc az egyházi énekeket a néppel saját nyelvén kezdte énekeltetni.[20]) Nekünk is az „Oh dicsőséges szent jobbkéz" ős éneken kezdve, voltak magyar egyházi énekeink. De a protestantizmus egész isteni tiszteletét nemzetivé tette. És ez kivált a mi nemzetiségünket veszélyeztető viszonyaink között rendkívüli népszerűséget szerzett számára. Tanainak azt az ágát, melyet a magyarság fogadott el, hogy megkülönböztessék a szászok és tótok lutheri vallásától, el is nevezték „magyar hit"-nek.

A jezsuiták előtt nem maradt titok a protestantizmus hatásának kulcsa. Tulajdon fegyvereit fordították ellene. A nemzeti nyelvet az irodalomba, a szószékre vitték. Emellett a protestánsok iskoláit is túlszárnyalták.

De Báthory István is észrevette, hogy ily fegyveresekre sehol sincs oly szükség, mint Erdélyben. És sikerült megnyerni a rendet, hogy tagjai néhányát küldje oda.

1579 őszén tizennégyen indultak meg Krakkóból. Karácsony ünnepén Szilágysomlyón, a Báthoryak egyik birtokán tartózkodtak. A ma is meglévő csúcsíves egyházban fényes isteni tiszteletet tartottak. Jelen volt Báthory István, Endre bíbornok testvére is, aki eretnek feleséget vett, de utóbb megerősödve a hitben megparancsolta ama új naptár kihirdetését, amely még a katolikusok részéről is annyi nehézségbe ütközött.

Mind Báthory, mind a somlyóiak kérve kérték a jezsuitákat, hogy legalább egyikük maradna közöttük. Nyilvánvaló ebből, hogy papjuk nem volt Isten tudja mióta. De csak ígéretet nyerhettek, hogy a szerzetesek egyike vagy másika visszatér, ami később meg is történt.[21]) A jezsuitáknak most menniök kellett tovább. Az ünnepek után megindultak Kolozsvár felé. Amint Kolozsvárt megérkezésük híre elterjedt, a nép összefutott, térdeikre estek előttük, sírtak örömükben és szólni sem tudtak, csak csókolták kezeiket, ruhájukat, ahol érték. Majd Kolozsvárról Gyulafehérvárra mentek a fejedelemhez, ki a legnagyobb örömmel fogadta őket.[22])

Sehol egy hang nem emeltetett ellenük. Tudta mindenki, hogy honnan és kinek akaratából jöttek.

[20]) Budapesti Szemle. Pulszky Ferenc: Assisi szent Ferenc és a ferencesek, mint az újkor kezdeményezői 1886. 46. k. 231. lap.

[21]) Socherus F.: Historia Provinciae Austriae Societatis Jesu. I. 180. l.

[22]) U. o. I. 230—1. l.

Ezután sorsuk gyorsan fejlődött. Báthory Kristóf fejedelem Gyulafehérváron és Kolozsmonostoron kollégiumot állított fel számukra; közülük választotta házának gyóntatóit és fiának, Zsigmondnak nevelőjét. Hátra volt még a legfőbb és legnehezebb dolog: az országos elismertetés. A tordai 1581-iki gyűlésen ez is megtörtént.

Eközben történt, hogy Váradról követek érkeztek Erdélybe a jezsuiták tartományi főnökéhez. Követségük szavait adjuk, amint azok reánk maradtak: a váradi polgárok mindnyájan kérnek téged, lelki atya, hogy könyörülnél rajtok. Bárányok vagyunk farkasok között, pásztor nélkül! Nem régiben adott Isten egyet, György papot, de bűneink miatt azt is elvesztettük. Más helyen talán sok az aratni való, de kevés a munkás; nálunk sok az aratni való, de munkás nem hogy kevés, hanem egy sincs.[23])

Erre megjelentek Szent László városának falai között az első jezsuiták.

Isten rendeléséből történt, hogy legyen a magyar egyháznak, a magyar történelemnek, a magyar géniusznak — Pázmány Pétere.

Először Tőrösi György érkezett meg, s mikor ez lázba esett, Szántó (Arator) István jött el Lőrinc laikus testvérrel; utóbb Companus, a tartományi rendfőnök is megjelent. A nemesek s előkelő polgárok közül tizenöten mentek eléje, hogy üdvözöljék; a várkapitány, Géczy János, bár nem volt katolikus, a legnagyobb tisztelettel fogadta.

Szent Egyed egyházát s iskoláját birtokaikkal átadták nekik. Szántó a szószékre lépett. Az egyház kicsinynek bizonyult, utóbb a cinteremben állították fel a szószéket,[24]) mert tíz-húsz mérföldnyiről, még a török hódoltság területéről is seregesen jöttek hallgatására. Várad polgárainak is nagy része még katolikus volt, vagy legalább a katolikus hittől nem egészen idegen; a falvak nagy része sem vesztette el régi buzgóságát.[25])

Csakhamar kitünt, hogy sem Szántó Váradon, sem társai

[23]) Socherus I. 181—2. l., I. 293—4. l.

[24]) Cinterem cemeterium — temető. Az egyház udvara, melyet temetőül is használtak.

[25]) Socherus I. 294. V., 182—286.

Erdélyben nem képesek a nagy lelki szükségnek eleget tenni. Rajtuk kívül sehol egy katolikus pap sem volt.[26])

Lassanként új rendházakat vontak magukhoz. Számuk már negyvenre szaporodott fel. Ezek közül Szántóhoz is csatlakozott kettő. Szántó ekkor már Várad vidékére is ki-kiment. Mint a krónikás mondja, tanítá az élőket, vigasztalá a betegeket, temeté a holtakat.[27]) A szomszéd Szőlős és más községekben újra szervezé az egyházakat.[28])[b])

De Szántó Istvánnak, valamint rendtársainak lángbuzgalma s jelenlétüknek jótékonysága legkivált 1585-ben tűnt ki. Ekkor éhségből pestis támadt. Ilyenkor válik meg a katolikus papnak önfeláldozó képessége. Szántó és társai fényesen igazolták e képességüket. Huszonhatan haltak el közülük, tehát összes számuknak több, mint fele. Magának Szántónak mindkét társa Váradon elhalt, ha ugyan meghaltnak mondható az, ki a csatasorban állva esik el.[29])

Erre már Báthory István király is nyiltan felemelé fejedelmi szavait. 1585 április 7-ikén még csak azt mondja, hogy Váradon a Szent Egyed egyházának adományozza a biharmegyei Nagykér falut,[30]) de ugyanezen évi augusztus 14-ikén kelt levelében már e falut, megtoldva bizonyos birtokrészekkel, a jezsuitáknak adja, kik szorongattatások közt és szegényül a hívek nagy lelki hasznára működnek Váradon.[31])

* * *

A katolikus kultusz ilyetén helyreállítása élénk figyelmet kelte mindenütt, kivált Nagyszombaton és Szepeshelyen. Amott a váradi káptalan odamenekült tagjainak reménye, — hogy visszatérnek Váradra, — újra éledt. Birtokaik s egyházi szerelvényeik elidegenítése ellen újra és újra tiltakoznak, és minden tiltakozásuk vége oda megy ki, hogy őrizzék meg azokat a katolikus egyház számára, míg ez Váradon ismét helyreállíttatik.[32]) Szepeshelyen pedig, hol akkor Váradnak kinevezett

[26]) Scriptores rerum Polonicarum. VII. 87. l.

[27]) Socherus I. 343, l.

[28]) Szilágyi S.: Erdélyi országyűl. eml, III. 386. l.

[29]) Sidlovicus Péter ápr. 23, Sardensis Bálint jún. 21. halt el. Socherus I. 342—3.

[30]) Socherus I. 342

[30—31]) Okmánytárban 5. és 6. sz. okir.

[32]) A váradi püspökség története I. 423. l.

püspöke lakott, maga a püspök sem tartotta lehetetlennek, hogy váradi székét még elfoglalhatja. Náprágyi Demeter kinevezett erdélyi püspök néhány évvel utóbb be is ment Erdélybe.

Váradnak kinevezett püspöke ekkor — mint fenntebb előadtuk — *Bornemisza Gergely* volt.[33]) Előneve némelyek szerint „Pécsi,"[34]) ami ha valónak bizonyul, akkor közel állhatott ama Bornemisza Gergely pécsi kovácshoz, ki az 1552-iki egri ostrom alatt a tűzérséget igazgatta s leleményességével annyi kárt okozott a törököknek. Az sem bizonyos, hogy ő volt-e az a Bornemisza Gergely, kit Fráter György váradi püspök 1551-ben éppen Váradról Ferdinánd királyhoz követségbe küldött.[35]) Feltűnő azonban, hogy midőn öt év mulva (1556 augusztus 5-ikén) először találkozunk vele, ismét egy főpap, Oláh Miklós prímás oldalánál látjuk, mint titkárt.[36]) Egyike volt azoknak, kik a magyar katolikus egyház újraszervezésén fáradoztak.[37]) Szellemi képességeihez csakhamar magas állást s anyagi eszközöket is nyert. 1556-ban esztergomi kanonok és sasvári főesperes,[38]) 1561-ben szepesi prépost,[39]) két év mulva pedig csanádi püspök és királyi tanácsos.[40])[c]) A csanádi püspökség azonban akkor csak puszta cím volt, ennélfogva Bornemisza megmaradt szepesi prépostságában.[d]) Nem sokkal volt szerencsésebb, midőn 1572 október 27-én a váradi püspökséget elnyerte.[41]) Székhelyét itt sem foglalhatta el s a püspöki birtokoknak csupán némi töredékei jövedelmeztek számára. E birtokok jövedelmezőségéről érdekes képet nyerünk egy tanuvallatásból, melyet Halasy János és Ugróczy János egri kanonok tartottak. Brezoviczai Horváth Boldizsár vallomása szerint Báránd, Kisrábé, Udvardi, Püspökladány, Tiszafüred, Túrpásztó Bornemiszának barmot, lovat, pénzt, és bizonyos ajándékokat szolgáltatnak: 46 tulkot, 48 meddő tehenet, 6 csődört, 75 forintot,

[33]) Keresztnevét Péterffy (Concilia II. 36.). Wagner (Analecta Scepus. II. 260, 263, 268. l.) Georgiusnak, de az egykorúak mindig Gregoriusnak írják.

[34]) Batthyány J.: Leges ecclesiasticae regni Hungariae.

[35]) Történelmi Tár. 1879. 515. l.

[36]) Herceg Esterházyak kismartoni levéltára. 12. X. 895.

[37]) Péterffy, Concilia II. 37. l.

[38]) Memoria Basilicae Strigon. 142. l.

[39]) Wagner K: Analecta Scepus. III. 89. l.

[40]) Mindkét királyi oklevél Pozsonyban, a várban kelt 1563 nov. 29-én és 1572 okt. 26-én. Orsz. lvt. Collat. eccl. I. 66—8, 95—6. 8.

[41]) Utóbbi.

darutollakat, szőnyegeket, paplanokat, csizmát és papucsot.[42]) Püspöki méltóságával arányban nem álló jövedelmein úgy akart segíteni a király, hogy a mislei prépostságot adományozta számára,[43]) midőn pedig annak birtokba vétele akadályokba ütközött, jászói prépositá nevezte ki őt. Emellett megengedte, hogy megtathassa a szepesi prépostságot, mely szintén csak szerényen jövedelmezett, minthogy birtokainak nagyrészét egyes kényurak ragadták magukhoz.[44]) Bornemisza szemeiben mégis nagybecsű volt e prépostság, mert káptalan, esperességek, plébániák tartozván hozzája, ott igazi püspök volt, ami váradi egyházmegyéjében nem lehetett.

A távolság, a száműzetés még vonzóbbá tette előtte a megyét. De a remény, hogy még meglátja egykor, csak nem akart teljesülni. Legalább megőrizni akarta püspöksége jogait, biztosítani jövőjét. És elhelyezte a jászói konvent levéltárában a váradi káptalan legrégibb (XIV. századbeli) statutumait, melyek arra is hivatva voltak, hogy a váradi püspökség alapításának százados vitáját eldöntsék.[45])

A bécsi Belvedere-gyüjtemény két kincse, Mátyás király és Beatrix királyné egykorú domborművü arcképe szintén Bornemisza püspök emlékét őrzi: ő küldte fel azokat Miksa királynak parancsára.[46])*e)*

Halála napja bizonytalan,[47]) csak annyit tudunk, hogy temetése Jászón 1586 január hó 20-án történt. A gyászszertartást ünnepies beszéddel a csanádi püspök végezte az egri és szepesi káptalanok s a leleszi és jászói konventek tagjainak környezetében. A nemesség s a városok polgársága soraiból kétszáznál többen jelentek meg, s mindanyiok között

[42]) Orsz. lvt. Ecclesiastica 15. 17. és váradi püspöki uradalmi levéltár 1. A 21.

[43]) A prépostsághoz Alsó, Felső-Misle, Ósva és Bologd abaújmegyei, Boroszló, Janó és Mérk sárosmegyei falvak tartoztak. Azonban Kátay Ferencnél volt 9633 magyar forintban elzálogosítva és Bornemisza kiváltására nem vállalkozott. Orsz. lvt. Királyi könyvek. I. 95—97, 101. l.

[44]) Wagner C.: Analecta. III, 91. l.

[45]) A váradi káptalan legrégibb statutumai. Bevezetés.

[46]) Fraknói V. közleménye. Archeol. Értes. XI. 7—11. l.

[47]) Wagner C.: Analecta III. 91. II. 268. halála idejét 1583, majd 1584 végére teszi; az országos levéltárban a Liber dignitar. ecclesiast. pedig 1585 szept. 9-re vagy 10-re. Megjegyzendő, hogy hajdan a temetés hónapok, évek mulva történt a halál után.

— mint az egykorú tudósítás mondja — nem volt egy, ki ne siratta volna a megboldogultat.[48])f)

* * *

a) Bunyitay elnézte, hogy ez a tcz. magyarországi és nem erdélyi tcz.

b) A ferencrendüeknek alighanem volt okuk Báthory Kristóf iránti bizalmatlanságra, mert debreceni kolostorukat kertjével és telkével együtt Debrecen városának adományozta. Debrecen katolikus múltja és jelenje. Debrecen. 1930. 19. l.

c) Hasonlóan adja elő a jezsuiták működését Veress E.: Az erdélyi jezsuiták levelezései. I—II. Budapest. 1911, 1913. L. még Mészlényi Ant.: A magy. jezsuiták a XVI. szdban. (Szent István könyvek 92.) Budapest. 1931.

d) Kollányi szerint (Esztergomi kanonokok 161. l.) 1556 után az esztergomi kanonoki és sasvári főesperesi állása mellé megkapja a szentistváni prépostságot is. A szepesi préposti állásához pedig az uralkodó 1563-ban a Szent Antalról elnevezett lechnici kolostort a menedékszirthez tartozó birtokokkal is Bornemiszának adományozta oly meghagyással, hogy a lechnici zárdát, amelyet a menedékszirti karthauzi szerzetesek kicsapongásaikkal megszentségtelenítettek, egyházi szereikből kifosztottak, tőlük haladéktalanul vegye el és gondoskodjék, hogy a Lengyelországból megszökött vagy elűzött szerzetesek a zárdába visszafogadtassanak. V. ö. Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse. 1899. 253—297.

e) A Rudolf főhercegnek koronázására való meghívását végző küldöttség vezetője Bornemisza Gergely volt (mellette Pethő János kir. főkamarás, Melyth György és Pernezy András.) 1572. szept. 16-án (Fraknói V.: A magyar királyválasztások története. Bpest 1921. 208. l. De téves Fraknói azon adata, hogy Bornemisza váradi püspök volt ekkor.) Valószinűleg ez alkalommal olyan feltűnést keltett az udvar által már egy évtized óta kegyelt pap, hogy alig hat héttel később, 1572. okt. 27-ikén megkapta a váradi püspökséget. —

f) Magyarország és Ausztria között 1932. november 27-én, Velencében „a múzeumi és könyvtári állományok tárgyában" kötött egyezmény alapján ezen domborművek Magyarország tulajdonába jutottak és 1933-ban a Magyar Nemzeti Múzeumban kiállították. Bornemisza Gergely valószinüleg 1572-ben Bélay Imre pataki, újhelyi és laádi vicarius generálistól vette át a domborműveket és ugyanazon évben Bécsbe küldte. Mindkettő fehér márványból van, sötétzöld jáspis alapon, 54×38, 53×38 cm. nagyságban. Régebben Giovanni Dalmata traui művésznek tulajdonították, aki 1481 óta Mátyás udva-

[48]) Kapronczay György levele 1586 január 26-án Kassáról Pozsonyba Radeczy István egri püspöknek. Orsz. lvt.-ban.

rában élt, míg újabban lombardiai eredetűnek minősítik. (A kiállítás katalógusában 104. számú). —

9) Bornemisza Gergely még 1583. június végén Kassán negyedmagával (Nogarolla Ferdinánd szatmári kapitány, báró Herberstein Felix, Nagyváthy Ferenc kamarai tanácsos) mint császári biztos tárgyalt Báthory kancellárjával, Berzeviczy Mártonnal. L. Veress E: Berzeviczy Márton (158—160) és Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Rudolf uralkodásának első tíz éve. Bpest 1933. 87. —

Itt kell megemlékeznünk a székesegyháznak ez időben 50.000 forint értékűre becsült kincseiről is. Bunyitay munkájának I. kötetében (422—423) megállapította, hogy a székesegyházi kincsek 1556-ban a Báthoryak ecsedi várába szállíttattak. Mi lett a kincsek legközelebbi sorsa? Erre ad feleletet Bornemisza Gergely 1576 szeptember 28-ikán, Jászón kelt levele, melyet a származása folytán Várad iránt állandóan érdeklődő Telegdi Miklós esztergomi nagyprépostoz írt (Váradi káptalan magánlevéltára 9, 23.) Ezen levélből tudjuk meg, hogy Bornemisza a székesegyházi kincsekért perelte Báthoryt (Miklós országbírót), majd peren kívüli magánegyesség alapján két alispán és a szepesi káptalan két megbízottja átvette a székesegyház kincseit Bornemisza részére. De mit találtak ott? Egy hitelesen lepecsételt ládában 18 márka súlyú ezüstöt és 8 dalmatikát, összesen legfeljebb 500 forint értékben. Tehát egyszázadát az eredeti kincseknek. Keserű humorral írja Bornemisza, hogy elefántot várt és szunyogot is alig fogott. „Atque ita nostra illa magnifica expectatio multum nos fefellit Elephantem enim expectantes, vix culicem apprehendimus". Bornemisza a többi kincsről ezt írja: „Reliqua clenodia dictae ecclesiae nostrae Waradiensis ipsum Hagymássy intercepisse et conflasse testibus ibi praesentibus abunde satis doçuit". Ki lehetett ez a Hagymássy, aki a székesegyház kincseinek nagyrészét eltulajdonította és összeolvasztotta, azt a levelekből nem állapíthatjuk meg, de talán nem tévedünk, ha Hagymássy Kristófra következtetünk. Ez János Zsigmond szolgálatában, mint a fejedelem hadainak főkapitánya kezdé meg a vagyonszerzést, majd Báthoryt is felhasználta gyarapodásához, mig sikerült is mintegy 50 helységet szereznie. De lehetett a kincsszerző a másik Hagymássy Kristóf is, a fiatalabb, aki később Bocskay egyik alvezére lett. Családjukból nősült Bocskay is, midőn Varkoch Miklós özvegyét, szül. Hagymássy Katát feleségül vette. Ezen irányban a váradi székesegyház kincsei egyrésze után való nyomozás még kutatásra vár. A püspök tulajdonába visszajutott kincsmaradvány továbbvándorolt Pethe Mártonon át Mikáci Miklósig, mint látni fogjuk.

— Mivel a váradi katolikus egyházi életről becses adatokat nyújt még Possevino Antal jezsuita-diplomatának 1583. március második felében Váradon tett látogatása, ezért nem mellőzhető Fraknói Vil-

mosnak ezirányú kutatása és közleménye. Különösen becses Fraknói Vilmosnak a Katholikus Szemle 1902-iki évfolyamában „Egy jezsuita-diplomata hazánkban" cimü, terjedelmes értekezése, melyben azonban a váradi látogatásról alig egy oldalnyi terjedelemben (606—607, 688) történik említés. Legbecsesebb Fraknóinak a Tiszántúl c. lap 1901-iki húsvéti mellékletében közölt „Possevino nagyváradi látogatása 1583-ban" cimü cikke. Ebben a jezsuita-diplomata egyik kisérőjének, Piazza Tamás jezsuitának rendfőnökéhez küldött jelentését fordításban következőleg adja:

„Mikor Váradhoz közeledénk, az erős várnak, nemrég a püspök székhelyének parancsnoka, (Giczi János főkapitány) százharminc lovas élén, kétezer lépés távolságra elénk jött. Noha nem katholikus, tiszteletteljesen fogadott minket és a városban elkészített szállásunkra kisért. Itt, hol a katholikus papok kiüzetése következtében több év óta nem miséztek, misét mondottunk. Ebéd után megjelent Possevino atya előtt egy szegény tót pap, ki a magyar nyelvet érti ugyan, de nem beszéli, az iskolamesterrel, hetven polgárral s mintegy húsz fiuval. Ezek körtével, almával és szőllővel kedveskedtek; ugyanis nemes faju gyümölcsökben bővelkedik ez a vidék. Örömöket fejezték ki jövetelünk fölött, hathatósan esedeztek segitségünkért, előadván, hogy nincs magyar hitszónokuk, noha kétezernél többen vannak, nagyobb ünnepeken pedig a török hódoltságból és Magyarország egyéb részeiből mintegy 5—6000 ember jön össze, hogy legalább misét hallgassanak. Előadták, hogy nincs, aki nekik „a kenyeret szegje" és a veszedelmes kálvinistáknak, kik a császárt uraló Magyarországot úgyszolván teljesen elárasztják, ellenszegülni képes lenne. Előmutatták a lengyel királynak néhány nap előtt érkezett levelét, melyben kérésükre megigérte, hogy gondoskodik a hitszónok fizetéséről és ellátásáról, ha sikerül egyet Nagyszombatban vagy Pozsonyban találniok. Végre a polgárok fölkérték Possevinot, eszközölje ki, hogy Szent György napjára, vagy pünkösd ünnepére Kolozsvárról egy jezsuita atya jöjjön hozzájuk, aki legalább egy prédikációt tartson".

„Ki lett volna annyira keményszívű, hogy ilyen szent szomjuság meg ne hassa? A mi szemeinkből könnyek fakadtak. Possevino atya, az isteni gondviselés által rendünk iránt tanusított nagylelkűség ezen ujabb megnyilatkozásától fellelkesítve, minden módon megvigasztalni és a katholika hitben megszilárdítani igyekezett őket; amiben protestáns tolmács segítségével kényszerült élni".

„Igéretet tett, hogy rajta lesz, hogy amennyiben lehetséges, pünkösd ünnepére Kolozsvárról egy hitszónok jöjjön hozzájuk; továbbá, hogy egy másik papot a császárt uraló területen találjanak, magyar katekizmusokat és egyéb katholikus könyveket kapjanak. Buzdította őket, hogy négy előhaladottabb korú ifjút küldjenek a pápa és a lengyel

király által alapított kolozsvári papnöveldébe, ahol a nagy termés számára papokká fognak kiképeztetni. Egy *jelenlevő nemes embert rábeszélt, hogy jó lelkületű fiát kiképeztetése végett Kolozsvárra küldje mieinkhez.* Az iskolamesternek a római katekizmust és más könyveket adván át, felhívta őket, hogy a katekizmusnak az imádságról szóló utolsó fejezetét olvassa föl a tanulók előtt. A papot is könyvekkel, a római misekönyvvel ajándékozta meg; egyuttal meggyőződvén becsületességéről, a gyóntatásra felhatalmazással látta el; intvén, hogy súlyosabb esetben a kolozsvári collegium rectorához, vagy gyulafehérvári residentiánk főnökéhez forduljon, akikre ő a pápától nyert fölhatalmazásait teljes mértékben átruházta volt. Azoknak, kik a latin nyelvet értették, könyveket, másoknak olvasókat adott. Az olasz építőmestert intette, hogy mielőtt elutazunk, nálam gyónását végezze. A polgároknak javasolta, írjanak a (lengyel) királynak s küldjenek egy embert, ki a levelet megvigye, az ügyet sürgesse, könyveket hozzon és a hitszónokot ide kisérje. Közlé velök, hogy küldöttüket mi magunkkal visszük, utiköltséggel, ha szükséges, ellátjuk és mihelyt Isten segítségével mindent jól elvégezett, visszaküldjük. Végül fölhívta őket, hogy másnap hajnalban gyüljenek össze a templomban, melyet nekik az eretnekek ármánykodása csak a külvárosban hagyott meg; ott misét fog mondani és Isten áldását fogja leesdeni igyekezeteikre".

„Derült lélekkel töltöttük el az éjszakát, reggel ájtatos férfiak és asszonyok ugyan olyan ajándékkal halmoztak el, amilyenekben a megelőző napon részesültünk; a mit mi Boldogságos Szűz tiszteletéről írt imádságos könyvecskékkel és olvasókkal viszonoztunk. Azután előkelő emberek, a pappal és az iskolamesterrel jöttek értünk, jelentvén, hogy a nép már várakozik ránk s minden készen van."

Ugyanakkor Possevino atyánál a kálvinista prédikátor (Beregszászi Péter), mint mondá, udvariasságból, látogatást tett. Possevino atya tudván, hogy az ő zaklatásai kényszerítették távozásra a kath. hitszónokot és a váradi katholikusok iránt mély részvétet táplálván, elfogadta őt ugyan, de nehogy a jelenlevő katholikusok megbotránkozzanak, az ő színe előtt könyvek ajándékozásával vallásos hűségükben megerősítette őket, egyúttal közlé, hogy a király akarata szerint a kálvinista prédikátornak a katholikus vallás gyalázásával föl kell hagynia.

„A kálvinista prédikátor haragját elfojtani nem birván, kérkedve mondá: „Mi leküzdöttük az arianusokat, és ha vitatkozásba bocsátkozunk, mindenki ellenében megtudjuk védeni hitelveinket!"

„Te — válaszolá Possevino — avval kérkedel, hogy az arianusokat leküzdöttétek?!*) A katholikus egyház már rég leküzdötte és

*) Beregszászi az erdélyi unitáriusokat értette. Possevino azt hitte, hogy a kereszténység első századainak arianus felekezetéről van szó.

elátkozta őket, úgy, mint titeket mindnyájatokat. Vajjon a niceai zsinatot, az evangéliumot, a szent-atyákat minden tévtan és eretnekség ellen ki szülte, ki fejlesztette, ha nem a kath. egyház?"

„Mikor a prédikátor a vitát folytatni készült, Possevino így szólt; „Menjünk mi katholikusok isteni tiszteletünk végzésére. Te pedig sátán távozzál! A prédikátor némán elvonult".

„A vár kapujánál a parancsnok nagy kisérettel várta s üdvözölte Possevino atyát. Ez figyelmeztette őt a kálvinista prédikátor ármányaira, útmutatást adott neki, mit kelljen tenni, hogy az igaz hit ismeretére ő maga is eljusson, a katholikus népet a király nevében pártfogásába ajánlotta".

„A várparancsnok biztosítá, hogy a katholikusok javát szívén viselte eddig is és viselni fogja ezentúl s készséggel fogadja őket pártfogása alá. Ő maga — ugymond — noha nem katholikus, de a kálvinistákkal a praedestinatióra, az oltári-szentségre és a keresztény cselekedetekre vonatkozó tanításukban nem ért egyet; a jó cselekedeteket az üdvözülésre szükségesnek tartja, az oltári-szentségben Krisztus urunk igaz testének jelenlétét hiszi".

„Nem marad egyéb hátra, — válaszolá Possevino — mint hogy egyebekben is vonja meg a hitet attól, ki az evangélium ellenére az oltári-szentségben Krisztus jelenlétét tagadja. Azt a reménységét fejezte ki, hogy közelebb jó hirt fog felőle hallani".

„Mire folytatta utját a templom felé, amelyet férfiak és nők megtöltöttek. Ezek, miután a misét ájtatosan meghallgatták, a távozó Possevinot sirva és zokogva, majdnem térdre borulva vették körül. Némelyek áldásért, mások olvasóért vagy imádságos könyvért könyörögtek, szerencsés utat kivántak, magukat, mint a kik a törökök torkában élnek, a kálvinistáktól és más eretnekektől el vannak nyomva, pártfogásába ajánlották".

„Ezalatt Possevino atya elé lépett egy durva posztóba öltözött, vastag kötéllel övedzett, halvány arczú, tiszteletre méltó megjelenésű férfiú, a ki a török hódoltságból három esztendő előtt költözött Váradra. Azt a kérelmet terjesztette elő, tegye lehetővé, hogy szerzetes rendbe léphessen, mert ezen szándékának megvalósítása végett és hogy békében halhasson meg, menekült a törökök közül és hagyta el nejét, a ki vonakodott a katholika hitre térni és elhagyni Gyula városát, a hol nincsenek keresztények, hanem csak arianusok, kiknek papja előtt léptek ők is a házasságra".

„Miután Possevino a jelenlevőktől értesült, hogy az ember tisztességes életet folytat, buzgó látogatója a kath. templomnak és kis kertje müveléséből tartja magát: dicsérte szándékát, de megmagyarázta neki, hogy szerzetbe lépnie nem lehetséges. Nehogy mégis vigasz-

talás nélkül hagyja, levelet adott neki át, amelyben kolozsvári rendtársainkat fölkéri, hogy őt vagy a papnövelde kertjében, vagy falvaikban foglalkoztassák, gyakran bocsássák a szentségekhez; alkalmasnak találván őt a magyar nyelvben jártasságánál és vallásosságánál fogva arra, hogy a jobbágyok gyermekeit a keresztény vallásban oktassa".

„Mikor mindezek elintézése után kocsinkra felszállottunk, megjelent a várparancsnok és 300 lovassal háromezer lépésnyi távolságig kisért, mikor pedig tőlünk bucsut vett, három ifjú unokaöcscsét, kik tanulmány czéljából Rómába készülnek, ajánlotta nekünk és lovascsapatot adott mellénk, hogy minket a török martalóczok ellen megoltalmazva Ecsedre vigyen".

Ezen egyszerü, mondhatnók naiv elbeszélés, a melynek fogalmazásában Possevinonak, a hires stilistának semmi része sem volt, megható módon tükrözi vissza a váradi katolikusok vallásos hüségét, mellyel őseik hitéhez ragaszkodtak és gyermekeiket is az elpártolás kisértései ellen megóvni iparkodtak.

Feltünő az a részlete, mely szerint Possevino egy nemes embert rábeszélt, hogy fiának további kiképeztetését a kolozsvári jezsuitákra bizza. Lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy a nagy jezsuita missionárius-diplomata figyelme éppen arra irányult, ki méltó utódjává lett, az ifju Pázmány Péterre, a kit katolikus mostoha anyja és egy lelkes magyar jezsuita, Szántó István atya, ki két év előtt rövid ideig Váradon müködött, előkészitettek arra, hogy Possevino megjelenése a lelki átalakulás folyamatát siettesse". (Fraknói).

IV.

HETESI PETHE MÁRTON

1587—1598

Bornemisza Gergely utódját Rudolf király csak másfél év mulva nevezte ki. Ez Hetesi *Pethe Márton* volt. Előkelő nemzetség tagja, mely később rokonságba jutott a Rákóczyakkal is.[1]) Fivére, László a magyar királyi kamarának elnöke,[2]) másik fivére, Imre pedig Radeczy István királyi helytartónak főjegyzője[3])[a]) volt. Pethe Márton ritka gyorsasággal emelkedett egyházi pályáján. 1582 február 21-ikén mint pozsonyi kanonok a szerémi cimzetes püspökséget nyeri el,[4]) de két hónap mulva már váci püspök és pilisi apát.[5]) Itt is csakhamar újabb kitüntetések érik Rudolf király 1586 március 27-ikén a Radeczy István halálával megüresedett esztergomi Szent István prépostságot és kanonokságot adományozza számára, de azon kikötéssel, hogy a pilisi apátságot engedje át Joó Balázsnak, a király tanácsosa és titkára, Joó János testvérének.[6])[b])

Alig egy év múlva, 1587 aug. 13-ikán pedig váradi püspökké s egyúttal szepesi és jászói prépostá nevezte ki.[7])

A püspökséghez azonban ő is azon viszonyban maradt, mint elődje, Bornemisza. A birtokok némi foszlánya ugyan neki is jövedelmezett,[8]) de minden lelki öröm s vigasztalás nélkül. Csak a távolból mosolygott feléje a remény, hogy talán

[1]) Győri füzetek III. 3. l.
[2]) Pozsonyi káptalani levéltár. Scepusiana.
[3]) Hcg. Esterházyak kismartoni lvt. 4. C. 26.
[4]) Orsz. lvt. Királyi könyvek I. 112—3. l.
[5]) 1582 ápr. 29. Bécsben kelt kir. okl. Orsz. lvt. U. o. 113. l.
[6]) U. o. 126—7. 141. l.
[7]) Orsz. lvt. Királyi könyvek I. 141.
[8]) Évenként hat szekeres ló, papucsok, halak, paplan, darutollak és hasonló ajándékok. Orsz. lvt. Ecclesiastica 15. 17.

visszatérhet egyházmegyéjébe, s mint főpásztor, osztályrészét követelheti azon nagy munkából, mely ott a katolikus romok felépítése körül éppen folyamatban volt. Az első lépés erre már meg volt téve. Az erdélyi püspökség visszaállítása iránt a római szentszék s Báthory Endre bíbornok között már 1591-ben történtek tárgyalások,[9]) 1595-ben meg éppen közelebbinek látszott a cél. Báthory Zsigmond, az ifjú erdélyi fejedelem lakodalomra készült. Menyasszonya, Mária Krisztina, Rudolf királynak húga, már útban volt Erdély felé. Kiséretéhez tartozott Pethe Márton váradi püspök is.[10]) A király követe volt, látszólag csak tisztelet okáért, de tulajdonképpen titkos állami ügyekkel megbízva. Báthory Zsigmond már megtette ajánlatát, hogy bizonyos feltételek mellett lemond a fejedelemségről. A feltételek egyike: a katolikus hit védelme s az erdélyi püspökség visszaállítása volt.[11]) Rudolf király, ha Erdély birtokába jut, kétségtelenül visszaállítja a váradit is. És Pethe püspök már a lakodalom harmadnapján, augusztus 9-ikén jelenthette a királynak, hogy a fejedelem elkészítette lemondásának oklevelét, át is adta anyósának, a főhercegnőnek, ki mihelyt a feltételeket biztosító királyi levél megérkezik, azonnal felterjeszti azt Ő felségének.[12])

Váradon ekkor Szent László király híres dómja még állt a fejedelmi s főpapi síremlékekkel, a szent királyok ércszobraival együtt. Különben is Várad e korban, mint legközelebb meglátjuk, a vallásos küzdelmek nevezetes székhelye volt, s az egész ország érdeklődéssel kísérte azokat. Csak Pethe Mártont, a számüzetésben élő váradi püspököt nem érdekelték azok? Alig gondolható, hogy erdélyi útjában, jövet vagy menet, habár titkon is, meg ne állapodott volna Váradon. S ha megszemlélte Szent László annyi századot látott dómját; ha átlépte a küszöböt, melynél őt az „Ecce sacerdos magnus" fenséges dallamának kellett volna fogadnia; ha merengett ama szent falak között, melyeknek az ő főpásztori áldó szavait kellett volna visszhangoztatniok: akkor ő volt az utolsó váradi püspök, aki még látta Szent László székesegyházát, és ő is életében — utoljára.

[9]) Veszely K: Erdélyi egyháztörténelmi adatok 1860. 302—3. l.
[10]) Bethlen F: Hist. Transilv. III. 578. l. és *c)*
[11]) Magyar Történelmi Tár XXIII. (1877.) 156. 238—9. l.
[12]) U. o.

Sorsa ezentúl nemhogy közelebb hozta volna Váradhoz, hanem még távolabb vitte tőle.

Kutassy Jánosnak esztergomi érsekké s prímássá nevezte tésével megüresedett a győri püspökség. Egyike volt ez azon kevés püspökségeinknek, melyek még valóságosak voltak. Rudolf király méltányolta Pethe Mártonnak hosszas szolgálata érdemeit s 1598 április 16-ikán őt nevezte ki győri püspökké.[13])

Pethe Márton szerette a fényt, de ízlést párosított vele s történelmi érzékével maradandó becset biztosított fényűzése tárgyainak. Főpapi ornátusa nehány darabjának jegyzéke reánk maradt. E darabok úgy az anyag nemessége, mint a kidolgozás művészete s gazdagsága által egyaránt kitűnnek. Püspöki süvegén s két kazuláján rajta van családi címere is.[14]) Kelyhe pedig, mely a szepeshelyi székesegyház birtokában van, első tekintetre elárulja, hogy magyar főpapé volt: rajta díszlik Magyarország címere is. Egy másik szintén sodronyzománcos kelyhe, a pozsonyi ferencrendűeknél, remeke a magyar ötvösművészetnek; a budapesti ötvösműkiállításon is feltűnést keltett s egyik legnemesebb ízlésű főpapunk méltónak ítélte arra, hogy másolatot készíttessen róla.[15]) Kétségtelen, hogy ha Pethe békésebb időkben él s váradi püspökségét elfoglalhatja, Szent László városának műkincseit megszaporítja.

De az akkori egyházi életből is feltárunk egy képet, melynek egyik kimagasló alakja éppen Pethe püspök. A leleszi premontrei rendű ős monostorban 1592 május 13-ikán fényes ünnepély folyt le. Szegedi Pál leleszi prépostot szentelték fel csanádi püspökké. Éppen azt a jelenetet látjuk, mikor Fejérkövy István nyitrai püspök s királyi helytartó huszadmagával a ma is meglevő csúcsíves egyház főoltára elé vonul, hogy a felszentelést végezze. Az egykorú tudósítás közléseiből megtudjuk, hogy a Fejérkövy jobbján álló, püspöksüveges főpap Pethe Márton váradi püspök, balján pedig Cserődy János tinnini püspök foglal helyet. Mindkettejök előtt egy-egy felszentelt pap főpásztori botjokat viszi, ami mai napság már nincs is szokásban. A fényes csoportban látjuk, mint diakónust, Naprágyi Demeter egri prépostot, ki később mint győri püspök szintén

[13]) Királyi Könyvek I. 95.

[14]) Pozsonyi káptalani lvt. Scepusiensia. — Okmánytár. 7.

[15]) Egyházművészeti lapok. 1885. 342. l.

egyik szereplő tagja lesz püspökségünk történetének. És látunk még két, egészen idegen arcú s magatartású alakot: az egyik sági prépost, a másik egri kanonok, de mindketten olaszok.[16])[d])

* * *

[a]) Kollányi szerint (Esztergomi kanonokok 183. l.) Imre atyja volt Mártonnak és csak kassai kamarai elnök. Fia, Márton 1552-ben született. Nagy Iván és Wagner szerint 1554-ben. V. ö. Pirchalla i. m. 303—340.

[b]) Már 1579-ben, tehát kb. 27 éves korában esztergomi kanonok, 1585-ben pozsonyi prépost. (Kollányi 183, Rimely 239.)

[c]) Szádeczky Lajos: Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna. Bpest. 1883. (Klny. a Századokból.)

[d]) Pethe mint szepesi prépost Zsigmond lengyel királynak meghatalmazása alapján a 13 szepesi városban is egyházi látogatást végezett s minden alkalmat felhasznált a protestantizmus terjedésének megakadályozására. Látogatása ellen a városok már előre hevesen tiltakoztak. Pethe mindenhol elmozdította a protestáns lelkészeket, helyükbe katolikus papokat állítván. Lőcsén a lakosság kőzáporral fogadta. Előbb Somorjára menekült, majd a németújvári várőrség fosztotta ki. (Kollányi i. m. 184.) — 1600-ban kalocsai érsekké nevezteteti ki, meghagyva a győri püspökség adminisztratorának is. Azonban csak utóbbi egyházmegyéjére támaszkodhatott. (Katona: Hist. Colocensis Ecclesiae. II. 57—67) Utolsó éveit Bécsben töltötte, ahol 1605 október 3-án halt meg. A váradi székesegyház kincsmaradványai Bornemiszától Pethe kezébe jutottak, mint az Pethe Márton 1589 nov. 11.-i elismervényéből megállapítható. (Komáromy András közleménye a Századok 1902. évf. 403 l.)

[16]) Leleszi országos levéltár. Protocollum 38. fol. 35. — Okmánytár. 8. sz.

V.
A JEZSUITÁK VÁRADON.
1576—1606.

BÁTHORY István király alapítványához, melyet a váradi jezsuiták javára tett, csakhamar újabbak is járultak. Ezek már magán emberek önkéntes adományai valának. Éppen ezért kiválóan becsesek is. A jezsuiták fáradságaik gyümölcsét, Istennek áldását láthatták bennök.

Cséfi, máskép Challay (Csallai ?) László 1585-ben Sarkad-Ősi és Leel-Ősi birtokait Bihar vármegyében nekik hagyta s a hagyományt István király által is megerősíttette.[1]) Challay neve nincsen azok között, kikről írva van, hogy katolikusok maradtok; egyéb forrásaink is hallgatnak úgy őróla, mint családjáról.[a]) Csak még egyszer, 1579-ben említik forrásaink e nevet, midőn azt mondják, hogy az első jezsuiták egyike Challay János váradi nemes hívására jött Egerből Váradra.[2]) Ezt a jezsuitát a külföldi forrás „Lelesius"-nak nevezi; de ha meggondoljuk, hogy az ö betű hajdan a mi nyelvünkben is, az idegen ajkán még ma is többnyire *e*-re változik: nem lehetetlen, hogy Lelesius neve magyarul nem Leleszi, hanem Leelösi, a Challayak egyik birtokáról.

Más tekintetben is kedvezőleg látszottak fejlődni a jezsuiták ügyei. A pestis által megritkult soraik kiegészítést nyertek. Lengyelhonból megérkezett Vengrovics Jakab négy társával.[3]) Így amikor azután követek jöttek a békésmegyei Gyuláról, hogy papot kérjenek maguknak, nem voltak kénytelenek megtagadni kérésüket. Bár 1566 óta a gyulaiak török uralom alá kerültek, a váradi jezsuitákat ez nem tartotta vissza a meghívás elfoga-

[1]) Országos lvt. Resid. Soc. Jesu Varad. 3. 14. 28. 2. 1.

[2]) Socherus A.: Hist. Prov. Austriae Soc. Jesu. I. 230. l.

[3]) Sacchinus, Franc.: Historia Soc. Jesu. (Romae 1661.) V. 322. l. — Scriptores rerum polonicarum. VII. 8. l.

dásától. Egyiküket,[4] Marcus Scisciensis (Sziszeki? Márk), ki már 1579-ben Szombathelyen iskola-igazgató és hitszónok volt, Gyulára ment és ott a katolikusok, mintha az égből szállott volna közéjük, úgy fogadták.[5]) Maga a török bég is kívánta őt látni, magához vezettette, nyájasan beszélt vele, azután parancsot adott ki, hogy azon az egész vidéken szabadon taníthatja a népet.[6])[b])

Eközben Kolozsvárról is kedvező híreket vettek. Ott a már régebbi humaniorák mellett 1585 november elején megnyitották a bölcsészeti tanfolyamot is. Jelen volt a megnyitáson az ekkor 13 éves fejedelem, Báthory Zsigmond, maga is a jezsuiták növendéke. És kíséretében mindazok a nemes magyar ifjak, kik udvarában vele együtt növekedtek.[7]) Köztük talán Pázmány Péter is, ki ekkor tizenöt éves volt. És olyan ünnepélynek voltak tanui, amilyent még Kolozsvár nem látott. Szavalat, ének, bölcsészeti és szónoklati viták egymást váltogatták. Az egészet pedig színi előadás fejezte be a magyarok első királyáról, Szent Istvánról. Erre a jezsuitáknak még ellenségeik is letették a fegyvert s mint az egykorú tudósítás írja, rájok bízták fiaiknak nevelését.[8])

Messze Kolozsvár mögött Várad sem maradhatott. Báthory István királynak is az volt akarata, hogy a jezsuiták Váradon nemcsak lelkészek, hanem tanítók is legyenek.[9]) Az a váradi iskola, melyet az idézett 1576-iki oklevél említ, csak egyszerű népiskola lehetett. Azt a jezsuitáknak, miután Szent Egyed egyházával együtt kezeik alá került, fejleszteni, emelniök kellett. Szerzetesi rendjök hivatása, de a váradi körülmények is sürgősen ezt követelték. A protestánsoknak, nevezetesen Kálvin követőinek Váradon már a jezsuiták odajövetelekor jeles gimnáziumok állott, melynek tanulói egyenesen mehettek a külföldi egyetemekre.[10]) Tanárai jobbára szintén külföldön tanult férfiak voltak, kik onnan tudományuk mellett az új tanok iránti lán-

[4]) Socherus I. 382. — Acta Synodi Jauriensis. 1579. D. 2.
[5]) Socherus i. h.
[6]) U. a. I. 383. l.
[7]) Sacchinus: 287. l.
[8]) U. a. V. 322. l.
[9]) U. a. V. 323. l. — Scriptores rerum polonicarum VII. 87. l.
[10]) Pl. Wittenbergbe. Beregszászi Péter írja Beregszászi Jánosról és Debreceni Jánosról. L. a. 17. sz. jegyz.

goló lelkesedést hoztak magukkal. És lelkök, szellemök gazdagságát nemcsak mint tanárok, hanem mint papok is iskolában, templomban egyaránt kitárták. Már nyomdát is állítottak fel Váradon, hogy gondolataiknak szárnyat adva, az iskola, a templom falain kívül is elterjesszék azokat.

Váradon a béke, katolikusok és protestánsok között 1576-tól 1585-ig, tehát közel tíz évig teljes volt. Mindkét rész azonban érezte, hogy ez a béke nem lesz tartós, hogy ők természetes ellenfelek, kik előbb-utóbb még összemérik fegyvereiket. Az erőszak ama korában a jogegyenlőség és vallásszabadság megértésére még nem voltak fogékonyak. De az első harci riadó nem Váradon hangzott fel.

Kolozsváron az új gimnázium 1581-iki tanévét ünnepélylyel s ebben nyilvános vitával nyitották még. A vita tárgya: *Isten igaz igéje.* Az efelett készült értekezést azután, mint szokták, kinyomatták, Báthory Kristóf fejedelemnek ajánlva.[11]) Igy ez nyilvánossá levén, eljutott Laskai (Lascovius) Csókás Péterhez is. Ez akkor Erdélyben marosvásárhelyi tanár volt. Tanult, világlátott férfi,[12]) ki ügyesen forgatta az írói tollat is. A kolozsvári 14 levélnyi vitairatra 432 lapra terjedő könyvvel válaszolt. Már a címlapon maró gúnnyal jelzi a jezsuitákat, a könyvhöz csatolt függelékben pedig kizárólag velök foglalkozik, rendjük keletkezését — mint maga mondja — festi le.[13])

Ugyanazon évben, mikor ez a munka megjelent (1584), a váradi protestánsok a következő évre (1585-re) naptárt adtak ki.[14]) A naptár még mindig a régi, Julián-féle volt, függelékül egy versezettel, mely XIII. Gergely pápa naptárjavítását, sőt magát a pápaságot is megtámadta. Ezt meg a kolozsvári vitairat kiadója, Schreck Farkas jezsuita nem hagyta szó nélkül. Védel-

[11]) Szabó K.: Régi magyar könyvtár II. 43. l.

[12]) Bod, P.: Magyar Athenas. 157. l.

[13]) Theorematum de puro et expresso Dei verbo tam scriptis quam viva voce tradito et pari utriusque authoritate nuper in gymnasio Claudio Jesui politano in Transylvania a novis Societatis Judae monachis propositorum examen et refutatio. Genevae. 1584. 8° 432. l. Ajánlva Kendi Sándor, Kovacsóczi Farkas, Sombori László, Csáki Dénes és Gálfi János erdélyi kormányzók és tanácsosoknak.. Egy példánya a kolozsvári unitárius collegium könyvtárában.

[14]) Szabó K.: Régi magyar Könyvtár. I. 110 l.

mére kelt a Gergely-féle naptárnak, kimutatva a naptárújítás szükségét s művét azonnal ki is nyomatta.[15])

E munka egy példányát Szántó István jezsuita, ki akkor Váradon lakott, megküldötte Beregszászi Péternek, Várad egyik protestáns papjának. Ezzel az ellenreformáció előcsatája, melyet Nagyszombatban Telegdi Miklós, Monoszlai András stb. annyi hévvel folytatott, az ország keleti részein is megnyílt, csakhogy itt kevesebb szerencsével.

Szántó István egyike volt a jezsuita-rend akkoriban még kevés magyar tagjainak, hitéért és hazájáért is élni-halni kész férfiú. Erősen magyar lelkületével előre megérezte a vészt, mely nemzete felett tornyosult s a vész elől nem látott a katolikus egyháznál jobb menedéket. Hogy oda viszaterelhesse nemzetét, azért elmegy egész Rómáig, ezért kopogtat a pápa, a bíbornokok ajtaján, ezért küzd szóval, tollal egész életében.[16])

Beregszászi Péter, valamint szintén váradi paptársa, Károli Péter, nem kevésbbé tanult, világlátott férfiú volt s mindketten régi munkatársai úgy a magyar, mint a latin irodalomnak.[17]) Különösen Beregszászi írásra mindig kész, heves, s mint kortársai csaknem kivétel nélkül, kíméletlen egész a személyeskedésig. Schreck művére is azonnal felelt s viszonzásul kedveskedett könyvével Szántó Istvánnak. Egyúttal kérdést is intézett hozzá, hogy t. i. azon idő alatt, mely az akkoriban elhalt XIII. Gergely pápa halála s V. Sixtus megválasztása között elfolyt, ki volt a római anyaszentegyház feje? Erre Szántó és Beregszászi között éles irodalmi vita fejlődött ki, melyben a kölcsönösen osztogatott címek között a „tudatlan" még a

[15]) Adversus authores Juliani, ut vocant, pseudocalendarii Varadini impressi pro anno 1585. carmen. Szabó K.: R. M. K. II. 51.

[16]) Fraknói V.: Egy magyar jezsuita a XVII-ik században. Kath. Szemle 1887. III. füz.

[17]) Károli Péter műveiről Szabó K.: Régi magyar könyvtár I. 37—9. 105., 149.

Beregszászi Péter munkái: προπεμπτικον Vitebergae. 1569. 4°. 4 számozatlan levél. Egy példánya a debreceni ref. colleg. könyvtárában.

Epicedion. Vitebergae. 1576. 4°. 22 számozatlan levél. Egy példánya a kolozsvári ref. colleg. könyvtárában.

Apologia. 1585. 8°. 344. Varadini. Szabó K. Régi magy. könyvtár II. 51—2. I. 174., 192.

Többi műveit a következő idézetekben.

legszelídebbek közé tartozik, s kijut benne a pápáknak is éppen úgy, mint Luthernek vagy Kálvinnak.[18])

Vitájok latin nyelven folyván, csak tudósok vitája marad, anélkül, hogy a közönséget mozgalomba hozhatta volna. De a vitának hősei: Szántó és Beregszászi egy városban laktak, egy város lakosainak, bár két táborban, élén állottak s amellett, hogy magánleveleket is váltottak, az iskola, a templom katedráján is szóvá tették ügyöket. Így a vita láza ráragadt a katolikusok, protestánsok soraira egyaránt; a vallás, a papok ügye az egyházból a polgárok házaiba s innen a piacra került, kiváltmiután a váradi protestáns diákok a jezsuitákról, „epigrammákat" adtak ki, de amelyek pamphletnek is beillettek.[19])

Emellett aki tekintélyével vagy hatalmi szavával mérsékletre bírta volna az ellenséges feleket, olyan már nem találtatott többé. Báthory Kristóf fejedelem még 1581-ben elhalt; István király 1585-ben követte bátyját az örökkévalóságba. Halála a katolikus vallásnak is halálát jelentette Erdélyben. A fejedelem, Báthory Zsigmond még tizennégy éves gyermek volt, körülvéve tanácsosokkal, kiknek mindenike az új hitfelekezetek egyikéhez vagy másikához szított.[20]) Laskai is, Beregszászi is egyenesen a tanácsosoknak, Erdély akkori kormányzóinak ajánlották támadó műveiket. Nem volt ez titok István király előtt sem; halálos ágyán is azon töprengett, hogy öccsének, Zsigmondnak nincs egy hű katolikus tanácsosa: „mindnyájan elhajlottak![21])" És a haldoklók finom érzékével előre sejtette a katolikus vallás pusztulását Erdélyben.

Váradon a katolikusokat vallásuknak szabad gyakorlata óta csupán betolakodóknak tartották s mint főbenjáró sérelmet emlegették róluk, hogy Szent Egyed templomát elfoglalták a

[18]) Szántó iratait csak Beregszászi művei tartalmából következtetve ismerjük. A Baselben, 1587-ben, 8⁰ kiadott „Adversaria de controversiis, hoc saeculo in religione motis" c. gyüjteményben (1—1 példánya a M. Tud. Akad., a debreceni ref. —, kolozsvári unit. kollegium könyvtárában) Beregszászinak az Apologián kivül még a következő művei vannak:

1.) Ventilatio . . .

2.) Epistola . . .

3.) Defensio Ventilationum . . .

[19]) ενιον Jesuitis exhibitum, aliquot Epigrammata . . . Az idézett baseli gyüjtemény 197—210. l. — Szabó-Hellebrant: Régi. m. lvt. III./1. 221—223. l.

[20—21]) Pápai Páriz, Fr.: Rudus redivivum. (Szeben. 1684.) D 3.

protestánsoktól.[22]) Midőn pedig az említett szóbeli s irodalmi viták közben tapasztalják, hogy vallásukat kicsúfolni, papjaikat, magát a pápát pelengérre állítani lehet — bántatlanul: akkor márcsak egy lépés volt, hogy az ingerültség tettlegességekben törjön ki ellenök. És ez a lépés is megtörtént.

Váradnak főkapitánya, Sibrik György[c]) 1586-ban elhalt, utódját, Király Györgyöt 1588 május 20-án nevezte ki Báthory Zsigmond.[23]) Azon esemény tehát, melyet jelezni akarunk s amely 1587 húsvétkor történt, oly időben folyt le, mikor Váradnak főkapitánya nem volt. De ha Király György jóval előbb nevezteteti is ki váradi kapitánnyá, eseményünk főhősét legkevésbbé sem zavarná: öccse volt a főkapitánynak: Király Albert. Kétségkívül ugyanaz, ki utóbb, Báthory Zsigmondnak 1595-iki hadjáratában mint győzedelmes vezér szerepelt[24]), de ekkor, 1587-ben alig lehetett több egyszerű hadnagynál.

Történt-e katolikusok részéről vallásuk nyilvános gyakorlásán kívül valamelyes kihívó tett? arra eddigelé adatunk nincs, ez egykori tudósítás csak Király Albert és vitézeinek tetteiről szól.

Itt előre kell bocsátanunk egy 1665-iki vallomást a katolikusoknak régi, testvéri szokásairól. „Az mi romano-catholica religionkban régi, bévött szokás az volt, hogy mik az karácsoni és husvéti innepeknek éjszakáin hajnalig is miseszolgálatban foglaljuk magunkat, akkoron az ifjuság szokott lövöldözni: affelett az is régi, bévött törvényünk volt, hogy minden husvét napján határt kerülnénk, azaz, hogy processiot járánk".[25])

Mikor tehát a katolikusok húsvétnapján éjjel a feltámadás ünnepére gyülekeztek, Király Albert már a belvárosban, saját háza előtt, elfogdostatta vitézeivel az embereket, „hitöket velök tagadtatta", kifosztotta, verette. Majd Olaszi külvárosba, Szent Egyed egyháza elé ment, itt a katolikusok processióját szétverette, sokakat megsebesített, „az faképet darabokra koncolta, annakfelette halállal mind papot, mind mesteri urakat fenyegette".[26])

[22]) Veszely K.: Erdélyi egyháztörténelmi adat. 208. l. Szilágyi S.: Erdélyi országgyűl. eml. III. 85. l.

[23]) Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek III. 78. l.

[24]) Szamosközi I.: Tört. maradványai. 52. 54. l.

[25]) Veszely K.: Erdélyi egyháztört. adatok. 416. 418. l.

[26]) Országos lvt, Kamarai lvt. A. Jesuit. M. Varad. irregestr. 203. Okmánytár. 9. sz.

A váradi húsvéti eseményeknek csakhamar híre ment. És mennél messzebbre ment a hír, annál színesebb dolgokat mesélt. Mindenki jobban-jobban kiszínezve, kikerekerítve adta tovább, amint az rendesen történni szokott. Idők multával akadt olyan is, aki a váradi káptalan száműzését s azt a húsvéti utcai vérengzést összezavarta s a két eseményt egynek vette. Így hatásosabb volt, a képzeletet jobban megragadta. Hitelre is talált, hogy nem közönséges emberekkel tagadtatták hitöket, hanem a váradi káptalan tagjaival. Még a szavakat is tudták már, amelyekkel kérdezték tőlök: akarják-e az új hitet bevenni és szakítva a papi nőtlenséggel, akarnak-e házasságra lépni? A tagadó válaszra azután lekoncolták a káptalan tagjait s holttesteiket a vár árkába hányták.[27])

1765-ig még csak a husvéti vérengzést ismerték,[28]) de a későbbi írók ezalatt már a kanonokok legyilkoltatását értették. Ez írók egyikének mégis feltűnt, hogy forrása, melyre éppen hivatkozik, a vérengzés vasárnapjául nem virágvasárnapját, a káptalan száműzetésének idejét említi, hanem husvétnapját.[29]) Elfogultsága azonban nem engedte látnia, hogy forrása egy szóval sem említi a kanonokok legyilkoltatását, hanem csak az utcai vérengzést, mely az egykorú tudósítás szerint is csakugyan húsvétnapján történt.

A jezsuita atyák azonnal belátták, hogy ez a húsvéti esemény hatalmas fegyverül fog szolgálni ellenük. Helyzetök valóban komolyra változott s gyors intézkedést parancsolt.

Rendtársuk, Szántó István, azon négy év alatt (1580—87), mit Váradon töltött, valóban apostoli munkát végzett, kivált az 1585-i pestis idején; saját iratai szerint is, buzgalma kelleténél messzebb ragadta, a protestánsokat annyira felingerelte, hogy tovább nem maradhatott Váradon.[30]) Áthelyezték Gyulafehérvárra s két más rendtagot küldtek helyette. Emellett úgy a fejedelemnél, mint a befolyásosabb körökben azon igyekeztek, hogy a nagyított híreknek elejét vegyék. A vész kitörését azonban csak egy időre háríthatták el fejökről.

Ellenségeik nem nyugodtak. Már a következő 1588. évi

[27]) Keresztúri. I.: Descriptio epp. et capit. Varad. II. 39—40. l.

[28]) Szepesi Fabianus: Assert. theol. 1765. 75. l. Egy példánya a nyirbátori konvent könyvtárában.

[29]) Kereszturi id. h.

[30]) Sacchinus V. 323. l.

enyedi részleges gyűlésen annyira megértnek látták az ügyet, hogy a jezsuiták eltávolítását nyilvánosan sürgették. De a fejedelemnek sikerült még ezúttal lecsendesíteni a rendeket ama kijelentéssel, hogy a vallásügyek tárgyalása országos törvények szerint nem partialis, hanem generális gyűlés elé tartozik.[31])

Maga a pápa is latba vetette tekintélyének súlyát a jezsuita atyák védelmének érdekében. Már XIII. Gergely pápa atyai gyöngédséggel teljes levelet intézett Báthory Zsigmond fejedelemhez s mellékelve drága aranykeresztet küldött neki.[32]) V. Sixtus pápa pedig mindjárt a váradi húsvéti esemény után szintén felkereste levelével az ifjú fejedelmet, melyben őt nagybátyja, István királynak a katolikus vallás védelmére tett intézkedéseinek fenntartására kérve, könyörögve serkentette.[33])

Zsigmond fejedelem sokáig erősen is tartotta magát. Mert a Meggyesen 1588 december 8-án megnyilt országgyűlés tárgyalásait mindjárt azon kezdte, hogy most már országos ülésben követelte a jezsuiták eltávolítását. A fejedelem nem volt meglepetve. Nagybátyja végrendeletéből tudta előre, hogy ez így lesz.

Annál inkább felhangzottak szívében ugyanannak a végrendeletnek hozzá intézett szavai: de ha férfi vagy, ha van hited, lelked: minden ilyen követelésnek ellenállhatsz, inkább akarván tetszeni Istennek, mint az embereknek. — De a rendek sem akartak elállni követelésüktől.

Hiába volt egy-két higgadtabb főúrnak közbelépése; hiába a jezsuita atyáknak éppoly bátor, mint megkapó védelme, kik a gyűlés színe előtt egyrészt az ellenük szórt rágalmak alaptalanságát, másrészt a fejedelemnek s a magyar hazának tett önzetlen szolgálataikat emelték ki; a fejedelem csak annyi engedékenységre sem bírhatta a rendeket, hogy Váradról és Gyulafehérvárról visszahíva a jezsuitákat, legalább egy helyen, Kolos-Monostoron megtarthassa őket. A rendek harmadik feliratukban is csak azt hangoztatták, hogy a fejedelmi előterjesztések letárgyalását addig meg sem kezdik, mig a fejedelem nem teljesíti kívánságukat. Emellett nem hiányoztak, kik Meggyes utcáin rögtönzött szószékről tüzelték a népet, hogy lázongásá-

[31]) Szilágyi S.: Erdélyi orsz. gyül. eml. III. 235. l.

[32]) Bpesti egyet. könyvt. Kaprinai kézir. XIV. A. 114. l.

[33]) Veszely K.: Erdélyi egyháztört. adatok. 217—218. l. Kelt 1587 aug. 22.

val adjon súlyt a rendek követelésének. Más oldalról pedig a katolikusok imádkoztak. Váradon, Gyulafehérváron, Kolosmonostoron a kitett oltáriszentség előtt leborulva, reménykedve várták a jezsuita atyák sorsának eldőlését. Ők voltak egyedüli lelki vigasztalóik.

De végre is hasztalan volt minden. A fejedelem kénytelen volt engedni. Nyolc napi nehéz tusa után, december 16-án a következő üzenetét küldé a rendeknek: bár a jezsuitákat, mint élete védőit, nevelőit és gyámjait bőségesen megjutalmazni s hálájával elárasztani kellene; de mert látja az országos egyetértést: ő is megnyugszik az ügyben, noha az méltóságával ellenkezni látszik, s a jezsuitákat egész birodalmából, mind Magyarországból, mind Erdélyből tizenöt nap alatt eltávolítja, s örökre számkiveti.[34])

A kihirdetett végzés után a száműzöttek még csak azt kérték, hogy néhányan közülük, bár minden vagyon nélkül ott maradhassanak.[35]) Ők sanyaroghatnak, csak a híveknek legyen lelki táplálékuk. De e kérésöket sem hallgatták meg.

„Imádkozzatok, hogy a ti futástok ne legyen télen!"

És akkor lőn.

Lelősi, a fejedelem volt nevelője, bár évek óta oly nyomorék volt, hogy mozdulni sem tudott, télvíz idején, 1589 január első napjaiban, kiszállíttatott az országból.[36]) Várad lelkésze, Thomani Mátyás, csak Kisvárdáig tudott menni. Itt meghűlés következtében kórágyba esett s a 42 éves férfiú elhalt. Társa, Szántó István Leleszre vitte holttestét, és ott az ős monostor egyházában tisztességesen eltemette.[37])

Várad katolikusai ismét lelkész nélkül maradtak, de egyház nélkül is.

A meggyesi 1588-i országgyűlés egyebek között ilyen végzést is hozott: „Az váradi Szent Egyed egyház minden pertinentiájával, azkivel occupálták volt, restituáltassék, hogy mint azelőtt, ezután is prédikátort tarthassanak ez város számára benne, de nem a római valláson valót. Ha mit pedig a jezsuiták újonnan építettek volna, az fiskusé legyen".

És Szent Egyed egyháza, mely Váradon és Várad vidé-

[34]) Veszely id. m. 187—224. l.
[35]) Sacchinus: V. 383. l.
[36]) [37]) U. a. 383—438. l.

kéről tízezer katolikusnak szolgált lelki vigasztalására, elvétetett; hívei könnyes szemekkel látták elpusztulni oltárait.[38])

* * *

Erdély vallásügyi törvényeinek gyakori változása e korban nem egészen vallási okokból származott. János király politikája, mely a török császárban kereste szövetségét, még mindig nagy és erős párttal rendelkezett. Leginkább pedig az új hit papjai között. Érezték, hogy a német szövetség vallásukra, de tán a magyar nemzetre is veszélyt fog hozni. Tisztában voltak azzal is, hogy Báthory István katolikus szellemű intézkedései mögött mi rejlik?, de akkor nem tehettek ellene semmit. A nagy király halála után azonban, amint a gyermekfejedelem magára maradt, még a magyarországi protestáns papok tüzesebbjei is Erdélybe mentek, hogy kicsikarhassák a meggyesi végzést.

Kicsikarták. De Zsigmond fejedelem nem lett volna Báthory-faj, ha csak úgy könnyedén belényugszik megaláztatásába.

Alig telt bele négy év, a kolozsvári piacon vérbe fojtá a török pártot, s a prágai udvarral megkötè a szövetséget a törökök ellen.

Erre a protestánsok kénytelenek voltak ismét megtűrni magok mellett a katolikus kultuszt. Már az 1591-i gyulafehérvári gyűlés megengedi, hogy Fejérváron lakhassanak a jezsuiták; az 1595-i gyűlés pedig eltörli a meggyesi végzést.[39])

Siketfalvi Ladó Bálint jezsuita, ki 1589-ben Moldvába, vagy tán mint székely ember csak a katolikus székelyek közé menekült, egy év mulva már ismét Kolozsváron volt.[40]) Nem szerzete ruhájában, hanem mint Carillo Alfonz, ki 1591-ben két rendtársával együtt jön Gyulafehérvárra, kanonoki öltözetben.[41]) Kollégiumaikban úgy találtak mindent, amint társaik 1589-ben elhagyták. Zsigmond fejedelem a meggyesi végzés után sem engedte elidegeníteni, vagy birtokaikat a kincstárhoz csatolni; még a befolyt jövedelmeket is félretette azon időre, mikor a száműzöttek visszatérnek.

Ekkor Várad katolikusai is nyertek a rend tagjai közül lelkészeket. A katolikus papok megjelenése Váradon azonban

[38]) Erdélyi orszgyül. eml. III. 257. Veszely id. m. 302. l.
[39]) Lampe: Hist. eccl. ref. in. Hung. 313. l.
[40]) Sacchinus: V. 516.
[41]) Szilágyi S.: Carillo Alfonz. 7. l. Erd. orszgy. eml. III. 278.

ezúttal nem ment oly símán, mint Báthory Kristóf idejében, vagy legközelebb Gyulafehérvárott, a fejedelmi székhelyen.

Bihar vármegye „az ő bátor voksolásáért, postulatumaiért"[42]) már ekkor kiváló tekintélyben állott s bizonyos értelemben mintegy Írországa volt Erdélynek. Maga a vármegyének központja, Várad, a vallás és közművelődés terén ekkor még azt a vezérszerepet vitte, amit egy félszázaddal utóbb Debrecen, ami Váradról, annak elpusztulásával ment át az utóbbira. Váradnak vezérszerepe még abból az időből származott, mikor püspöksége nemcsak az egyházi, hanem a politikai s a tudományos életben is fényesen kitűnt. És úgy Várad mint Bihar megye családai, főrendűek, polgáriak egyaránt, bár nem hívei többé a régi szent királyok hitének, azt a vallásos buzgóságot, áldozatkészséget, mit őseik vérével, családi hagyományaikkal örököltek, új vallásuk iránt is tanusítják. Nem engedik megingattatni magukat ama hitökben, hogy ők az igazi katolikusok. Papjaik széltiben az orthodoxa religio szolgáinak nevezik magokat.[43]) Gróf Bethlen Kata, az erősen protestáns érzelmű nő, még jóval később is azt írja, hogy az ő vallása az „igaz, apostoli, katholika vallás". Minden család az új hitnek egy-egy erős vára, melyből fegyverrel is kiszállanak vallásuk védelmére. Követeik utasításában, valahányszor országgyűlésre mennek, mindig első helyen áll „az religio dolga," nevezetesen, hogy se ott benn Erdélyországban, se az ide ki való vármegyékben sehova jezsuita és misemondó papot be ne engedjenek szállani és senkinek befogadni.[44]) És mint őseik a katolikus, ők a protestáns vallás lángoló szeretetével húnyják be halálos ágyokon szemeiket. Mint azok, úgy ők is megemlékeznek végrendeletökben az egyházak, iskolák, ispotályokról,[45]) sőt tovább mennek azoknál: kitagadják, átkokkal fenyítik maradékaikat, ha hűtlenek lennének az új valláshoz.[46])

[42]) Szalay L.: Magyar történelmi eml. II. Bethlen Miklós önéletírása. 430.

[43]) Gr. Bethlen Kata életének maga á'tal való leírása. 33, 42, 89, 90, 129. l.

[44]) Bihar vármegye két követének: Ughrai György másodalispánnak és Gergoch Istvánnak követutasító levele 1607-ben. Bölöni Sándor levéltárában.

[45]) Telegdy Miklós végrendelete. 1583 aug. 28. Herceg Esterházy-család kismartoni lvt. Rep. 4. D. 30. Csukas Lénárt 1635-iki végrendelete. Országos lvt. Neoreg. 1. 14.

[46]) Barcsay Ákos fejedelem kitagadta azokat, kik családjából a protestáns vallást elhagyják; Barcsai Ágnes, Gr. Bánffy Dénesné pedig megátkozza, Josika M.: Emlékirat. I, 91, l.

Hol ennyi vallásos buzgóság és féltékenység volt ébren, ott olyan jelenség, mint a jezsuiták újabb megtelepedése Váradon, nem történhetett meg minden ingerültség nélkül. Ehhez járult, hogy Báthory Zsigmondnak német politikája — mint akkor nevezték — ekkor már nyilvánvaló volt. Náprágyi Demeter erdélyi római katolikus püspök is éppen akkor, 1597 tavaszán, elfoglalta püspöki székét.[47]) De még egyéb is történt.

A jezsuita atyák kollégiuma Váradon, mint említők, Olaszi külvárosban volt. Itt laktak most is. Időközben azonban a belváros közepén házat vettek s azt kápolnává alakították. Ezt a város protestánsai már nem tűrhették. Hármas követséget küldöttek Báthory Zsigmondhoz: Darabos Gáspárt a vármegye —, Szabó Györgyöt a nemesség —, György deákot pedig a polgárok nevében. Ezek szerencsétlenségökre nemcsak azt találták kérni a fejedelemtől, hogy a jezsuitákat a belvárosból tiltsa ki, hanem még azt is, hogy küldje őket a szomszéd Szőlősre, mert az ország törvénye szerint csak ott szabad lakniok. Báthorynak sem kellett ennél több. Annyira indulatba jött, hogy a követeket elkergette színe elől s mikor a palota udvarán mentek, lefogatta őket, s nem gondolva sem tisztességgel, sem nemességgel, mindenikre hármat-hármat csapatott. És ez a lehető legnagyobb megszégyenítés volt, mert — mint a krónikás megjegyzi — ennyi ütéssel csak bizonyos semmirekelőket szoktak illetni. De a fejedelem még ennyivel sem elégedett meg. Levelet küldött a városra, olyant, melyben a váradi főkapitányon kezdve kijut mindenkinek, papoknak, polgároknak egyaránt s oly hangon, minőt csak az akkori török basák használtak falusi bíráinkkal szemben.

„Hitigazgatásunk — írja a fejedelem — azmi, nem ti dolgotok, hagyjatok békét. Szablya, kopja, katonához illendő fegyver az ti dolgotok. Te pedig Király György uram, felnyisd az szemedet, meglásd, mit cselekszel, ki elöttők vagy az szolgáló rendnek; szájokon tartsd őket, jövendő háborúságra semmi okot ne adjatok, se protestálásokkal ne fenyegessetek senkit, se egybegyűléstekkel. Közönséges magatok tudatlan, balgatag felfuvalkodástokkal hitet ne igazgassatok, mert valaki leszen kezdője, vagy kapitány, vagy lovász, vagy pap, vagy

[47]) Kassáról 1597 április 7-ikén indult Erdélybe, mint Balassa Máriához írt levelében írja. Br. Sennyei-család levéltárában (Csörgödön. Zemplén m.)

secularis, egy istrángszálat meg nem kímélek tőle. Egynehánytokra nem szólok, de ha mindnyájan oly vitéz emberek volnátok, azmint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Konstantinápolytól is kiűztük volna az törököt. Darabos Gáspárt és György deákot, az bestye áruló kurafiakat, kivond az lajstromból, mingyárt előzd, Váradon ne hagyd őket lakni. Ha én szolgáim voltak az bestye kurafiak, szabott regulát énelőmbe ne hozzanak. Ebbe ha máskép cselekszel, gondold te magad, mi következik belőle. Ti pedig, kik jámbor és tős gyökeres nemes renden kívül valók vagytok, bírák, városbeliek és váradi főpolgárok, minden rendek: szántás, kapálás az ti dolgotok, nem hitigazgatás. Nem paraszt emberhez illik az hitigazgatás, sem vargához, sem szűcshöz, sem az protestatióval való fenyegetés — egy pár, bestye, áruló kurafiához is. Valete. Datum Albae Juliae 2. Junii anno 1597".[48])

Ha a követeiken Gyulafehérváron ejtett gyalázat arcukba kergette a vért a váradiaknak, ez a levél halálra sápasztotta őket. De tűrtőztetniök kellett magokat. Báthory Zsigmondról tudták jól, hogy nem az az ember, ki be ne váltaná fenyegető szavait, bármily iszonyúak legyenek is azok.

Történt azonban, hogy Báthory lemondott a fejedelemségről s Csehországba távozott. A váradiak fellélekzettek és akkor egyenesen a jezsuita atyákhoz fordultak, követelve tőlük, hogy vonuljanak ki a városból a szomszéd Szőlősre. A válasz tagadó volt, sőt mi több, ugyanakkor valaki azt a meggondolatlanságot követte el, hogy a kálvinista pap szószékére lopvást valami ocsmány iratot függesztett. Erre a protestánsok, mint adott jelre, összefutottak, a jezsuiták belvárosi házát megrohamozták s betörték, követ-kövön nem hagyva benne. Magokra a jezsuita atyákra is kezet vetnek, ha Király György főkapitány katonáival jókor közbe nem lép s meg nem menti őket.

Mária Krisztina főhercegnő, ki akkor férje, Báthory Zsigmond lemondása után Erdély fejedelme volt, erre vizsgáló — vagy inkább — békebírákat küldött Váradra, egytől-egyig katolikusokat. Náprágyi Demeter püspököt, Keresztúry Kristófot és Toldy Istvánt. Ezek előtt Derecskai Ambrus váradi protestáns pap, kit a mozgalom indítójának tartottak, igazolta magát. A jezsuiták is kimutatták, hogy a kifüggesztett gúnyirat nem tőlük

[48]) Először közölte Kulcsár István: Krónika (1805) 84—85. Azóta többen.

származott.[49]) Váradról azonban eltávoztak. Hogy hová ? nem mondják forrásaink ; de a körülmények arra mutatnak, hogy csakugyan Szőlősre.

Mária Krisztina ugyanis éppen ez időben fejedelmi levelet adott ki, mellyel a biharmegyei Kis-Urögd, 1557 előtt a váradi nagyprépost birtokának egész tizedét a szőlősi egyház megújítására s lelkészének tartására adományozza. Ez a levél mai napig a jezsuiták fennmaradt iratai között őriztetik.[50])

Mikor pedig Báthory Zsigmond még ez évben Csehországból visszatért s a fejedelmi hatalmat ismét kezébe véve, Tordán országgyűlést tartott : itt ismét felmerült Szőlős egyházi ügye. Bihar vármegyében és még messze földön egyedül Szőlősön van még katolikus egyház. Szent László városa, az egykor fényes püspöki székhely is ahhoz a szegény falusi egyházhoz csatoltatik. Ha valaki meghal Váradon, ki kell vinni Szőlősre, de minden ceremónia nélkül ; „a szőlősi papok azután a falu határánál bevárván a halottat, ott osztán minden ceremóniákkal elvihetik szabadon és eltemethetik".

Eltemetik már-már a katolikus hitet is ezen a tájon . . .

Báthory Zsigmond váratlan visszatérése Váradon méltó megdöbbenést okozott. De még ő, a fejedelem fogta kérőre a dolgot. Követeit, egyiket a másik után járatta Váradra, hogy visszatérítsék hűségére a várost, kulcsát Erdélynek. De Váradnak volt jó dolga, hogy oly könnyen elfelejtse a rajta esett gyalázatot. Aztán a jezsuiták minapi dolga is nyugtalanította a fejedelemmel szemben. Mindig csak azzal felelt Báthory követeinek, hogy ő a fejedelem lemondásával hűséget esküdött Rudolf királynak, esküjét nem szegheti meg.[51]) Utoljára már Zsigmond embereit be sem bocsátá a városba, sőt követeket küldött a királyhoz, hogy oltalmazza meg Váradot — Báthory Zsigmondtól és a töröktől.[52]) A fejedelem meg is állta bosszúját.

A török amint Báthory elhajlását megtudta, azonnal megindult nagy sereggel, hogy megfenyítse és visszahódítsa Erdélyt. Báthory a fenyegető veszély ellenében cselhez folyamodott. Azt híresztelte, de úgy, hogy a töröknek is fülébe menjen,

[49]) Szamosközy ; Történelmi maradványai II. 81—90. Trausch, I. : Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum. I. (1847.) 129—130.

[50]) Országos levéltár. Acta Jesuit. 70. Kelt. 1598. június 16-án Gyulafehérváron.

[51]—[53]) Szamosközy I. : Történeti maradványai II. 139. IV. 82. II. 146, 165.

hogy Váradnak kétféle orsége, a magyar és a német meghasonlott egymással.[53]) A török értette ebből a többit: két veszekedő fél között majd ő örvend. S belé ment a kelepcébe. Mielőtt szándéka szerint megütné Erdélyt, rácsapott a könnyűnek vélt prédára, Váradra. Mehemet basa hatvanezernyi sereggel 1598 szeptember 29-ikén megjelent a vár alatt s október 2-ikán lövetni kezdé azt. Az ostrom egész lefolyása megható, sokszor rettentő részleteivel együtt ismeretes.[54]) Négy egész hétig tartott; november 3-ikán vonultak el a törökök véres fejjel.[d]) Tudtuk, hogy így lesz — mondák hir szerint, — hallottuk Szent László érclovának nyerítését, nekünk csak szerencsétlenséget jelenthetett.[55]) Íme, Szent László ismeretes legendájának, hogy sírjából kikel, érclovára pattan s hegyeket átugratva vágtat a csatatérre, magyarjainak segítségére, — ím, a legendának egy újabb, de szép változata. Összefüggésben lehet vele ama másik, mely szerint az ostrom alatt Várad polgárai kiállottak a vár falára s odakiálták a törököknek, hogy hasztalanul lövöldöznek, mert a szent királyok védik a várat, s míg szobraik állanak benne, be nem veszik azt. [e]) Azt meg komoly történetíró is állítja, hogy bár a törökök golyóinak zápora hullott a várba, Szent László lovasszobra mégis sértetlenül maradt.

Szent László székesegyháza is kiállotta az ostromot, egy század alatt már a negyediket; de hogy! Fedelének felerészét, ami még megvolt, mint a rostát, átlyuggatták a golyók; egyik tornyát szintén összelövöldözték, a másiknak meg a keresztje csak úgy fityegett alá. Hajójának boltívei már régen beszakadtak, szentélye is egészen elpusztult. Hát belül hogy állhatott? Szép képeit, oltárait 1565-ben kezdték először kihányni, de akkor még a nép ezért fellázadt s a fejedelem (János Zsigmond), ki éppen akkor arra lovagolt, maga verte szét Isten házának megszentségtelenítőit.[56]) De már 1600-ban kelt forrásunk szerint az oltárok egytől-egyig le vannak rontva; Szűz Mária aranyos — s annak ölében Jézus tündöklő képe szintén eltűnt. A másik, kisebb egyház, az előbbinek átellenében, szintén még áll, de már nem Isten háza, hanem fegyvertár. Hasonlóképpen a

[54]) Ortelius redivivus. 1665. 244. Szamosközy II. 174.

[55]) Szamosközy II. 179,

[56]) Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. II. (1854.) 9.

kápolna, melyben a hagyomány szerint Szent László szokott imádkozni, szintén csak fegyverekkel van teli. Egyedül a püspöki palota, utóbb királyi, majd fejedelmi lak kápolnájában áll még az oltár Szűz Mária képével és még egy szék, de ezen kívül egyéb semmi.[57]) Mily szomorú állapotra jutott itt minden, mint maga a hit, mely egykor e szent helyeken trónolt, vigasztalva, boldogítva a szíveket!

Ha most beteljesednék a legenda szava és sírjából csakugyan kikelne és látná mindezt Szent László király . . .

Jellemző Szamosközy Istvánnak rajza, melyet éppen e korból Váradról ad. Előbb azonban meg kell jegyeznünk Szamosközyről, hogy amikor 1608-ban levelet írt, bocsánatot kért, hogy „paraszt nyelven" írta az titulusát. S hogy szólt a titulus? „Ez levél adassék Kolozsvárott György Deák uramnak, az Konventnek, Monostor utcában".[58]) Szamosközy Várad rajzát adva, elbeszéli értelmesen a város egész régi történetét; lefesti szép vidékét; elmondja, hogy itt nemcsak Ceres és Bachus, hanem a bőség szarujának is minden áldása ki van árasztva; hogy itt az emberek ildomosok, serények, munkakedvelők, a polgárok gazdagok, a nők kitűnően szépek; szóval, hogy Várad nem csupán a megélhetés, hanem az élvezetek városa is; de épületei közül az egy váron kívül nem lát egyebet, tudományos vagy vallási életéről meg egészen hallgat.[59]) Pedig Váradnak akkor eszes, tanult papjai voltak, iskolája meg akár a sárospatakinál, akár a debreceninél sem állt alantasabb színvonalon. A jezsuita atyák s protestáns papok szónoklatai, vitái, irodalmi művei a tudománynak, a nemzeti nyelvnek új lendületet adtak. De a vallási életből hiányzott az isteni tiszteletnek derüje, pompája, mint amikor az évnek nincs tavasza. Kazinczy Ferenc, — ki mindennap hálát adott Istennek azért, hogy protestánsnak született — ő írja, hogy „Kálvin tanítványainak szeme nem lát festményt, füle nem hall muzsikát. Ez a vallás ellensége a szépnek, s mely póltolékot ad érte?"[60])

A vallási életnek eme hiányát Várad katolikusai nem egyszer s legújabban ismét érezték. Elszakadva Erdélytől, a tor-

[57]) A leírást később részletesebben fogjuk látni.

[58]) Erdélyország tört. tára. II. (1845.) 126.

[59]) Szamosközy i. m. II. 165.

[60]) Kazinczy és Kiss János levelezése. (Bajza-Schedel kiad. 1842). 115-ik levél. 1846. márc. 6.

dai 1598-ki végzés nem kötelezte többé őket és így a szőlősi plébániához való csatoltatás most sem tartott folytonosan. Az ostrom alatt s egy darabig azután voltak is papjaik ismét a je zsuita atyák közül, de 1600 táján a rend tartományi főnöke elhívta Váradról a szerzeteseket. Kétségkívül a fenyegető politikai helyzet miatt. Ekkor kezdődött Erdély történetének ama szomorú korszaka, melyben egy kordovány csizma elnyeréséig hét fejedelme volt a kis országnak.

Amint a váradi katolikusok papjaik elhivatásáról értesültek, levelet írtak Carillo Alfonznak, a rend új tartományi főnökének.[61]) Levelük a remény s kétség között hánykódásnak, de amellett az Isten akaratán való megnyugvásnak hű tüköre; egyszerű, búsongó hangja meg azonnal érezteti, hogy sokat szenvedett emberek szívéből fakadt. Tudjuk — írják egyebek között — hogy jó végre hívatta el a pátereket, de hogy lelki kenyér nélkül szűkösek leszünk, bánkódunk rajta. Kérjük fölötte igen Kegyelmedet, hogy Kegyelmed ne nézze a mi szegény, nyomorult állapotunkat, de főképpen az Úr Istent, és bocsássa, küldje vissza őket mennél hamarább lehet, mert azok nélkül lelkünk ben igen megfogyatkozunk és semmiképpen nem élhetünk.[62])

Erre Ladó Bálint atya, kivel már találkoztunk Váradon, 1600 március 11-én megkapta a rendeletet, hogy siessen Váradra.[63]) A váradiak idézett leveléből látjuk, hogy nehezen várták, tehát örömmel is fogadták, mint egykor Törősi Györgyöt vagy Szántó Istvánt. Vele jöttek vagy kevéssel utóbb csatlakoztak hozzája, Madarász János és N. Mihály atyák is.[64]) A váradiak megfélemlített állapotukban — mint levelükből látszik — remélni sem mertek többet, mint hogy a váron kívül nyerhetnének helyet az isteni szolgálatra, „mert az várban nem mindenkor bocsátnak be mindeneket", hogy Szent Egyed egyházát visszanyerhessék, nem hitték.

Mégis a körülmények — Várad már ekkor Rudolf király birtokában volt, — oda mutatnak, hogy az említett egyházban kezdték meg lelkészi és tanítói munkájukat. Nagykér falu ekkor újra kezeiken van.[65]) azt pedig Báthory István király, mint lát-

[61]) Szilágyi S.: Carillo Alfonz 57. l.
[62]) Országos lvt. Kamarai lvt. A. Jesuit. 203. Okmtár.
[63]) U. o.
[64]) Resid. Soc. Jesu Varad. 3. 29.
[65]) Országos lvt. Act. Jesuit. 70. 19. — Societ. Jesu Varad. 1. 12.

tuk, Szent Egyed egyházának adományozta és csak másodsorban a jezsuitáknak.[66]) Ez időbeli munkásságukról nincsenek tudósításaink, de aligha rá nem illenek egy 1604-ki levélnek a kassai jezsuitákról szóló sorai: „ím elegen járnak predikációjokra és miséjekre s gyónásokra, ugyan olyak is, kik felől ember nem remélhette volna . . . igen félek rajta, hogy az egész Kassa két esztendő alatt pápistává leszen az Kegyelmed jövendölése szerint.[67])

Üdvös működésüket azonban ismét nem sokáig folytathatták háborítatlanul.

Amit eddig csak trónkövetelők cselekedtek meg hazánk történetében: a protestánsok most fegyvert fogtak. Az 1604-ki pozsonyi országgyűlés 22-ik törvénycikkelye[68]) s Bocskay István személyes érdekeinek megsértése szolgáltatott rá alkalmat.[69])

A felkelés történetéből csupán azt emeljük ki, ami tárgyunkra tartozik s csak kevéssé vagy éppen nem ismeretes.[f])

Belgioioso császári főkapitány látván, hogy a hajduk mindjárt beszorítják Váradba, Kassára menekült. Váradon azonban őrséget hagyott Ciprianus à Concin és Joannes Baptista à Petzen kapitányok alatt. Ez utóbbi, Petz név alatt, ismeretes azon vereségéről, melyet a biharvármegyei Álmosdnál a hajduktól szenvedett. Az álmosdi diadal nagy lelkesedést keltett Bocskay híveinél s megszólaltatta a parlagi múzsát is. Idézzük belőle, ami az akkori vallási hangulatra jellemző:

„Nem bánkódik Várad,
Noha kínja árad
ezön az diadalmon
— — — — — — —
Petz Jánosnak hadát,
Lucifer táborát
hogy megrontád (Bocskay) az napon.
Az sok szent szerzettel
Húsvesztő péntekkel
siet vala miránk,

[66]) M. f. Melith Györgyné 1604-ben olasziiaknak nevezé őket. Figyelő. 1879. 312 l.

[67]) M. 64. sz. jegyz.

[68]) Vallási ügyek országgyülési tárgyalásának megtiltása.

[69]) Katona: Historia critica XXVIII. 633. l.

Misefaragókat,
Nyírott Jesuitákat
hoz vala, hogy tartanánk,
Noha viasz nélkül
Délben gyertya nélkül
jól látott Ecclesiánk.[70])

Várad katolikusai azonban egészen máskép gondolkoztak. Oly idők következtek ismét a városra, mikor a bátorlelkű férfinak csak jelenléte is valóságos jótétemény, okos beszéde vagy éppen a vallásnak általa nyujtott vigasza pedig Istennek áldása. 1603-ban pestis, vagy mint akkor mondották: „halálos esztendő" volt ismét,[71]) s ugyanazon, valamint a következő évben földrengés rémítgette a város lakósait.[72]) Erre meg a vár körülzárása s ostroma következett. Bocskay vissza akarta szerezni új fejedelemségének Váradot.

A jezsuita atyák akkor sem hagyták el Váradot. Mind a hárman, Ladó, Madarász s Mihály atya osztoztak az ostrom minden szenvedésében. És ez hosszú volt: teljes két évig tatott. Csak mikor már minden élelemből kifogytak, adták fel a várost.

Ezzel Várad ismét Erdélyhez, erdélyi törvények alá került. Maga Bocskay említi, hogy a jezsuita atyák e szigorú törvények miatt nem maradhattak Váradon. Menedéklevelet adott ki számukra, mellyel azután 1606 november 22-én elhagyták Szent László városát.[73])

Ladó Csáky Istvánné, Wesselényi Anna udvarában talált menedéket,[74]) ugyanannál. aki mikor meghallotta, hogy fia, ifjabb Csáky István Szendrőben klastromot építtet, azt írta fiának: szeretnék követ hordani a klastrom falaihoz.[75])

Bihar vármegye rendei már a következő tavaszon, a marosvásárhelyi gyűlésen kívánták az 1588-ki meggyesi gyűlés végzéseinek megerősítését. Meg is nyerték. Az ugyanazon évi (1607) kolozsvári gyűlésen még többet nyertek: katolikus pap bemehet Kolozsvárra, valamint egyéb helyekre, kivéve — Váradot.

[70]) Figyelő 1887. június 5.

[71]) Báthory István országbíró végrendelete. Herceg Esterházy-család kismartoni lvt. Rep. 4. B. 12.

[72]) Schedius L.: Zeitschrift. 1804. 89. l.

[73]) Okmánytárban 11. sz. a.

[74]) Az 1610-ki besztercei gyűlés végzése.

[75]) Deák Farkas; Wesselényi Anna. 61. l.

Nem is ment azután közel egy századig, hacsak titkon nem, álruhában.

Csak az önkormányzattal bíró városok s egyes főurak tarthattak katolikus papot, de jezsuitát még azok sem.[g])

* * *

a) A Cséffy család a biharmegyei Cséf községből származott. 1422 óta vezető szerepűek, többnyire királyi emberek. (Karácsonyi János: Békés vármegye története. III. kötet. 36. l.) — *b)* Karácsonyi i. m. I. 279, II. 152: Sziszeki Márk alig telepedett le, mert a váradi események miatt Gyuláról távoznia kellett. — *c)* Erd. Múz. 1815 II. 140. — *d)* Rödern Menyhért cs. tábornagy tudósítása Várad 1598-i ostromáról. Tört. Tár. 1878. 101. A vár műszaki védelmének jelentékeny lehetőséget biztosított a császár is. Ugyanis 1583 novemberben a gyulai és szolnoki bég Bihar vármegyében olyan pusztítást és tömeges emberrablást rendezett, hogy csak a Tokajt és Kállót féltő császári csapatok beavatkozása tudott véget vetni a 3000 török lovas pusztításának, fosztogatásának. Rudolf figyelme Várad fontosságára terelődött és néhány hét mulva Boldigara hadimérnököt Várad megerősítése céljából Báthorynak kölcsönzi. (Hieronymo Lippomano, Velence prágai követének jelentése 1583 nov. 30-án és dec. 13-án. Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Rudolf uralkodásának első tíz éve. Bpest 1933. 254, 88.) Ez a hadimérnök a korszaknak legkiválóbb hadiépítője: Baldigara Ottavio, Eger, Szatmár, Tokaj modernizálója, aki Váradon 1584 közepéig dolgozott és 1588 tavaszán halt meg, (Pataki Vidor: a XVI. századi várépítés Magyarországon. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvei. I. évf., 28—29. l.), tehát Várad ostromát már nem érte meg. — *e)* A teljesen ép állapotban maradt négy nagy ércszobrot, közöttük Szent Lászlóét is, Rudolf el akarta szállítani Bécsbe, azonban Mátyás főhercegtől jelentést kapott, mely szerint nemcsak hatalmas súlyuk miatt volnának nehezen elszállíthatók a szobrok, de főleg azért nem, mert a nép hite szerint a törökök addig nem foglalhatják el Váradot, míg a szobrok ott vannak. (Történelmi Tár. IX. 95—96.) — *f)* Bővebben a következő közleményekben Jakab Elek: Új adatok Bocskay István életéhez. Századok 1894. — Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. Századok. 1907. — Lencz Géza: Der Aufstand Bocskays u. der Wiener Friede. Debrecen. 1917. — Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése. Tört. Tár 1878. — *g)* Ezen korszak változásai között meg kell említenem a váradi egyházmegye nemzetiségi arculatának átalakulását. Az 1594-i tatárjárás (Huszt felől a Dunántúlig száguldottak) nemcsak ez egyházmegye északi peremét perzselte fel (l. Málnási Ödön: Hajduszoboszló

[14]) Fraknói V.: Pázmány Péter. 1885. 8. l.

története. Debrecen, 1928 9—10. l.), hanem Békés és Bihar megyét is feldúlta. Megmozdultak a Becskerek alatt tengődő rácok is és 400-an Váradra telepedtek (Sóláthy György 1594 szept. 20. levele Pálffy Miklóshoz. Jedlicska Pál: Adatok Br. Pálffy Miklós életrajza és korához. 1897. 517. l.) Ekkor tűnik el Bihar megyéből a magyarság is. Míg 1552-ben az öt déli járásban még 42,000 magyar van (Magyarcséke, Bél, Vaskóh, Tenke, Belényes stb.), addig 1595-ben csak 35,000, nemsokára mindössze 5,000. Délről rácok, nyugatról törökök, keletről pedig szapora rajokban oláhok nyomulnak a magyarok helyébe. Ekkor oláhosodik el ezen vidék és a magyar falubírák helyébe oláh kenézek lépnek. (Győrffy István: Délbihar telepedési viszonyai 1914 és: A feketekőrösvölgyi magyarság települése. 1914). A Kőrösök vidéke a szorgalmas magyar földműves jobbágyok eltűnésével együtt újból víz alá merül. A szarvasi síkság, a sarkadi tó és általában a Szovát, Nádudvar, Szarvas, Békés, Csaba, Gyula, Sarkad, Szalonta és Várad közötti hatalmas terület egész tó- és mocsárvilág, ahol a halászok alig ismeretes telepei között csolnakokon közlekedik a lakosság egyik faluból a másikba. (Mogyoróssy János: Gyula hajdan és most. Gyula, 1858. — Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. — Rozvány György: Nagyszalonta mezőváros története. Nagyszalonta, 1870. — Márki Sándor: Sarkad története. Budapest, 1877.) Az állandó bizonytalanság, ellenségvárás miatt a futás esetében menthetetlen vetés elmaradozik és földművelés helyett teljesen a régi jószágtenyésztésre térnek vissza, mert ez szükség esetében elhajtható, a mocsárvilág rejtekeibe verhető. (Karácsonyi János: Békés vármegye története. 1896. 293. l.)

TIZENNYOLCADIK KÖNYV

A TELJES PUSZTULÁS KORSZAKA

1606—1692

I.

MIKÁCI MIKLÓS.

(1598—1613)

HARC, mely a jezsuiták s a váradi kálvinista papok között kitört, húsz évi küzdelem után véget ért. Az utóbbiak diadala teljes volt, uralma osztatlan. Alvinczy Péter, kevéssel előbb (1605) még a váradi protestáns papok egyike, boldog ember lehetett. Mint Bocskay egyik legmeghittebb tanácsosának, nagy része volt a diadal kivívásában.

Ennek ellenében a katolikus vallásnak újabb veszteségeiről írhatunk.

Várad közelében, Telegden a katolikusok az utóbbi években templomot építettek. Tudvalevő, hogy Telegden a ferencrendűek egykori temploma a katolikus Telegdy Mihálynak jutott s ez a templom a Békés Gáspár-párti Telegdy Mihálynak száműzetése után elpusztult. A telegdi katolikusok e puszta templom köveiből találták felépíteni egyházukat. De akkor ezt is sérelmezték s az ügy a besztercei 1610-ki országgyűlés elé került. És az országgyűlés végzést hozott, hogy „ahol templomokat építettek a pápista papoknak, úgymint főképpen Telegden, elrontassék. És minthogy az előbbi templomot lerontván, abból építették: helyére hordják a köveket és amint akkor volt, úgy meg is építsék".

Ugyanezen országgyűlés foglalkozott Ladó Bálinttal is. Kétségkívül rája vonatkoznak egy másik végzésnek eme szavai: „Csáky Istvánné asszonyom is Bálint papot, a jezsuitát ne tartsa". De mindenek között legmegrázóbb volt ama végzés, mely az összes protestáns felekezetek, sőt az oláhok papjaival szemben is azt rendeli, hogy „a pápista papoknak püspökjök ne légyen".

Ha Náprágyi Demeter tud szakítani a középkori főpapok

hagyományaival, kik inkább államférfiak voltak, mint püspökök: ez a végzés nehezen vagy talán nem is jut Erdély törvénykönyvébe. De Náprágyi alig hogy bement Erdélybe, kancellárságot fogadott el; sokáig az sem maradt titok, hogy ő tulajdonképpen a prágai politikának engedelmes eszköze.[1]) E politika bukásával az ő állása is tarthatatlan lett. És ő még elég korán, 1601 elején eltávozott Erdélyből. Távozása oly eseménynyel is függ össze, mely közelebbről érdekli a váradi püspökséget.

A győri székesegyház birtokában van ma is egy ezüst fejereklyetartó, úgynevezett herma, mely úgy keletkezése korára, mint művészetére nézve messze földön ritkítja párját, hazánkban pedig egyetlen. Még becsesebbé, sőt megfizethetetlenné teszi az a körülmény, hogy drága ereklye van benne: Szent László királynak, a váradi püspökség alapítójának koponyájából egy darab.

Ez a herma írásban, képekben számtalanszor volt már ismertetve,[2]) mindenütt olvashatjuk róla, hogy Zsigmond király korából származik; hogy eredetileg is századokig a váradi székesegyház legdrágább kincse volt; hogy a hitújítás zavarai s a váradi püspökség pusztulása idején került Erdélybe, hol azt Náprágyi Demeter váltotta magához pénzért.

Ez az utolsó állítás nem igaz.

1600-ban, éppen amikor Náprágyi püspök Erdélyből kimenni készült, a gyulafehérvári székesegyház kincseit leltározták.[3]) E leltárban első helyen ott áll Szent László hermája ereklyejével s több olyan becses tárgyakkal együtt, melyek ma is megvannak Győrött. A herma tehát ekkor a gyulafehérvári káptalannál volt, az meg semmi esetre sem adhatta el. De ugyanazon leltár minden kétséget kizárólag meg is jegyzi, hogy a hermát, valamint a többi tárgyakat Náprágyi püspök vette magához, hogy a háború közelgő veszélye elől biztosabb helyre vigye. Hevenesi is úgy tudja, hogy Szent László hermája előbb Gyulafehérvárra vitetett, onnat Győrre, hol az időközben győri püspökké lett Náprágyi által a káptalan hűségére bizatott.[4])

[1]) Memoriale-ja, melyet Prágában benyujtott Erdélyről, másolatban a kolozsvári múzeum gr. Kemény-féle kéziratai között. Kiadta Szilágyi S.: Erd. orszgy. eml. V. (1879) 162—175.

[2]) E munka III. köt. is.

[3]) A jegyzék (1600 máj. 18.) a Magyar Sion I. 711/2 l.

[4]) Bpesti egyet.-kvtár kézir. Kaprinay A. XVI. 164. — Podhradczky J.: Szent László király tetemei. 53, 62, 68. l. — Történelmi Tár. 1885. 774. l.

A káptalan meg is őrizte, fennmaradt s még így is a mienk, hazánké! De Várad e korban oly veszteségeket is szenvedett, melyek örökre oda vannak, melyek a magyar művészetre nézve örökre megsemmisültek.

Mikor Báthory István országbíró 1605-ben Ecsedvárában elhalt s végrendelete köztudomásra jutott, a katolikusok époly megdöbbenéssel, mint fájdalommal értesültek intézkedéséről.

„Régi papi öltözeteim vadnak — mondja egyebek között — és afféle papi könyvek, kik az ecsedi tárházban vadnak; Miérthogy az régiek isteni tiszteletre csináltatták volt, noha, szegények nem vötték eszekben, hogy bálványozzanak vélek, noha ők jó végre akartak vélek élni; én is annak okáért magam szükségemre elköltenem nem akarom, hanem isteni tiszteletre, ilyen formán: Hogy ha én életemben véghez nem vihetem, de holtom után vagy pénzen adják el, avagy ha el nem adhatják, gyöngyét és islógját fejtessék le, azkik gyöngyösök bennek . . . és azkik közülök olyak, kiből az ötvösök ezüstöt égethetnek, ezüstöt égessenek. De pápistáknak, se zsidóknak ne adják, hanem egyebeknek, akármi rendbelieknek adják el pénzen mind gyöngyöstűl. Az öreg könyveket metéljék ki és osszák iskolába való gyermekeknek; könyvet belé kötni jó leszen. Ha pedig látnák, hogy ismég pápista kézben esnék: rakassanak egy nagy tüzet és mind megégessék őket, tegyék porrá, senkinek egy pénz árát se adjanak benne, széllel fuvassák fel az porát. Nem akarom, hogy többé bálványozásra keljen".[5])

Ez intézkedés méltó feltűnést keltett s felelevenítette azon egyházi szerelvényeknek emlékezetét, melyek félszázad előtt a váradi székesegyházból s a tiszántúli klastromokból szállíttattak az ecsedi várba s még mindig ott voltak. Erre a nagyszombati prímási udvar lépéseket tett ezen egyházi szereknek Ecsedből való kihozatala végett. Ez meg is történt. Kassára szállíttattak és ott a királyi székesegyházba is beillő „aranykeresztes", „drágaköves", „gyöngyös", hímzett és festett, „tündöklő" műtárgyak többnyire falusi egyházak között kiosztattak.

Évekkel ezelőtt, míg a váradi káptalan száműzött tagjai éltek, úgy ezek, mint 1595-ben Pete Márton váradi püspök is-

[5]) Herceg Esterházy-család kismartoni levéltára. Rep. 4. B. 12. — Az 1603-ban kelt végrendeletnek a megégetésre vonatkozó intézkedése eredetiséggel sem dicsekedhetik. (Gr. Kemény J.: Tört. és irodalmi kalászok. 137. l.)

mételten tiltakoztak ezen szerelvényeknek elidegenítése ellen. „Őrizzék meg — mondák — a váradi egyház számára!" Most nem tiltakozott senki. Pedig nyilvánvaló volt, hogy szétszórva, sokszor nedves, nyirkos helyekre kerülve, végpusztulásra jutnak. Úgyis történt. Jászó, Alsósebes, Bartosfalva, Osikó egyházaiban, ahová egyrészök jutott, kegyelettel kereste e sorok írója nyomaikat, de csak egy foszlányt sem talált belőlük, még a régi leltárak is hallgatnak róluk. Elvesztek úgy a magyar műtörténelem, mint a váradi székesegyházra nézve.

De talán azért is hagyták szó nélkül elidegeníttetni Váradról, mert már ekkor a váradi székesegyház sem volt többé.

Bethlen Gábor fejedelem tudta méltányolni a váradi vár hadi fontosságát. Már 1616-ban ezt írta Rédey Ferenc váradi főispánnak: „Ha Várad nem lészen, Szentjobb és a többi sem lészen, uram; őrizzük Váradot, mert úgy maradhat kegyelmed is szép javaiban, s mi is Erdélyben"[6]) Még ezen évben intézkedett, hogy a vár falai, bástyái, melyek a Bocskai ostroma óta megrongálva hevertek, kijavíttassanak. A javítást „minthogy nem magának épít", a vár jövedelmeiből vagy a gazdagabbak hozzájárulásával akarta eszközölni. Csakhamar azonban tapasztalnia kellett, hogy „Váradtól elidegenített sok szép jószágokból, melyekből azelőtt Váradon nyolcszáz lovast és hatszáz gyalogost, az főkapitány asztalát fejedelmi, nem úri módon tartották, — igen sokan meggazdagodtak, az parasztok főnemesekké löttenek; de, amint látom, senki közölök nem találtatik, aki Váradnak segítségére az övéből csak keveset is adna".[7])

Erre elhatározta, hogy az építést saját költségén is elvégezteti. „Viszek annyi pénzt, hogy hét bástyát is megépíttet belőle" — írja a váradi udvarbírónak. Emellett vágatta, faragtatta a követ, vétette a meszet, sürgette a munkát, „mivel az nem gyermeki dolog". Mindenáron azt akarta, hogy 1618 őszére elvégezzék az építést. De már ennek az évnek tavaszán tudósítá a fejedelmet a „fundáló" — amint akkor az építőmestert nevezték, — hogy a kövek, melyek az udvarbiró vágatott „felette

[6]) A szentjobbi apátsági uradalom Báthory Zsigmond, Bocskay István, Rákóczy Zsigmond után Rédey Ferencre szállott adományként, (Esterházy kismartoni lvt. Rep. 17. B. 50) — Szilágyi S.: Bethlen Gábor politikai levelei. 78—96. l.

[7]) Szilágyi: U. o. 94—98

nehéz kövek, a hordása szaporátlan s a bástya épületének felére sem elég". Ami ezután történt, azt egy, éppen ezen napokban kelt levélből tudjuk meg. Bethlen Gábor — mondja a levél — „az kisebbik szentegyházat Váradon az várban bontatja az bástya épületire, az épebb volt az nagy szentegyháznál".[8]) És ez utóbbi szavak arra is mutathatnak, hogy már előbb a nagy szentegyházat is lebontatta. De hogy ezt is valóban letörette s építő anyagul felhasználta: bizonyítják az egykorú krónikás, Szalárdi szavai[9]) s a vár falaiban még látható faragott kövek.

Volt-e még veszteni valója a váradi püspökségnek?

Volt.

Azok a derék városok, falvak Debrecentől a Fejér-Kőrösig, Szeged határától a kalotaszegi havasokig, melyek hajdan mind Szent László váradi székesegyházához tartoztak, lassan-lassan egytől-egyig elfeledték az egyházat, oly idegenek lettek tőle, mintha az sohasem lett volna édesanyjok. [a])

És ez volt a váradi püspökség minden veszteségének töviskoronája.

* * *

A protestantizmus győzelme Bethlen Gábor első hadjárata idején általános volt; annál meglepőbb a fordulat, mely erre a katolikusok ügyében gyorsan bekövetkezett. Kifejlődése mégis természetes. Bellarmin [b]) nagyhírű munkájának megjelenése (1580—1592)[10]) nálunk sem vesztette el hatását. Az ellenreformáció hívei új erőt nyertek, újra sorakoztak. Telegdi, Monoszlai, a költő Balassa Bálint, Szánthó elhaltak, de a helyökbe léptek: Dobokai, Forró, Káldi, Veresmarti, Balásffi, Hajnal — egy kivételével jezsuiták. És Oláh Miklós utódjának, Forgách Ferencnek üresen maradt vezéri helyén is megjelenik *Pázmány Péter*, előbb egyszerű jezsuita, most már Magyarország prímása, bíbornok, még ennél is több. Szent István király apostoli lelkének örököse.

[8]) Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. 484.

[9]) Siralmas Krónika. 35 és 363. l. — Hasonló nyilatkozatok: Fröhlich, D.: Medulla geographiae. Bártfa. 1639. 360—361. — Zeiller, M.: Beschreibung des Königreichs Ungarn. 1660. 313. — Birken, Sig.: Der Donaustrand. 1663. 84. l.

[10]) Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos. Parisiis. 1608. IV. vol. fol.

Egyházi szószéken, iskolákban, irodalmi téren egyaránt fáradhatatlanok. Működésök központja most is Nagyszombat. Itt az iskola, melynek Káldi György az igazgatója, zarándokhelye a magyar nemesség fiainak. Tanrendszerük s nevelői képességük előtt meghajlik az ellenfél is. Bethlen Gábor magának Alvinczynak azt írja, hogy öccse, Bethlen István fia „ne magyar scholákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceálja magát", s hogy ha a gyermeket nem féltené attól, hogy pápistává lesz, „jezsuitával taníttatná".[11])

És a szószéken, az irodalomban minő nyelvvel léptek fel! Oly eredeti magyar, oly erőteljes s művészi nyelv maig sincs irodalmunkban. Nem utánozzák a görög s latin nyelvet, melytől a mi nyelvünk annyira elüt, s mely utánzás vagy inkább kényszerítés, kivált Kazinczy ideje óta, annyiszor vonja kínpadra nyelvünket. Sem Pázmány sem társai nem válogatnak a kifejezésekben, a hasonlatokban; de az erő és a természetesség oly mértékü nálok, mint a közel egykorú Shaksperenél, olyan a szenvedélyek s indulatok csaknem féktelen nyelve is. Mély vallásos s politikai meggyőződésök csak a legszenvedélyesebb kifejezésekben nyilatkozhatott. Nyelvök mégis művészi, mert világos, plasztikai s nemzeti geniuszunkból folyó.[12])

Ebben rejlik egyik kulcsa páratlan hatásának. 1622-től kezdve főuraink tömegesen siettek visszatérni a katolikus egyház kebelébe. A hagyomány szerint Pázmány és társai ekkor ötven előkelő családot térítettek vissza.[13]) Nagyszombat s Pozsony fényes egyházi ünnepségek színhelye lett ismét. Püspökök, papok, szerzetesek, vidékiek nagy számmal siettek résztvenni benne. Főuri családaink is megjelentek pazarlényü nemzeti viseletben, köztük első helyen a nádor, Esterházy Miklós.

De íme, a fény, az ünneplés örömzaja között is megszólal egy bús, aggodalmas hang. Pázmánynak búja, aggodalma, mikor szülőföldére gondol.

Pedig sokat gondol. A házra ott a váradi vár tövében, a Szent Márton-utcában, hol bölcsője ringott.[14]) A berettyómenti

[11]) Protestáns theologiai könyvtár. XIII. kötet. Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. 10. l.

[12]) Salamon F.: kisebb tört. dolg. 371—5.

[13]) Kazy, F.: Historia Regni Hung. 1601—1681. 132.

[14]) Pázmány György nemesi kuriája Várad külvárosában, Velencében állott (Orsz. lvt. Soc. Jesu Varad. 2. 5—7.), ellenben Pázmány anyai család-

kis falvakra: Szentmártonra, Szomajomra, hol ősei — mint maga írja — már századok előtt „jószágos nemes emberek voltak".[15]) De arra is gondol, hogy e vidék egyházaiban jobbára még az ősi énekek zengenek,[16]) de az érzés, a hit, melylyel azokat zengik, már nem katolikus többé, hogy itt a katolikus vallásnak már csak gyenge árnyéka van meg, s az is eltűnőben. És éppoly nemes, mint gyöngéd tettre határozza el magát.

Munkát ír „Az szentírásról és az anyaszentegyházról" c. két tételről, melyeknek egyikéhez a protestánsok ragaszkodnak, a másikat elvetik. Kimutatja, hogy a szentírás értelmezésére az egyes ember nem képes, hanem csak az egyház, s hogy miről lehet megismerni az igaz egyházat. Végre bebizonyítja, hogy Szent Ágoston, kire az új tanok hirdetői hivatkoznak, ugyanazt tanította, mit a katolikus egyház. E munkát azután szülőföldjének, Bihar megyének ajánlotta éppoly szép, mint kegyeletes sorok kíséretében.

„Negyven egész esztendeje lészen, mikór az Úr Isten engemet honomból, azaz őseimnek örökségéből, ismerőseimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszólíta és egyházi állapotra választa. Soha azóta, édes nevelő hazám, feledékenységben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam s kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásidat hálaadó szolgálattal valami részből megköszönjem és benned lakozó atyámfiainak csekély értékem szerint kedveskedjem. De mód nem adatván élő nyelven tanításával hozzád való kötelességemnek terjesztésében, hogy teljességgel hálátlanul meg ne haljak: vénségemre ezzel a kis írásomnak neked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, is mertetni akarom hálaadó igyekezésemet. Noha pedig kisded az ajándék, melylyel neked, szerelmes nevelőm, magamat kelle-

jának, a Majsayaknak háza Szent Mártonutcájában volt (Orsz. lvt. Gyulafehérvári. lvt. Bihar. 2. 37.). Eszerint Pázmány Péter édesanyjának szülei házában született volna.

[15]) Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. I. 4.

[16]) A protestánsok XVI-ik századbeli énekgyüjteményeit (három maradt fenn, kettő a sárospataki főiskolánál) a legújabb korig katolikus énekgyüjteményeknek tartották (Bartalus I.: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. sz.-ban. 1869.). Még Báthory István országbíró is erősen protestáns szellemű végrendeletét 1603-ban a „Veni Sancte" katolikus hymnussal zárja be, csupán az utolsó strófában van némi változtatás.

tem: de mivel lélek-üdvösségben jár, nem kétlem, kedvesen veszed, ha az örök boldogság kívánásának valami szikrája gerjedez benned".

De Bihar megyének legalább protestáns papjai nem vették kedvesen. „Nem szenvedik, hogy a mi írásunknak fényességénél tanításuk megtessék". Ezek is Pázmány szavai az idézett ajánlólevélben. És szavainak helyességét igazolta a cáfolat, melyet művére éppen a váradi kálvinista pap, Pécsváradi Péter írt. Feltűnő munka volt ez is, de nem annyira tudományos becse, mint inkább durva kifakadásai miatt, elnevezvén Pázmányt az Antikrisztus katonájának, ki az érsekséget világi haszonra, tobzódásra, bujaságra és negédes uraságra fordította s igaz munka és fáradság nélkül veszi jutalmát érsekségének stb.

Pázmány nem engedte kárba veszni „hálaadó igyekezését". Nem magát, hanem szülőföldjét látja megmarcangolva s a szerető gyermek részvételével siet segedelmére.

Már a következő évben, 1630-ban újabb könyv jelent meg, melynek címe: „Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása, mely . . . gyógyítgatja farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének és oltalmazza a szentírásról és ecclesiáról írt könyvét az esztergomi érseknek".

A könyv Sallai István püspökii plébános neve alatt jelent meg, de — mint Pázmány Péter életének remek írója helyesen megjegyzi — Pázmány gondosan kijavította, talán át is dolgozta.[17])

Meg kell még említenünk két mozzanatot, amely Pázmány szülőföldjének hangulatát iránta s az általa képviselt katolikus ügy iránt élesen jelzi.

Másfél évtized óta táplált óhaja volt már a magyar protestánsoknak, hogy Pázmány „Kalauza" megcáfoltassék. Ennyi idő alatt csupán annyit értek el, hogy Kecskeméti C. János ungvári prédikátor 1622-ben a Kalauz egyik, a 13-ik könyvére, mely a szentek segítségül hívásáról szól, írt feleletet; 1626-ban pedig Wittenbergből Balduinus F. felelt az egész műre, de latin nyelven. 1629-ben, tehát Pázmánynak a Bihar vármegyéhez intézett könyve s az erre adott felelet hatása közben a tiszántúli kálvinista papok Váradon zsinatot tartottak és itt egyebek közt elhatározták, hogy a Pázmány rágalmazó, dühös és vesze-

[17]) Fraknói V.: Pázmány Péter. 1886. 300. l.

delmes művének, a Kalauznak kilenc első könyvére írjanak cáfolatot a váradi papok, a többire a tiszáninneniek.[18])

A következő évben (1630) Bihar vármegye is nyilatkozik. Bihar vármegyének főispánja ekkor Kornis Zsigmond volt, művelt, vitéz úr, ki katolikus létére is segítette kálvinista jobbágyait. Belényesújlakon, egykori birtokán meg van még az a megfordított feliratáról híres harang, melyet ő öntetett a kálvinista eklézsiának. Mindamellett az erdélyi országgyűlésen Torma János, váradi requisitor, Bihar megye nevében panaszt emelt Kornis Zsigmond főispán ellen azért, hogy Váradon, a saját házánál, katolikus papot tart, ki miséz, gyóntat, egyszóval mint lelkész működik Várad kevés, többnyire csak lappangó katolikusai között.[19])

Vajjon ez a mély vallásosságot s honfibút lehelő, régi egyházi ének:

„Boldogasszony anyánk,
Régi nagy patrónánk!"

nem ekkor fogamzott-e és pedig Pázmány Péter lelkében? Nem a török nyomás, hanem a haza hitegységének veszte fölötti fájdalom szülötte ez az ének. Ezt bizonyítja egész szövege.

De Pázmánynál mint azelőtt, úgy ezután sem volt feledékenységben szülőföldjének emlékezete. Már közel állott sírjához, mikor Szatmáron 1636-ban jezsuita kollégiumot alapított. Mi célja volt vele? megmondja alapítólevelében. „Visszaemlékezve — úgy szól — a hajdan virágzó magyar haza vallásos buzgalmára, a jelen helyzet szemlélése nemcsak szomorúsággá tölti el lelkünket, hanem egyúttal arra ösztönöz, hogy . . . a katolikus vallás érdekeit Isten segítségével felkaroljuk, főleg Magyarország felső részeiben, névszerint a váradi püspökségben, hol a vallásos élet eszközei majdnem teljesen hiányoznak".[20])

Váradhoz az erdélyi törvények miatt nem férhetett, azért gondolt a határszéli Szatmárra. Érezte, hogy sok idő folyik el addig, míg „a kitagadott, az örökségétől megfosztott testvérleányt, a katolikus hitvallást ősi jogaiba visszahelyezhetik."[21]) c)

* * *

[18]) Adalék a tiszántúli ref. egyházkerület tört.-hez. (Klny. a Debr. Prot. Lap 1883—84. évf.-ból. Debrecen. 1884. I. füzet.) 24. l.

[19]) Orsz. lvt. Gyulafehérvári. Lib. Reg. XIV. 59. l.

[20]) Fraknói: Pázmány Péter. 1886. 280. l.

[21]) Wagner: Analecta III. 104. l. — Kemény Zs.: Tanulmányok I. 98. l.

A váradi püspökség töviskoronájának viselője ezen időben *Mikáci Miklós.*

A Migazzi grófi család ősei közé számítja s arcképét is őrzi. Pedig egyszerű, földművelő emberek gyermeke, s eredeti neve: Mikacs. Egykorú iratokban mindig csak latinosan: Micacius.

Nevével 1593-ban találkozunk először, mikor már gyaaki apát, zágrábi kanonok és sziszeki várkapitány. Tisztségeinek nem csupán egyszerű címviselője vagy haszonélvezője volt. Ha már kardot adtak kezébe, meg is verte Sziszeknél a törököt. Teljesedett nála is, hogy a kis ember bátor katona. Az egykorú tudósítás termetére kicsinynek, de lelkére nézve nagynak, amellett nyájas, előzékeny embernek mondja.[22])

Rudolf király 1593-ban tinnini,[23]) 1598 április 16-án pécsi, pár hónap mulva pedig, Pethe Márton előléptetésével, váradi püspökké nevezte ki.[24]) Székhelyül megnyeré a jászói prépostságot is s a váradi püspökség birtokaiból azt a néhány falut, melyet közvetlen elődeinek birtokában láttunk.

1600-ban kezdett rámosolyogni a szerencse. A váradi püspökség visszaállítását komolyan vették. A belényesi uradalmat negyven faluval, a réz- és vasbányákkal már ki is szakasztották számára. Ez pedig azért történt, hogy megmentsék ezt az uradalmat Mihály havasalföldi vajda kapzsiságától, ki arra nagyon áhitozott.[25]) De nem lett a dologból semmi, Előbb Somogyi Bertalannak, az uradalom kezelőjének hűtlensége hátráltatta, utóbb pedig a beállott politikai zavarok teljesen megakadályozták.

Mikáci némi vigasztalásul a következő, 1601. évben királyi táblai főpap lett, majd a szepesi kamara elnöke.[26]) Ez utóbbi hivatala azonban csak szerencsétlenséget hozott fejére.

A kamarai intézmény, mely beléártotta magát minden adás-vevésbe, még a megholtak végrendeletébe is, sohasem volt népszerű. Bocskay felkelésének korában meg éppen gyűlöletes vala. Mikáci pedig e hivatalban sem tagadta meg szokott erélyességét. A hivatal gyűlöletessége egészen személyére háramlott.

[22]) Wagner: Analecta Scepusii. II. 276.
[23]) Országos lvt. Kir. Könyvek. I. 153.
[24]) Koller, I.: Hist. episcopatus Quinqueecclesiarum. VI. (1806.) 365 l.
[25]) Orsz. lvt. Ecclesiastica 66. 51.
[26]) Az 1601-ki orsz. gyűl. 34-ik tvc.

Bocskay amint Kassát bevette, elfogatta Mikácit Zalathnaky György pécsi püspökkel együtt, s mindkettőjüket Várad közelében, Kereki várába vitette. Mikáci néhány hónappal előbb még arról álmodozhatott, hogy mint főpásztor jelenik meg e tájon s most mint rabot hozzák ide. Bocskay nem kevesebbet, mint negyvenezer forintot kívánt Mikáci váltságául, Zalathnakyért csak húsz s egynehány ezret. Bocskay tehát leginkább Mikáci ellen volt felindulva. Lett is volna miből a váltságot megfizetni; Mikácinak százezer aranya volt Kassán és Leleszen, de ezt a hajdúk megtalálták és elvitték.[27]) [d])

Zalathnaky, Zsigmond lengyel király közbenjárására, előbb kiszabadult, Mikáci csak a békekötés után. Ekkor is száműzetés lett a sorsa, mely alól csak 1609-ben oldozták fel.[28]) Nyilvános tisztséget azonban ezután sem viselhetett.

Mátyás király 1610 február 5-én felmenté a jászói prépostságtól, mert — mint a királyi oklevél indokolása mondja — az ország rendeinek iránta való idegenkedése miatt azt tovább nem tarthatja.[29]) Meg kellett válnia a váradi püspökség birtokaihoz tartozó falvaktól is.[30]) Ezután a váradi püspökségnek csak a címével maradt.[31]) Utoljára 1613-ban, a pozsonyi országgyűlésen látjuk.

* * *

a) Ebben az időben éli delelésének idejét Bihar vármegyében a protestantizmus. Volt olyan év (1629 június 17), amelyben Váradon egyszerre 35 predikátort ordináltak (Lampe: Historia ecclesiae reformatae in Hung. et Transylv. Utrecht. 1728. 375. l.). *A predikátorok ordinálásának története* (Tört. Tár. 1898.621. l.) elég híven tükrözi vissza a protestantizmusnak biharvármegyei meggyökerezését. Ennek összegezésével a protestantizmus elterjedését helységenként a következőleg

[27]) Szamosközi I.: Tört. maradv. IV. 260. l. 308. l.

[28]) 1609. évi 71. tvc. és Fraknói V.: A bécsi béke. Győri füzetek III. 170. 246. — IV. 43. 51.

[29]) Orsz. lvt. Királyi könyvek I. 230.

[30]) Orsz. lvt. Ecclesiastica 15. 17.

[31]) Nem sokkal ezután, 1613 október 27-én történt Váradon, Velence külvárosban, Báthory Gábor fejedelemnek, az utolsó Báthorynak meggyilkoltatása. Minthogy a gyilkosok egyikének, Szilassy Jánosnak családi körülményei még ismeretlenek, megemlítjük, hogy Szilassy a Várad melletti Nagyürögdön megtelepedett négyszáz hajdúnak kapitánya volt, s nejét, Telegdy Erzsébetet már mint Janky János özvegyét vette el, ki utóbb ismét férjhez ment Szentjobbi Istvánhoz, (Herceg Esterházy-család kismartoni levéltára. Rep. 33. A. 10. és 24.)

rekonstruálhatjuk: 1597-ben Álmosd, Széplak, Kölesér, Telegd; 1598-ban Rábé, Pályi, Géres, Örvend, Körmösd; 1600-ban Érkeserű, Vada; 1604-ben Gálospetri, Adorján, Várad-város; 1629-ben Sáránd, Kakucs, Haláp, Oltmán, Jankafalva; 1630-ban Bagos, Gyiróth, Keresztes; 1631-ben Madarász, Szerep, Gyanta, Sólymosd, Kékes; 1633-ban Nagyrábé,; 1634-ben Kisrábé, Nagymarja, Pázmán, Tamasz, Bojth, Ujlak, Poklostelek; Várad-vár 1635-ben; 1637-ben Belényes, Szalonta, Érmihályfalva, Kisléta, Kaba; 1638-ban Kerekegyháza; 1639-ben Kereki, Sólymos, Vancsod; 1650-ben Mikepércs, Báka, Bélfenyér, Szentjobb; 1651-ben Farmos; 1652-ben Ábrány, Felapáti, Bajon, Ácsi: 1653-ban Bihar, Zsadány, Vekerd; 1654-ben Körösújlak: 1655-ben Okány, Dancsháza, Hidastelek, Nesta, Gyapol; 1656-ban Csiff, Sarkad, Körösszegh, Herpály, Bánlaka; 1657-ben Székelyhíd, Bagamér, Medgyes, Bakonszegh; 1659-ben Derecske, Monostorpályi; 1664-ben Élesd, Szalárd, Fenes, Szentjános, Méhkerék, Vajda, Tamáshíd, Csömök, Asszonyvásár, Jánosfalva.

b) II. Marcellus pápa nővérének fia, Bellarmin Róbert (1542—1621) jezsuita, 1596 után bíbornok, majd capuai érsek, 1923-ban boldoggá avattatott, s hamvai a Gesu templom kriptájából Szent Ignác templomába vitettek, hogy kívánsága szerint Szent Alajos közelében találjon örök nyugodalmat. 1930-ban XI. Pius szentté avatta.

c) Pázmány Péternek Váradról való véleménye legszembetűnőbben domborodik ki, amikor arra a hírre, hogy Bethlen Gábor Váradot a töröknek átadni kívánta, azt mondja: „Én részemről Váradot és vidékét méltónak tartom arra, hogy megtartásáért az egész kereszténység harcoljon". Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. 1929. 59. l.

d) A hajdúk által zsákmányolt kincsek között lehetett a váradi székesegyház azon kincsmaradványa is, melyet Mikáci Bornemiszától Pethén keresztül kezéhez kapott.

II.

TELEGDI JÁNOS

(1613—1619)

Van irodalmunknak egy inkább kuriozuma, mint komoly terméke, melynek érdekességét még növeli titokszerűsége. Olyan röpirat-féle munka a régi hún írásról, mely Leydenben, 1598-ban jelent meg Decsi János előszavával. Ma már egy példánya sem ismeretes, de kéziratban több helyen megvan. Szerzője: Telegdi János[1]), némelyek szerint a későbbi váradi püspök, majd kalocsai érsek.[2]) Ez kissé hihetetlenül hangzik. Leyden, Decsi erősen protestánsok. Igaz, hogy abban a korban a katolikus és protestáns papok minden éles vitáik mellett sem zárkóztak el egymás elől a társadalmi életben. Rátkai György nagyszombati kálvinista prédikátor bejáratos volt Forgách Ferenc bíbornok-érseknél, érintkezett Pázmány Péterrel is. Hasonlóképen Samarjai, Veresmarti stb. érintkeztek a hittudós katolikus papokkal, Veresmarti meg is tért.[3]) De az mégis sok lett volna, hogy Telegdi János, a katolikus pap, a protestáns Decsi előszavával adja ki munkáját. Vagy Telegdi 1598-ban még maga is protestáns volt? [a])

Telegdi származásáról nincs hiteles tudósításunk, csak sejthetjük, hogy fia lehetett Telegdi Miklós püspök testvérének, ki Nagyszombatban szabómester volt.[4]) Családjáról csak annyit tudunk, hogy volt egy öccse, István, kire az Apponyi Balázs ál-

[1]) Rudimenta priscae hunnorum linguae brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa Opera et Studio Johannis Thelegdi cum praefatione epistolari Joannis Decii Baronii ad Telegdium. Lugduni. Batav. 8. r.

[2]) Tudománytár. 1840. VIII. 109—110. l.

[3]) Ipolyi A.: Veresmarty Mihály. 283—4. 326.

[4]) Telegdi Miklós származása. Új Magyar Sion. 1886. 83. l.

tal elzálogosított Radván és Laback komárommegyei falvak részbirtokai átirattak.[5] b)

Esztergomi nagyprépost s választott boszniai püspök volt, midőn Mikáci után, 1613-ban váradi püspökké kineveztetett. Nála is, mint közvetlen elődeinél, csak az a néhány falu birtoklása képezte azt a gyönge szálat, mely őt a váradi püspökséggel összeköttetésben tartotta. De most, e falvak bírása körü nehézségek támadtak.

A pestmegyei falvak: Kerepes, Szada, Veresegyház, Lőrinci kezeibe jutottak háborítatlanul. A kerepesiekről tudjuk, hogy 1617 április 15-én kötelezték magokat, „hogy ez esztendőben tartoznak készpénzül adni 18 forintot, emellett tisztességes ajándékkal bemutatni magokat".[6]) Annál több gondot, de hasznot semmit sem adtak a tiszántúli falvak.

Erdély fejedelmei országuk határát legújabban a Tiszáig, sőt azon felül is kiszélesítették. Ezáltal e határokon belül úgy a váradi püspök, mint mindazok birtokai, kik a magyar király hívei voltak, kétségesekké lettek. Az erdélyi fejedelem engedelme nélkül hozzájuk férni nem lehetett. Már a nagyszombati értekezleten, vagy mint akkor nevezték, traktán, a magánosok birtokviszonyainak tárgyalásakor a váradi püspök tiszántúli birtoklásának kérdése is felmerült.

Telegdi ott helyben lakván, személyesen kelhetett püspöksége jogainak védelmére.[c]) El is készült rá jóelőre. Az ő kérelmére történt már 1615-ben az a többször idézett jászói tanuvallatás, mely a püspökség tiszántúli hat falvának birtoklását annyira kiderítette; de Telegdi a hat falunál most már többet is akart. Egyrészről az antireformáció fényes sikerei, másrészről Erdélynek vélt gyengesége s Bethlennek tapasztalt hajlékonysága arra bátorították, hogy püspöksége egyéb birtokainak visszaszerzését is megkísértse. Összekerestette a birtokra vonatkozó okiratokat, nevezetesen a váradi káptalan statutumainak akkor még Jászón megvolt könyvéből kivette azon szakaszok hiteles másolatát, melyek a püspök és káptalan birtokaira vonatkoznak.[7]) Így, az iratokkal kezében jelent meg a nagyszombati traktán. Itt azonban csak a mindig bírt püspökségi javakról akartak hallani s ezekről is, mint az már annyiszor meg-

[5]) Nyitrai káptalani levéltár. Prot. 68. 143.
[6]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 15. 17.
[7]) A váradi káptalan legrégibb statutumai. XX—XXIV.

történt, csak azt végezték, hogy majd máskor végeznek. Újabb értekezletet tűztek ki Nagykárolyba.[8])

Ez amellett, hogy időveszteséggel járt, egyéb nehézségekbe is ütközött. Nagyszombat az ország egyik, Nagykároly a másik végén van. Telegdi préposti teendői mellett még mint a hétszemélyes tábla főpapja s az 1618-ki országgyűlés egyik bizottságának elnöke, különben is nagyon el volt foglalva.[9]) Nagykárolyba már nem mehetett. Szerencséjére oly férfiúval rendelkezhetett, kinek szolgálatkészségét ismerte, lelkiismeretességében pedig éppen úgy bízhatott, mint a magáéban. Széplak, Kassa mellett, a régi apátsági birtok már ekkor az esztergomi káptalan birtokaihoz csatoltatott. A káptalan annak kezelését egyik tagjára, Kőrösi Márkra bízta, ki Széplakon lakott. Széplak Nagykárolyhoz fele útja se Nagyszombatnak. Telegdi felkérte Kőrösit, hogy menne el püspöksége ügyében Nagykárolyba. Kőrösi el is ment, de milyen időben és útban! Maga írja, hogy soha életében keservesebb útja nem volt. 1619 február 23-án indult el Kassáról és csak március 9-én ért Károlyba. Olyankor szoktak, kivált az Alföldön, a legnagyobb sarak lenni. Károlyban két hétig mulatott és mégis a több, mint egyhónapi idő alatt nem költött többet 17 forintnál. De legalább nem fáradt hiába. Az összes püspöki jószágok kiadásának követelésére mosolyogtak ugyan az erdélyiek, de a tiszántúli hat falut odaengedték a püspöknek.[10]) Kőrösi örömmel értesíté ezekről Telegdit, megjegyezvén, hogy a többi birtokokat is visszaszerezhették volna, ha nincs ama nagyszombati végzés, mely úgy hangzik, hogy amit Erdély Báthory Zsigmond korában bírt, az ezután is nála maradjon. Levele végén pedig, minthogy Telegdi, mint nagyprépost, előljárója volt, egy kérést intéz hozzá.

A későbbi szomorú események érdekességet kölcsönöznek a kérésnek. Arra kéri ugyanis a püspök-prépostot, hogy ha kegyes akar lenni iránta: hívja őt vissza Széplakról. „Nem termettem rá erre a helyre, nem tudok annyira szigorú lenni, hogy jó gazda lehetnék; más az én természetem. Egyebütt inkább hasznomat vehetné a nemes káptalan".[11])

[8]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 66. 49.

[9]) 1618. évi 26. és 64. t. c.

[10]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 15. 18. — Keresztúri, I.: Descript. epp. et capit. Varad. II. 234.

[11]) Keresztúri id. m. II. 235. l.

Mi volt ez? előérzet, balsejtelem? Annyi bizonyos, hogy ha Kőrösinek, ennek az áldott jó léleknek kérése hamarjában teljesül, a későbbi napok véres áldozatainak száma eggyel kevesebb. Mikor ugyanis Bethlen Gábornak hadai még ugyanazon év (1619) őszén Kassán megjelentek, Kőrösit Pongrácz István s Grodecz Menyhért jezsuita atyákkal együtt elfogták s mindhármokat kegyetlen kínzások közt kivégezték. [d])

Telegdi sem vette sok hasznát a püspökségi javak visszaszerzése körül kifejtett buzgalmának. A Nagykárolyban megítélt falvak közül még csak Tiszafüredet és Túrpásztót vette kezéhez,[12]) midőn már 1619 július 12-én kineveztetett nyitrai püspöknek.[13]) [e])

Annál több haszna lett az ő buzgalmából a hazai történetírásnak. Az idézett hiteles másolat, melyet a váradi káptalan statutumainak néhány szakaszából kivett, annyi dúlás után is fenmaradt, s a váradi püspökség alapíttatásának számos kérdésére döntőleg hatott.

Különben Bethlen Gábor hadjárata halomra döntötte az összes nagykárolyi végzéseket, s a váradi püspökök tiszántúli birtoklásának is véget vetett.

* * *

a) Ma már annyira ismerjük Telegdi életrajzát, hogy ez a feltétel nem merülhet fel. Az a valószínű, hogy Telegdi korábban írta munkáját és Decsi adta ki egy hozzá intézett levél kíséretében. Lehet, hogy külföldi tanulmányútjukon ismerkedtek meg, de melegebb viszonyt és személyes érintkezést később nem tételezhetünk fel közöttük már csak azért sem, mert Decsi Marosvásárhelyen lakott ; a vallás-különbség nem zárta ki azonban, hogy Decsi Telegdi munkájának tudományos értékét el ne ismerje és mikor székely földre kerülve a Telegdi által közölt hún abc és a székely rovásírás közötti hasonlatosságot felfedezte, azt ne publikálja. Ma már különben a rovásírásról is változott a vélemény, úgy hogy Telegdi és Decsi munkáját nem kúriozumnak tekintjük, hanem komoly tudományos értéket tulajdonítunk annak. Telegdi rövidre foglalt, de jó életrajzát a reá vonatkozó irodalom felsorolásával Szinnyei Magyar írók élete és munkái c. műve XIII. kötetében találja az olvasó, Telegdi Rudimentáit pedig Sebestyén Gyula : Rovás és rovásírás c. munkájában. (R. Kiss István debreceni egyetemi tanár szíves véleménye.)

b) Teológiai tanulmányait Bécsben fejezte be. A kisebb ren-

[12]) Történelmi Tár. IV. 188. l.

[13]) J. Vurum: Episcopatus Nitriensis memoria. 1833. 351.

deket a győri székesegyházban Kutassy János akkori győri püspök kezéből vette fel 1594. január 2-án, egy héttel később pedig szintén tőle Vöröskővárában alszerpappá szenteltetett. (Ugyanis Kutassy egyik legközelebbi barátja báró Pálffy Miklós volt, kinek vöröskői várába gyakran ment át Nagyszombatról.) Másnap (Pálffy Miklós másik barátja:) Fejérkövy István egyszerre zólyomi főesperessé nevezi ki. Ezután szenteltetett szerpappá és mint ujvári plebános kezdi meg lelkipásztori működését. 1605-ben esztergomi olvasókanonok, 1608. június 13-án pedig nagyprépost. 1611-ben, Rómában Bellarmin bíbornok püspökké szenteli. (Kollányi: Eszt. kan. 199—201; Jedlicska: Adatok br. Pálffy Miklós életrajza és korához.) Ezen adatok kizárják annak lehetőségét, hogy 1598-ban még protestáns lett volna.

c) A bizottságnak nem volt tagja, a tárgyalásokon nem is jelenhetett meg, de mint érdekelt fél informálta a királyi biztosokat. Gooss: Österreichische Staatsverträge 440. (Baranyai Béla szíves közlése.)

d) Kőrösi és társai haláláról: Mitosinka György: Virtus Purpurata Atletarum. Cassoviae. 1730. — Szilvásy István: A kassai három bajnoknak vérek bársonyával ékesített virtusok. Nagyszombat. 1731.

e) Négy évvel később, 1623-ban kalocsai érsekké neveztetett ki, de azért nyitrai püspökségét is megtartotta, lévén a kalocsai érseki méltóság csak cím. Az érseki palliumnak Nyitrán, tehát az esztergomi érsek tartományában való viseléséért Pázmány panaszt tett Rómában, mire Telegdi az érseki jelvények használásától eltiltatott. A nyitrai káptalannak is controversiája volt, mely miatt Zongor Zsigmond olvasókanonok, vicarius a primásnál jelentést tett 1643. október 20-án. Telegdi nehány hónap mulva kénytelen volt lemondani és 1644-ben meg is halt. Négy év mulva Zongor megkapta a váradi püspökséget... Jellemző, hogy Telegdi nemcsak a váradi püspökség birtokait, de még a teljesen török megszállás alatt álló kalocsai érsekség birtokait is összeiratta. A vizsgálat jegyzőkönyve a kalocsai uradalmi levéltárban. Katona: Historia Colocensis Ecclesiae. II. 77—86. — Winkler Pál: Kalocsa története. 1927. 39—40. — Frankl: Pázmány Péter és kora. II. 388. — Még halála után is bonyodalom támadt egyik egy tartozásából. Pálffy Istvánnak ugyanis ezer aranyat adott kölcsön Telegdi. A követelést III. Ferdinánd számára engedményezte. Telegdi halála után, 1645. március 24-én III. Ferdinánd az engedmény alapján Pálffy Istvántól a pozsonyi vár fenntartására ezer aranyat érő gabonát követelt. (Jedlicska: Eredeti részletek a gr. Pálffy család okmánytárához. Bpest. 1910. 398. l. —)

III.

PYBER JÁNOS

(1619—1625)

EZEN név kinek ne juttatná eszébe a kis, dunamenti falut, Virtet, a szerény költőpap sírjával s most már Mecaenása sírjával is? Pyber Benedek, az első magyar Vergilius kiadója, kinek Virág Benedek is több munkáját ajánlotta, ivadéka Pyber Jánosnak, valamint ama másik Pyber, szintén Benedek, 1477-ben budai várnagy, őse volt.[1])

Pyber János a Felsődunánál, Nagyszombatban született. Atyja Jakab, anyja Nagy Katalin volt. A nagyszombati, később oly jeles főiskolának akkor még híre sem lévén, felsőbb tanulmányait Olmücben, majd Bécsben végezte. De pályáját, melyen egy hatalmas császár-király s egy ritka fejedelem bizalmával találkozott, ismét szülőföldjén kezdte meg.

Ott lelkészkedett több mint két évtizedig.[2]) Ott lett esztergomi kanonok, majd felhévvizi prépost. 1611-ben elnyeri a pécsi püspökséget,[3]) de székhelyét a törökök miatt el nem foglalhatván, ismét csak Nagyszombatban maradt. Itt osztozik ezután Pázmány körének reményeiben, munkáiban, sikereiben, de keserveiben is.

Váradi püspökké éppen akkor neveztetik ki, mikor Bethlen hadai menekülni kényszerítik Magyarország főpapjait, a pozsonyi Bethlen-országgyűlés meg éppen száműzi őket.[4])

De fordul a kocka.

Bethlen békét köt, melynek egyik pontja: a főpapok visszatérése és Szent István koronájának visszaadása.

[1]) Századok 1883. 534.
[2]) Gánóczy, A.: Episcopi Varad. II. 227.
[3]) Orsz. lvt. Királyi könyvek. I. 240.
[4]) Pethő G. Krónikája. (Kassai 1729. kiad. szerint:) 186. l.

Pybert 1622-ben két szerencse éri: az országgyűlés a nádori ítélőszék főpapjának választja meg,[5]) a király pedig ama bizottság elnökének, melyet a szent korona átvételére küld ki.

Pyber jelentése, melyet a királynak a korona átvételéről felterjesztett, ismeretes. Főpontjai ezek: Pyber és társai (Osztrosycz István és Czobor Imre) Lőcse felől Eperjesen keresztül mentek Kassára, hol akkor Bethlen a szent koronával tartózkodott. Erdélyből is Nagyszombatba vagy Bécsbe és viszont a Hernád és Vág völgyén kellett ekkor nagy kerülővel megtenni az utat mindazoknak, kik a budai, egri stb. törököktől bármi okból őrizkedtek.

Március 13-ikán este felé értek Kassa alá, hol a fejedelem megbízottja s kétszáz huszár fogadta őket és bekísérte a városba. Másnap reggel megjelent nálok Kassay István fejedelmi titkár, azon izenettel, hogy a fejedelem holnap kihallgatásra várja őket. Március 15-ikén Károlyi Mihály és Petneházy István főembereit küldi érettük, saját fogatával. Mikor megérkeztek, a fejedelem levett kalpaggal a terem küszöbéig ment eléjük és kezet nyujtott. „Ekkor én, váradi püspök — írja Pyber — Felséged nevében magyarul köszöntém a fejedelmet". És előadta jövetelök célját. A fejedelem állva s kissé az asztalhoz támaszkodva hallgatta végig a beszédet s ily helyzetben válaszolt is. Hangsúlyozta hódolatát, békeszeretetét s a békepontok lelkiismeretes megtartását. A biztosok dolga mégsem ment könnyen. Megrohanták őket a kérelmezők, panaszkodók, amellett a fejedelem másnap hét új kívánságát tudatta velük. Nehézséget támasztottak a hajduk kapitányai is, kik csak úgy akartak hűséget esküdni Ferdinándnak, ha esküjök csupán addig kötelezi őket, míg a király is megtartja a békepontokat. [a]) Mindennek elintézése eltartott március 20-áig.

Ekkor, virágvasárnap, templom után 11 órakor a fejedelem Révay Péter és Rákóczi Pál koronaőrökkel, saját kocsiján lakására hozatta a szent koronát. Itt már főurak, nemesek számosan várták. Ezek előtt kijelenté a fejedelem összejövetelök célját, t. i. a szent korona átadását. Előbb azonban kívánta, hogy vizsgálják azt meg jól, készítsenek róla leltárt, hadd tűnjék ki, hogy igaz-e amit széltiben híresztelnek, hogy ő hozzányúlt a szent koronához.

[5]) 1622. évi 43. tc.

Erre Révay koronaőr felnyitotta a ládát. Csak egy kulcscsal volt bezárva, a rajta volt pecsétek feltörve, s fenekét sem találták egészen rendben. A leltárt elkészítették.

A következő három nap ismét ügyes-bajos dolgokkal telt el. Március 24-ikén reggel búcsúztak el a fejedelemtől s 11 órakor száz huszár kíséretében elindultak a szent koronával. Íme, a harmadik váradi püspök, aki Szent István koronáját visszahozza királyának. Vitéz János visszahozta Mátyás királynak, Fráter György I. Ferdinándnak, most pedig Pyber II. Ferdinándnak. Március 26-ikán este Lőcsére értek, hol másnap a húsvéti ünnepet töltötték. Azután Szepes és Liptó vármegyén keresztül Trencsén vára felé tartottak, hol a szent koronát letették. Ők személyes jelentés végett Bécsbe siettek.[6])

Bethlen huszárjai legfeljebb Eperjesig kísérhették a szent koronát. Eperjes már a magyar királyé volt, Pyber és társai jóelőre gondoskodtak róla, hogy a királyi részeken mindenütt illő kíséretet találjanak. Így Lőcse városának már Kassáról megírták, hogy a szent korona kíséretére egész Trencsénig 300 embert tartsanak készen zászlóval, fegyveresen.[7])

Pyber jelentése csak a hivatalos ügyekre terjed ki. Pedig hogy a korona átadásának kevésbbé komoly jelenetei is voltak, nevezetesen, hogy ősi szokás szerint nagy áldomás is volt, az magától értetik. De értesülünk is róla.

Az oroszlán csak egyszer fiadzik. A nemzeteknek is ritkán van egyszerre egynél több nagy emberük. De a XVII-ik század eleje, ez a rendkívüli, lázas kor, három nagy embert adott egyszerre a magyarnak. Pázmány Pétert, Bethlen Gábort és Esterházy Miklóst. Ez a három sokat küzdött egymással is, hol kettő egy ellen, hol külön-külön egyik a másikkal. A két katolikus, Pázmány és Esterházy sem értettek mindig egyet. Mindhármok között pedig legtöbb idegenkedést okozott a hatalmasok átka: a hízelkedés, a hírhordás.

1622-ben is Pázmány előtt oly szavakat adtak Bethlen szájába, hogy azok józan eszű embertől ki sem telhettek. Mihelyt ezt Bethlen megtudta, azonnal írt Pázmánynak: „Kegyelmed is elhiheti énfelőlem, hogy nem szintén lehetek oly elfutó bolond, hogy asztalomnál oly dolgokat csacsognék, holott az

[6]) Előleges jelentés a biztosoktól Lőcséről 1622. márc. 28. Pray. G.: Hierarchia Hung. II. 190.

[7]) Lőcse város levéltára. II. 70. 1023. IV.

1622. esztendőben részeg nem voltam, melyre vethetném okul bolondul való beszélgetéseimet; hanem a váradi püspökkel illogattunk volt in die palmarum az korona resignálásakor kelleti felett, de akkor sem igen eszem elfelejtésül".[8])

Harmadnapra ezen fejedelmi „illogatás" után Bethlen kellemes meglepetésben részesítette Pybert. Nemes ember nem fogad el ingyen szolgálatot. Ő még uralkodó is volt. És volt elég tapintata arra, hogy Pyberben necsak a derék férfiút, hanem mint Pyber is üdvözlő beszédében kifejtette, a váradi püspököt is kitüntesse.

Még ott Kassán fejedelmi oklevelet iratott Pyber számára, melyben őt a személye iránti kegyes indulatból, de az ország és Bethlen érdekében tett szolgálatai jutalmául is a tiszántúli hat falu birtokába helyeztetni rendeli, de csak őt magát, — mint ismételten megjegyzi.[9])

De az írott törvénytől akkor is messze lakozott a jogszolgáltatás. Három év telt el, és Pyber mégsem juthatott a falvak birtokába. Az egykorú tudósítás szerint: „minthogy egymást érte az újabb-újabb támadás, mikor szinte akarta a jószágnak uzusát apprehendálni, kezénél hagyni az ő megítélt és meghagyott igazságát".[10])

Ezt végre Bethlen fejedelem is megsokalta. 1625. szeptember 13-án ráírt egyenesen az illető falvak bíráira: „Mivel az nagyságos és nemzetes Pyber Jánosnak, váradi választott püspöknek és az római császár ő felsége tanácsosának nemzetéhez és hozzánk mutatott szolgálataiban megnyugodván, tulajdon kegyes indulatunkból ezen megnevezett faluknak szokott adójokat neki engedtük", azért megparancsolja, hogy ezután neki adózzanak.[11])

De Pyber számára ez a levél már későn érkezett. Csaknem egyidőben azzal a királyi kancelláriából is kapott levelet: kinevezést az egri püspökségre.[12]) [b])

* * *

[8]) Hazai okmánytár. I. 434. l.
[9]) Keresztúri: Descript. epp. et capit. Varad. II. 242.
[10]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 66. 49.
[11]) Okmánytárban 11. sz.
[12]) Orsz. lvt. Kir. kvk. I. 297. Kelt Sopronban, okt. 21-ikén.

a) A hajduk mindig csak feltételesen esküdtek hűséget a királynak. A lovas hajduk főkapitánya, Lenthe Dávid is 1637 június 18-án III. Ferdinánd királynak és törvény szerint való koronás utódainak engedelmességet esküszik — „medigh hütömben, szabadságomban s törvényekben megh tart eö Fölséghe". (Málnási Ödön: Hajduszoboszló története. Debrecen, 1928. 17. l.) Az uralkodó és a hajduk viszonyáról, valamint az 1618. évi 73. t. c.-ről u. o. 15. l.

b) Pyber tehát mindig csak esztergomi nagyprépositi jövedelmére támaszkodhatott, mert az egri püspökség jövedelmeivel sem rendelkezhetett. 1633 októberben, Nagyszombaton halt meg. (Schmitth: Epp. Agrienses. II. 186—194. és Kollányi: Eszt. kanonokok. 196—197.)

IV.
LÓSY IMRE
(1625—1633)

SZAKADOZNAK ezentúl azon gyenge szálak is, melyek eddig a birtokok révén Várad püspökeit püspökségökhöz kötötték. Hallunk ugyan ezután is királyi, fejedelmi levelekről, melyek a váradi püspököket birtokaikba bevezetni s azokban megvédeni rendelik; de hogy e leveleknek foganatjok is lett volna, arról határozott tudósításaink nincsenek. Nem is jártak arra kedvező idők. Várad felett évről évre jobban tornyosult a vész, mely elseprí azt a keveset is, ami még műemlékeinkből fennmaradt és elsepri végre magát a régi Váradot is.

Várad püspökei ezután tovább mint egy félszázadig, már nemcsak választott, hanem inkább cimzetes püspökök „in partibus infidelium". Ez időből azért életöknek csak főbb vonásait adhatjuk. Ahol pályájok letelt s munkásságuk gyümölcseit szedték, ott méltányoljuk majdan életöknek legkisebb mozzanatát is.

Pyber utóda Lósy Imre lett. Pályája, mely őt utóbb a magyar hierarchia legmagasabb fokára vezette, egyszerű jobbágy szülék hajlékában kezdődött. Lóson, Sopron megyében, az ős Osl nemzetség ivadékai, a Viczay-ak birtokán született. Atyja: Máté, anyja: Németszeghy Anna. Testvérei: Mihály, Boldizsár, ifjabb Imre és Margit.[1]) A régi szokás, mely a Hunyadiaknál is felmerül, hogy a szülék két gyermeköket is egy névre keresztelték, még ekkor sem szünt meg.

Lósy lutheránusnak született; tanuló korában tért a katolikus egyház kebelébe.

A bölcsészetet és a hittudományokat Rómában tanulta.

1606-ban nyitrai, 1607-ben pozsonyi, 1611-ben esztergomi kanonok s nyitrai főesperes. De minden szerencséje között az

[1]) Országos lvt. Ecclesiastica 66. 23. — Magyar Sion. 1866. 644.—7.

volt a legnagyobb, hogy ifjan, tehetségekkel megáldva, oly mester közelébe juthatott, mint Pázmány Péter.

Heroviczi Mátyás csanádi püspök elhúnytával 1623-ban csanádi püspök lett,[2]) de székhelyét a törökök miatt el nem foglalhatván, megmaradt esztergomi kanonoknak. Püspöki javadalmának némi kárpótlásául pedig még ugyanazon évben a borsodvármegyei tapolcai apátságot nyerte.

Egy év mulva óbudai prépost, de ekkor a tapolcai apátságról önként lemond. Ismét egy év mulva, 1625 október 24-ikén váradi püspök.

Ekkor megindul vizitálni székesegyházakat, káptalanokat, plébániákat, de nem a váradi egyházmegyében; ennek határa zárva volt előtte. 1626-ban Pozsony, 1629-ben a Szepesség egyházait kereste fel. Vigasztalan, sőt veszéllyel járó munka volt ez akkor. A többség mindenütt luteránus; a papok fegyelme meglazult, egyháziassága aláhanyatlott.

Ezalatt váradi püspökké neveztetésének megerősítése is komoly akadályra talált. A római kúriánál kétségek merültek fel: vajjon adományozható-e oly püspökség, mely sem megyével, sem székhellyel nem bir?, és ha adományozható, van-e arra joga a magyar királynak, miután a püspökség Erdélyhez tartozik? Erre 1626 szeptember 27-ikén abban történt megállapodás, hogy a magyar király adományozhat oly püspökségeket, melyeknek birtokosai az országgyűlésen szavazattal bírnak, minthogy ott a katolikus ügynek jó szolgálatot tehetnek; de idegen területen levő püspökségek, címeit nem adományozhatja.

A szekularizacio óta úgy a váradi, mint az erdélyi kinevezett püspökök folyton tagjai voltak a magyar országgyűlésnek, de Várad tulajdonképpen nem volt Erdély, hanem csak kapcsolt része annak: mely hajszálnyi különbségnek az lett a következménye, hogy Lósy megerősítést nyert, de Simándy István, kinevezett erdélyi püspök, nem.[3]) [a])

Eközben Lósyt újabb kitüntetés érte. 1628-ban a főpapi jelvényekkel bíró sági prépostságot nyerte el,[4]) 1631-ben pedig Pyber János önkéntes lemondása után esztergomi nagyprépost lett.[5])

[2]) Orsz. lvt. Kir. kk. 1623. szept. 7.
[3]) Frankl V.: Pázmány Péter és kora. III. 193. 199.
[4]) Orsz. lvt. Kir. kk. I. 319. 1628. júl. 7.
[5]) Péterffy, C.: Concilia. II. 335. l.

Lósy Pázmánynak teljes bizalmát birta. Tizenhárom évig helynöke, nagy lelke gondjainak osztályosa, újjáteremtő munkásságában jobbkeze volt. A ráhalmozott kitüntetésekkel egyházi érdemeinek nyujtott elismerést, a személye iránti hűséget gyöngéd figyelemmel jutalmazta meg. Midőn római megerősítése megérkezett, fényes napot szerzett számára. 1631 június 21-ikén személyesen szentelte őt fel váradi püspökké. Pázmány oldalán a két segédkező püspök Telegdi János kalocsai érsek és Pyber János egri püspök volt. Lósy Telegdinek már utódja Váradon, s utódja lesz még ő a másik kettőnek is.[6]) [b])

Lósy még felszenteltetése előtt, mint kinevezett váradi püspök, országos érdekű munkát is végzett. Mikor még az egyházi könyveket, a nyomtatás feltalálása előtt, írták, majd minden püspökségnek és szerzetesrendnek külön misekönyvei és breviáriumai voltak. Arra pedig mindenütt kiváló gondot fordítottak, hogy e könyvekben az illető püspökségek s országok védszenteinek miséi, officiumai meglegyenek. Pázmány Péter az 1630-iki nagyszombati zsinaton azt indítványozta, hogy a külön egyházi könyvek helyett, hódolva ebben is az egyház katolikus szellemének, fogadják el a római misekönyvet és breviáriumot. A sajtó útján a könyvek különben is már könnyen megszerezhetők. A zsinat erre hajlandó volt, de oly kikötéssel, hogy a magyar szentek miséi s officiumai az illető könyvekhez csatoltassanak, különben inkább megmaradnak a régi szokás mellett, mintsem védszentjeinek tiszteletétől megváljanak. Egyelőre is bizottságot nevezett ki a magyar szentek officiumainak összegyüjtésére s a bizottság elnökségével a váradi püspököt tisztelte meg.[7])

Ugyanakkor Váradról is azt írják, hogy ott a zsidóság papjai s bölcsei zsinatot tartottak.[8]) De mert a zsinat helyéül szolgáló Várad mint „Ibrahim sojárja" vagy birtoka említtetik,[9]) [c]) úgy az egészen más Várad lehetett: például Pécsvárad. Vagy az évszámban van hiba. Ibrahim basája Váradnak sokkal később, 1689-ben volt.[10])

[6]) A Lósy Imrét megerősítő bulla ismeretlen.

[7]) Péterffy: Concilia. II. 308. — Magyar Sion. III. 401.

[8]) Bihar vm-i régészeti s tört. egyesül. közlönye. Nvárad. 1875. 94.

[9]) Zsidó zsinatot 1650-ben az abauji Nagyidán tartottak. Ungarisches Magazin. 1781. I. 247.

[10]) Századok 1889. 8. 136.

Lósy a távol Nagyszombatból sem tévesztette el szemei elől váradi püspöksége érdekeit. Hogy a tiszántúli hat falunak legalább kettejét: Túrpásztót és Tiszafüredet megszerezhesse, már 1630-ban királyi parancsot eszközölt ki,[11]) de hogy ez célhoz vezetett-e, nem tudjuk. Inkább arról értesülünk, hogy már ekkor a török basák is beleszóltak a váradi püspökök tiszavidéki birtoklásába.

Azonban Pázmány Péter teremtő szelleme a magyar katolikus egyház felvirágoztatásának újabb, meg újabb útjait találta fel. A zsinatokon ismételve szőnyegre hozta az elidegenített egyházi javak visszaszerzésének ügyét. Erre buzdította a főpapokat. Maga is jó példával ment elől, s akik követték, kéretlenül is részesültek támogatásában.

A váradi püspökségnek összes birtokai idegen kezekben voltak, de azok között volt egy, mely az erdélyi fejedelmeknek hatalmi körén kívül esett. Ezenkívül a család, melynek birtokába jutott, úgy multjánál, mint vallásos érzületénél fogva feljogosított ama reményre, hogy csak feltételes birtoklásához nem fog körömszakadásáig ragaszkodni. Ez a jószág a borsodvármegyei Aszaló volt, eredetileg a váradi káptalan jószága, melyet még I. Ferdinánd király Serédy Gáspárnak zálogosított el. E jószág birtoklásának kérdését már 1614-ben, az antireformáció elején Telegdi János váradi püspök is bolygatni kezdette, de a zálogösszeget lefizetni nem tudta. Aszaló már gróf Forgách Zsigmond országbíró kezén volt. Az országbíró, testvérbátyja az antireformáció akkori vezérének, Forgách Ferenc prímásnak, megütődött a dolgon. Hogy lelkiismeretét megnyugtassa, arra kérte Pázmányt, aki akkor Rómába utazott, hogy eszközölje ki a pápánál a jószág megtarthatását. A pápa megengedte, de oly kikötéssel, hogy Forgách és örökösei két papot neveltessenek a váradi egyházmegye részére, s ha a zálogösszeggel megkínáltatnak, a jószágot azonnal adják vissza. Gróf Forgách Zsigmond 1621-ben elhalván, Lósy az özvegyet, gróf Pálffy Katát kínálta meg a zálogösszeggel, aki ezt felvenni vonakodott. Amint erről Pázmány értesült, a következő, minden tekintetben érdekes levelet intézte a grófnéhoz.

„Kegyelmednek egy dologról akarok írnia. Látja Isten, hogy Lósy uram egy szóval sem kért reá, hanem csak magamtól

[11]) 1630 május 12. Keresztúri: Descript. epp. et capit. Varad. II. 246. l.

írom, mert mindeneknél jobban tudom az Aszaló dolgát. Mikor 1614. esztendőben Rómába kellett mennem, akkor szegény Cardinál uram (Forgách Ferenc) és a kegyelmed szerelmes ura engemet kértek, hogy a Pápával szóljak és kérjek engedelmet, hogy lelki üdvösségének sérelme nélkül bírhassa azt a jószágot, míg az egyházi emberek ki nem váltják. Nagynehezen megengedé a Pápa, de oly okkal, hogy amíg Kegyelmetek bírja, két alumnust taníttasson mindenkor, akik a váradi diocesisnek szolgáljanak, és hogy valamikor megadják a pénzt, melyben vagyon: az ecclesiastica personának kínálására tartozzék megadni. Azért édes Asszonyom, mi haszon Kegyelmednek, ha a világot magáévá tenné is, nem hogy egy rossz falut, és a lelkét terhelné, minthogy bizonyos, hogy lelki sérelme nélkül Kegyelmed azt nem tarthatja, kivált képpen megadván a Kegyelmed pénzét. Kérem azért Kegyelmedet, ne idegenítse ezzel az egyházi embereket és főképpen ne terhelje ezzel lelkét. Bocsássa ki, felvévén pénzét. Egyszóval, nem requirált engem váradi püspök uram, hanem a magam jó indulatjából írom, mert talán országunk törvénye szerint sincs módja Kegyelmednek a megtartásában; de bár volna is, lelkét nem kell ezzel terhelni, kiváltképpen Kegyelmednek, aki magáéból is ad az egyháznak, nemhogy a régi szent jámborok adományától akarná megfosztani. Ezt én Kegyelmednek nagy bizodalomban írtam. Kegyelmedtől jó választ is várok. Tartsa meg Isten Kegyelmedet egészséges boldogságában. Érsekújvárból 19 Novembris 1632. Kegyelmednek örömest szolgál Cardinalis Pázmány".

De a „jó válasz" sem Pázmányhoz, sem Lósyhoz nem jött meg. A grófné nem tudott, sok gyermeke miatt talán nem is mert megválni Aszalótól. [d])

Ekkor Lósy Pázmány elé vitte az ügyet, kérve őt, hogy a grófnét egyházi büntetések fenyegetésével kényszerítse engedelmességre. Erre Pázmány, mivel — úgymond — „senkinek igaz késését meg nem szeghetem", tudatta a grófnéval: „Bizony dolog, nem vétek örömest Asszonyomnak, de kénytelen vagyok vele, hogy publicáljam latam et promulgatam sententiam (excommunicationis) contra detentores bonorum ecclesiae". A grófné megdöbbent és új tárgyalást kezdett Lósyval.

Pázmány most, hogy a kívánt eredményt annál inkább elősegítse, atyai levelet intézett a grófnéhoz. „Kegyelmedet szeretettel kérjük és intjük, hogy váradi püspök urammal, mint el-

kezdette, végezzen Kegyelmed. Úgy leszen Kegyelmednek lelki csendességére és e világi nyugodalmára".[12])

De az ügy csak nem tudott hónapok multával sem kedvező megoldást nyerni. Lósy nem is érte meg annak végét a váradi püspökségben. Ritka változatosságú pályája vitte őt tovább. 1633 október 24-kén, éppen nyolc évvel a váradi püspökség elnyerése után — egri püspökké neveztetett ki.[13]) e

* * *

a) Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog tört. Bpest. 1895. 324—328.

b) Lósi a consistorium 1630 április 22-ki ülésében nyert megerősítést. (Fraknói i. m. 328.)

c) V. ö. még: A nagy zsidó zsinatról, mely 1650-ben Magyarországon tartatott. Uránia. 1794. II. 282. l.

d) Özvegy Forgách Zsigmondné, sz. Pálffy Kata grófnő valóban nagyon nehéz küzdelmek között élt. Mostohafia, Forgách Ádám szécsényi főkapitány (később országbíró) az örökség nagyrészéből kiforgatta, legkevesebb 6—7.000 forint kárt okozott neki, minek következtében a sok árvát nevelő özvegy 1634 nyarán kénytelen volt teljes ezüstkészletét bécsi zsidónak elzálogosítani (Jedlicska: Eredeti részletek a Gróf Pálffy-család okmánytárához. 1910—45, 134, 459, 507.) Ilyen körülmények között a sok izgalom következtében már öngyilkosságra is gondoló özvegy, kénytelen volt ragaszkodni Aszalóhoz.

e) 1637 április 24-én esztergomi érsekké neveztetett ki. Meghalt Nagyszombaton 1642 november 4-én s ugyanott temettetett el. Sírköve a primási sírboltban látható. Nagyszakállú, nagyhajú, nagybajúszú, erélyes arcvonalú férfi. (V. ö.: Kollányi: Eszt. kan. 213—215. és Veress E.; Coll. Germ.—Hung. 11.)

[12]) Pázmány levelei a gr. Forgách-család szécsényi levéltárából. Fraknói Vilmos szíves közlése. — Frankl V.: Pázmány Péter és kora. III. 118—119. l.

[13]) Kelt Bécsben, Orsz. lvt. Királyi könyvek. I. 361 és 363.

V.

HOSSZUTÓTHY LÁSZLÓ

(1633—1646)

RÉGI nemes családja egész sorát mutatja a férfiaknak, kik a közügyek szolgálatában tűntek ki.[1]) Atyja, György is államférfiú, kit Miksa király 1566-ban követül küldött a török császárhoz.[2]) Testvérbátyja, István követte atyjok nyomdokait, korán királyi tanácsos lett, s mikor nem kevesebbről volt szó, mint Bethlen Gábor megnyeréséről, őt küldötték hozzája.[3])

Hosszutóthy László Vas megyében, Szarkaházán született. Nevelését a gráci jezsuitáknak köszönheté, kiknél a XVII. század legelején több évet töltött el s hol ugyanakkor az egyik tanára Pázmány Péter volt.

Még nem végezte el iskoláit, midőn már 1606-ban a szepesi prépostságra kineveztetett, hogy a szépreményű ifjú annál könnyebben kimüvelhesse tehetségeit.

1614-ben pappá szenteltetett s két év mulva átvette prépostságának kormányzását.

Pázmánynak s a most már gyakrabban tartott egyházi zsinatoknak üdvös hatása ekkor kezdett széltében mutatkozni. A püspökségek, monostorok kormányára oly férfiakat helyeztek, kik egyházi feladatuknak színvonalán állottak. Elsősorban a vallást, a tudományt ápolták, az egyházi fegyelmet megerősítették, birtokaikat rendbehozni igyekeztek.

Hosszutóthy már ez iskolának szellemében nőtt fel s követte annak irányát.

Az egyházi jószágok szétragadozásainak ezen korában

[1]) Nagy Iván: Magyarország családai. V. (1859.) 178—179.
[2]) Bécsi állami levéltár. Hung. 1566/I. — Szamosközy tört. maradv. IV. 6.
[3]) Magyar Történelmi Tár. X. (18 1.) 18.

gyakran megtörtént, hogy főpapjaink és birtokos szerzetesrendeink magok adták zálogba birtokaikat, többnyire hatalmas főuraknak. Kikről tudták, hogy nem meri elvenni tőlük senki, de akikben bízhattak is, hogy a zálogösszeg lefizetése ellenében visszaadják a birtokot.

A szepesi prépostságnak is voltak eképpen elzálogosított jószágai. Hosszutóthy kiváltotta azokat, hogy jövedelmeiket egyházi s nevelési célokra fordítsa.

De a birtokok elidegenítésén kívül a szepesi prépostságnak még veszélyesebb baja is volt. Híveinek, papjainak egyrésze nem szakított ugyan határozottan ősi vallásával, de sokat átvett az új vallás kedvezményeiből. Volt idő, mikor a szepesi prépost papjának vagy papja leányának lakodalmára ajándékot küldött, sőt maga sem idegenkedett a házasélet rózsaláncaitól.[4])

Hosszutóthy úgy papjai, mint hívei között visszaállította a régi katolikus szellemet és fegyelmet oly szigorral, hogy méltónak ítélték a „malleus hereticorum" címre.[5]) Ezért 1619-ben s később is, Bethlen ismételt támadásaikor ő is menekülni volt kénytelen s Lengyelországba távozott. De a béke helyreálltával amint visszatérhetett, folytatta egyházias működését, most már nemcsak prépostsága körében, hanem az országgyűléseken[6]) s a nagyszombati zsinaton is.[7])

Pázmány Péter figyelmét nem kerülték ki a szepesi prépost érdemei.

Hosszutóthy 1631-ben erdélyi püspök lett[8]) s a következő év október 24-én pedig váradi püspök.[9])

Pázmány ekkor éppen a szatmári jezsuita kollégium megalapításának tervével foglalkozott. A váradvidéki elhagyott katolikusoknak akart lelki vigasztalásáról gondoskodni. Ebben pedig kinek segítségére számíthatott volna inkább, kire bízhatta volna ifjú alkotását több bizalommal, mint éppen az élete legjavában levő, buzgó váradi püspökre?

[4]) Liber fraternitatis XXIV. Plebanorum Regalium in Scepusio. Gyulafehérvári Batthyány könyvtár. *a*)

[5]) Wagner: Analecta III. 106.

[6]) 1625. évi 23. t. c. a határmegállapító bizottság elnökének, az 1635. évi 14. és 55. t. c. ugyanannak és a nádori ítélőszék főpapjának küldi ki.

[7]) Péterffy Concilia. II. 357.

[8]) 1631 júl. 7. Orsz. lvt, Kir. kk. I. 353.

[9]) U. o. I. 362.

A szepesi prépostság (ma már püspökség) székesegyházának déli oldalához építve ma is áll egy gyönyörű csúcsíves kápolna. A magyar királyi trónra emelkedett és kihalt Zápolyai[10]) nemzetség alkotása ez. De a kincsetérő épület nem merítette ki áldozatkészségöket. Ős katolikus szokás szerint gazdag javadalmat is csatoltak hozzája.

Pázmány e javadalmat a szepesi prépostsághoz csatolta, de oly kikötéssel, hogy a prépost gondoskodjék az alapítók szándéka szerinti istentiszteletről s az épület fenntartásáról, emellett a szatmári kollégiumnak fizessen évenként kétezer forintot.[11])

Hosszutóthy akkor is, mikor Pázmány a pozsonyi székesegyház sírboltjában már rég hamvadozott, hű maradt a missziióhoz, melyet tőle nyert. 1645 ben ő is alapítólevelet adott ki, mely történeti érzékéről s fennkölt gondolkodásáról egyaránt tanuskodik. Az egyház sebeinek gyógyításához — mondja egyebek között — akar hozzájárulni, de háláját is leróni a jezsuita atyák iránt, kiknek köszönheti neveltetését gyermekkora óta. És a zemplénmegyei Homonnán, hová a Drugethek a jezsuita atyákat már bevitték, három tanszéket alapított: a bölcsészet, teológia s a polemia tanítására.[12])

Eközben a váradi püspök tiszántúli birtoklásának kérdése is újra felmerült. Az 1633-iki eperjesi béke 10-ik pontja helybenhagyta az 1619-ki nagykárolyi végzéseket.[13]) Ezek között pedig ott volt a tiszántúli hat falunak kézhez adása is. De mint Bethlen Gábor idejében, úgy most is az írott ige csak nem tudott megtestesülni. Ígéretekben, biztatásokban most sem volt hiány; de még két év mulva, 1635-ben is maga a fejedelem, Rákóczi György, csak azt írja, hogy „készek vagyunk eligazítani váradi püspök uram praetensióját" és azzal végzi, hogy az ügy rendezésére mindkét részről újabb bizottságot küldjenek ki.[14])

Hosszutóthy a tárgyalásra, melyet a fejedelem 1635 auguszt-

[10]) Zápolya éppen olyan összetétellel alakult szláv helynév, mint például Zagrab, azért a helynevektől kölcsönzött tulajdonneveket nem lehet Szagrabinak, illetve Szapolyainak írni, hanem csak Zágrábinak, Zápolyainak.

[11]) Wagner: Analecta. III. 104. l.

[12]) Wagner: Analecta. III. 104.

[13]) Magyar Történelmi Tár VIII. (1861.) 256.

[14]) Keresztúri: Descriptio epp. et cap. Var. II. 247.

tus 15-re tűzött ki, jóelőre elkészült, mint húsz év előtt elődje, Telegdi János. Az ügy folyásának egész történetét egy rövid emlékiratba foglalta össze s azt Tordán, még április 18-án benyujtotta.[15]) De ez újabb tárgyalásnak ismét kevés vagy éppen semmi eredménye sem lett.

Túrpásztó, mint tudjuk, egyike volt ezen vitás falvaknak. E faluról még évek mulva, 1642-ben is azt írja a szolnoki basa Hosszutóthy váradi püspöknek, mint „szomszéd úr barátjának: Egy szegény Túrpásztó nevű falvucskám vagyon, melynek lakosai az erdélyi párthoz szolgálnak, egy Fodor János nevű barátunk jobbágyi levén, békességben is tartotta keze alatt". Elmondja azután, hogy valami Szegedi Ferenc deák a kassai kamaráról szintén jogot kezd tartani hozzájok, ménesöket, marhájokat elhajtatá, „sőt az előbbeni urok (Fodor) is éjjel-nappal, tűzzel-vassal nyavalyásokon vagyon . . . Most pedig újabb urok, Nagyságod támadott, Nagyságod is parancsol már nyavalyásoknak, más urat Nagyságodnál ne ismerjenek . . . Tudják, elejénten a papok jószága volt, magok is inkább akarnák Nagyságodat uralni, én is akarnám, ha uralhatnák Nagyságodat. Im megtalálták Nagyságodat nyavalyások; ami legjobb, azt cselekedje velek, mert ha csak azonban lesznek, meg nem maradhatnak, kénytelen leszek őket onnan elvinni és más faluba tenni".[16])

Nem sokkal kedvezőbbek a hírek a pestmegyei jószágokról is. Itt is csak azt halljuk, hogy Buday Pál, Nógrád, Pest, Pilis, Heves, Zsolt és Csongrád vármegyék táblabírája kötelezi magát, hogy a váradi püspökség „jószágainak, nevezet szerént Lőrincinek, Kerepesnek, Szadának és Veresegyházának gondviseléseket felvállalja", azokat mindenki ellen megvédelmezi, visszaszerzi ami bennök elidegeníttetett, „az árendát pedig az szokott accidentiákkal Rosnay János uram kezéhez Nagyszombatba a jobbágyokkal felszolgáltatja".[17])

Tehát itt is csak ígéret, csak szép szó, de hogy mindebből mennyit lehetett beváltani, az ország akkori fejetlenségéből következtethetjük.

Hosszutóthy 1646 tavaszán odáig is jut, hogy kénytelen

[15]) Orsz. lvt. Kincstári oszt Ecclesiastica 66. 49. és okmánytárban 13. sz.
[16]) Keresztúri: Descriptio. II. 251.
[17]) Országos lvt. Ecclesiastica. 15. 16. Kelt 1643 sept. 6.

kérni Lőcse városát: küldene neki vagy száz köböl árpát, különben tavaszi vetés nélkül marad.[18])

Ezután pár hét mulva megvált a váradi püspökségtől: kinevezést nyert a váci püspökségre.[19])

Mielőtt mi is megválnánk tőle, egy pillantást kell vetnünk Várad akkori állapotára. Szent László városát néhány évtized alatt a megújult ostromok s oktalan rombolások odáig juttatták, hogy végre már egy temploma sem volt. Ebből látható, hogy mennyire hívek azoknak a német, olasz könyveknek rajzai, melyek Váradot még a XVII-ik század közepéről is számos toronnyal, kupolával mutatják be. Rákóczi Ggyöry fejedelem 1639-ben a vár udvarán akart új egyházat építeni. El is küldé oda egy „fundáló"-val Haller Gábort, aki külföldön tanulta az építészetet,[20]) s az egyház terve már készen is volt, de bármi okból csak terv maradt. Ekkor Várad polgárai kinn a városban építettek egy csűrszerű fabódét s ezt használták templomul.[21]) Szalárdi János pedig, a fejedelmi titkár, az író, még lelkesedni tudott a fabódéért s nem győzi eléggé dícsérni a rajta levő „temérdek fát, zsindelyt és vasat".[22])

* * *

a) Erről önnálló munkát írt: Hradszky József „A XXIV. királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességben" c. (Miskolc. 1895.)

Ezen fejezet anyagára vonatkozik még Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története Lőcse. 1899. 347—437.

[18]) Lőcse város lvt. XVI. 59. (1076.)

[19]) Orsz. lvt. Kir. kk. I. 485. — Jászai lvt. Prot. R. 265. szerint kalocsai prépost.

[20]) Századok 1886. 840.

[21]) Frölich, D.: Medulla geographiae. 1639. 360.

[22]) Siralmas krónika. 544. l.

VI.

KISDY BENEDEK

(1646—1648)

Alinci béke (1645) után Erdély részéről a váradi püspök tiszántúli birtoklása iránti ígéretek, bíztatások is megszűntek. Eddig sem voltak azok mindig komolyak s rendesen csak akkor fordultak elő, amikor Erdély fejedelmeinek a bécsi udvarhoz közeledni kellett.

Hosszutóthy utódja, Kisdy Benedek már csak kinevezteténél fogva függ össze a váradi püspökséggel.

Kisdy Szécsényben született, a római Apollinarisban (Coll. Germ.—Hung.-ban) [a] tanult, s mint fiatal pap Pázmány Péternek udvari káplánja volt. Utóbb néhány évi, Püspökiben és Sellyén töltött lelkészkedés után, mint pozsonyi,[b] majd esztergomi kanonok [c] ismét a nagy prímás közelébe jutott, hol a nagyprépostságig emelkedett.[1][d] Itt mintegy örökölte Pázmánynak szellemét, mely életének vezércsillaga lett, s melyet mint drága hagyományt a század második fele papjainak átadott.

III. Ferdinánd király 1644-ben szerémi,[2] két év mulva váradi püspökké[3] nevezte ki. Egyúttal a pozsonyi prépostsággal is megadományozta.[4]

Ismét két év mulva egri püspök lett,[5] amikor a sági és pozsonyi prépostságról lemondott.[6]

Mint egri püspök alapította a kassai akadémiát s papnöveldét — Szent László király tiszteletére, mely kegyeletes

[1] Schmitth: Episcopi Agrienses. III. 221.
[2] A kinevezés Ebersdorfban, 1644 szept. 13. kelt. Királyi kk. I. 478.
[3] Kelt Linz várában 1646 ápr. 23. U. o. 485.
[4] U. akkor és u. o.
[5] Prága. 1648 ápr. 8. I. h. 512.
[6] U. o. 514.

tettében mintha váradi püspökségének emléke sugároznék vissza.[7] *e)*

* * *

a) Veress, E.: Coll. Germ.-Hung. 25 l.

b) Pozsonyi kanonokká 1624-ben neveztetett ki (Rimely: Capitulum Posoniense. 241.)

c) Esztergomi kanonok 1629 ápr. 21-én lett. (Kollányi: Esztergomi kanonokok. 235.)

d) 1642 júl. 12. lett nagyprépost. (Kollányi id. m.)

e) Kisdy, amikor már két éve egri püspök volt, az uralkodótól a jászói prépostságot is kérte. III. Ferdinánd 1650 szept. 20-án Edersdorfban kelt levelével a kérvényt megküldötte Pálffy Pál nádornak azon megjegyzéssel, hogy adjon véleményt, mert ő maga törvényes akadályt lát a kérelem teljesitésében (Jedlicska: Pálffyak okmánytára. 456. l.) Halála után hat héttel 1660 augusztus 7-én Grácban Lipót megerősíti a kassai akadémia alapító levelét (Kisdy Benedek s a kassai akadémia kétszázados emlékezete. Magyar Sion 1863. 117.) — Az oklevél kiadva: (Weiser Fr.) A katholikus iskolaügy M. o. II. (Kalocsa 1882.) 24—34. ll.

[7] Kisdynek 1660 június 21-ikén Jászón kelt végrendelete a jászói lvt.-ban Protocoll. R. 303.

VII.

ZONGOR ZSIGMOND

(1648—1655)

SALÁDJÁNAK nyomai a régebbi századokban is feltünedeznek.[1]) Az a Zongor Mátyás, ki Oláh Miklós prímás udvarmestere volt, s kiről a prímás végrendeletében is megemlékezik,[2]) atyja vagy legalább őse lehetett.

Zongor Zsigmond 1580 táján született Pozsony vármegye Spáca községében.[3])

Az egyházi pályán 1628-ban tűnik fel, mikor már[a]) tagja a nyitrai káptalannak s III. Ferdinánd királynál Trencsén városában Szentháromság apátságát nyeri az ahhoz tartozó Liborcsa faluval s egy malommal.[4]) Ez is, mint annyi más egyházi birtok, világiak kezén volt s Zongor kétévi küzdelemmel szerzé vissza.[5])

1641-ben még nyitrai olvasókanonok s ludányi apát,[6]) de ezután gyorsan emelkedett.

1644-ben Széchenyi Györgynek a csanádi püspökségben utóda,[7]) négy év mulva pedig váradi püspök.[8])

Püspöksége ügyeibe nem folyhatott be, de úgy a magyar egyházi zsinatok, mint az országgyűlések munkálataiban élénk

[1]) Nagy Iván: Magyarorsz. családai. XII. 430.
[2]) Herceg Esterházy-család kismartoni lvt. 4. C. 23.
[3]) Orsz. lvt. Ecclesiastica 66. 23.
[4]) Prága 1628 ápr. 25. Királyi kk. I. 318.
[5]) Királyi kk. I. 346.
[6]) Nyitrai káptalan orsz. lvt. Prot. 68. 143.
[7]) 1644 szept. 23. Kir. kk. I. 477.
[8]) 1648 április 20. U. o. 513—4.

részt vett.[9]) Ezért Magyarország akkori államférfiainak sorában is megjelent arcképe.[10])

1655-ben a váci püspökségre helyeztetett át, amikor egyszersmind a pozsonyi prépostságot is elnyerte.[11])

De hogy még előbb esztergomi kanonok vagy éppen nagyprépost is volt,[b]) mutatja egy 1653-ban kiadott magyar levele.[12])[c])

* * *

a) Már 1616-ban tagja a nyitrai káptalannak (Kollányi: Eszterg. kam. 260.).

b) 1645 december 8-án neveztetett ki esztergomi kanonokká és itt nagyprépost lett (Kollányi i. m.)

c) Meghalt 1657-ben Pozsonyban (U. o.).

[9]) 1647. évi 45. és 71. t.c. — 1649. évi 76. t.c. és 1655. évi 29. és 51. t.c.

[10]) Wiedeman. Elias: Icones illustrium heroum Hungariae. Wiennae. 1652. A M. Nemz. Múz. könyvtárában.

[11]) Adalék az Új Magyar Sion 1880. évi folyamához, 69. l.

[12]) Orsz. Ivt. Kamarai Ivt. Ecclesiastica. 66. 24. és okmánytár 14. sz.

VIII.

PÁLFALVAY JÁNOS

(1659—1663)

Közeledünk most már nemcsak a váradi püspökségnek, hanem magának Várad városának is legszomorúbb történetéhez.

II. Rákóczy György fejedelem 1658 nyarán keresni kezdte az érintkezést a bécsi udvarral. Előbb Sámbár jezsuita atyát küldte a prímáshoz, majd a királyhoz is követeket küldé. Létre is jött valamely, eddig ismeretlen egyesség; legutóbb Rákóczy 1659 július 30-án kelt levelében említi „Ő felsége diplomáját"[1] Ennek egyik pontja — mint a fejedelem levele mondja — a váradi püspök tiszántúli hat falujának visszaadására kötelezte Rákóczyt.

A váradi püspök ekkor Pálfalvay János volt, ki nevét születése helyéről, az erdélyi Pálfalva községről vette.[2] Testvére vagy rokona lehetett azon Pálfalvay Péternek, ki Csiksomlyón ferencrendű szerzetes volt, de midőn 1661-ben a törökök elől Szent Ferenc kápolnájának padlására menekült, azok a kápolnával együtt őt is elhamvasztották.[3]

Hogyan került Pálfalvay János Erdélyből Magyarországra? nincs feljegyezve. De már a jezsuiták említik, hogy 1579-ben, mikor először jöttek Váradra, itt három erdélyi ifjúval találkoztak, kik azért jöttek Magyarországra, hogy itt püspököt keressenek, aki őket papokká szentelje.[4]

Így jöhetett ki Pálfalvay is Erdély egyetlen klastromából,

[1] Keresztúri: Descriptio . . . II. 254.
[2] Orsz. lvt. Ecclesiastica 66. 23.
[3] Csiksomlyói klastrom levéltára: Losteiner L. kézirata 269—270.
[4] Socherus I. 230. l.

a csiksomlyóiból, már némi teológiai ismeretekkel. Őt azonban jó csillaga Nagyszombatba vezette.

Pázmány Erdély iránt kiváló részvéttel s jóakarattal viseltetett mindig. Az erdélyi ifjak, kik a papi pályára szánták el magukat, szíves fogadtatást találtak nála.[5]) Mikor bécsi papnevelő intézetét, a Pazmaneumot megalapítá (1623), annak alapító levelében is kiköti, hogy a növendékek felvételénél az erdélyiekre, kivált a székelyekre különös gond legyen, s azok még akkor is felvétessenek, ha koruk vagy képzettségük némi kívánnivalót hagyna is hátra.[6])

Pálfalvay éppen a Pazmaneum megalapításakor jelentkezett, s abban őt, mint erdélyit, mintegy készen várta egy hely. Egyike lett az intézet legelső növendékeinek (1626),[7]) melyből mint a bölcsészet mestere tért vissza. Csakhamar mint kitűnő teológus, canonista és hitvitázó szintén ismeretes lett.[8])

1632-ben már Pázmány Péter egyik kanonokja Nagyszombatban.[9]) s ezentúl az üresedésben levő egyházi javadalmak és címek akkori özönében rohamosan kapta az újabb és újabb kinevezéseket.

1636-ban gömöri főesperes;[10]) két év mulva pedig váradelőhegyi prépost.[11]) Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a prépostság is csak olyan puszta cím volt e korban, mint maga a váradi püspökség.

Pázmány Péter méltányolni tudta az egyházi történeti adatok becsét is, sőt az egyházi történetnyomozás úttörőjévé szegődött. Levéltári kutatások alapján összeállította egyebek között a régi apátságok s prépostságok névsorát.[12]) Hogy pedig emléköket a hozzájuk fűződő történeti joggal együtt annál biztosabban megőrizze: legmagasabb helyen kieszközölte, hogy azok címei érdemes egyházi férfiaknak kitüntetésképpen adományoztassanak is.

Így lett felemlítve a váradi püspökség két előkelő, királyi

[5]) Frankl V.: Pázmány Péter és kora. III. 200.
[6]) Rimely, C.: Hist. collegii Pazmaniani 11.
[7]) Rimely, 346. l.
[8]) Wagner: Analecta III. 112.
[9]) Herceg Esterházy-család kismartoni lvt. Rep. 36. B. 62.
[10]) Magyar Sion I 749. — III. 601.
[11]) 1638 márc. 22. Királyi könyvek I. 413.
[12]) Acta et decreta synodi dioec. Strig. 1629. és Péterffy: Concilia Hung. II.

alapítású monostorának, a szentjobbi apátságnak s a váradelőhegyi prépostságnak címe is.[13]) Amazt csak 1673-ban látjuk először, de talán csak adataink hiányossága miatt, odaadományoztatni, midőn Homonnay Drugeth Bálint nyerte el; de a váradelőhegyit 1618-ban adományozta először a király.[14])

Azóta Pálfalvay már a negyedik birtokosa volt,[15]) de 1643-ban, midőn egri nagyprépostá neveztetett ki, ő is lemondott róla.[16]) 1648-ban már tapolcai apát s akkor az egri nagyprépostságról mond le.[17])[a]) 1654-ben szepesi prépost[18])[b]) és erdélyi püspök[19])[d]) Öt év mulva pedig váradi püspök.[20])

Rákóczy György fejedelemnek fentebb idézett levele legközelebbről Pálfalvayt, ekkor már váradi püspököt, érdekelte. A tiszántúli falvak átadása az ő számára történt volna.

Rákóczy már ekkor tíz évig ült Erdély trónján, de még egy lépést sem tett a váradi püspökség érdekében. Most sem vezette önzetlen szándék. 1657-ki lengyel hadjáratával trónját is elvesztvén, a magyar király révén akarta azt visszaszerezni E végre a püspöki birtokok visszaadásának ígérete csak egyik eszköze volt. Halasztani is kívánja a dolgot „még ez mostani, török császár mótusának Isten valamely felé jó végét engedi... Annakutána azon leszünk, hogy értelmes főember híveinket kiküldjük, és mind a püspök uram installatióját, mind pedig ezenkívül egyéb dolgokat is, az Ő felsége diplomájának eleget akarván tenni, eligazíthassuk". De az eligazításra, ha volt is Rákóczinak jóakarata, már nem volt ideje.

A következő 1660. év május 22-ikén Kolozsvár közelében, Szászfenesnél csatáját a törökkel elvesztette, hozzá még halálosan meg is sebesült. Hívei Váradra hozták, hol két hét mulva elhúnyt.

[13]) Ezen munka II. kötetében erről bővebben.

[14]) Királyi könyvek I. 264.

[15]) U. o. I. 322—354.

[16]) Ceglédi Albert pécsi püspök halála után nyerte el az egri nagyprépostságot. 1643 nov. 20. Királyi könyvek I. 468.

[17]) U. o. I. 524. Ferdinánd király levele Bécsből 1648 szept. 26.

[18]) 1654 nov. 4-én mint szepesi prépost keresztelte meg ifjabb Csáky István és Lónyay Margit leányát, Krisztinát. Gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltára. Zöld könyv. 13. l.[c])

[19]) Szeredai, A.: Series epp. Transilv. 217. l.

[20]) Wagner: Analecta. III. 112. A második idézete (1659) helyes; az első (1656) sajtóhiba.

Halála idejéből maradt fenn a következő, legendaszerűen hangzó hagyomány: mikor Rákóczy György fejedelem meghalt Váradon, Petky Anna, a katolikus Petky István leánya fogta be szemeit. Azután kiment a folyósóra és ott sírt. Akkor a napkelet felől való bástyán nagy fényességet látott. Egy kevés vártatva mondotta a leány az atyjának: én bizony jó reménységben vagyok szegény fejedelem felől, hogy az Isten irgalmazott neki, mivel most ilyen nagy fényességet láttam a bástyán. Erre azt mondotta Petky István: szegény leányom, inkább hiszem, hogy a szent királyoknak a tetemök dicsőségére volt a fényesség abban a bástyában. Egy másik hagyomány szerint ugyanis Szent László testét, melyet a várban királyszínű kamuka lepedőbe takarva megtaláltak, az egyik bástyában rejtették el.[21])

De az a fényesség, mely Rákóczy halálának éjszakáján Váradon feltetszett, mintha ellátszott volna Temesvárig, hol akkor az új szerdár, Ali basa táborozott. Az egykorúak szentül hitték, hogy Rákóczynak váradi halála juttatta eszébe a töröknek Várad megvételét.[22]) e) Kétszer küzdött már érette (1575 és 1598), most elhatározta, hogy megküzd harmadszor is. Ötvenezernyi seregével július 14-ikén már Várad alatt termett. f)

Várad az utóbbi évtizedek alatt sokat vesztett. Ostromok, földrengések, szándékos rombolások alig hagytak meg valamit régi épületeiből. Az is megtörtént, hogy egy-egy nagyobb háza, mint 1658-ban a Gyulav Ferencé, melyben a „nagy gróf úr is minden udvarával elférhetett volna", véletlenül „nagy zuhanással egész földig összeomlott".[23]) Ehhez járult, hogy a töröktől való örökös rettegés miatt már senki sem mert költségesebben építkezni. Meg is jegyzi az egykorú író, hogy Várad elég tágas, de épületei csekélyek.[24])

A közművelődésnek azonban még mindig jelentékeny tényezőivel rendelkezett. Protestáns consistoriuma s főiskolája a hasonló intézetek között irányadó szerepet vitt. Papjai s tanárai közt vannak e korban: Pécsváradi Péter (1631), Debreceni István (1653), Nagyári Benedek, Kovásznai Péter (1660) utóbb

[21]) Podhradczky: Szent László tetemei. 65.

[22]) Magy. tört. tár. XVII. 121. Rédey László levele Barcsay Ákos fejedelemhez. 1660 szept. 23.

[23]) Szalárdi: Siralmas krónika 585.

[24]) Frölich, D: Medulla geographiae. Bártfa. 1639. 360. l.

superintendens; Szilágyi B. István (1645), Topheus Mihály, Tarpai S. András (1657) vallástanárok, Enyedi Sámuel orvostudor (1651), Szesmári B. Péter (1653) igazgató stb., kiknek nevei irodalomtörténetből is ismeretesek. [g]

Az irodalmi munkásságot nagyban elősegítette a nyomda, melyet I. Rákóczy György Luneburgból hozatott Váradra s melynek húsz évi (1640—1660) termeléséből mintegy száz darab kiadvány ismeretes. Ezek között úgy terjedelménél, mint tartalmának megfelelő ékes kiállításánál fogva legjelentékenyebb Károlyi Gáspár szentírásának újabb kiadása, mely éppen 1660-ban volt sajtó alatt s bár nyomtatása csak Kolozsváron fejeztetett be, általában mégis „Váradi Bibliának" neveztetik.[26])

A város ipara, [h] kereskedelme is mindig virágzott, vásárait most is a félország látogatta. Fő fontosságát azonban váráról nyerte, mely most már nemcsak Erdélynek kulcsa, hanem a már Egerig, Nógrádig előnyomult törökök ellenében a keleti részek egyetlen védő bástyája volt.

Pázmány Péter szavai szerint Várad méltó volt arra, hogy érette akár az egész kereszténység harcra keljen.[27]) És akit nem vonzott feléje a szülőföld iránti előszeretet, VII. Sándor pápa Várad veszedelmének első hírére az egész keresztény világban nyilvános könyörgéseket rendelt érette s jubileumot hirdetett.[28])

És ez a vár, a török áradatnak ez a gátja, a kereszténységnek ez a féltett kincse nyolcszázötven embernél több védőt nem talált!

Midőn a nőket, gyermekeket s mindazokat, kik a várba szorulni nem akartak, világgá eresztették s felgyujtva utánok a várost, a tűz rémes világánál magukat megszámlálták: 850-en voltak! Pedig hogy a terjedelmes várat megvédelmezhessék, legalább ötezren kellett volna lenniök.

És ez a maroknyi nép ötvenezer ellenében negyvennégy napig tartotta magát. Nem hihették, hogy meg ne segítsék őket. Souches császári tábornok egy egész hadtesttel Váradtól három napi járásnyira, Rakamaznál vesztegelt. Legalább 300—400 jó lövészt s néhány tüzért kértek tőle, de hasztalan. A török

[26]) Gr. Bethlen Kata önéletrajzában mondja, hogy katolikus férje, gr. Haller László is olvasgatta a váradi bibliát.

[27]) Fraknói: Pázmány Péter 93. l.

[28]) Szentiványi, M.: Miscellanea I. 185.

— úgy szólt a válasz — azáltal, hogy Váradot ostromolja, a magyar királlyal kötött békét nem szegi meg, mert Várad Erdélyhez tartozik. Az erdélyi fejedelmek szövetkeztek a törökkel, aki most elveszi azt, ami övé.[29] *i)*

És elvette. Mikor már a vár árkaiból lecsapolták a vizet s falait a folytonos ágyúzás s egy lőporos boltnak felrobbantása rombadöntötte: a háromszázra leolvadt őrség, melynek vezére nem volt, mert Gyulay Ferenc főkapitány kinnrekedt, augusztus 27-ikén feladta a várat. *i)* Az alku pontjai között volt egyebeken kívül: a szabad elvonulás s úgy a nyomdának, mint a káptalani levéltárnak kivitele. Az őrség csakugyan bántatlanul elvonult Debrecenbe, de a nyomda és levéltár két boltban lepecsételve ott maradt.[30])

A török ura lett a várnak, melynek földét csak egyszer, 1241-ben tapodta ellenségnek lába. Akkor is, most is velünk rokon keleti faj; annál ádázabb.

A szent királyok szobrai előtt, a vár bástyáinak két tornyán egy-egy aranyozott nagy kereszt emelkedett. E keresztek eredetileg Szent László székesegyháza két tornyának tetején fénylettek. Csak a székesegyház lebontása után jutottak ama köznapi helyre, a bástyatornyokra. A törököknek most első dolguk az volt, hogy köteleket akasztottak a keresztek nyakára s lerántották őket a föld porába.

Ezután a szent szobrokra került a sor.

Eddig kihányták a szentek képeit, összetörték a régi oltárokat, lerombolták a templomokat, de a szobrokhoz még nem mert nyúlni senki. Európa egyik hatalmas, műszerető császára esengett birtoklásukért.[31])

Most a török darabokra törte a szobrokat.[32])

Semmi sem hirdette többé, hogy itt egykor a vallás, hazafiság, a tudomány s művészet szelleme munkált s valami nagyot és nemeset alkotott.

[29]) Szalárdi I.: Siralmas krónika. 569. l. — Vasárnapi Ujság. 1863. 39. l.

[30]) Szalárdi 573—580 — Magy. Tört. Tár. XVII. (1871.) 133. l.

[31]) Rudolf császár 1598 nov. 14-én kéri Mátyás főherceget, hogy a váradi öt öntött szobrot, melyeket látni s bírni kívánja, küldje fel neki. Magy. Tört. Tár. IX. (1861). 95. l.

[32]) Szalárdi 590.

Pálfalvay püspök még két évnél tovább kesergett székvárosának török kézbe jutásán. 1663 április 23-ikán Szepesen költözött el az árnyékvilágból.[33])

* * *

A törökök, ígéretük szerint, kiadták később a nyomdát, mely azután Kolozsváron folytatta működését; de a levéltár kiadásáról nem hallunk semmit.

A *levéltár* 1660-ban már nem állott régi helyén, mely a székesegyház sekrestyéje volt.[34]) E sekrestye a székesegyházzal együtt Bethlen Gábor idejében lerontatott. Hogy hol helyezték el ekkor a levéltárt? arról hallgatnak történeti forrásaink. Későbbi helyéről annál határozottabban értesülünk.

I. Rákóczy György a kapu bástyái között „szép tornyot" építtetett, melyben a harangokat, köztük „a régi királyok idejebeli szép, öreg harangot is"[35]) s az órát elhelyezteté. Ennek a toronynak földszintjén erős boltozatú terem, vagy mint akkor mondák: „bolt" állott, mely elé Rákóczy még egy másik boltot is rakatott s „az káptalansághoz való leveleket" azokba vitette.[36])

Ezek a levelek a XVII. század derekán már nagy mennyiségben lehettek. A gyulafehérvári levéltárról tudjuk, hogy 1604-ben a székesegyháznak sokáig nem lévén ajtaja, „hordton hordták az leveleket" és sokat eltékozlának bennök: mégis annyi levél maradt ott, „hogy három szekeret bővségesen megrakhatnának vele".[37]) A váradi levéltárnak pusztulásáról 1400 év óta nem szólnak történeti emlékeink. Ehhez járult még, hogy 1557-ben a Szent István-káptalan levéltára is egyesíttetett vele. Ettől kezdve pedig, minthogy a csanádi és aradi káptalanok is megszünnek, az egész tiszántúli nagy darab földnek egyetlen hiteleshelye a „váradi káptalan" volt. Mert a „káptalan" név folyton megmaradt, de az úgy a Tiszántúl, mint Erdélyben, nem egyházi testületet jelentett, hanem káptalani eredetü levéltárat vagy ilyen levéltári tisztviselőt. A „requisitor" vagy „káp-

[33]) Wagner: Analecta III. 112. — Egykorú arcképe Wideman E.: Icones illustrium heroum Hungariae. Wiennae. 1652. — Magyar jellegű, férfias szépségű, gondolkodó fő.

[34]) E munka III. 33. l.

[35]—[36]) Szalárdinál 550. és 241.

[37]) Erdélyi országgyűlési emlékek. V. 269.

talan" cím vegyesen használtatott, sőt az utóbbi némi előszeretettel is.

A hiteleshelyi pecsét minden fejedelem halálával változott. Erre az ország rendei is ügyeltek. János Zsigmond elhúnytakor az 1571-iki kolozsvári országgyűlés kérte Báthory Istvánt, hogy „a váradi káptalannak Ő nagysága más pecsétet adjon."[38])

A pecsétet rendesen az illető fejedelem címere díszítette. A Báthoryak alatt három ék, Bocskay idejében megsebesített oroszlán; Bethlen korában a két hattyú; a Rákóczyak uralkodásakor a kerekes sas. Csak két esetben történt kivétel: Básta korában, mikor a kétfejű sas, és Brandenburgi Katalin rövid uralkodása alatt, mikor Erdély címere állt a pecséten. A pecsét körirata sokáig változatlanul ez: *Sygillum Authenticum Capituli Varadiensis.* Csak I. Rákóczy György korában, mikor a székesegyháznak már nyoma sincs, változtatnak meg benne egy szót s a következő lesz: *Sygillum Capituli Ecclesiae Varadiensis.*

A hiteleshelyek hivatali nyelve e korban is a latin. A magyar nyelv Miksa király óta, ki folyékonyan beszélt magyarul, az irodalmon kívül is nagy lendületet s elterjedést nyert. A latin íródeákok, kik azelőtt családaink levelezéseit közvetítették, lassankint magyaroknak engedik át helyöket s részben már ezek is feleslegesekké válnak. Főuraink és főrangú hölgyeink is maguk veszik kezükbe a tollat s magyarul írják leveleiket, naplóikat. Főpapjaink, államférfiaink magyarul társalognak, levelezneк; magyar az országgyűlések tanácskozásának s Erdélyben még a törvények szövegezésének nyelve is. Az erdélyi fejedelmi kancellária szintén magyarul levelez, bár adományleveleit s a fontosabb politikai iratokat latinul adta ki. Így cselekedtek a hiteleshelyek is. Végrendeleteket, bevallásokat stb. megírnak magyarul is, de jegyzőkönyveiket jelentéseiket latinul írják. Ezért a requisitorok mindig oly férfiak, kik a magyar s latin nyelvben egyaránt jártasak.

A requisitorokat, Váradon rendszerint négyet, a fejedelem nevezte ki s a fejedelmi pénztár fizette. De a fizetés körül, Erdély gyakori hányattatásai közben, sok rendetlenség merült fel. Szamosközy István, gyulafehérvári requisitor is panaszkodik

[38]) U. o. II. 504.

erről. „Vagyon három esztendeje, hogy egy pénz hasznát sem láttuk ez elébbi fejedelmeknél rendelt fizetésünknek".[39])

A váradi requisitorok közül többeket ismerünk.[k]) Utolsó köztük Szalárdi János „káptalan", mint ő is maga magát nevezi. „Tudja kegyelmetek, hogy az országnak egyik tárháza és talán legdrágább, az káptalanba való levelek... Azok az levelek az mi romlott nemzetségünknek mind Erdélyben, mind Magyarországban oly fő és drága emlékezetre való kincs volna, melyet kevés szóval meg nem mondhatni". Pedig aki ezeket háromszáz év előtt írta, a levéltárak fontosságát csak birtokjogi szempontból ítélte meg; mi ismerjük már azoknak történetforrási becsét is. Egyedül Báthory Gábor uralkodásának rövid idejéből is csupán a birtokba iktatásokra vonatkozó levelekből „néhány csomók" állottak a váradi levéltárban. Csak ezekben is, hát még a többiekben hány családunk jólétének rejtőzhetett alapköve, hány történelmi titoknak kulcsa?

Midőn Szalárdi Várad átadásakor rátette a pecsétet a levéltár ajtajára, azzal, mint mikor a haldoklónak befogják szemeit, átadta azt az enyészetnek.

Sóhajtozik ugyan még a kivonulás perceiben is, hogy „az ország levelei is ne maradnának oda", de már a kivonulást megelőző éjszakáról azt írja, hogy „a janicsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pincék volnának, mind felverték s mindent felprédáltak vele, az egy bolton kívül, melyben a typographia, ahhoz való eszközök, és bibliai félnyomtatásban való exemplárok valának".

A szomorú sejtelmet, mit e sorok keltenek, sem a későbbi tudósítások, sem az ország nyilvános és magán levéltáraiban tett kutatások mind ezideig még nem cáfolták meg.

* * *

Egyetlen töröknek árnyéka száz évre pusztává teszi a földet.

Várad lakósai a törökök közeledésének hírére elmenekültek. Ezután a város, hogy az ellenségnek oltalmat ne nyujthasson, felgyujtatott. Szent László városa nem volt többé. Tekintélyesebb épületei már azelőtt, az egymást követő (1557, 1598, 1606) ostromok alatt és után elpusztultak; újabb épületei a templommal együtt földig leégett faépületek voltak.

[39]) Erdélyi országgyűlési emlékek V. 270.

1660 után[1]) a város lakósai közül csak az a pár száz maradt helyben, kik az őrséggel együtt a várba zárkóztak. Nem tudtak megválni atyáik örökétől. Vagy megvédelmezik vagy meghalnak.

Az elmenekültek Erdély felé vették útjukat s Torda és Dés városokban találtak menedéket, mint hitték, csak ideigleneset. De Várad elesett. Életben maradt őrsége ismét másfelé, Debrecenbe menekült. Sem ezek, sem az Erdélybe menekültek még akkor sem hitték, hogy nem látják többé szülőföldjüket. Lehetetlennek látszott előttük, hogy Várad visszavételéért harcra ne keljen akár egész Magyarország.

Valóban, Várad elfoglalásának híre mint hegyes tőr járta át a magyarok szívét. A szent királyok hamvai s annyi nemzeti emlék által megszentelt föld az ősellenség rabigája alá került. Emellett kitárult előtte az ország egész keleti része. Alig fészkelte meg magát Váradon, már vonult is feljebb; elfoglalta Szentjobbot.[40])

Érezte minden hazafia, hogy Váradot a végromlás veszedelme nélkül soká török kézben hagyni nem lehet. „Akkor fogadám fel — írja egy magyar főúr — hogy az hajamot el nem vágattatom, valamig Isten Váradot Erdélynek vissza nem adja".[41])

Erdélynek? Ez az egy szó híven jellemzi az akkori felfogást, mely végre is Váradnak vesztét okozta. Várad jogilag Magyarországhoz tartozott, de tényleg több, mint egy század óta Erdély bírta. A török tehát nem Magyarországtól, hanem Erdélytől foglalta el. De mit tehetett volna ekkor Erdély Váradért?

„Ott (Erdélyben) — írja Zrinyi Miklós egyik levelében — a városok elpusztítvák, a templomok elárulvák, a fejedelem méltósága meggyalázva, a két Rákóczy (az atya, II. György és a fia, I. Ferenc) letéve, más két árnyékféle, előbb Rédey, most Barcsay helyökbe téve, a nép rabságba hajtva. De ha, Seneca szerint, még nem a legszerencsétlenebb az, ki bajait meg tudja számlálni: Erdély bizonnyal a legszerencsétlenebb, mert nyomora megszámlálhatatlan". És sokatmondólag hozzá teszi még: „Van, aki akarna segíteni, csak tudna; van aki tudna, csak akarna; de aki akarna is, tudna is, nincs senki. Sőt még töb-

[40]) 1661 február 21. Szalárdi krónikája. 606. l.

[41]) Gr. Bethlen Miklós önéletrajza. I. (1858.) 193. l.

bet mondok: van, ki a romláson nem siránkozik . . . van, ki a tűzvészben gyönyörködik, hogy melegedhessék nála".[42])

De a legnagyobb szerencsétlenségek teszik a lelket fogékonnyá a legmagasabb ideálok iránt és szülik a legendák hőseit.

Rákóczy Zsigmond fejedelem három kiskorú fiút hagyott maga után. György, a legöregebb is csak tizennégy éves volt. Az árvákat mostoha anyjuk, Telegdy Borbála nevelte. Buzgó katolikus nő, ki maga is a szerencsétlenség iskolájában növekedett fel. Leánya volt ama Telegdy Mihálynak, kiről e munka folyamában már többször volt szó s ki politikai elvei miatt birtokáról, a Várad melléki Telegdről menekülni kényteleníttetvén, száműzetésben fejezte be életét. Telegdy Borbála, maga gyermektelen levén, anyai gyengédséggel karolta magához a reá maradt árvákat. Kivált a legkisebbet, Pált. És itt is megtörtént, mint a szintén árván maradt Pázmány Péternél, hogy a mostoha anya egyszersmind apostola lett a gyermekeknek. Pál visszatért őseinek katolikus hitére; György, a későbbi fejedelem, protestáns maradt. Ők ketten azután (közbülső testvérük, Zsigmond, korán elhalván) lettek továbbfejlesztői nemzetségük két ágának: György a protestánsnak, Pál a katolikusnak. Azon elvitázhatatlan rokonszenvnek, melyet Pázmány Péter Rákóczy György fejedelem iránt tanusított, Rákóczy Pál volt egyik közvetítője.[43])

A két Rákóczy-testvér ismét egy-egy fiút hagyott maga után. György szintén Györgyöt, a fejedelmet, Pál pedig Lászlót. Ez utóbbi, mikor II. Rákóczy György Váradon elhalt s Várad is elesett, huszonnégy éves fiatalember volt, gazdag sárosi főispán, boldog férj s két kis leánynak atyja. De mióta Várad, a kereszténység s a magyarság végvára, mint hitte, unokaöccsének hibája miatt elveszett: sem rang, sem gazdagság, sem boldog családi élet nem elégítették ki többé. Lelke a távol Kárpátok aljáról is ide járt a Kőrös tájaira, tűnődve a családját ért gyászon s nehezen várva az órát, melyben Várad megszabadul. De ez az óra egyre késett. Már négy év telt el s Várad megszabadításáért még mindig nem történt semmi, sőt a politikai körülmények úgy kezdtek alakulni, hogy nem is fog történni.

[42]) Gróf Zrinyi Miklós, a költő levelei. Győri tört. és rég. füzetek. II. 210. l.

[43]) Botka Tivadar: A Rákóczyak ifjabb ága. Győri tört. füz. III. 4.

Csak pár évvel azelőtt jelent meg Zrinyi Miklós magyar éposza: „A szigeti veszedelem". De a hőskölteméný halhatatlanjai mintha testet öltöttek volna a költő szavára: ott rohannak ismét a vár hídján, csakhogy nem ki a várból, hanem be a várba, s a vár nem Sziget, hanem Várad.

Rákóczy László 1664-ben szövetkezve néhány lelkes, fiatal főúrral, köztük Károlyi Istvánnal is, nem kevesebbet merészelt, mint hogy meglepve, mint a villám, Váradot visszafoglalják. A szatmári őrségből magukhoz vettek kétszáz önkéntest s közönséges magyar ruhába öltözködve, május 27-én, mikor Váradon éppen a pünkösdi nagyvásárt tartották, a város különböző kapuján a vidéki nép között beosontak a városba. Már a vár előtti piacon voltak mindnyájan, de midőn innen nyomulának a vár hídja felé, lárma keletkezik s a törökök fegyvert ragadnak. Rákóczy azonban nyomult tovább előre, maga előtt űzve a törököket, hogy majd hátukon bejusson ő is a várba. Már a vár kapujáig ért, midőn lövés történik s ő holtan rogy össze. Vele a vakmerő vállalat is véget ért.[44])

Várad rab maradt s a még ez évben megkötött gyászos vasvári béke hosszú időre tartóssá tette rabsága láncait.

Az elmenekültek minden reménye a visszatérhetésre füstbe ment. A következő 1665. évben az erdélyi országgyűlés gondoskodik is róluk. Désen, Ó- és Újtordán uratlan, puszta telkeket adományoz számukra, felmenti őket a tizedfizetéstől, három évre a hadiszolgálattól is. Mivel pedig Dés kerítetlen város volt, „hogy bátorságosabban lehessenek oda való telepedésükben és ott való lakásukban", megparancsolta a szomszéd vármegyéknek, hogy a városnak körülkerítésében segítségükre legyenek.[45])

Lassan-lassan Várad lakosainak az a része is, mely az ostrom után helyben maradt vagy a menekülésből apránként visszaszállingózott, most már véglegesen hazát cserélt. A törökök eleinte kedveztek nekik, de utóbb nagyon rosszul bántak velük, sőt szándékosan kiűzték őket.[46]) Más oldalról az erdélyi földesurak kecsegtető ajánlatokkal édesgették magukhoz úgy a földművelő, mint a kézműves vagy fegyverfogható népet.

[44]) Katona, St.: Hist. critica. XXXIII. 551. — Kazy, Fr.: Hist. Regni Hung. III. 15. — Szirmay A.: Szatmár vármegye esmérete. I. 167.

[45]) Compil. Const. Pars III. tit. XI. art. 5. 6. 7., Pars V. ed. 8.

[46]) Kreckvitz, G.: Totius regni Hung. descriptio. Franckfurt. 1685. 260. 683.

De az utóbbiaktól megkívánták: „minthogy paraszti jobbágysággal nem erőltetnek, mindenik posztó köntöst viseljen, csizmában járjon, jó fegyvert és lovat tartson".[47])

A nemesség is sehol házuknál, jószágukban a török miatt nem maradhatott.[48]) Az úri házak, kastélyok, mik Várad környékén a XVI-ik századbeli olasz utazónak is feltűntek,[49]) néptelenekké lettek; az ősi földön csak a röghöz tapadt jobbágy maradt. De bár új földesura, a török, elviszi sokszor utolsó falatját is,[m]) mégsem feledkezik meg régi földesurairól sem. Felkeresi őket az ország távoli részeiben is, hogy megossza vele kevés keresményét, tudván, hogy szükség idejében a kicsinynek is nagy becse van. Nem áll egyedül e korban Ugray György mezőtelegdi jobbágyainak cselekedete, kik 1670-ben felkeresik Erdélybe menekült földesurukat. „Mivelhogy Istennek látogatásából azon Telegd városa is az pogányok igája alatt vagyon, mindazáltal, hogy magyar földesuruktól is bátorságosabban nyughassanak: expediálták ezen embereket, mint plenipotentiarusokat az Ugray György részén lakó emberek az végre, hogy mindenekről s esztendőnként való adózásokról Ugray György urammal véget érjenek és megalkudjanak". Meg is alkudtak, „igérvén ő kegyelmének annuatim tizennyolc imperiális avagy egész tallérokat és egy jó, öreg karmazsin bőrt, hogy ez jelenvaló esztendőre is, karácsony napjára és hasonlóképpen a következőkre és maradékinak is karácsony napjára mindenkoron administrálják valaholott lesznek és találtatnak, felkeresvén ő kegyelmét".[50])

A nemességgel együtt kiköltöztek a vármegye urai is. Rédey Ferenc főispán, a már elfoglalt Szentjobb birtokosa, egyszersmind mármarosi főispán volt.[51]) Hozzája menekült az első alispán, Eszláry Boldvay Márton; a második alispán, Károlyi Mihály eltűnik nyomtalanul.[52]) Nadányi Mihály, Váradi Fekete

[47]) Ifj. Bölöni S. levéltára.

[48]) Szalárdi: Siralmas krónika. 605. l.

[49]) Archiv für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. II. 9.

[50]) Ifj. Bölöni S. levéltára.

[51]) Szathmári, A.: Disp. ad difficiliora loca Novi Test. (Franauer. 1665. L. l. Szabó—Hellebrant 2281.)

[52]) Becskeházi István: De processione Spiritus S. (Leyden. 1653.) Ajánlás. (l. Szabó—Hellebrant 1842)

Miklós és Váradi Inczédy Mihály táblabírák közül az utolsó Enyednek lett előkelő nemese.[53])

Így a vármegyei élet megszűnt. A török pedig nem gondolt a közigazgatással. Rövid időn el is szaporodtak a szegény legények, akkori nevükön: „rabok", veszélyeztetve mindenhol a személy- és vagyonbiztonságot. A bajon a távollevő megyei urak igyekeztek segíteni. Felhatalmazták a köznépet, hogy fegyvert hordhassanak, maguk közül tizedeseket, hadnagyokat, kapitányokat válasszanak. Így keletkezett az úgynevezett „paraszt vármegye", paraszti tizedesekkel, hadnagyokkal, kik közfelkelést is rendeztek.[54n])

A büszke olygarchák: a Borsák, Csákyak, az örökös főispán püspökök, a Toldyak, Pázmányok, Bocskayak, Rédeyek, Kornisok vármegyéje mivé lett!

* * *

a) Kollányi: Eszt. kan. 243. — Nováky József egri kanonoknak a XIX. század kezdetén készült „Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis" c. munkája (Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. 1907.) még 1649-ben is nagyprépostként tünteti fel Pálfalvayt a káptalan 1648 utáni jegyzőkönyve alapján (204. l.).

b) Wagner: Analecta Scepusii III. 111. — Pirhalla i. m. 447—460.

c) Ezen Zöld könyv a család kassai levéltárába, onnan pedig a Magy. Nemzeti Múzeumnak az Országos Levéltárban elhelyezett levéltárába került és jelenleg a Csáky-kassai levéltár 320. fasc. 4/b. sz. jelzete alatt található meg. Az itt említett Csáky Krisztina ment gróf Bercsényi Miklóssal (harmadik férjével) Rodostóba, ahol 1723 április 25-én halt meg. Hamvai 1906-ban Kassára szállíttattak. (Málnási: Csáky bíbornok élete és kora 33. l.)

d) Siebenbürgische Quartalschrift. I. 1790. 366. — Temesváry János: Erdély választott püspökei. 1618—1695. I—II. Szamosujvár. 1913—1914. (Ism. Századok 1915.) — Az erdélyi püspöki cím viselése idejében Pálfalvay a Habsburg-ház fiága részére az örökösödésnek elsőszülöttségi joggal való megadását javasolta. (Közli az osztrák belügyminiszterium levéltárában talált példányról Baranyai Béla: Tanulmányok és közlemények a magyar jog-, alkotmány- és köz-történet köréből", II. füzet, 1927. 93—98, l.)

e) Viszont az előrelátó Barcsay Ákos már 1659 január 16-án ezt írja Wesselényi Ferenc nádornak: „Ha a méltóságos fejedelem

[53]) Mártonfalvi, G.: Petri Rami dialecticae libri duo. (Utrecht. 1658.) Ajánlás. (l. Szabó—Hellebrant 2021.)

[54]) Szalárdi szerint „armások" (634).

kezén (II. R. Gy.) marad Várad, az is elvész, nemkülönben mint Jenő; a Tiszán innen való két vármegye is porrá tétetik, császár eő felségével való békesség is felborul, s félő az egész magyar nemzetnek végső romlása ne következzék". (Szilágyi: Erdély és az északkeleti háború. II. 523.)

f) Várad ostroma előtt a váradi egyházmegye területén volt települések majdnem sivataggá pusztíttattak. Már 1658 nyarán Köprili Mohammed az egyházmegye legdélibb részét pusztítja, a Rákóczyval tartó hajdúk pedig a Berettyótól a Kőrösig mindent elpusztítottak, hogy a nagyvezér előnyomulását megakadályozhassák. Ősszel, szeptember 13-án Várad alá érkezett a Bodza-szoroson betört és Erdélyt végigportyázó tatár sereg. Váradot Gaudi András megvédte, de a tatárok pusztítását (melynek többek között Zsóka, Apátkeresztúr, Kiskároly, Konyár, Gáborján, Henczida, Ujfalu, Péterszeg és Derecske teljesen áldozatul esett) nem akadályozhatta meg. Alig két évvel később, 1660 április végén a Temesvár felől felvonult Szejdi Achmed pasa seregével Kaba, Szoboszló stb. elhamvasztása, majd Rákóczynak Fenesnél való legyőzése után mégegyszer visszafordult és portyázásaival az egyházmegye keleti és középső részét is elpusztította. A lakosság zöme az 1658-ki és 1660-ki megrohanások elől Erdélybe menekült, de nagyon tekintélyes hányaduk vagy hősi halált halt, vagy rabszíjra került. (Málnási Ö.: Szejdi pasa utolsó hadjáratából. Historia. 1929. I. 15. és Hajduszoboszló története 18.)

g) Ebből az időből (1655) ismertet Szabó Károly egy gúnyiratot a váradi ref. esperesség presbiterianus papjai ellen. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. Debrecen. 1870. 590.

h) Ezen időből, 1614-ből való a nagyváradi szabók céhének szabályzata is. Tört. Tár. 1901. 127.

i) Souches ezen véleménye teljesen híven tükrözi vissza a gráci udvar meggyőződését. Amikor a bihari alispán Krisztus sebeire hivatkozva kért segítséget, a gráci udvar azt válaszolta, hogy Várad Erdélyhez tartozik, melynek megmentése a török és erdélyi ügyekbe való alaptalan interventio volna s a török szultán provokálásnak is tekinthetné. Lipót nyugodtan ment Portia herceg kíséretében fürdőzni Grácból Triesztbe és a gráci kormánynak csak azt engedte meg, hogy augusztus 13-án kelt parancs alapján Souches — ha lehet — egy kis segédhadat Váradba csempészhessen . . . De a kétesértékű parancs már elkésett. (Deák Farkas: Nagyvárad elvesztése 1660. Akad. Ért. 1877.)

j) Az alig háromszázra fogyatkozott védők Tisza Istvánt, volt portai követet és Kanizsai Andrást küldötték Ali basához, kiket ez előzékenyen fogadott. Az őrség egy része Erdélybe, másrésze — Szejdi védelme és őrizete mellett — Debrecenbe vonult. (V. ö. Gyalokay J.:

Nagyvárad ostroma. 1660. Hadtört. Közl. 1911. 31. — Koncz J.: Nagyvárad kapitulációja. 1660. Hadtört. Közl. 1892. 390.)

k) Valószínűleg a requisitorok névjegyzéke az a fogalmazvány, melyet Bunyitay hátrahagyott iratai között találtam a következő szöveggel:

1568 Kristóf presbyter
1568—70 Albert deák, Váradi Sándor Gergely és Budai Simon deák
1570 Decsy Jakab
1570 Váradi Pál
1577 Debreceni Gáspár deák
1580 Zilahi János primarius requisitor
1583—88 Csepreghy Gáspár deák
1588 Váradi Lukács deák
1598 Majory László, Kiss István deák
1604 Trenz Ferenc, Debreceni János
1606—13 Károlyi Ábrahám
1613 Makay János „káptalan"
1618 Beregszászi Mihály
1624—30 Thorma János requisitor
1631—42 Veres Ambrus.

Valamennyi az Országos Levéltár Neoreg. irataiból, illetőleg a Bölönicsalád levéltárából van kiírva. Talán azért nem vette a szövegbe a szerző, mert nem sikerült a teljes névsort összeállítani. De a magyar oklevéltan egy századához becses meghatározást nyujtván, nem mellőzhetjük a névsort.

l) Ezen korszak külön is közölve, Bunyitay Vince: Nagyvárad a török foglalás korában. 1660—1692. Budapest. 1892. 91. l.)

m) Piri pasa 1662-ben conscribáltatta — mint az egykorúak nevezték: — „istentelen defterébe" Várad vidékét, keményen megadóztatta. Például 1674-ben Várad vidékén egy hódolt jobbágy adója a török földesúr számára 30—40 frt, ezenkívül vaj, méz, vágó barom és mások, szükség szerint. (Tört. Tár. 1894. 684.) Igaz, hogy például a hasonló gazdasági fejlődésű szomszédságban, a szilágysomlyói uradalomban ennél sokkal nagyobb volt a jobbágy terhe azelőtt 80 évvel, 1594-ben, pedig akkor a magyar földesúr egyedüli teher volt a jobbágy számára. (Petri Mór: Szilágy vármegye monográfiája II. 193.)

n) Erről bővebb tájékoztatást nyujt Gyárfás István: A parasztvármegye. Akad. Ért. 1882 és Rudnay Béla: A Csermenyek és a parasztság büntető bírságai a XVI. és XVII. századokban. Budapest. 1909.

IX.

BÁRSONY GYÖRGY

(1663—1675)

Szomorú a képe hazánknak a török hódoltsági részekben, de egyéb helyen sem derültebb. Nálunk a XVII-ik század hetvenes éveinek történetkönyve valóságos véres könyv.

E könyvnek egyik lapját kell most feltárnunk. Ez a lap Várad akkori püspökének, Bársony Györgynek történetét beszéli el.

Nemcsak neve volt magyar, hanem származása is. Nyitra vármegyében, Péterfalván született[1]) 1629 március 3-án nemes, birtokos szülőktől.[2]) Atyja Bársony János, anyja Csorba Anna volt. Ismerjük egy testvérét, Jánost, a későbbi ítélőmestert, kiről még lesz szó. Édesanyja a pálosok máriavölgyi búcsújáró templomában éppen akkor tért át a lutheránus vallásról a katolikusra, midőn fiát, Györgyöt, szíve alatt hordozta.[3]) Figyelemre méltó körülmény.

Bársony György Rómában kezdte hallgatni a bölcsészetet, de változó egészsége miatt a bécsi Pazmaneumban fejezte be a hittudományok tanulását is.

Pappá szenteltetvén, dunaszerdahelyi lelkész lett s már itt kitűnt egyházi szónoklatai s a protestánsokkal folytatott hitvitái által. Főpásztora, Lippay prímás is figyelmes lett reá. 1653-ban,

[1]) Wagner, C. Analecta. III. 112. — Viszont az Orsz. Lt. Eccl. 66. 23 szerint Mártonfalván született.

[2]) Wagner szerint a) 1626-ban, de ez tévedés, mert Bársony Gy. végrendeletében világosan említi, hogy anyja megtérése után éppen 30 év mulva szenteltetett apáttá. Ez pedig 1659-ben történt.

[3]) Bársony végrendeletének szavai. Wagner. III. 118.

tehát egész fiatalon, esztergomi kanonokká, majd Szent György esztergomi prépostjává és saját helynökévé nevezte ki.[4]) [b])

Csakhamar királyi kitüntetésekben is részesül. 1659-ben mint tornai főesperes a kácsi apátságot nyerte el.[5]) És ekkor gyermekkori emlékei arra a szent helyre viszik, ahol egykor, 30 év előtt, édesanyja „csodálatosan" megtért s ott áldja meg apáti gyűrűjét s keresztjét.[6])

1663-ban még fényesebb kitüntetést nyer. Váradi püspökké, egyúttal szepesi prépostá s királyi tanácsúrrá neveztetett ki. Két évvel utóbb fel is szenteltetett püspökké.[c])

Kineveztetésével csaknem egyidőben királyi parancs is ment az ország politikai s katonai főhatóságaihoz, hogy Bársonyt az annyit szorongatott s már végpusztulásra jutott váradi püspökség birtokában nemcsak megvédjék, hanem az elidegenített jószágok visszaszerzésében minden erővel támogassák is.[7]) De hogy e parancsnak foganatja lett volna, annak semmi nyoma sincs. Maga Aszaló is, mely pedig királyi területen volt, még csak hosszú idő mulva került vissza a váradi püspökség birtokába.

Bársony püspöki szekhelyét, Váradot, meg sem közelíthette; a vallásért, melynek felkent apostola volt, egyházmegyéje határain belül mit sem tehetett. Annál lángolóbb lelkesedéssel fogott a munkához a felföldön, nevezetesen a Szepességen, hol mint az esztergomi érsek helynöke, főpásztori hatalommal rendelkezett. A katolikusoknak méltatlan elnyomása, az elfoglalt egyházak, az összetört oltárok emléke mint tüzes felhő lobogott szemei előtt s ragadta magával. Végét szakítani a megaláztatások hosszú láncolatának, visszaállítani az ország békéjét, hitegységét: erre most elérkezettnek látta az időt.

A protestantizmus fellépése után egy századdal, Bethlen Gábor hadjáratainak korában, érte el nálunk emelkedésének legmagasabb fokát. A következő félszázadban már lehanyatlott. Pázmány és társainak szellemi hatalma megingatta, a Wesselényi-összeesküvésnek meghiúsulása megtörte. Amit erőszak s politikai okok szültek, ugyanazok el is emésztették.

Amint a pozsonyi törvényszék ítéleteiből kitűnt, hogy a

[4]) Memoria Basilicae Strigon. 157.
[5]) 1659 nov. 28. Királyi kk. II. 84.
[6]) Végrendelete i. h.
[7]) Kereszturi: Descriptio II. 255. l.

protestáns papok és tanárok, tanítók az összeesküvésben résztvettek: Bársony György is fellépett. Egy kis röpiratot adott ki, melynek címe: „Magyarország tűköre, kiben tekintvén megismérje magát, micsodás volt hajdan? micsodás most? és honnét vötte a keresztyén országát és királyit? honnét az angyali koronáját".[8]) Maga a tartalom nem egyéb, mint II. Szilveszter pápa bullájának, melyet Szent István királyhoz intézett, magyar fordítása.[d]) Hogy mi szándéka volt annak közlésével, megmondja a cím. Rómára, a római hitre, e hit iránti kötelmekre akarta úgy a király, mint a nemzet figyelmét ráfordítani.

De ez a munkája csak útegyengető volt. Még ugyanabban az évben egy másik röpirata is megjelent. Ez már terjedelmesebb s iránya egészen leplezetlen. Szélesebb körnek is volt szánva, azért latin nyelven jelent meg. Címe magyarul körülbelül ez: Ország-világra szóló igazság, hogy ő császári királyi felsége nem tartozik megtűrni Magyarországon sem a lutheránus, sem a kálvinistá felekezetet.[9]) A bécsi, nikolsburgi, linzi békekötések után merész, mondhatni vakmerő állítás, de Bársony bebizonyítja, éppen a békekötések vallási engedményeinek érvényét támadva meg. Emellett ismételve felírt a királyhoz. A tétel, melyből kiindul, ez: Magyarország szent királyainak semmisem feküdt inkább szívükön, mint a katolikus vallás tisztaságának megőrzése s az eretnekségek kiirtása. Tudtomra felséged ebben is méltó utódja elődjeinek, de szerencsésebb náloknál annyiból, hogy a vallás szentségén ejtett sérelmek megbosszulására több hatalma van.[10])[e])

Azután letette a tollatt s kilépett a tettek mezejére.

Kézsmárkon a lutheránus tótok templomát a hozzátartozó

[8]) Nyomatott Kassán 1671. 12. r. 6 számozatlan levél. Egyetlen példánya az Erdélyi Múzeumban. Szerzője nincs megemlítve, de a fennmaradt példányra valamely régi kéz felírta: Püspök Bársony György csábító munkája és írása ím ez. (Szabó Károly: Régi magy. könyvtár. I. 463.)

[9]) Veritas toti mundo declarata, argumento triplici ostendens, sacram caesaream regiamque Maiestatem non obligari tolerare in Ungaria sectas Lutheranam et Calvinianam. catholico religionis zelo concinnavit G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C. (= Georgius Bársony Episcopus Varadiensis, Praepositus Scepusiensis, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius, Catholicus.) Cassoviae 1671. 12 r. 12 számozatlan levél. Második kiadása (Bécsben?, latin és német szöveggel) 1672., újabb kiadása Nagyszombatban 1706-ban jelent meg. Szabó K.: Régi magy. kvtár. II. 347. és 613. és III. b. 2. r. 2609.

[10] Kazy, Fr.: Historia Regni Hung. III. (1664—1681.) 225.

házzal együtt visszavette s pálosokat helyezett beléje. Azután végigment a Szepességen s Húnfalva, Csütörtökhely, Káposztafalva, Batizfalva, Szmizsány, Zsákócz, Szalók, Malomvíz (Műhlenbach), Szentandrás egyházait s iskoláit mind elvette. Hasonlóképpen tett a lőcsei főegyházzal is.[11]) [f])

Már iratai is nagy felháborodást keltettek. Pósaházi János sárospataki tanár cáfolatot írt rá: „Ország-világra szóló hamisság" címen, melyet az erdélyiek el is akartak küldeni Bársony műveivel együtt a németországi protestánsoknak.[12]) De a kissebb bajt feledteti a nagyobb. Amint a püspök tetteinek híre ment, a felháborodás szörnyűlködéssé nőtt, majd bosszúszomjjá változott.[g])

A húnfalvi asszonyok egy este megrohanták a templomot s visszafoglalták. Midőn a püspök testvérével, Bársony János ítélőmesterrel együtt, szülőfölde, Péterfalva felé igyekezett, 1672 július 14-kén Turoluka községben a lutheránus nép fejszékkel, dorongokkal megrohanta őket, az ítélőmestert agyonütötte s már a püspököt is földre verte és szintén meggyilkolja, ha a lutheránus pap, German Sámuel felesége meg nem menti.[13])

Bársony püspök sebeiből fellábbadt, de egészséges ember nem lehetett; el is halt korán.

Hogyan gondolkodott ő maga a turolukai esetéről? megmondja végrendelete. Azért történt — írja — mert azoknak a szegény embereknek lelki üdvösségét szomjaztam és kerestem.[14]) Aki így gondolkodik, az olyan, mint Szent Pálon kezdve annyi felmagasztosult lélek, — nyereségnek tartja, ha a szent ügyért szenvedhet. Minden sebnél is jobban fájlalhatta az olyan viseletet, mint amilyet a lőcseiek tanusítottak iránta. Midőn ott ugyanis 1673-ban fel akarta építeni a Mária-hegyen ál-

[11]) Wagner Annalecta 114.

[12]) Falsitas toti mundo detecta. Seu: Refutatio trium illorum argumentorum, (una cum eorumdem complemento) quibus Georgius Bársony episcopus titularis Varadiensis ostendere conatur, Sacram Caesaream Regiamque Maiestatem non obligari tolerare in Hungaria Religionem Evangelicorum. 1672. 12. r. 43 lap. Szerzője nincs megnevezve, de hogy Pósaházi János írta és nem Bethlen Miklós (mint Szabó K. állítja a Régi m. könyvt. II. 355.), kitűnik Bethlen Miklós önéletírásából (Szalay: Magy. tört. eml. II. 424.) — Egy másik cáfolat (Szabó K.: Régi magy. könyvtár II. 557.) év nélkül és két ellencáfolat pedig 1681-ben (Szabó II. 407. és III./2. 2610. sz.) jelent meg.

[13]) Gánóczy: Epp. Varad. 326.

[14]) Wagner: Analecta III. 115.

lott, de elpusztult egyházat: Lőcse város nem engedte, Szepes vármegyéhez tiltakozást is adott be ellene.[15])

De vigasztalás nélkül sem maradt. Az egyház feje, X. Kelemen pápa részvétiratot intézett hozzája;[16]) a király pedig 1675 decemher 13-án egri püspökké nevezte ki.[17])[h]) És milyen vigasztaló lehetett látnia, hogy szenvedése, vére hullása nem történt hiába! A katolicizmusnak túlsúlyát a Szepességben ő biztosította, felvirágzásának alapját ő vetette meg.[i])

Megítélésénél pedig ne feledjük, hogy ő is csak azt tette, amit előtte a protestánsok tettek, midőn erőszakkal szakították el a katolikusokat régi hitüktől s erőszakkal szedték el templomaikat, kivált Váradon s ő éppen váradi püspök volt.[j])

* * *

a) Wagner nyomán Kollányi is (Esztergomi kanonokok 268. l.) átveszi a születés évére vonatkozó sajtóhibát.

b) 1655-ben barsi főesperessé neveztetett ki, de mivel ezután csak évi 12 frt. jövedelme volt, azért magasabb javadalomért folyamodott a prímáshoz. Így lett 1661-ben szentgyörgyi prépost, 1662-ben szekszárdi apát, 1663-ban nagyprépost és érseki helynök. (Kollányi 269.)

c) Váradi püspöki és szepesi préposti kinevezése kelt 1663 július 19-én. Gánóczy II. 318. — Wagner III. 112.

d) Bársonyt alaposan megtévesztette a 27 évvel korábban, 1644-ben Inhoffer Menyhért jezsuitának, „Annales ecclesiastici regni Hungariae" című. az egyházi bírálat kijátszásával megjelent munkája, melyben a Marnavics Tomkó János által a közelmultban hamisított és Levákovich Ráfael által oda becsempészett bulla közzététetett. (1644), Ez a hamisítvány közel két és fél évszázadon keresztül volt élénk vita tárgya. Bunyitay sem foglalhatott állást a bulla ellen jelen kötetének megszövegezésekor, mert csak 1891-ben zárta le a tudományos vitát véglegesen a Bunyitay közvetlen közelében élt, de nálánál huszonegy évvel fiatalabb történetíró paptársa, Karácsonyi János. „Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla". Budapest. 1891. (Későbbiek: Ki koholta a Szilveszter-bullát? Századok. 1909. — Világbolondító Tomkó János. Századok. 1913.) Karácsonyinak ezen munkája az oklevélkritika egyik legkitűnőbb mestermunkája, mely a magyar történetkutatók körében nagy föltűnést keltett. 1890-ben bizonyosan tudott a könyv tartalmáról a Karácsonyi munkálkodásának minden részleteredménye iránt érdeklődő Bunyitay is. Ha nagy műve jelen, negye-

[15]) Lőcse város levéltára V. 125. (1206. V.)

[16]) Wagner III. 116. l.

[17]) Kelt Bécsben, mely alkalommal Bársonynak „Lovasberényi" előnevét is említi. Királyi könyvek. II. 314. l.

dik kötetét 1890 után sokat javítgatta is volna, akkor ezen részletnél felhasználta volna Karácsonyi megállapítását is, mint ahogy Fraknóitól is sok olyan adatot használt fel, melyet Fraknói csak később közölt munkáiban. Ebből is megállapítható, hogy *Bunyitay 1890 után a negyedik kötet kéziratát már pihentette.* De kész volt az már korábban is. A mai Nagyváradról 1885-ben, a kötet bevezetéséből 1887-ben, Csáky Imre bíbornokról szintén 1887-ben, a bihari oláhokról 1889-ben és a török foglalás korabeli Váradról 1892-ben közölt átstilizált és javított szemelvényeket a negyedik kötetből, mert az Akadémia és a folyóiratok szerkesztői is (Katolikus Szemle, Századok) közleményeket kértek tőle és Bunyitay a meglevő kéziratot használta fel. Tehát megállapítható, hogy *a negyedik kötet 1883-ban és az azt követő háromnégy évben készült, de* **1888-ban már készen volt** *a mű,* mert a vonatkozó szakirodalomból is csak 1887-ig idéz, ahol pedig később megjelent könyvekre vagy kisebb értekezésekre történik hivatkozás (nagyon kevés helyen egészen 1894-ig), ott sokkal élénkebb tintával írt betoldást láthatunk.

e) Szinnyei: Magyar írók. I. 614. — A könyv élénk vitát indított meg. Krones: Archiv für östr. Geschichte. LXXX. kötet. Zur Geschichte Ungarns 1671—1681.

f) Málnási Ö.: Csáky bíbornok élete és kora. 50. l.

g) Bársony az uralkodó felhatalmazására az esztergomi érseki és a nyitrai püspöki megyének Túróc, Árva, Liptó, Szepes megyében, és főleg a Lőcsén, Késmárkon lévő protestáns egyházközségeket is vizitálta. (Timon: A párbér története. 2. kiadás. 1908. Okmánytár. VI.) Katonai asszisztenciával ment mindenhova és a protestáns templomokat legtöbb helyen elfoglalta. Állítólag 7600 protestánst térített meg erőszakkal. (Acsády J.—Szilágyi: A magyar nemzet története. VII. 328.) Ilyen előzmények váltották ki személyével szemben az ellenszenvet.) Pirhalla 460—500.)

h) Bársony, egri püspökké való kinevezését megelőző hónapokban, a clerus élén a prímáshoz panasziratot intézett, kérve a királynál való közbenjárást a kamarának a főpapi hagyatékok körüli eljárásával szemben. (A Hofkammerarchivból közli Baranyai Béla: Tanulmányok a magyar jog-, alkotmány- és köztörténet köréből, II. (1927) 134. l.)

i) A Szepességben Bársony által megindított rekatolizálás eredményeként a század végére a vármegyében 86 plébániát újítottak fel. (Málnási Ö.: Csáky bíbornok élete és kora. 50. l.)

j) Még 1678 tavaszán is az uralkodónak azt ajánlja, hogy a Thököly-felkelésnek, a bujdosók vérrel, vassal való letörésével vessen véget. (Acsády J.—Szilágyi; Magy. nemz. tört. VII. 340.)

X.

LUZENSKY JOÁKIM

(1676—1681)

SAK neve van beírva a váradi püspökség történetébe. E névnek mintegy keretéül a következő élettörténeti adatok szolgálnak:

Luzensky Joákim egyik őse a ma is virágzó, hasonlónevű bárói családnak. 1602-ben született.[1][a] A hittudományokat Bécsben tanulta. Mint fiatal áldozópap, udvari káplánja volt Pázmány Péternek, kitől Szent Katalin oltárának javadalmát is nyerte. 1635-ben szepesi, négy év mulva esztergomi kanonok;[b] 1646-ban zebegényi apát.[2] Ezentúl közel harminc évig nem hallunk róla egyebet, mint hogy a káptalani fokozatos előléptetések alkalmával őrkanonokságig haladt s mint ilyen, 1663-ban Szent Tamás esztergomi prépostságát is elnyerte.[3]

Késő vénségében emelkedik magasabbra. 1674-ben szerémi püspök,[4] két év mulva Bársony Györgynek úgy a szepesi prépostságban, mint a váradi püspökségben utódja,[5] de csak rövid ideig. 1681 február 6-kán a közel nyolcvan éves aggas-

[1]) Atyja Wagner (III. 118.) szerint Sámuel, Nagy Iván szerint (VII. 587.) Márton, Sámuel pedig testvére.

[2]) Linz, 1646 ápr. 23. Királyi kk. I. 490.

[3]) Wagner III. 119.

[4]) Bécs, 1674 dec. 9. Királyi kk. II. 299.

[5]) Mindkét oklevél kelt Bécsben, 1676 márc. 29-én. A szepesi prépostsággal az ahhoz kötött Krisztus Szentteste kápolnájának javadalmát is elnyerte, de oly kikötéssel, hogy ennek jövedelméből évenként kétezer magyar forintot a Szepességen felállítandó jezsuita kollégiumra adjon. Királyi könyvek II. 322—325.

tyán megszűnt élni,[6]) s bezárta azon szepesi prépostok névsorát, kik egyszersmind váradi püspökök voltak.

* * *

a) Atyja Luzensky Sámuel, anyja máriásfalvi Pasintora Hedvig (Kollányi i. m. 251. — Pirhalla, 505—510.)

b) Kollányi szerint 1630-ban lett szepesi, 1638 május 1-én esztergomi kanonok.

[6]) Országos levéltár. Ecclesiastica 66. 48. — Lőcse városa levéltárában több levele s pecsétje őriztetik. (V. 130, 236; VIII. — V. 131, 1180. V.) A címer pajzsának egyetlen alakja emelkedő, szárnyas grif; körirata: I. L. E. V. P. S. S. C. R. M. C. = Ioachimus Luzensky Episcopus Varadiensis, Praepositus Scepusiensis, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius.

XI.

BENKOVICH ÁGOSTON

(1681—1692)

(Várad visszafoglalásáig)

SZENT emlékü pálosrend már adott egy rendkívüli férfiút Váradnak püspökül: Fráter Györgyöt. Benkovich Ágoston szintén e rend tagjainak sorából lépett a váradi püspökségre. S az isteni Gondviselés úgy intézte, hogy azok a végzetes események, melyek Fráter György halálával következtek el a váradi püspökségre, csak másfél század mulva, a másik, szegény remetéből lett püspökkel érjenek véget.

A Benkovich név e korban szentség hírében állt. A zólyomvármegyei Dubravica község egyházában, a keresztkút felett, ma is függ egy olajfestményü kép, melynek főalakja karingben, vérveres stólával egy fiatal pap, alatta hegyek között egy kis város látszik, mely mellett a fentebbi fiatal pap, csakhogy kisebb alakban s karing és stóla nélkül, sírt ás, háta megett pedig kardját ráemelve egy magyar katona látható. Legalul végre ez a felírás van: V. P. Joannes Benkovich e Seminario A. S. Stephani Regis, Parochus Liberth—Banensis, in odium fidei ab Haereticis occisus Anno 1681.[1]) Ennek a képnek kicsiny rézmetszetű kiadása is van, melynek példányai a felvidéki katolikusok imakönyveiben ma is előfordulnak.[2]) Benkovich Jánost ugyanis, kit Tököly kurucai, miután vele sírját megásatták, lefejezték, — mint a hit vértanuját tisztelik.

Egy másik Benkovich, és szintén Ágoston, ferencrendű szerzetes volt s oly szentéletű, hogy Jézus szent nevének említésével csodálatos gyógyításokat vitt véghez.[3])

[1]) Ipolyi A.: Schematismus hist. dioec. Neosol. (1876.) 194., 199.

[2]) E sorok írójának birtokában is van egy példány.

[3]) Baja és Illok (Újlak) városok bizonyítványa 1722-ből. Orsz. lvt. Acta

De hogy ezek állottak-e rokonságban a püspökkel? kimutatnunk nem lehet. Csak a nemesek között is két külön Benkovich-családot találunk. Az egyiknek címere: álló oroszlán, mely három kalászt tart,[4]) a másiké: hármas halomból kiemelkedő fenyőfa.[5]) A püspök az utóbbi családból származik.

Atyja: idősebb Benkovich Albert, anyja: Palásthy Anna volt. 1632-ben Nyitraapátiban született. Ifjan a pálosrendbe lépett. Ujonc éveit a rend sopronmegyei bánfalvai[6]) klastromában töltötte s 1653 március 7-ikén letette a szerzetesi fogadalmat.

A rend évkönyvei már életének e korából megjegyzik róla, hogy komoly ifjú volt, ki soha semmi könnyelműséget sem árult el, emellett szavaiban óvatos, tetteiben körültekintő.[7]) Mindenesetre olyan alap, melyre építeni lehet.

A hittudományokat Rómában tanulta. Pappá szenteltetése után először a felvidéken mint misszionárius működött,[8]) majd Zemplén vármegyében a terebesi, utóbb a sátoraljaújhelyi klastrom főnöke lett. Itt érte az a kitüntetés is, hogy Szegedi Ferenc egri püspök egyházmegyéjének keleti részeiben a katolikus oroszok helynökévé nevezte ki.

Benkovichnak előkelő tisztségeiben sok nehézséggel kellett megküzdenie. A régi, csendes klastromi élet egészen megváltozott. Rendtársai mint misszionáriusok szerte jártak a vidéken, hol mérföldeken keresztül sehol egy katolikus plébános nem volt. És míg keresték az elhagyott vagy eltévedett híveket, örökös életveszedelemben forogtak. Kurucok és labbancok közt akkor folyt az elkeseredett harc, mely nem egyszer vallásüldözéssé fajult.

A legnagyobb ingerültséget az egyházak bírásának kérdése okozta. Sárospatak egyháza e korban rövid harminc év alatt ötször ment át hol a katolikusok, hol a kálvinisták birtokába. Az egyházakkal pedig a papok, tanítók is kenyerüket vesztették. De még szomorúbb dolgok is történtek.

Paulinorum. 555. — Ebben a korban élt Benkovich Péter jezsuita is, ki 1659-ben Dobsinán született, Nagyszombaton lépett a rendbe és 1695-ben elhalt. (Budapesti egyetemi könyvtár kézir. Ab/139. Epistolae. Elogia defunctorum a S. Jesu. III. 202.)

[4]) Nagy Iván I. 302.

[5]) A püspök pecsétje Bihar vm. lvt.

[6]) Bondorf = Wandorf = Bánfalva. Rupp J.: Magyarország helyrajzi tört. I. 485. l.

[7]—[8]) Bpesti egyetemi könyvtár kézir. — Ab./154. Acta Paulinorum. II. 1675—1681.

Bársony György püspöknek s testvérének turolukai esete nem maradt egyedül. A protestáns papok pozsonyi elítéltetéséért a kurucok a katolikus papokon állottak boszút, kivált akikről tudták, hogy protestánsokat térítettek meg, vagy éppen templomokat vettek vissza.

Benkovich rendtársai közül is Csepelényi Györgyöt Újhely közelében, Fűzéren, Fejérváry Imrét s Dubniczky Györgyöt pedig Varanón elfogták. Csepelényit kegyetlen kínzások után meg is ölték. Az újhelyi klastromot ostrom alá fogták, egyházával együtt felégették és csak a szerzetesek hősies ellenállásán múlt, hogy zsákmányt vehettek benne.[9])

Annál vigasztalóbb volt Benkovichra nézve néhány katolikus főuri családnak, a Homonnai Drugethek, a Sennyeyek, a Rákóczyak családjának részvéte s vallásos buzgalma. Ekkor már megtörtént ama, még csak kevéssel is azelőtt hihetetlen tény, hogy a protestantizmus zászlóvivőinek, a Rákóczyaknak egyetlen élő sarjadéka, I. Rákóczy Ferenc, katolikus volt. Ennek köszönheti nagyrészben, hogy nem osztozott ő is apósa, Zrinyi Péter rettentő sorsában.

Rákóczy egész bensőséggel ragaszkodott a valláshoz, melyet anyja, Báthory Zsófia csepegtetett szívébe, s ifjú neje Zrinyi Ilona vele együtt vallott. Most a gyász, mely családjukat érte, a vész, mely az ő életét is oly közelről fenyegette, még vallásossabbá tette. Megemlékezett a pálosrend vértanujáról, Csepelényiről. S míg édesanyja Kassán ama szép, renaissance izlésü, kéttornyú egyházat építette, ő Sátoraljaújhelyen a pálosok templomának déli oldalán egy csinos kápolnát emeltetett. Majd elhozatta nagy pompával Csepelényi hamvait s a kápolnában temettette el.[10])

E kápolna s abban egykori rendtársának sírja Benkovich lelkét mélyen meghatotta. Annak emléke kíséri őt egész életén keresztül s pályája, mely őt messze, magasra vitte, végre is e kápolnába tér vissza s itt szakad meg.

A pálosok minden hatodik évben választották magyar tartományfőnöküket. 1675-ben választási év volt s ekkor a rend bizalma Benkovichot tisztelte meg a főnökséggel.[11])

[9]) Szirmay, A: Notitia historica comitatus Zempléniensis Buda. 1804. II. 256.

[10]) Szirmay id. h.

[11]) Acta Paulinorum. II. 1675.

Gondosságát s erélyét, mit új állásában a rend egyházi s vagyoni ügyeinek rendezésénél kifejtett, a fennmaradt iratok elismeréssel említik. De említenek egy olyan mozzanatot is, mely általánosabb érdekű.

Rómában a Coelius-hegyen ma is áll egy sajátságos alakú kerek egyház, „San Stephano il rotondo", mint a rómaiak nevezik,[a]) s amilyenek, Kerekegyház helyneveink tanusága szerint, hajdan nálunk sem voltak szokatlanok. Ez az egyház a mellette emelkedő klastrommal együtt a XVI.-ik század utolsó negyedéig a magyar pálosrend birtoka volt. A klastrom udvarán a kút renaissance díszítésű, faragottkő kávaján még ma is látható hazánk Ulászló korabeli címere.[12]) Benn az egyház közepén pedig, a főoltár előtt fekszik Lászai János erdélyi főesperesnek, a gyulafehérvári székesegyház szintén renaissance izlésű északi előcsarnoka építőjének[13]) márvány síremléke.[14]) Ezt az egyházat s klastromot Szántó István jezsuita atya, kiről már megemlékeztünk, mikor 1575-ben Rómába érkezett,[15]) már szomorú állapotban találta. Egyetlen magyar pálos szerzetes lakott még benne, az is közel kilencven éves, világtalan aggastyán. Ennek láttára fogamzott meg az ő lelkében a gondolat, hogy e klastromból magyar papnevelőintézetet kellene alakítani. Szerinte Magyarország hanyatlásának főoka a katolikus papok hiánya volt. Tervének megvalósításáért évekig küzdött. De terve csak igen kis részben sikerült. A klastrom elvétetett a magyar pálosoktól, birtokai a német kollégiumnak adattak, hogy azok fejében tizenkét magyar ifjút neveljenek papnak. Hiába tiltakozott Szántó ez ellen, hogy a magyar ifjak azon nemzet fiai között éljenek, „melytől leginkább iszonyodnak": az első közösügy megszületett s életben van ma is.[b])

Száz év mulva, 1678-ban a magyar pálosok római klastromának ügye ismét felmerült. A rend generalis procuratora tudósította Benkovichot, hogy Norfold bíbornok a klastrom visszaszerzésének gondolatával foglalkozik. Csakhogy már ekkor Szántó István lángoló lelkesedése rég kialudt; Benkovich pedig már ifjúsága éveiben kiérdemelte az „óvatos és körültekintő" nevet. Benkovich köszönte a bíbornok érdeklődését, de nem

[12]) Fraknói: Egy magyar jezsuita a XVI. sz-ban. (Kat. Szemle. 1887.)
[13]) Szeredai, A.: Collectio monumentorum. (Gyulafehérvár 1791.) 6.
[14]) Monumenta Vaticana. Series I. Tomus V. XV.
[15]) Fraknói id. m.

találta opportunusnak az ügy újabb bolygatását, hacsak Ő szentsége, a pápa magától s a pálosrend minden hozzájárulása nélkül nem intézkedik a rend javára.[16]) Így nem is lett a dologból semmi. Sem magyar pálos klastrom, sem magyar papnevelőintézet, de még csak egy magyar szállóhely sem, ami pedig még a cseheknek is van Rómában és nekünk is — volt . . .

1681-ben Benkovich tartományi főnökségének hat éve letelt. Utódjává Bébery Gergely választatott. Ő már ekkor még fényesebb állásra volt kiszemelve.

A magyar pálosrend e korban sűrűn adta hazánknak a püspököket. Kéry János,[c]) Benkovichnak a tartományi főnökségben közvetlen előde, valamint Széchenyi Pál[d]) egy évben, 1676-ban lettek püspökök; majd Nádasdy László[e]) s Esterházy Imre[f]) következtek s a négy között a középponton Benkovich.

Még Luzensky Joákim halála évében, 1681 december 28-ikán megkapta kinevezését váradi püspökké s leleszi prépostá.[17]) Most történt először, hogy a székhelyűkről kizárt váradi püspökök egyike a leleszi prépostságot nyerte el. Pedig ekkor a szepesi prépostság üres volt. Ide azonban Sebestyén András erdélyi püspök helyeztetett át Leleszről. Szándékosan készítettek itt helyet Benkovichnak, hogy közelebb legyen Váradhoz. Már mutatkoztak annak jelei, hogy a közelségre szükség lesz.

* * *

Sátoraljaújhely és Ungvár között a feleúton, magas domb tetején, a Ticze partján emelkedik *Lelesz* ősi monostora. Sugár tornya messze kilátszik a Bodrogköz síkjára s időbarnította falaival régi történetekre emlékeztet, melyek Bánk bán, Gertrud királyné koráig nyúlnak vissza.

Ide, e falak közé jött most Benkovich. A pálosok évkönyvei megjegyzik róla, hogy a rend törvényei tiltván a címzetes püspökségek elfogadását, ő még akkor is habozott, hogy elfogadja-e azt, amikor a rend főnöke feloldozá ama törvény alól. Végre a főurak unszolására megnyugodott sorsában.[18])

1682 május 25-ikén a római kúria is megerősitette kinevezését[19]) s ő megtarthatta ünnepies beiktatását.

Különben Lelesz nem volt valami néptelen, elhagyatott

[16]) Bpesti egyet. könyvt. kézir. Acta Paulin. II. 1679.
[17]) Orsz. lvt. Collat. ecclesiast. II. 439, 40.
[18])—[19]) Acta Paulin. III. 1682.

hely.[19]) Főuraink megerősített kastélyaihoz hasonlított inkább, mint klastromhoz. Falvak, városok tartoztak hozzá, csakhogy azoknak nagyrészét most idegenek birtokolták. Falait vízzel telt árok vette körül, kapuját töltött tarackok őrizték, udvarán fegyveres jobbágyok jöttek-mentek. Maga Benkovich is várkastélynak nevezi.

Érdekes, hogy Benkovich a megfogyott birtokok s megcsappant jövedelmek mellett hogyan ejtette módját a kastély kijavításának? Beleegyezett, hogy egyik-másik jobbágya megválthassa magát. Így Somogyi Jánost száztíz magyar forint lefizetése után feloldja a jobbágyi kötelék alól s felhatalmazza, hogy ő felségétől nemeslevelet szerezhessen magának.[20])

A megerősítést az is szükségessé tette, hogy a monostor egy féltett kincset is őrzött, a levéltárat. Jászótól s Egertől kezdve az egész északkeleti területen egyedül Lelesz volt hiteleshely. E terület nemes családainak nemzetségi s birtokjogi ügyeinek szálai mind itt futottak össze.

Emellett a monostor egyháza az előkelőbb családok választott temetőhelye volt. A Dóczyak, Alaghyak, Sennyeyek, Anarcsyak stb. itt takarították el kedves halottaikat.[21]) Ez ismét gyakoriabbá tette az érintkezést s meghittebbé a viszonyt a vidék s a monostor lakói között. A prépostnak ugyanis a lelkészi s a hiteleshelyi teendők miatt mindig több egyházi férfiút kellett maga körül tartani.

Benkovich kiváló mértékben tudta megnyerni a vidéki családok bizalmát. Majd mint tanácsadót, majd mint békéltetőt belévonják családi ügyeikbe s viszonzásul apró kedveskedéseikkel halmozzák el. Így 1689-ben a Gersei Pethő-, a Barkóczy- s a Károlyi-családok közt „atyafiúságos osztályt" eszközöl, amiért azután Pethő Gáspárné, Haller Mária grófnő mannakásával kedveskedik a püspöknek.[22]) Ungváron Homonnai Drugeth Bálintot, Zemplénben ifjabb Barkóczy Ferencet iktatja be főispáni méltóságába.[23]) Olykor egyházi ünnepségeket is készít a családok, kivált az ifjúság örömére. Megjelenik mint püspök, hogy kiossza a bérmálás szentségét. Sárospatakon 1690 július

[20]) Leleszi orsz. lvt. Protocol 105. fol. 123. fol. 224.
[21]) Szirmay, A.: Comitatus Zemplén II. 321.
[22]) Gróf Csáky-család lőcsei lvt. 226. 3. — Okmtár 15. sz.
[23]) Keresztúri: Descript. II. 81—82.

31-ikén, a jezsuiták nagy ünnepén, — s ott akkor éppen jezsuita atyák voltak a lelkészek, — negyvenkilencet bérmált meg,[24]) amely szám az akkori vallási állapotokra is világot vet.

Csak annak nincs nyoma, hogy a szomszéd Munkács-vára lakóival meghittebben érintkezett volna. Pedig ott e korban a Rákóczy-árvák laktak s 1682 június 15-én fényes napja volt a várnak: Zrínyi Ilona esküdött meg Tököly Imrével. A királyi engedély a házasságra csak a lakodalom után érkezett meg,[25]) ennélfogva alig hihető, hogy az esketést Benkovich végezte volna.

Annál feltűnőbb, hogy midőn Thököly 1683 nyarán a török sereg nyomában Bécs felé vonul, Benkovich követi mindenütt Thököly táborát s még Pozsony alatt is vele van. Ez méltán feltűnést kelthetett s nemis hiányoztak, kik arra magyarázták, hogy Benkovich a kurucokkal tart. Nem volt benne semmi hihetetlen. Abban a korban sokan tettek így. Olyan férfiak, mint Draskovich, Batthyány, Barkóczy, Homonnay és mások szintén engedtek a kényszerűségnek s az önfentartás ösztönéből Thökölyhez hajoltak.[h]) Koháry István csak egy volt.

És mégis midőn Thököly a következő 1684. évben Ungvárt ostromolja,[26]) kurucai a leleszi prépostság, és így Benkovich birtokait, mint a legnagyobb ellenségét, széltében-hosszában elpusztítják. Maga a nádor megsokalja ezt s felterjesztést tesz Bécsbe, hogy Benkovich, kit hűségéért mindenéből kifosztottak, neveztessék ki a sági prépostságra.[27]) A kinevezés elmaradt, s annak elmaradása mintha összefüggésben volna azon tanuvallomásokkal, melyeket 1687-ben maga Benkovich gyüjt össze.

Ezek között legvilágosabb Klobusiczky Pálnak, Thököly belső emberének s zempléni alispánnak vallomása. Arra a kérdésre, hogy miért volt Benkovich Ágoston váradi püspök Thököly táborában, azt vallja, hogy magának Thökölynek szájából hallotta: „azért hozom magammal a püspököt, mert ismerem ez embert; ha otthon hagyom, még zavart támaszthatott volna a hátam megett".[28])

[24]) Sárospataki r. k. egyház anyakönyve.

[25]) Angyal D.: Thököly Imre I. (1888.) 263. l.

[26]) Bécsi cs. és kir. hadi levéltár. Feldacten: Türkenkrieg. 1684. 6. 9.

[27]) Esterházy Pál nádor levele a királyhoz 1686 szept. 12-én. Kismartoni herceg Esterházy levéltár. Prot. op. et lit. ad Mai. 1681—88.

[28]) Leleszi orsz. lvt. Actor. 1687. 21.

A főtárgyra nézve, hogy t. i. Benkovich nem saját jószándékából volt Thököly táborában — hasonlóképpen vallottak még Ferenczy Ferenc, Bodnár György és Literáti Leleszi István nemes emberek.[29]) A vallomásokat a leleszi konvent hites tagjai tették írásba s ezek egyike, Pater Farkas István, kivel még gyakran fogunk találkozni.

Ezalatt megtörtént, hogy a törökök kudarcaikért bűnbakot kerestek. Thökölyt éppen Váradon elfogták s vasba verték. Mikor pedig hibájukat észrevették, későn volt. A leghevesebb törökbarátoknak is megnyíltak szemeik.

Petneházy a kurucok legjavával meghódolt a királynak s Budavár bevételénél egyike volt az elsőknek a vár falain.

Váradra nézve pedig Thököly elfogatása éppen úgy, mint egy negyedszázad előtt Rákóczy Györgynek halála, új, rendkívüli változások közeledését jelentette s Benkovich közellétének szükségét is napról-napra világosabbá tette.

* * *

A nevezetes 1687-iki pozsonyi országgyűlésen, mely a szabad királyválasztás és a fegyveres ellenállás joga felett döntött, — Benkovich püspök is jelen volt. S midőn december 9-ikén József ifjabb király megkoronáztatott: Lipót császár-király balján ő állt, míg jobbján Korompay Péter nyitrai püspök s kancellár foglalt helyet.[30])

Ez országgyűlés alatt a kormány Benkovich püspökkel fontos tanácskozásokat kezdett. Várad s azon alul Papmező, Szalonta, Borosjenő, Gyula még ugyan török kézen volt, de Budavár után Eger, Ecsed, Szolnok, Szarvas, Szeged, Arad már meghódolt. Sőt Szentjobb, Váradnak őrszeme is még 1686-ban visszafoglaltatott,[31]) Petneházy és Mercy tábornokok már Váradot is megütötték belőle.[32])

Éles szem nélkül is látható volt, hogy Várad felszabadulásának órája közeledik. Ezt kellett most a hadi intézkedések mellett politikai úton is siettetni.

Szentjobb várával Bihar vármegyének északi része felszabadult. *Bihar vármegyét* harminc évi szünetelés után *ismét meg*

[29]) U. o.

[30]) Budapesti egyet. könyvt. kézir. Ab./50. Cseles gyüjt. VIII. 79.

[31]) Tudományos Gyüjt. 1836. VII. 17. (Holéczy Mihály: A szabadító háború Tiszántúl.)

[32]) Knauz N.: Buda ostromához. (Bpest. 1886.) 101. l.

lehetett alakítani. Erre az első lépés új főispán kinevezése volt. Ezt sürgették Bihar vármegye nemesei is követeik: Fodor György és Komáromy János által, kiket 1687 szept. 22-ikén Szentjobbon tartott gyűlésükből küldtek fel Pozsonyba.[33])

Benkovich nem késett előterjeszteni Várad püspökeinek jogát a bihari főispáni méltósághoz. Levéltári kutatások sem kellettek hozzá; közkézen forgó történeti művekből is kimutatható volt a jog. Négy hét mulva az országgyűlés bezárása után, 1688 február 24-ikén Benkovich főispáni kineveztetése alá volt írva. Az oklevél említi szintén, hogy Várad püspökei a régi szent királyok adományából viselték a bihari főispánságot, de hogy az örökös főispánság volt, arról hallgat. Benkovich egyelőre egyszerűen főispánnak neveztetett ki.[34])

Erre a vármegye gyűlésének összehívása következett. Benkovich ugyanazon évi augusztus 30-ikára, Szentjobbra hívta össze.

Az a föld, hol Bihar vármegye kereszténysége először fogamzott meg, — az lőn kiválasztva arra, hogy bölcsője legyen Biharvármegye újjászületésének is.

Szentjobb az 1556-iki saecularisatio óta sok kézen ment keresztül. Előbb Radnóti Kendy Ferenc fejedelmi tanácsúr s Küküllő vármegye főispánja bírta. De rajta is beteljesedtek Pázmány Péter szavai, hogy valaki az egyház jószágában részt veszen, nem kell hinnie, hogy akár magán, akár maradékján Isten áldása lehessen.[35]) Kendy mint a Báthory Zsigmond ellen szőtt összeesküvés részese, jószágaival életét is elvesztette. Ekkor a fejedelem Szentjobbot tartozékaival együtt Kismariai Bocskay Istvánnak, a későbbi fejedelemnek adományozta.[36]) Bocskaynak magvaszakadtával ismét a fejedelemre szállt s Rákóczy Zsigmond fejedelem adományából 1607-ben Rédey

[33]) Kismartoni főlevéltár 1687. fasc.

[34]) Keresztúri: Descript. II. 257.

[35]) Frankl: Pázmány Péter és kora. II. 445.

[36]) A kolozsvári egyetemi könyvtár gróf Kemény József-féle kéziratai között (VI. 176) már 1595 ápr. 2. Gyulafehérváron kelt parancsa Báthory Zsigmondnak Bocskay Istvánt Szentjobbra és tartozékaiba bevezettetni rendeli. — Az eredeti adománylevél a herceg Esterházyak kismartoni levéltárában (Rep. 47. B. 50.) őriztetik, s minthogy az apátság birtokait minden eddig ismeretes közleményeknél hívebben sorolja elő, s mert különben is még kiadatlan, hű másolatban az okmánytárban mellékeljük. (16. sz.)

Ferenc birtokába jutott.[37]) De a Rédeyek sem bírták csak harmadiziglen is. Már az említett Rédeynek fia, szintén Ferenc, a későbbi fejedelem korában törökkézre jutott, s ennek fia, László, valamint utódai a törökök kiűzése után sem tudták többé visszaszerezni. Az egyházi jószágok jogcíme kezdett érvényre jutni. Szentjobb pedig egyházi jószág volt.

A király már 1673-ban nevezett ki szentjobbi apátot — mint láttuk — Homonnay Drugeth Bálint személyében. Ez a kinevezés akkor a török foglalás miatt csak puszta cím volt, de 1686 után, mihelyt Várad visszavétele Szentjobb bírását is biztosította, már érvényesíthető lett volna. Ezt azonban Drugeth Bálint nem érte meg.[i]) Ő távol, Báthory Erzsébet gyászos emlékű várában, Csejtén lakott s bár még csak 38 éves, 1691 május 23-án már a halálba készült. Harmadnapra el is húnyt magával vivén a sírba fényesmultú családját.[38]) Így történt, hogy amikor Bihar vármegye nemesei a Szentjobbra hirdetett gyűlésre megjelentek: ott nem fogadta őket szokás szerint a szentjobbi apát. Szentjobb akkor még fegyverjogon királyi birtok volt s előbb vagy utóbb valamelyik apátnak kiváltania kellett. A várban csupán katonaság volt: száz puskás német, kétszáz hajdú s néhány huszár.[39]) A gyűlés helyéül a vár alatti szabad mező jelöltetett ki.[40])

Megérkezett Benkovich Ágoston főispán-püspök is. 1556 augusztus 12-ike óta, midőn Zaberdy Mátyás, az utolsó váradi püspök-főispán elhúnyt, most történt először, hogy Várad püspöke egyházmegyéjében nyiltan, ünnepélyesen megjelenhetett. Százharmincnégy év alatt tizennégy előde várta, remélte a napot, de csak ő, a tizenötödik érte azt meg! Mennyire érezhette, hogy Isten kegyelme őt, a szegény, alázatos szerzetest, mily dicsőségre, mily boldogságra választotta ki!

A gyűlésben először a királyi kinevező oklevelet olvasták fel, azután a királynak azt a levelét, amelyben a vármegyével az új főispán kineveztetését tudatta s egyszersmint a rendeket

[37]) Rákóczi adománylevele töredékesen és sok olvasási hibával Simon, M.: Supplementum ad diss. G. Pray de Dextra S. Steph. (Vác. 1797.) 169—170.

[38]) Végrendelete a br. Sennyey család levéltárában, hiteles másolata a kismartoni főleveltárban. Rep. 4. A. 10. Kelt 1691. máj. 23.

[39]) Tudományos gyüjtemény. 1836. VII. 18. l.

[40]) Újabb munkák *i)* a gyűlést a várba helyezik, de ezt a vármegye jegyzőkönyve is megcáfolja. Bihar vármegye lvt. I. 1—9.

tisztelet s engedelmességre intette iránta. Ennek végeztével küldöttséget menesztettek a főispánhoz, mely őt a gyűlésbe meghívja s elkísérje.

Benkovich megjelent. Jobbján a beiktatásra küldött királyi biztos: Szirmay István, országbírói ítélőmester.

A kölcsönös üdvözlések után Benkovich letette az esküt a királyi biztos kezeibe. Erre a vármegyei tisztikar megválasztása következett. Az alispánságra három jelöltje volt a főispánnak: Buday István, Baranyi Mihály és Rácz Mihály. Merőben új nevek Bihar vármegye régi történetében.

Bihar vármegye régi urainak nevei másképpen hangzottak. Az Ártándy-, Bocskay-, Pázmány-, Thelegdy-, Zólyomy-családok kihaltak. A Csákyak, Tholdyak elköltöztek; amazok a Szepességre, ezek Erdélybe. A Nadányiakból egy volt itthon: János, az író nagybajomi pap. A kisebb nemesség szétfutott vagy elszegényedett.

De a régi Bihar vármegye sem volt többé. Az új vármegyéhez illettek az új nevek, új emberek.

A három alispáni jelölt közül a két első megválasztatott évi kétszáz forint fizetéssel, s utánuk a többi tisztviselő. Jegyző ideiglenesen Gáll Márton lett.

A gyűlés másnap, augusztus 31-én véget ért, a vármegye pedig megkezdette működését. Első teendője volt azon hadtestnek élelmezése, mely már ekkor Várad és Szentjobb között, Félegyházánál táborozott, s míg hátával a vármegye északi részeit fedezte, szemeivel a váradi törökök mozdulataira vigyázott.[41])

* * *

Azt a véres küzdelmet, mely hazánk s a török hatalom között folyt, az egész keresztény világ részvevő figyelemmel kísérte. Rómában a Via Flaminia 138. számú háza kapujának két oldalán ma is ott áll két márványtábla, melyek a Tiberis kiáradását is ékes versekben Budavára visszavétele felett érzett örömmel hozzák kapcsolatba.

A kapu bal oldalán:

Devicta Buda exultans et Thrace fugato
Huc Tyberis fluctus extulit usque suos
Die VI. Novembris MDCLXXXVI.

[41]) Bihar vármegye jegyzőkönyve 1688.

Jobb oldalán:

Agria et Esseghium, Regalis vinçitur Alba,
Belgradum captum est, o Tybri! quid facies?
Laetitiae iam parce tuae, demergimur omnes,
Si quoties Turcas vincimus, ipse redis.

Az európai sajtó is hálás tárgyat látott a küzdelem egyes mozzanataiban, miket írásban s képekben sietett is megismertetni.

Így keletkezett több olyan rajz, mely Váradot[42]) különböző korszakokból, de legtöbbször a török foglalás idejéből tünteti elő. Ezek között azonban sok a képzeleti mű. Megítélésüknél szemelőtt kell tartani azt a nagy változást, melyen Várad épületei keresztül mentek. Amely rajzok még a XVII-ik század második felében is úgy mutatják be Váradot, hogy a várban két vagy éppen háromtornyú egyház áll, magas épületek emelkednek: azok nem hű rajzok. Várad efféle épületei már a XVII-ik század első felében eltüntek.

A vár s a belváros terjedelmes alakja maradt a régi, mint az 1598-iki rajz mutatja.[43]) De a külvárosok már nagyon megváltoztak. Kelet felől: Velence, délről: Vadkert-külváros elpusztult. A Kőrös jobb partján Olaszi még áll, sőt bevonatott a vár erődítési területébe, palánkkal vétetvén körül. Palánknak nevezték azt a helyet, melyet cölöp vagy sövénykerítés vett körül s a kerítésen kívül árok. Kisebb, portyázó csapatok ellenében védelmet nyujtott, de a nagyobb erőnek rendesen meghódolt. Olaszit az egykorú katonai térkép úgy tünteti elő, mint amelyet kőfal vett körül lőrésekkel s öt kisebb bástyával. Ellenben a szintén egykorú jelentések, köztük Lajos bádeni őrgrófé, ki Várad ostromát személyesen intézte, határozottan palánknak nevezi, mégpedig az említett értelemben.[44]) Olaszi kerítése a Kőrös partjánál a mai Nagyhíd táján indult ki, az országút mentén a Párispataka mai hidjáig vonult s itt állt a Szent Egyedkapu; innen a Párispataka balpartján húzódott ismét a Kőrösig, melyet a mai Garasos-híd táján ért el.[k])

Váradot ekkor ezerötszáz török őrizte. Várnagy volt: Abdul-Arif basa, kihez utóbb az Egerből kiszorult Ibrahim basa

[42]) E munka III. 19—20.

[43]) E munka II. 308. l.

[44]) Nagyvárad 1691 október 11-ikén felvett katonai térképe a Magyar Nemzeti Múzeumban. Leírása az Okmánytárban (17. sz.)

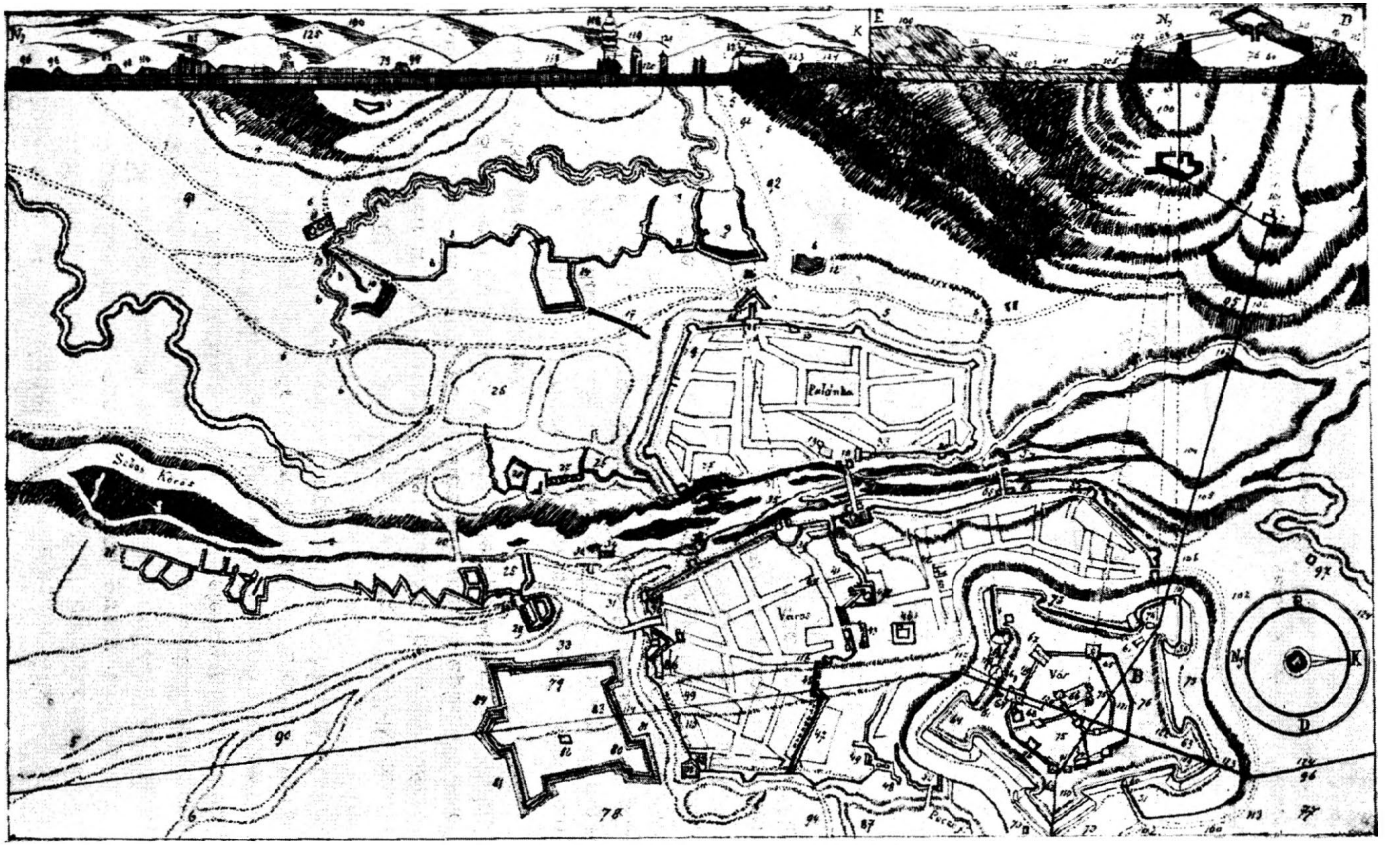

Várad 1691 október 11-ikén felvett katonai térképe.

csatlakozott. A janicsárok főkapitánya volt: Ozman Hasseki; főpapjuk: Mahomet.

A várban volt: 22 kisebb-nagyobb mozsár, 94 ágyú s köztük olyan is, mely egy lövésre két golyót szórt. Lőpor, élelmiszer bőven.[45 l)]

Az a figyelő hadtest, mely 1688-ban Várad felett, Félegyházánál ütött tábort, a következő évben megmozdult. Értesülvén, hogy a feketebátori vár basája Borosjenőbe ment, s az őrizet nagyrésze is adószedni jár a vidéken: Feketebátort meglepve elfoglalta s 150 hajdut vetett beléje[46]) Így Várad déli oldalán is egy erős pont hatalmába kerülvén, közelebb nyomult Váradhoz. Egyelőre nagyon is közel, minek éppen oly dicsőséges, de egyszersmint szomorú vége lett, mint Rákóczy Pál fentebb említett támadásának.

Amint Tunyogi Sámuel ezredes július 3-ikán hajdúival új táborukat a vár közelében árkoltatta körül: a várból 1200 török rajtuk ütött. A hajdúk „német segítség nélkül is keményen viselték magukat, de nem győzhettek."[47]) A törökök közül elesett négyszáz, de Tunyoginak is négy zászlaja és öt hadnagya veszett el. Maga Tunyogi is oly nehéz sebet kapott, hogy egy óra mulva meghalt. Halála általános részvétet s fájdalmat keltett, kivált menyasszonya szívében, aki éppen a bihari származású Tholdy-nemzetségnek egyik virága, Erzsébet volt.[48]) Megszólalt felette a költészet múzsája és még abban az évben (1689) kikerült a lőcsei nyomdából egy szép ének a híres nevezetes, nemes, nemzetes és vitézlő Tunyogi [m)] Sámuel ezredes hősi haláláról.

A szalánkeméni győzelem után a fővezér, Badeni Lajos őrgróf *Várad visszafoglalására* vezette seregét. 1691 október 14-ikén a várost támadta meg nagy lendülettel. Két nap után Olaszi árkait és palánkjait áttörve, a felszabadító csapatok a védőket a várba való zárkózásra kényszerítik. Az ostromló tűzérség a vár védőit erősen ritkítja, falait pedig pusztítja. Azonban a várparancsnok visszautasítja a feladásra való üzenetet, mivel bízik a felmentő seregben és az őszi időjárás segítségében. Novemberben valóban annyira megsokasodtak a betegek

[45—46]) Tudományos Gyüjtemény. 1836. VII 32, 48.

[47]) Bercsényi Miklós levele herceg Esterházy Pál nádorhoz Eperjesről 1689 július 17. Kismartoni főlevéltár. Rep. 72. 23. 39.

[48]) Nagy Iván: Magyarország családai. XI. 344

az ostromló seregben, hogy Badeni Lajos a vár megvívását tavaszra halasztja. Gondosan körülzárja a várat, az ostromzár biztosítását Auersperg tábornokra hagyja, ő maga pedig Bécsben személyesen gondoskodik az ostrom sikeres befejezésének műszaki előkészítéséről. Nemsokára Auerspergtől Heissler lovassági tábornok veszi át az ostromzár vezetését, aki tavasszal a lőszernek Bécsből Várad alá szállítására és a zsoldfizetés elmaradása miatt elpártolással fenyegetőző rác csapatok kiengesztelésére sürgősen 50.000 forintot kért a pénzt teljesen nélkülöző udvari kamarától. A hadsereg pénzzavarán XII. Ince pápa segít, Tanara bécsi nuntius útján a szükséges összeg előteremtését magára vállalván. 1692 május 7-ikén Heissler teljes erővel ujítja meg az ostromot. A tűzérség a vár egyik lőporraktárát levegőbe röpíti, sok épületét szétveri, különösen a falakat nyitogatja. A műszaki csapatok a vár főárkának vizét levezetik és május 30-ikán egyik bástyát olyan ügyesen aknázzák alá, hogy annak romjai valósággal betömik és áthidalják az árok legfontosabb részét. Heissler elrendeli a végső rohamra való előkészülést. A várat védő törökök kétségbeesett erőfeszítéssel sem tudják megakadályozni a szárazzá lett ároknak galyakkal és homokzsákokkal való betömését.")

Június 6-ikán, Úrnapjára következő pénteken öt előkelő török közeledett az ostromlók felé. Kezökben fehér kendőt lobogtattak. Felajánlották a várat tisztességes feltételek mellett. Ezek között volt Papmező és Szalonta váraknak átadása s az őrségnek szabad kiköltözése fegyvereivel s vagyonával. Heissler aláírta.

Másnap, június 7-ikén kétezer fegyverviselő török ugyanannyi fegyvertelen asszonnyal s a gyermekekkel együtt kivonult.[49])

Erre ismét megszólaltak az ágyúk, de most már örömet hirdettek. A katonák véres munkája véget ért. Következtek a béke apostolai: a papok.

Az ostrom alatt több ferencrendű szerzetes volt jelen, bá-

[49]) A váradi vár nyugati kapujának felirata a vár bevételének napjául Úrnapját mondja (Keresztúri: Descript. II. 85.) Ellenben Tobias von Hasslingen: Der kais. Armée Feldzug anno 1692. 1—8 (Bécsi cs. és k. hadilevéltár Feldacten: Türkenkrieg. 1692. XIII. 4.) így szól: „In dem Monath Junio, und zwar dem Tag nach Corporis Christi, das ist dem 6. huius". Nagyon kevés tévedéssel írja le az egészet Holeczy Mihály a Tudományos Gyüjtemény 1836. VII. 46. Kár, hogy forrásait sehol sem jelöli meg.

torítva a vitézeket s a hit áldásaival vigasztalva a haldoklókat. Egy némelyik áldozata is lett szent hivatásának.[50])

Jelen volt Benkovich püspök is. S midőn a hirtelenében hevenyészett oltár elé lépett, hogy megtartsa az ünnepies hálaadást: térde megtört, de lelke felmagasztosult az örömtől. Hazájának egy darab földje lett ismét szabad, s ez a föld éppen az ő öröksége, Szent László váradi püspöksége volt.[51])

* * *

a) Karácsony másodnapján, a templombúcsú napján Rómából mostanában is sokezer ember zarándokol a templomba, hogy a templom előtt a régi vigiliaünnepekre emlékeztető kis agyagharangocskát vásárolhasson búcsúfiaként.

b) Bővebben tárgyalja P. Jul. Cordara: Collegii Germanici et Hungarici Historia. Romae. 1770. — Cardinal Andreas Steinhuber aus Gesellschaft Jesu. Geschichte des Collegium-Hungaricum in Rom. Freiburg. 1895. I—II. 2. kiad. 1905. — Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium. Volumen secundum: Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum. I. Matricula 1559—1917. Edidit: Dr. Andreas Veress. Bpest. 1917.

c) Szerémi, csanádi, végül váci püspök.

d) pécsi, veszprémi püspök, majd kalocsai érsek;

e) csanádi püspök,

f) váci, zágrábi, veszprémi püspök, majd hercegprímás.

g) Igaz, hogy 1720-ban csak 15 magyar és 1 tót jobbágyot írtak össze Leleszen. — 1850 körül már 1215 katolikus, 15 zsidó lelket számlált. — 1910-ben is csak 1821 lakosa volt.

h) A két táborban egymással szembenálló magyar főurakról Málnási Ö.: Gróf Pálffy János küzdelme Magyarország felszabadításáért. Eger. 1930. 5. l.

i) Egyházi javadalmairól lemondva, 1688-ban vissza vonult Csejthe várába s ott 1691 május 26-án meghalt; vele kihalt fiágon családja is. (Bunyitay: Schem. Historicus. 1896. 185. — Veres: Matricula 70—71.)

j) Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. 1901. Ifj. Reiszig Ede is a várat említi a megyegyűlés helyeként. 521.

k) A bécsi Kriegarchiv térképtárában a következő ostromtérképek őriztetnek:

[50]) Benkovich levele Váradról 1701 aug. 1. Fridrich, U.: Hist. Ord. Minor. S. Francisci II. 190.

[51]) A Benkovich által tartott Te Deum-ról ír Simon Máté pálos szerzetes: Supplementum ad dissertationem de Dextra S. Stephani. 175.

— Kleine Land Carthen von Grosswardein sambt Anzeigung der Anno 1691 und 1692 geführten Approchen sowie auch der campierenden Regimenter. Grosswardein den 10. Juni 1692. Kaiserfeld 1. l. Grosswardein 1692. H. III. c. 157.

— Prospect von Grosswardein wie solches von der Redouten 18 der perspectiven nach gesehen wird. Kaiserfeld 1. l. Grosswardein. 1692. H. III. c. 158. (Ezt közölte 1885-ben Bunyitay az Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből XII. kötetének hatodik füzete mellékleteként „A mai Nagyvárad megalapítása" c. akadémiai székfoglaló előadásának szövegéhez.)

— Belagerung der Festung Grosswardein. 1. l. 1692 H. III. c. 159.

— L'attaque de Grand Waradin recommancée le 2. May et rendu par les Turcs le 5. Juni 1692. 1 : 2.700. 1. l. 1692. H. III. c. 160. (Eperjessy Kálmán : a bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged. 1929., 66. l.)

l) Az uralkodó Lotharingiai Károly javaslata alapján már 1687 augusztus elején el akarta rendelni Várad megvívását, mert elfoglalása nagyobb kiterjedésü téli szállásokat biztosított volna. Buonvisi pápai nuntius azonban a költségeket kiutalni nem óhajtotta, figyelmeztetve Lipótot arra, Várad vízárokkal van körülvéve, az ostromló hadseregnek élelmi és lőszerekkel a Duna mellékéről való ellátása nagy nehézségekkel járna s végül ha Várad megvívása nem sikerül, a hadsereg jó híre el van temetve. Azonban a lotharingiai hercegnek augusztus 12-i mohácsi csatával való elfoglaltsága s a bajor választófejedelem egyenetlensége, majd haza vonulása Várad megvívásának tervét jobb időre tolta el. (Fraknói V.: XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól. 1886. Budapest, 231—232.)

m) Itt — sajnos — a *Bunyitay kéziratából két lap hiányzik; az* **n)** *jelzetig a hiányzó szövegrész tőlem van.* A hozzá tartozó irodalom a következő : Tunyogiról a Történelmi Tár 1879. 372. — Nagyvárad 1691-i ostromáról a Mitteilungen des k. k. Kriegs-archivs. 1877. 271. — Visszavételéről ugyanaz és : Tobias von Hasslingen : Der Kais. Armee Feld-Zug Anno 1692. 1—8. II. kézirat. Bécsi Kriegsarchiv. 1692. 13. 4. A vár bevételének napja meghatározásához (június 6.) felhasználta Bunyitay : A mai Nagyvárad megalapítása c. munkájában (7. l.). — Fraknói Vilmos : Várad felszabadítása 1692-ben. Róma. 1892. — Nagyvárad kapitulációja 1692-ben. Hadtört. Közl. 1895. 548. — Rónai Horváth Jenő : Mely napon kapitulált Nagyvárad? (1692). Hadtört. Közl. 1896. 125. — Ványi F.: Nagyvárad visszafoglalása a törököktől. 1692. Hadtört. Közl. 1917. 71. 292.

n) Itt folytatódik Bunyitay kéziratának szövege.

o) XII. Ince pápa Várad visszafoglalásáról Tanara bécsi nuntius junius 8-i jelentéséből és Lipót császárnak rendkívüli követe,

báró Göss János által küldött június 9-i leveléből értesült. A császár levelének átvételekor, június 21-én este Rómát kivilágították, július 2-ikán pedig a quirináli pápai palota kápolnájában maga a pápa tartott Te Deumot Várad felszabadításának örömére. Ugyanekkor herceg Liechtenstein Antal, a római császár állandó követe a pápától Várad megerősítésére megfelelő támogatást kért, jelentve, hogy Várad neve helyett a jövőben Incevára lesz a hely neve. XII. Ince előbb 8.000 forintot, szeptember 6-ikán pedig 30.000 forintot utalt ki a bécsi nuntius útján Várad megerősítésére. A váradi kapitány Ince pápa nevéről el is keresztelte — az egyik bástyát és kimerítő jelentést tett 1692 szeptember 16-án Várad akkori állapotáról. Ezen jelentést is teljes szöveggel közli Fraknói Vilmos: Várad felszabadítása 1692-ben c. díszes kiállítású dolgozatában. (Róma, 1892).

TIZENKILENCEDIK KÖNYV.

AZ ÚJ ALAPÍTÁS KEZDETE

(1692—1747)

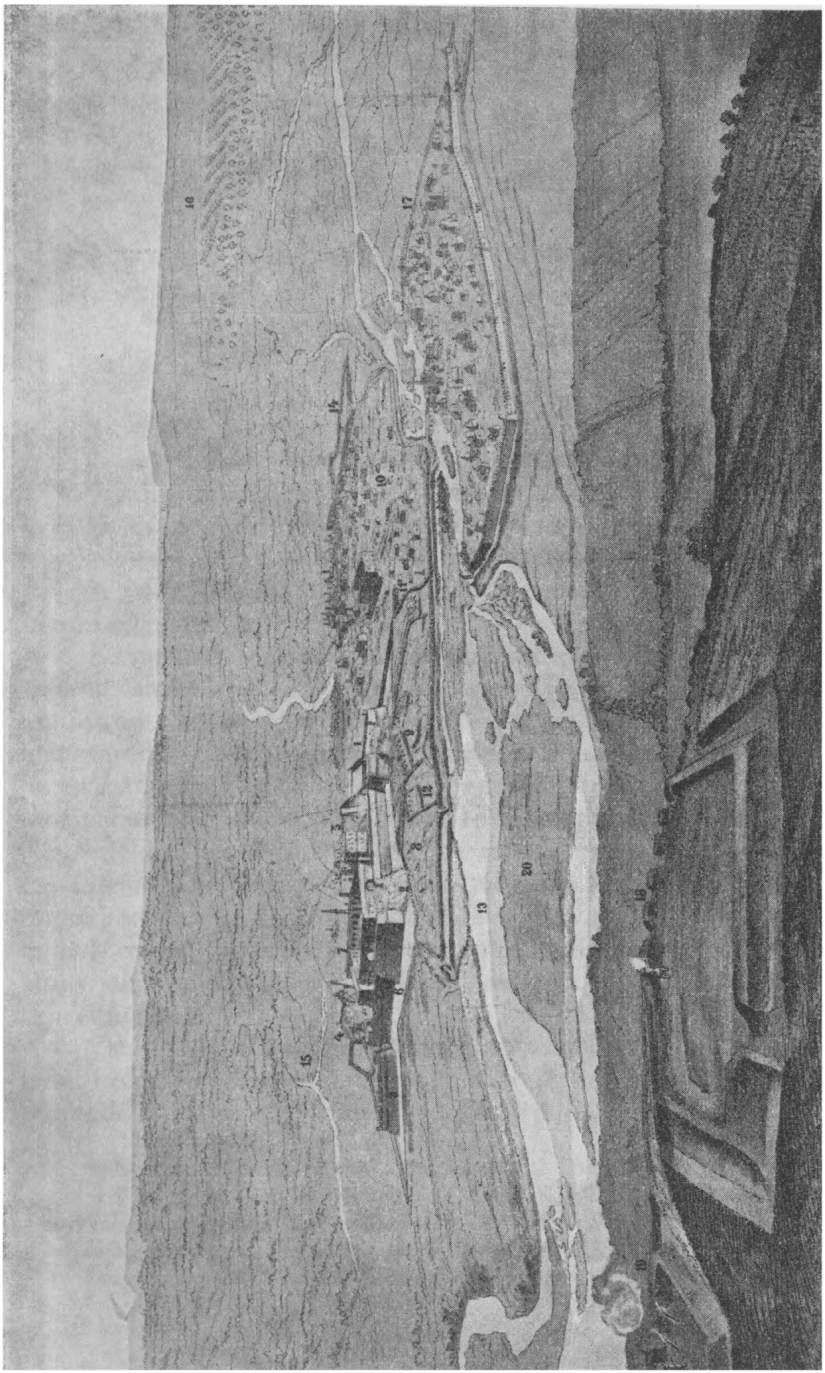

Várad 1692-i képe.

I.

BENKOVICH ÁGOSTON

(1692—1702)

(Várad visszafoglalásától)

BENKOVICH Ágoston 1692 június 6-án valóságos váradi püspök lett, de hívek nélkül, templom nélkül, sőt hely nélkül, ahova fejét lehajthatná. Csak a puszta föld volt az övé. És ez a föld is most egy nagy temető, ahol eltemetve fekszik minden, ami itt hajdan szép volt, nemes volt, magyar volt.

A várat halomra lőtték. A város romokban hever, nincs benne egyetlen ép ház.

Kayserfeld Mátyás császári táborkari mérnök, ki Várad 1692-ki ostrománál jelen volt s egy év mulva Belgrádnál elesett,[1]) ez ostrom közben, május 20-án lerajzolta Váradot. Rajza fennmaradt.[2]) Először is két ágyútelepet látunk rajta, melyek a Szent István-hegyen állottak, hol egykor a premontreiek királyi monostora emelkedett. A jobbik telepen ott áll egymagában Kayserfeld, amint rajzát készíti. A rajzon úgy a vár, mint a város már május 20-án, pedig azon túl még két hétig lövették, romokban hevert. De még kilenc év mulva, 1699-ben is azt halljuk, hogy Várad városa csak rom,[3]) s Benkovich püspök a királynak benyujtott emlékiratában mondja, hogy *Várad teljesen elpusztult.*[4])

Csak Olaszi külváros, mely a vártól legtávolabb esett, nyujt valamivel kedvezőbb képet. De itt is 93 ház egészen rombadőlt; 12 szintén romlott, de még kijavítható és csak 102

[1]) Geschichte der K. K. öst. Regimenter. III. 365.

[2]) Bécsi hadi levéltár. Türkenkrieg. 1692. No. 1. Kiadva „A mai Nagyvárad megallapítása" c. dolgozatban. (Ért. a Tört. Tud. Kör XII. 6. sz.)

[3]) Váradi káptalani levéltár. Acta Capituli. I. 10.

[4]) Archeologiai Értesítő. XIII. (1879). 29. l.

ház és 12 pincelakás, úgynevezett putri, maradt meg lakható állapotban.

És kik laknak bennük? A pincelakásokban szegény, valóban földhöztapadt rácok,[5]) a 102 ház közül 82-ben katonák, katonatisztek, leginkább hajdúk (53-ban mintegy ötödfélszázan); 3-ban urak, kincstári tisztek, kettőben szerzetesek; kettő kórház, kettő korcsma és csak 11-ben laknak iparosok, tehát polgáremberek. Ezek között is az egy kereskedő: olasz; az ácsok, kőmívesek bécsiek; az egy szakács, valószínűleg gróf Corbellinek, a vár parancsnokának szakácsa: francia. Várad összes polgári lakossága tehát a visszafoglalás első éveiben nem éri el a száz lelket.[6]) Ezek is beköltözöttek, jobbára külföldiek. A vár elfoglalásakor kiszabadítottak ugyan a törökök fogságából hetven keresztény rabot,[7]) de ezek visszamentek övéikhez, s akik talán megmaradtak is, szintén csak idegenek voltak. Hasonlóképpen azon törökök is, kik társaik kivonulása után Váradon maradtak s kiket utóbb a ferencrendűek térítettek meg.[8])

Így nem csoda, hogy magával a város határaival tíz év alatt sem tudtak tisztába jönni. Végre is 1703-ban királyi parancsra tanuvallatást kellett tartani, de a tanukat, 60—75 éves embereket, kik egykor Várad lakosai voltak, Mezőtelegdről, Fugyivásárhelyről, Püspökiből keresték össze. És vallomásaik jegyzőkönyve valóságos művelődéstörténeti szótár. Sok olyan helynév fordul elő, ami a régi Váraddal együtt egészen eltűnik s ami mögött egy-egy történeti személy vagy esemény emléke lappang.

Ilyenek a városon kívül: Szent László-szőlője, Kápolnavölgy, Jankó-hágója, Bábahengergetőhegy, Volfi sár (mocsár), Portörő (puskaporos) malom, Vadkert, Szent István-hegye, Szent Péter-hegye, stb. Benn a városban: Új-Bécs, Kis-Új-Bécs, Ablakosalja-utca, Szent Egyed-, Szent Miklós-utcája, Buda-utca, Varkocs-udvara, Rácz-város, Rácz-rév, Péntekhely, Szombathely; Vízkeresztnapi, Húshagyókeddi, Pünkösdi, Szent Lőrinc-, Szent Egyed-, Szent Mihály-. Szent Ferenc-napi vásárok.[9])

[5]) Országos levéltár. Ecclesiastica. 66. 42. Másolata a váradi káptalan lvt.-ban 20. 17.

[6]) A katonai Schematismusok alapján kétségtelenül megállapítható, hogy ez a becses, de kelt nélküli összeírás 1691—1700 közötti időből való.

[7]) Tudom. Gyüjt. 1836. VII. 49.

[8]) Ferencrendűek gyöngyösi levéltára.

[9]) Országos lvt. Paulini de Kápolna. 1. 12.

Hasonló bizonytalanságban voltak Szent László székesegyházának helye felől is. Még júniusban megemlékeztek róla s keresték romjait vagy legalább egykori helyét, de nem találták. Jámbor lelkük azonban nyugodni nem tudott; hihetetlennek látszott, hogy oly nagy, oly szent épület egészen nyomtalanul eltűnjék. A következő novemberben újra kutatni kezdtek utána. De ismét csak azt tapasztalták, hogy sem a várban, sem azon kívül egyetlen templom sincs, s hogy Szent László székesegyházáról még a vidéki legvénebb emberek sem tudnak már semmit.[10])[a])

Dehát azóta, hogy Szent László székesegyházát letörték, már két nemzedék szállott sírjába s a több, mint hetvenéves történetnek alig lehetett élő szemtanuja. És ha lett volna is, olyan szellem uralkodott akkor, már közel másfél század óta Váradon és vidékén, mely a „bálványozás" afféle helyeinek emlékét nem ápolni, hanem inkább feledni akarta. De maga *Várad vidéke* is nagyon megváltozott.

Váradot egykor sűrűn, mondhatni a város küszöbéig falvak vették körül. Ezekből most hiányzanak: Volf, Szálka, Ábriháza, Ősi, Besenyő, Iklód, Nagyfalu, Ácsi, Mácsa, Tamási, Gyarán, Vadósz, Mindszent, Ópalota, Micske, Szeben, Zomlin stb. Ezek mind akkor pusztultak el. És ezek a falvak Várad körül, sőt tovább is messze, melyeknek ma csak nevük magyar, szintén ekkor pusztultak el s a következő évtizedekben nyerték idegenajkú lakosaikat. Mérföldeken keresztül nem lehetett akkor egyebet látni, mint leégett, puszta egyházakat falvak nélkül, *emberek nelkül.*

És ahol megmaradt is a lakosság, mivé lett! A szolgaságnak soha sincs nemesítő hatása. A török hódoltságban pedig nem uralkodott törvény, még csak emberi érzés sem, hanem egyedül a hatalmasabbak önkénye.

Eleinte jól ment minden. Kihirdették, hogy senkinek vallásába nem avatkozhatnak, csak fizessék meg az adót s teljesítsék a szolgálmányokat. De ha már megfészkelték magukat, minden törekvésük oda irányult, hogy zsaroljanak s az izlámot terjesszék. Nem képzelhető oly ürügy, melyet a kettős célra fel ne használtak volna.

[10]) Podhradczky I.: Szent László tetemei. 61—2. l.

Ha török ölte meg a keresztényt, még akkor is keresztényekkel fizettették meg a vérdíjat. Ha mindjárt templomot is akartak építeni vagy csak kijavítani, arra engedély kellett s az engedélynek nagy ára volt. Egy harangozó csupán azért, mert az egyház ajtajának zárját engedély nélkül igazította meg, hat forint bírságot fizetett.

És milyen volt az igazságszolgáltatás! Kabai Márton, Várad mellett, nagyürögdi kálvinista lelkész, pénzt vett fel kölcsön két töröktől, azután eltűnt, anélkül, hogy a kölcsönt visszafizette volna. Ekkor Dervis Mahumed váradi basa maga elé idézte Nógrády Mátyás superintendenst, Zoványi János bihari esperest és Csékei Miklós tordai lelkészt és mindaddig zaklatta őket, míg a bírsággal együtt 370 birodalmi tallért ki nem csikart tőlük.[11]) De nem volt oly gaztett, mit pénzen vagy az izlámra térés árán meg ne lehetett volna váltani.

Ha keresztény ember fejére tette, akár tréfából is, a török turbánját, nem maradt más, mint a halál vagy az izlám. Arra a kérdésre, pedig gyakran kérdezték, hogy igaz-e a próféta tanítása?, akár igenlő, akár tagadó volt a felelet, szintén nem maradt más választás. Ha egy nő csak egy almát is elfogadott, már a töröké kellett legyen.

Általában a nép ruházata, beszéde nagyon megváltozott, erkölcsi érzéke rohamosan gyengült.

A zöld vagy világoskék szinű ruhát letépték az emberek testéről is.

A beszédben, mondhatni, már minden harmadik szó török volt. Erre nézve egy azon korbeli levél mutatványt is közöl.[12]) Várad bástyáinak is, régi, szép magyar neveik helyett, már török neveket adtak.[13])

A leányok szüleiket, az asszonyok férjeiket ok nélkül is oda hagyták s a törökökhöz adták magukat. Szívesen látták őket, valamint a szép fiúgyermekeket is. Ezeket erővel is, kivált a fejadó behajtásakor, elvették szüleiktől. A janicsárok keletkezésének története ismeretes. Várad átadásának pontjai között

[11]) Adalék a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. 1884. Debrecen. 56. l.

[12]) Thúri Pál tolnai tanító levele. Ungarisches Magazin. IV. 481. l.

[13]) Zegein és Kapudan bástyák. Tudományos gyüjtemény. 1836. VII. 44. l.

a 4-ik szintén említi „azon magyar tanulókat, kik a török vallásra tértek" s kikre nézve kiköti, hogy „azért ne bántassanak".

Emlékezhetünk azokra a törvényekre, melyek mindenáron azt akarták, hogy ne legyenek katolikusok e tájon; íme, mármár magyar sem volt!

* * *

Ami *a váradi püspökség újraszervezéséhez* szükségesnek mutatkozott: káptalan és papság, egyházak és lakások, jószág és jövedelem, hívek vagy legalább lakosok — mindez hiányzott s mindezt most Benkovichnak kellett megszereznie. A siker, Isten után, csak tőle, az ő buzgalmától, az ő erélyétől függött. És a sikertől Várad jövője. Püspöke nélkül az egykor virágzó Csanád is jelentéktelen falu maradt. De mint Csanádról áthelyezték a püspökséget Temesvárra, úgy az elpusztult Váradról is egy tolvonással áthelyezhették máshova, például Debrecenbe.

Benkovich Várad bevétele után azonnal Bécsbe sietett, hogy előterjesztéseit megtegye. Első teendőnek tartotta úgy Várad, mint Bihar vármegye benépesítését, mindezelőtt pedig az elmenekült lakosok visszaédesgetését. Még ugyanazon év, 1692 szeptember 8-án meg is jelent egy királyi leirat, mely mindjárt első pontjában a visszatérő lakósokat az adó, közmunka s katonatartás terhei alól két-három évre felmenti s ezenfelül biztosítja, hogy harmincadot és vámot is nem kétszeresen, hanem csak egyszeresen fognak szedni tőlük.[14])

Pár hét mulva, október 13-án egy másik királyi leirat is megjelent, mely Benkovich előterjesztései iránt még bővebb tájékozást nyujt s Várad püspökének akkori helyzetét világítja meg.

A király még 1688 november 9-én kelt rendeletével úgy intézkedett, hogy a római katolikus püspököknek — ott, hol jószágaik nincsenek — évenként a királyi kincstártól 1200 forintot fizessenek, a görög katolikusoknak 600, a plébánosoknak hetenként egy forintot, emellett két személyre élelmet, egy lótartást adjanak.[15]) Ennek alapján az idézett október 13-ki rendelettel utasította ő felsége a budai kamarát, hogy Benkovich püspöknek a már részére utalványozott 1200 forinton felül még-

[14]) A váradi káptalan levéltárában. Közölve Keresztúri: II. 260. l.

[15]) Archiv für. öster. Geschichte. XXXVII/1. (Fiedler cikke: Beträge zur Union der Valachen in Slavonien und Syrmien.

egyszer annyit, papjai s növendékei eltartására pedig szintén 2400 forintot fizessen évenként. Egyúttal a püspök folyamodványát, melyben egyház, iskola és más szükséges épületek számára telket s három puszta falut kér, azon meghagyással küldte le, hogy a kamara közölje azt a váradi parancsnokkal és mérnökökkel s érett megfontolás után, ügyelve kivált a vár erődítési követelményeire, — mondjanak róla véleményt.[16])

Hogy Benkovich „egyház" alatt itt székesegyházat ért, ahhoz nem férhet semmi kétség. Későbbi iratai is, mint meglátjuk, emellett szólanak. Annál feltűnőbb, hogy a székesegyház leendő helyét még távolról sem érinti. Igaz, hogy Szent László székesegyházának már nyomát sem találták, hogy a legvénebb emberek sem tudták már, hogy hol állott; de a műveltebbek, kik csak Rogerius mester énekét olvasták is, amely pedig a XV-ik század óta nyomtatásban közkézen forgott[b]): tisztában voltak hajdani helyével. Benkovich püspök meg éppen annak a rendnek körében nőtt fel, melynek Váradon két ős monostora is állott, s melynek tagjai már remete életüknél fogva jobban megőrizhették a multak szent emlékeit. De az a váradi püspök, aki meg tud elégedni három „puszta" faluval, csoda-e, ha egyéb kívánságaiban sem követelőbb? Különben Benkovichot is megérinthette már korának új szelleme, mely lassan-lassan odahagyatta főurainkkal éppoly mogorva, mint kényelmetlen váraikat s kertek közepén mosolygó kastélyokat építtet velük. Hogy Benkovich sohasem kötötte magát erősen a székesegyház hajdani helyéhez, arról meggyőződni még lesz alkalmunk. Mert a székesegyház helyének kérdése még azután is sokszor fel-felmerül és csak egy félszázad kísérletezései után nyer végső megoldást.

Míg Benkovich Bécsben járt, az egyházépítés Váradon már szőnyegre került és gyors elintézést nyert.

Itt a törökök után három mosché maradt. Egy Olasziban a Kőrös hídjának közelében; másik a város piacának közepén; a harmadik a várban a főkapu mellett. Mind a három leégett, feldúlt állapotban jutott a keresztények birtokába.

Ezeknek utolsója, a várbeli mosché, hajdan keresztény egyház lehetett. Egykorú forrás szerint ugyanis ugyanazon a helyen még a XVIII. század elején falak állottak, melyek egy-

[16]) Váradi kápt. lvt. Keresztúrinál II. 261.

háznak falai voltak, mégpedig a Szentlélek egyházáé![17]) Ez állításnak utóbbi része mindenesetre téves; mert a Szentlélek egyháza, mely a ferencrendűeké volt, nem a várban, hanem a városban állott.[18]) Az állítás első részénél még feltűnik az a körülmény, hogy a jezsuita atyák említett egyháznyomozásaik közben nem akadtak azon falukra. De olyan egyházak is voltak hajdan, melyeknek alakja később, nevezetesen történetünk jelen korában, már egészen szokatlan, sőt ismeretlen volt. Ilyen egyház pedig éppen a kérdéses helyen csakugyan állott egykor. A székesegyház nyugati homlokzata s a vár főkapuja között állt egy toronyalakú, kerek kápolna, mely Szent László király imahelyének hívaték, mivel a hagyomány szerint a szent király imádkozni abban szokott. A kápolnának mind kerek alakja, mind helye, valóban beillik Szent László korába, mikor a kerek idomokkal dolgozó román építészet virágzott s az egyházak mellett külön keresztelőkápolnákat, úgynevezett baptisteriumokat, emelt, milyenek Rómában, Pisában stb., de nálunk is a jáki bazilika nyugati homlokzata előtt maig is láthatók.

Ilyen keresztelőkápolna lehetett eredetileg Szent László kerek kápolnája is, melyhez még hozzáfűzhetők mindazok az emlékek, miket Keresztelő Szent Jánosnak váradi várbeli kápolnájáról,[19]) s utóbb a szolgálatára alapított társaskáptalanról történeti forrásaink megőriztek.[20])

E kerekkápolna, valamint a szintén említett egyházromok történetének teljes és tiszta megvilágítása mindenesetre hasznosabb, sőt kényelmesebb is lenne, mint a végre is bizonytalan találgatás. De ki tehet róla, hogy Várad régi történetének emlékei mindenütt inkább vannak, mint éppen Váradon? És ha a szétszórt, az elmosódott emléktöredékek közül egyre-egyre rábukkanunk: ott hagyjuk-e anélkül, hogy meg se állnánk, el se tűnődnénk felettük?, hogy meg ne kísérelnők, reájuk borulva, kegyeletünk melegével élesztgetni őket: hátha még megszólaltathatnók!

[17]) Topographia Regni Hungariae. 574. l.

[18]) E munka II. 439. l.

[19] [20]) 1397-ben csak de rectore capelle sancti Johannis Baptiste site in Castro Waradiensi van szó (Bullae Bonifacii IX. Monum. Vaticana. Series I. a. Tom. IV. 10.), de később, mikor már társaskáptalan van, mindig mint collegiata ecclesia beati Johannis Baptiste de Castro Waradiensi említtetik. Országos lvt. Neoreg. 1018. 43, — E munka II. 201. l.

Midőn Váradon elhatározták, hogy templomot építenek, sem a moschék, sem az említett egyházromok kijavítására nem gondoltak. Mintha csak azt a szokást akarták volna követni, mellyel a magyarok királyaik, vezéreik sátrának számára az úgynevezett Királyhalmokat említik meg később, II. Rákóczy Ferenc korában is.[21]) Nekieresztették a katonaságot Várad összelőtt s rombadőlt épületeinek s a legénység, ki kosárral, ki talyigán, ki vállain összehordta Olasziban, a Kőrös partján, a falaknak, a fedélnek valót.[22]) És amilyen gyorsan együtt volt az anyag, olyan gyorsan, hamarosan az építés is megtörtént.[c])

Az a két három kőmíves és ács, kiket az idézett összeírás a hangzatos „bécsi" jelzővel említ, remekelhetett rajta. Alkotásuk ma is áll, képben és írásban számtalanszor volt bemutatva. Kegyelettel hajolhatunk meg előtte, mint az őskeresztények durva faragású fakelyhe előtt, de amelyből aranyszívvel áldoztak az Úrnak.

Alig nagyobb, mint azok a betlehemek, miket a falusi fiatalság karácsony szent ünnepén körülhordozni szokott. Egyszerűbb, szegényesebb még csak a kis Jézus szülőháza lehetett.

De lett volna bár a bécsi Szent István-dómnál nagyobb és remekebb: még akkor sem lehetett volna Várad katolikusainak drágább s Isten előtt kedvesebb.

Védszentül a svédek fejedelmi hölgyét: Szent Brigittát nyeré, ami szintén idegen intézkedőkre vall.[23])[d])

* * *

Közel másfél százada volt már, hogy *a váradi püspökség jószágai* idegen kezekre jutottak, de azért a nép még mindig tudta, hogy „papok jószága volt" egykor s konzervatív hajlamainál fogva érezte, hogy egyszer ismét az lesz.

Várad mellett Vásárhely hajdan felerészben püspöki birtok volt. Itt élt 1690-ben Bagaméri Mester András, jobbágyszármazású, jóravaló gazda. Buday István akkori bihari alispán sze-

[21]) Thaly K.: Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez. II. 117. Esztergom megvételéről. 1706.

[22]) Fridrich O.: Historia Ord. Min. S. P. Franc. II. 190.

[23]) A kis egyház szentélye 2^0 hosszú, 3^0 széles, hajója 10^0 hosszú, $3^1/_2{}^0$ széles. A hajón 3—3 ablak, a szentélyen kettő. Kis fatornyában két csengetyű A déli oldal falán, az első és második ablak közötti felirat kétségtelenül későbbi keletkezésű.

rette volna megnemesíteni, de ahhoz a földesúrnak felszabadító levele kellett. Bagaméri jól tudta, hogy ő a váradi püspökök jobbágyainak „terjedéke", s bár a török még Váradon ült, nem habozott alispánjával együtt felfáradni Leleszre, hogy ott Benkovich váradi püspöktől felszabadíttatását kérje.[24]) A kérelem teljesíttetett.

A nép érzéke helyesnek bizonyult.

Lipót császár és király 1693 Nagyboldogasszony napján, az ünnepi szentmise alatt tette azon fogadalmat, hogy „Magyarországon a plébániai egyházakat, melyek a török zsarnokság és az idők viszontagságai következtében elpusztultak, újból fel fogja állítani".[25])

Három hónap mulva, november 24-én kelt levelével a király tudósítá Benkovichot, hogy mindazon jószágokat, mik egykor Bihar vármegyében vagy azon kívül, a Királyi Könyvek mellékelt kivonata szerint, a váradi püspöké és káptalané voltak, — ugyanannak a püspöknek és káptalannak visszaadja és újból adományozza.[26])

Benkovich eddig Váradon, elődeinek több százados birtokán is csak vendég volt. Püspöki jogokat gyakorolhatott, de földesúriakat nem. Várad és körülötte mindaz a vidék, mely a török hódoltságból felszabadult, a háború, a fegyver jogán ismét Szent István koronájára szállt. A váradi várparancsnok s a kincstári igazgató voltak benne az urak, de 1694 március 28-tól kezdve, a vár és környékének kivételével, már a váradi püspök. E napon történt, hogy Sánta Ferenc László, a királyi kincstári birtokok igazgatója, a királyi adomány értelmében Váradolasziban a birtokokat Benkovichnak átadta.[27])

Három puszta falut kért és százháromnál is többet kapott. Igaz, hogy a birtokok most nagyon hasonlítottak a sivatag kőhöz, melyet Jákob pátriárka talált a pusztában, de Benkovich is legalább lehajthatá rája ősz fejét, hogy álmodjék püspöksége jövőjéről szépet és fényeset. Mi lehetett volna szebb még álomnak is, mint vezérszerepet kezdeni és vinni abban a

[24]) Benkovich felszabadító levele a leleszi lvt. Actorum 1690. No 11. Okmánytárban 18. sz.

[25]) Fraknói V.: I. Lipót császár és Marco d' Aviano kapucinus atya levelezése. 1680—1699. (Katholikus Szemle. II. (1888.)

[26]) Keresztúri II. 262—4. A váradi káptalani lvt.

[27]) Országos lvt. Ecclesiastica. 66—9. 1694 jan. 19.

nemes munkában, mely a hazának azt a tiszántúli szép, de árva gyermek sorsára jutott részét nemzetünk büszkeségévé neveli fel.

A birtokok az említett királyi kedvezmények mellett is csak nehezen tudtak megnépesülni. Az emberek még mindig érezték a török hatalom nyomását s nem hittek annak teljes megtörésében. Még 1693-ban, sőt 1695-ben is egy-egy tatár vagy török csoport felnyargalt egész Debrecenig, égetve, rabolva útjában mindenütt.[e]) És ha olykor-olykor egy-egy visszatérő munkáscsalád mutatkozott, mielőtt szülőföldjét elérhette volna, a közbeeső uradalmak mindenütt arra törekedtek, hogy ottmaraszszák, előbb ígéretekkel, s ha az nem használt, erőszakkal. Benkovich ellen is ment fel panasz egész a királyig, hogy emberei a Halmágy, Gyula, Arad stb. vidékéről elmenekült s most visszatérő jobbágyokat elfogják s ötszáz forint váltságon alul tovább nem eresztik.[28]) Megfizethetetlen ára lett a munkáskéznek.

De még a birtoknak száma, neve s jogcíme körül is nagy zavar és tájékozatlanság uralkodott. A királyi adománylevél mellé csatolt kivonat csak azon birtokok sorozatát közölte, melyet a Királyi Könyvekben talált, ezek pedig maguk sem teljesek. Olyan adókönyvek, amilyenek Bihar vármegyéről az 1552—1555. évekből vannak,[29]) nem minden vármegyéről maradtak fenn. Ezt a hiányt a kincstári s hiteleshelyi levéltárakból még pótolni lehetett, de csak részben; a teljes kiegészítést a magánlevéltárak féltékenyen őrzött ajtaja nem engedte meg. Így történt, hogy a Bihar vármegyén kívül eső birtokok közül az erdélyiek s a Szatmár, Szabolcs, Zaránd vármegyeiek mind odamaradtak, a pesti és borsodvármegyeieket pedig csak részben lehetett visszaszerezni.

De a királyi kivonatban megjelölt birtokokat sem lehetett mind és könnyen elfoglalni. Maguk a királyi ügyészek körmönfont okoskodásaikkal nem egy birtok ellen indítottak keresetet; Váradvelence, Volf, Szálka miatt még évtizedek mulva is perlekedtek.[30]) Sok birtokban, az erdélyi fejedelmek adományozása révén, idegenek ültek. Volt olyan is, mint például Hegyközpályi, melyet maga a király téves bemondás következtében, hogy

[28]) Országos lvt. Cancell. 44.
[29]) E munka II. 245. l.
[30]) Országos lvt. Ecclesiast. 16. 28.

t. i. Zólyomi-birtok, adományozott el.[31]) Mások ismét zálogban voltak, mégpedig többnyire hatalmas családoknál. Így jutott egy vagy más címen Aszaló a gróf Forgáchok, Püspökladány Rákóczy Ferenc és gróf Aspremontné, Báránd Deák Pál, Tiszafüred Rácz Péter és Heflány János kezére. Csáky Zsigmond beregi főispánnál is voltak némely birtokok.[32])

Még hozzáférhetetlenebbek voltak a városok. Várad vidékén az erdélyi fejedelmek korában alig volt már jóravaló falu, mely több-kevesebb városi szabadalmat ne nyert volna. Az úgynevezett hajdúvárosok pedig, melyek akkor Szalontától kezdve a Hortobágyig sűrűn következtek egymásra, fegyveres szolgálataik címén valóságos nemesi jogokat élveztek.

Benkovich ugyan nem sokat adott mindezen szabadalmakra, kivált a hajdúkéra. Emiatt mindjárt főispáni beiktatása után panasz is ment ellene Bécsbe; de azóta sok minden megváltozott. Apafy meghalt, Erdély különállása megszűnt, a török hatalom is megtört. Maga a királyi udvar, mely 1688-ban még Benkovichot figyelmeztette, hogy az említett szabadalmakat tartsa tiszteletben, 1692-ben és a következő évben ismét kijelenté, hogy a hajdúk fegyveres szolgálata megszűnt s hogy nem lesznek ugyan közönséges jobbágyok, de fizetnek tizedet s utóbb földbért is.[33]) Csakhogy a váradi püspökségnek régi jogaiba visszaállítását könnyű volt elrendelni, de annál nehezebb foganatosítani.

A bécsi udvar korán belátta, hogy a birtokviszonyok rendezése úgy a török hódoltságból felszabadult, mint az erdélyi részekben nagy munkába fog kerülni. E munkára tehát Bécsben külön bizottságot szervezett, királyi rendelettel meghagyván, hogy bár a visszafoglalt részek fegyverjogon egyedül a koronát illetik, mindamellett bárkinek bárminemű jogigényei lennének, azokat a bizottság előtt 1690 szeptember 1-től a jövő év március 1-ig érvényesítheti.[34])

Ez a bizottság nem más, mint a történetünkben annyiszor emlegetett „Neoaquistica commissio", mely azután munkálkodását egy félszázad alatt sem volt képes befejezni. Ítéleteinél

[31]) Orsz. lvt. Ecclesiast. 70. 11.
[32]) Orsz. lvt. Cancell. 45. 5. 572.
[33]) Kereszturi: Descript. II. 260, 262. l.
[34]) Kismartoni hercegi főlevéltár. Rep. 31. A. 58.

döntő hatással bírt az oklevelek mentő záradéka.[35]) Tudniillik, ha valamely jószágra két adományos jelentkezett s a későbbi adományosnak habár királyi oklevelében ott volt a „Salvo iure alieno" (mások jogának sérelme nélkül) kifejezés, a régebbi adományos pedig igazolni tudta birtokjogát: rendesen ez utóbbi vitte el a jószágot.

A váradi püspökség birtokügyei is e bizottság előtt fordultak meg. Benkovich püspök nem győzi eléggé dícsérni Barlogh Istvánnak, előbbi jószágigazgatójának, utóbb királyi táblai bírónak ügyességét, szorgalmát és erélyét, melyet úgy a püspöki, mint a káptalani birtokok kifürkészésében s védelmében tanusított. Hálából azért az olaszii kis egyház mellett, tehát a főhelyen, egy rombadőlt házat ajándékozott is neki, melyet Barlogh felépített, de akkor sem kaphatott belé más lakókat, csak német katonákat.[36])

Különben Benkovich maga is szívesen tett, fáradt, áldozott a birtokokért. Aszalónak kiváltása kiváltképpen érdekelte. A kiváltás nehézségeinek leküzdésében, mint láttuk, Pázmány Péter is közbenjárt s már-már dűlőre vitte az ügyet. A kiváltás akkor mégsem sikerült s a következő félszázad alatt nem is volt többé róla szó. Benkovich most szerencsésebb volt. Gróf Forgách Simon borsodi főispán felvette a zálogösszeget, tízezer magyar forintot, s kibocsátá kezeiből Aszalót.[37]) Kevésbbé volt szerencsés Benkovich báró Szirmay Istvánnal, ki Aszalónak tartozékát: a zemplénmegyei Ond határán két szőlőt (Hegyfark és Barátszőlő) s némi birtokrészeket a gróf Forgáchoktól már előbb megszerzett. Négy évig perlekedett Benkovich Szirmayval s végre is kénytelen volt egyezségre lépni oly móddal, hogy az ondi birtok maradjon Szirmaynál, ki viszont Tályán ad Benkovichnak egy szőlőt; de ha idővel Benkovich vagy a váradi káptalan az ondi birtoklás igazolására bizonyítékokat találnának, a pert megújíthatják.[38])

Aszaló visszaszerzésével Benkovich nagyon meg volt elégedve. Szerette ezt a helyet. Ifjúkori emlékeihez közelebb volt. Minden évben felkereste néhány napra, néha hétre is. Ilyenkor tiszteletére s biztonságára a tokaji őrségből díszőrséget hoztak.

[35]) Bpesti egyet. kvt. kézir. Pray-gyüjt. LX. 71.
[36]) Leleszi lvt. 1699. Protocoll. 109. fol. 71.
[37]) 1694 jún. 28. Leleszi lvt. Actor. 1694. 4. Másolat.
[38]) Országos lvt. Cancell. 41. — Kir. kk. III. 272.

Ilyenkor az egyszerű falusi lak megtelt vídám arcokkal. Régi rendtársai a szomszéd diósgyőri, sajóládi, ujhelyi klastromokból meg-meglátogatták. A helybeli scholamester iskolai ünnepet rendezett tiszteletére, amiért öt forintot, akkor gazdag ajándékot kapott. Majd a saját ültetésű szőlőjének első termése is felkerült asztalára. Azelőtt Szikszón vettek bort számára, hordóját 24 forintért. 1698-ban már négy hordó bora termett, a kilencedből pedig 14 hordó jött be. A jószág haszna kezdett mutatkozni: 1697-ben már 996 frt. 54 dr. volt a tiszta bevétel.[39])

Ugyanakkor hallunk először a váradi püspöki javak jövedelmeiről is. Váradi tiszttartója, Böjty Mihály, 1697-ben 3717 forintot adott be, a következő évben már 8759 forintot, de amelynek több, mint kétharmada (6364 forint) malmok s korcsmák jövedelmeiből folyt be.[40])

Járult-e ehhez valamivel Szent Lászlónak fürdője is?, nincs kimutatva. Csak az bizonyos, hogy Benkovich 1696 nyarán megkezdette ezen kies és hasznos gyógyhelynek felépítését.[41])

* * *

Száz éve múlt, hogy a száműzött *váradi káptalan* utolsó tagja, Derecskei Török János lehunyta szemeit (1581). Az első váradi kanonok, kivel egy század mulva, 1680-ban, ismét találkozunk, Paurfeindt a Schönhorn János Menyhért.

Született francia, 1677-ben mint a jezsuita rend tagja, lőcsei plébános volt. Itt ismerkedett meg Luzenszky Joákim szepesi prépositással és váradi püspökkel, ki őt 1680-ban a rend kötelékéből kivette, felkamatejóci plébánossá, a 24 szepesi város esperesévé s váradi kanonokká nevezte ki. Pár évvel utóbb főesperes, majd szepesi kanonok is lesz, de azért megmarad tovább is plébániáján.[42]) Benkovich tudott róla s midőn elérkezettnek látta idejét, hogy a váradi káptalan *újraalakításához* kezdjen, akár azért, mert tiszteletben akarta tartani püspökelődje intézkedését, akár mert Paurfeindtben értékesíthető erőt nyerni remélt: őt terjesztette fel a nagyprépostságra. A királyi kinevezést meg is nyerte, mégpedig azzal a kedvezménnyel, hogy ha Isten segítségével sikerül visszahódítani Váradot s prépostságá-

[30]) Leleszi lvt. Actor. 1696. 1.

[40]) U. o. Protocoll 108. fol. 140. b. Actor. 1698. 5.

[41]) Bihar vármegye lvt. Protoc. I. 263. l.

[42]) Cista Decanalis Capituli Scepus. — Matrica Baptisatorum Parochiae Montis S. Georgii I. pag. 138, 156, 161, 165.

nak birtokába juthat: szepesi kanonokságát még akkor is megtarthatja.[43]) A kanonokságot megtartotta, a prépostságra nem jött el, le sem mondott róla évekig. A kéz tehát, mely arra volt hivatva, hogy mindjárt Benkovich után vegyen részt a váradi püspökség rendezésében, béna maradt.

Annál hívebb embere volt Benkovichnak Farkas István. Egyetlen papja, ki főpásztori első gondjai s fáradalmaiban osztozott vele. Kétségkívül ugyanaz, kivel 1687-ben mint a leleszi hiteles hely egyik bizonyságával találkozunk először. Barilovich Lajos pálosrendű prior Farkast rendtársának nevezi,[44]) így rendtársa volt Benkovichnak is, ki őt már Leleszen magához vette. Mikor pedig elfoglalja váradi püspökségét, Farkast magával hozza s ide köti: hogy távollétében is legyen megbízható embere. Már 1694-ben kinevezte őt váradi olvasókanonoknak s püspöki helynökének. Ezentúl Benkovich bármerre jár, Farkashoz fordul, az ő szemeivel lát, általa intézkedik, vele levelez rövid, velős magyar nyelven.[45]) Négy évig egyedül Farkas István képviselte a váradi káptalant,[46]) mert Paurfeindt prépost ezután sem jelentkezett. Az egyházi s birtokügyek rendezésénél mindenesetre elkelt volna több munkáskéz is; de a megélhetés feltételei akkor oly szűkek voltak, hogy még évek mulva is a kanonokok egy kis házba szorulnak és alig tudnak ruházkodni is.

A kanonokok számának szaporítása azonban hova-tovább elkerülhetetlenebb lett. Az egész Tiszántúl egyetlen hiteleshely sem volt. Ez intézményt pedig jogszolgáltatásunk akkori szervezetében nem pótolta semmi más. Újra fel kellett azt állítani a régi jogon, a régi alapokon. 1697-ben meg is jelent egy királyi leirat, mely a váradi káptalannak régi hiteleshelyi pecsétjogát megújította s visszaadta.[47])

Ehhez járult egy másik fontos körülmény. Paurfeindt eltávozott Magyarországból,[48]) s váradi préposti széke végre betölthető volt.

Bakó János foglalta el, kit Trencsényi Ferenc kincstári

[43]) 1690 jan. 4. Orsz. lvt. Collat. eccl. 63. l.

[44]) Váradi püspöki lvt. Index prot. exhib, 1791—1800. 30. l.

[45]) Keresztúri Descript. II. 264, 269.

[46]) Fuxhoffer—Czinár: Monasteriologia. I. 280—1.

[47]) Bihar vm. lvt. 1697.

[48]) Szepesi kápt. lvt. Catastrum defunctorum praepositorum et canonicorum cath. eccl. S. Martini de Scepus. 9. l.

tiszt 1698 május 2-án ünnepélyesen be is iktatott a prépostságba.[49])

Ugyanazon évben Benkovich püspök is még két kanonokot nevezett ki: Meiners Kázmért és Püspöky József Ádámot.

Az *új váradi káptalan ekkor alakult meg* a következő négy taggal:

Bakó János prépost,
Farkas István olvasó-,
Meiners Kázmér éneklő-,
Püspöki József Ádám dékán-kanonok.[50])

Ezt a négy férfiút szemelte ki arra az isteni gondviselés, hogy eltakarítsa a romokat s megkezdve az újraalkotás művét, folytassa egyháza s hazája szolgálatában azt a nemes munkát, melyet szentemlékű elődei kezéből 1557-ben, majd 1566-ban az erőszak kicsikart.

Az utóbbi három élemedett, törődött férfiú ki is dől korán; de Bakó János még fiatal, amellett csupa erő és akarat: túléli a következendő válságos időket s elseje lesz azon társainak, kik a nemzeti művelődéshez majdan jelentékeny tényezővel járulnak.

Lakásaikról csupán annyit tudunk, hogy Farkas István háza a kőrösparti kis egyház közelében állott[51]) s így e tájon kellett állniok a többi kanonokok házainak is, mint ahol különben is úgy a püspök, mint a szerzetesrendek lakásai csoportosultak.

Amint elhelyezkedtek, haladéktalanul megkezdték káptalani üléseiket. Ezek egyikében mindjárt a pecsétekről gondoskodtak. Két pecsétnyomót metszettek: egyet a hiteleshelyi, másikat a káptalani magán-ügyekhez.

A hiteleshelyi pecsét alakja tojásdad, mezejében Szűz Mária ülőhelyzetben, balra fordulva, jobbjában országalmát, baltérdén balkarjával a kis Jézust tartja. Körirata:

† *Sigillum Capituli Varadiensis.*[52])

A káptalani magánpecsét kisebb és kerekalakú, mezejében Szent László király áll, jobbjában csatabárd, baljában országalma. A körirat:

[49]) Acta Capituli Varad. I. 191. l.

[50]) Acta Capituli Varad. I. 7. l.

[51]) Leleszi lvt. Protocoll. 109. fol. 71. 1699.

[52]) Kismartoni hercegi főlevt. Rep. 33. A. 8. 113. 4. — Rajza: Magyar Tört. Tár II. (1856.) a pecséttáblában 58. sz. ábra.

† *Sanctus Ladislaus Rex Hungariae.*[53])

Első tekintetre szembeötlik, hogy mind a két pecsétnek úgy alakja, mint beosztása egészen hasonló a káptalan középkori pecsétjei közül a hiteleshelyi kisebb és a magánügyi pecséthez.[54]) E hasonlóság korántsem a puszta véletlen szüleménye. A káptalan régi levéltára s birtokviszonyainak felderítése végett már e korban folyton folytak a levéltári kutatások; elégszer akadtak eközben a váradi káptalan középkori kiadványaira, eleget láthatták a régi pecséteket. Ezeknek utánzása, megújítása most szándékosan történt.

Egy másik (1699 szept. 3-ki) ülésben ismét azt határozta el a káptalan, hogy a pecsétek s iratok számára egy ládát szerez, melynek egyik kulcsa az egyik, másik kulcsa meg egy másik kanonoknál álljon.[55])

Érdekesebb ügyet tárgyalt a káptalan hat héttel korábban, július 28-án. Kevéssel azelőtt kapta meg a szepesi káptalannak átiratát, melyben ez jelenté, hogy gróf Csáky István országbírónak parancsára[56]) felkutatta levéltárát a váradi káptalannak birtokviszonyaira vonatkozóan.[?]) s amiket talált, azoknak hiteles másolatát ezennel megküldi. Mindössze két darabot küldött. Egyik az 1618-ki nagykárolyi traktának ismeretes végzése, a másik sokkal fontosabb s nem egyéb, mint a váradi káptalan legrégibb statutumainak kilenc egész fejezete. Címe: A váradi káptalan konstitúciójának s jövedelmeinek leltára,[57]) a Bakó prépostánál kevésbbé éles szemnek is feltünhetett s hatást tett a káptalan tagjaira. Új statútumok szerzéséről kezdtek gondolkodni, mint írják: „a jó rend behozatala s fenntartása végett a szolgálatban",[58]) s még azon ülésükből az egri káptalanhoz fordultak, hogy küldené meg saját statútumait. Ezek a következő augusztusban meg is érkeztek, s a káptalan Benkovich beleegyezésével „örömest" elfogadta azokat.[59])

[53]) Orsz. lvt. Ecclesiastica. 70. 11.

[54]) E munka II. 29–30.

[55]) Acta Capituli Varad. I. 9. l. — 1700-tól a hiteleshelyi működésnek sok nyoma van. Gróf Csákyak lőcsei lvt. Transsumt. III. 8. IV. 12. XV. 3. stb.

[56]) Kelt Lőcsén 1699 máj. 27-én.

[57]) Váradi kápt. lvt. dd. XXII. 23.

[58]) Acta Capituli aug. 26-i ülés jkv. és gróf Csákyak szepesmindszenti lvt. VIII. 54.

[59]) Acta Capituli aug. 26-i ülés jkv.

Eközben királyi levél érkezett, mely a birtokosokat birtokaik jogcímének igazolása végett Bécsbe idézte meg.[60]) A káptalan november 15-i ülésében fejét, de különben is legifjabb tagját, Bakó prépostot, ki még pazmanita korából jól ismerte Bécset, küldte a nagy útra. Rábízta iratait,[61]) s azokon kívül még egy kötelességet. Ki kellett jelentenie a prímás előtt, hogy a váradi káptalan hálás akar lenni azért a sok fáradságáért és költségéért, amibe főpásztorának, Benkovichnak a káptalani jószágok visszaszerzése került: ennélfogva a káptalan átengedi neki élete fogytáig minden tizedét s tizednegyedi illetőségét, azt kötvén ki csupán, hogy Benkovich ne feledkezzék el új székesegyház építéséről, amiben a káptalan is segítségére lesz.[62])

* * *

Benkovich püspök 1699-ben kijelenté, hogy a leleszi prépostságról le fog mondani,[63]) s a következő év elején át is adta azt Schöllingen Ferencnek s általa a premontrei rendnek.[64]) Kétségtelen jele ez annak, hogy már akkor a váradi püspökség jövedelmei biztosították megélhetését s lakásának is kellett lennie Váradon.

Csakugyan 1699-ben látjuk először, hogy Benkovich „váradi udvarházából" keltezi levelét.[65]) Egyszerű földszinti épület volt ez, inkább gazdatiszti laknak szánva; egyelőre azonban Benkovichnak is meg kellett vele elégednie. Nagyobb, tekintélyesebb építkezésre még hely se volt.

Mikoron Szent László idejében Várad keletkezett, székesegyházában azonnal központot nyert, mely körül a vár, a város csoportosulhatott. A székesegyház kerítése: a vár még megvolt, de annak tényleges ura, a katonai hatalom inkább arra törekedett, hogy a várost is eltávolítsa magától. Benkovichnak kérvénye pedig, melyet még 1692-ben az új egyház, iskola stb. helyének kijelölése iránt benyujtott, még hét év mulva sem nyert elintézést. Újabban már egy emlékiratot is nyujtott be ez ügyben. Minthogy — mondja ott — Várad városa s a váradi

[60]) Bihar vm. jkv. I. 377.
[61]) U. o. 10. l.
[62]) Keresztúri II. 280. l.
[63]) Orsz. lvt. Ecclesiastica 66. 29.
[64]) U. o. 67. 154. — Pray G.: Hierarchia. I. 37. l.
[65]) Keresztúri II. 97. l.

egyház, melyben Szent László és Zsigmond császár hamvai nyugodtak, teljesen elpusztult: engedtessék meg, hogy ez egyházat a régi helyén építhesse fel vagy pedig a váron kívül jelöltessék ki hely úgy a város, mint az egyház felépítésére.[66]) Ez emlékiratot is még csak 1699 április 6-án küldi át a magyar királyi kancellária az udvari hadügyi tanácshoz.

Ezalatt Váradon a megtelepítések bár lassan, de folyton tartottak. Egy püspökség keletkezése a munkásvilágon kívül is széles körben gyakorol vonzóerőt. A kormány által nyujtott kedvezmények is kecsegtetők voltak. De a megtelepedés helyének kiválasztásában nem volt más irányadó, mint a város egyetlen templomának kis fatornya. Magának Benkovichnak szemei is azon akadtak meg.

A kőrösparti kis egyház csupán szükségleti épület volt. Helyének kiválasztásánál csak az a szempont döntött, hogy Olaszinak mégis csak volt valamennyi háza s lakosa, és hogy ez a városrész a vár ostromakor is még a legbátorságosabb volt. Hogy a kezdetleges, kis alkotmány szerzetesrendnek, sőt Várad püspökének és káptalanának évtizedekig székesegyházul szolgáljon: azt ugyan meg nem álmodta volna ekkor senki. De Várad szerencsétlenségének napjai még a XVII-ik századdal sem értek véget, s a viszonyok mostohaságán a legjobb szándék, a legnemesebb akarat is megtört.

A ferencrendűek itt voltak már az 1692-i ostrom alatt s a vár bevétele után sem távoztak el. A „barátok", mint népünk őket igen jellemzően nevezi, hű barátjai lettek Várad árva keresztényeinek, de még azoknak a kereszteletleneknek is, kik a törökök kivonulása után ittmaradtak. Nem kellett még gyöngyösi levéltárukat sem felkutatni, tudták rendjük hagyományaiból, hogy Váradon, a város közepén tekintélyes klastromuk állott egykor. Kétségkívül felkeresték most e klastrom hajdani helyét s legörömestebb maradtak volna annak közelében, de Várad egyetlen egyházát Olasziban építették fel: amellett telepedtek meg ők is.

Várad megvételének híre feleleventette a jezsuita atyák körében is a Báthoryak s régi rendtársaik: a Szántók, Lelősiek, Ladók stb. vallási küzdelmeinek emlékeit. És ez emlékek visszavonzották őket is. Mi természetesebb, minthogy ők meg egyenesen régi egyházuk, Szent Egyed, helyére mentek, ez pedig a

[66]) Archeológiai Ért. XIII. (1879) 29—30. l.

kőrösparti kis egyházzal egy utcában állt, alig száz lépésre tőle.

Mikor pedig Benkovich három-négy papjával Váradon megjelent,[67]) ő is a templom közelségét kereste, s annál szívesebben telepedett meg amellett, mert éppen Olasziban, az ő püspöki birtokán emelkedett. A kőrösparti kis egyháznak átellenében, a mai püspöki tisztilak telkén, állapodott meg s itt építette azt a házat, melyet ő püspöki kúriának nevez, de amely még 1700-ban sem volt egészen befejezve.[68])

A Báthoryak, Vitézek, Fráter Györgyök és annyi fényes nevű váradi püspök utódja ily szerény helyen vonta meg magát, de ez a hely mégis püspöki székhely volt, honnét Istenbe vetett bizalommal kezdette meg ez egyházmegye és Várad új szervezésének nagy munkáját.

Figyelmét először is a jezsuita atyákra fordította. Ezek kezében volt a jövő: az új nemzedék nevelése. Hatezer forintnyi alapítványt tett a rend javára oly kikötéssel, hogy a rend ez alapítvány kamataiból mindig tartson Váradon két rendtagot az ifjúság nevelése végett.[69]) És ezzel Várad iskoláinak első alapjait vetette meg. Ugyanakkor folyamodott a prímáshoz is, hogy azon hatalmánál fogva, melyet a királytól az üresedésben levő egyházi javak rendezésére nyert, — a néhai váradvelencei apácák birtokait ruházná át a jezsuitákra, mit a prímás teljesített is.[70]) Végül Benkovich mint főpásztor és földesúr, ünnepies alakú levelet adott ki, mellyel a jezsuita atyákat váradi régi helyükön visszaállítja s klastromuk telkének és tartozékainak birtokában megerősíti.[71]) Ugyanekkor Békés vármegye rendei is elhatározták, hogy a jezsuita atyáknak rendházuk és kápolnájuk építéséhez segítséggel járulnak.[72])

Hasonló levelet adott a ferencrendű szerzeteseknek is, kiket — úgymond a levélben — kiváló szeretettel ölel magához, midőn őket Váradon Isten szolgálatára s a hívek üdvének mun-

[67]) Gróf Csákyak szepesmindszenti lvt. VII. 289.

[68]) Bihar vármegye száz szekeres napszámot rendel a ház építésére. Bihar vm. lvt. 1700 jkv.

[69]) 1699 dec. 2. Bécs. Keresztúri II. 271.

[70]) Szeben, Apácasomogy és Velencén a kúria 8 és fél portával. Orsz. lvt. Jesuit. 70. 26. — E munka II. 487.

[71]) Orsz. lvt. Jesuit. 70. 24.

[72]) Bihar vármegye lvt. 1702—3. évi végzések.

kálására visszaállítja és megerősíti, utódjainak pártfogásába is lelkesen ajánlja.[73])

Így a kőrösparti kis egyházat s a püspöki székhelyet a katolicizmus két testőrének: a jezsuita s a Ferenc-rendnek egy-egy állomása fogta közre.

De a káptalan tagjainak lakásai sem lehettek innen távol, bár csak egynek, Farkas István olvasó-kanonoknak házhelyéről van tudósításunk, mely a ferencrendűek szomszédságában állott.[74])

Majd Benkovich Váradról kifelé, az egyházmegyére fordította gondjait.

A magyar egyháztörténelemnek még mindig egyik megfejthetetlen talánya az úgynevezett meszesentúli püspöki helynökség keletkezése. A Partium-ot: Kraszna és Közép-Szolnok vármegyét foglalta magában, természetes és politikai határok egyaránt elválasztották Erdélytől. E két vármegye ugyanis csak az 1570-i békekötés révén jutott Erdélynek, de egyházilag mindig az erdélyi püspökség közelében tűnik elő. Sőt Közép-Szolnok vármegye két főhelye: Tasnád és Zilah az erdélyi püspöknek uradalmához is tartozott.[g])

Benkovich a két vármegyének visszacsatolását megkísérelte. Javaslatára gróf Szentiványi Lászlót kinevezték krasznavármegyei főispánná, kit Benkovich személyesen be is iktatott, s aki a tisztújítást meg is tartotta. De az erdélyi kormányszék Szentiványit nem akarta főispánul elismerni, tiltakozott, felírt s Benkovichra is keményen ráírt.[75]) Szerencsésebb volt Benkovich egyházi tekintetben. A két vármegyét egyszerűen bekebelezte a váradi püspökségbe. Ennek nem szegült ellen senki. Püspök akkor Erdélyben nem volt, s a két plébános, kik Kraszna vármegyében elszigetelve, magukra hagyatva éltek, örömest csatlakoztak Váradhoz.

E plébánosok egyike Szilágysomlyón,[h]) másika a közelében, Kárásztelken[i]) lakott. Amott a Báthoryak ősi fészkében, a nemrég elhalt Báthory Zsófiának erős katolikus érzülete, Kárásztelken, az ősi váradi káptalani birtokon pedig a helynek elszigeteltsége s népének szívóssága tartotta fenn a régi hitet. Vagy inkább Istennek különös kegyelme, mely nem engedte,

[73]) 1701 aug. 1. Várad. Okmánytárban 19. sz.

[74]) Egy későbbi feljegyzés a ferencesek rendházát az oláh fiúnövelde és a püspöki magtár közé helyezi. Bihar vm. lvt. Collectio historia. 1721—1780. 16. l.

[75]) Benkovich 1700 júl. 3-án az erdélyi kormányszékhez küldött válaszának fogalmazványa a váradi püspöki lvt.-ban. Okmánytár. 20. sz.

hogy a szent királyok hitvallása e tájakon gyökerestől kivesszen s a vallási hagyományok szálai megszakadjanak.

Ezekhez harmadikul Benkovich állított fel egy plébániát. Belényes már a középkorban mint a váradi püspökség székvárosa említtetik. Szép, s ami akkor csak monostoros helyeken fordult elő, ikertornyú egyháza volt, melynek romjai ott boronganak ma is a város temetőjének magaslatán. A Fekete-Kőrös festői völgyén központja volt mindig egy tekintélyes uradalomnak,[75]) mely a váradi püspököt uralta, s melyhez a szomszéd arany, ezüst és vasbányák is tartoztak[76]). E város szintén megváltoztatta atyáitól örökölt hitét s elvesztvén a váradi püspökség védő kezeit, önerejéből nem volt képes fenntartani nagyobb és több, mint egyszerű plébániai egyházát. Így jutott az végpusztulásra.

Benkovich itt Belényesen állította fel egyházmegyéje harmadik lelkészségét. A püspöki s káptalani gazdatisztek és néhány bevándorolt idegenen kívül, amilyen a lengyel eredetű belényesi képíró, Mediczky László volt,[77]) az egész vidéken nem lehetett ugyan több katolikust látni, de annál számosabb volt a protestáns s a görögkeleti vallású. Ez utóbbiak egyesítése a római katolikusokkal éppen akkor folyt javában, Hevenesy Gábor és Baranyay Pál jezsuita atyák Erdélyben százezrekkel fogadtatták el már az egyesülést. Benkovich is bízott az egyesülés jövőjében. Akkor még a vallást nem tartották egyszersmind nemzetiségnek. Már 1694-ben írta Leleszről Farkas István kanonoknak: „Az oláh papságot protegálja kegyelmed, paraszti dologra ne űzettessenek".[78]) Emellett látjuk, hogy még az ő korában is voltak olyan községek Biharban, melyeknek oláh lakosai bevették a kálvinista vallást s évtizedekig meg is tartották.[79]) A katolikus vallás az ő miséjével, szentjeivel, gyónásával stb. közelebb áll a görög keletihez: miért ne remélhette volna tehát, hogy ezt még könnyebben bevehetik, mint a protestánst? Kivált miután számtalanon voltak oly katolikus magyarok, kik régi papjaikat elvesztvén, éppen a fentebbi okból mentek át a görögkeleti egyházba.[80])

[76]) E munka III. 348. l.

[77]) Századok 1869. 745. l.

[78]) Keresztúri II. 265. l.

[79]) A biharmegyei kálvinista oláh papokról: Adalék a tiszántúli egyházkerület tört.-hez. 27. 52.

[80]) Ferencrendűek kolozsvári levéltára.

De plébánosainak jövőjét biztosítani akarta. Huszonegyezer forintot tett le, hogy annak kamataiból — mint alapító levelében mondja — minden plébánosa évenként hatvan forintot nyerjen. Ha pedig a plébánosok helyzete idővel annyira javulna, hogy már saját erejükből is megélhetnek: akkor a kamatok papnövendékek kiképzésére fordíttassanak; vagy ha ismét az történnék, hogy a váradi püspökségnek meg kellene szűnnie: akkor vándorlelkészek tartassanak az egyházmegyében.[81]) Az alapítvány értékére nézve meg kell jegyeznünk, hogy akkor egy köböl rozs ára egy forint volt, ma pedig ötször annyi.

Íme: három plébános, négy kanonok, két rendház, öt-hat szerzetes s pár száz katolikus lélek: ennyiből állt Benkovichnak összes püspöksége. Igaz, hogy a régi váradi püspököknek több káptalanjuk volt, mint neki kanonokja, több klastromuk csak Váradon is, mint neki szerzetese s több száz plébániája, mint neki plébánosa; de ezért a szerény eredmény láttára is nemkevésbbé dagadhatott az örömtől Benkovich szíve, mint akár Vitéz Jánosé, midőn művészeti kincsekkel teljes székesegyházán, fényes egyházi testületein s híveinek ezrein végigtekinthetett.

Különben is tisztelet, bizalom vette körül, maga a király nagy kitüntetéssel emlékezett meg róla.

1697 szeptember 2-án kelt oklevelében megelégedését nyilvánította tízévi főispáni működése felett s ugyanakkor őt és utódjait a váradi püspöki széken Bihar megye örökös főispáni méltóságára emelte. Ezzel visszanyerte püspökségének ezt a szép előjogát is, melyhez Hunyadi Mátyás királynak s püspökelődjei egész sorának emléke fűződött.

A következő év tavaszán, 1698 április 28-án Bihar vármegyének Váradon tartott közgyűlésében kihirdették az adománylevelet s Várad püspökét az örökös főispáni méltóságba ünnepiesen beiktatták.[82])

Midőn pedig Békés vármegye 130 évi szünetelés után visszaállíttatott, de új főispánja Bécsből nem jöhetett le: ez Benkovichoz fordult, hogy a főispánságba őt, mint távollevőt iktassa be s a vármegyei tisztikart is választassa meg.[83])[k])

[81]) Leleszi lvt. Prot. 109. fol. 55. — Keresztúri II. 274.

[82]) Keresztúri II. 265.

[83]) A főispán 1699 dec. 12-i levelének másolata a váradi püspöki levéltárban.

Eközben a tiszántúli vidék egyik főrangú családja, a báró Károlyiak körében egy rendkívüli esemény nagy izgalmat okozott. Mindenki úgy tudta, hogy báró Károlyi Sándornak, a későbbi szatmári béke megkötőjének, testvérbátyja, István, a zentai ütközetben (1686) elesett s a csatatéren a többi halottakkal együtt el is hantoltatott. Tíz év mulva azonban megjelent egy fiatal ember, ki Károlyi Istvánnak mondá magát, s a zentai hőshöz csakugyan megszólalásig hasonlított. Hosszas távollétét török fogsággal igazolta. Károlyi Sándor még gyermekéveiben elszakadván Istvántól, nem ismerte ugyan meg a jelentkezőben testvérbátyját, de mert mások megismerték: elfogadta testvérének az idegent. Sőt személyesen jelent meg vele a váradi káptalan előtt, hogy ott családi jogainak biztosításáról intézkedjék. Utóbb azonban sok olyant kellett tapasztalnia, ami gyanút keltett, s később meggyőződéssé érlelte a gyanút, hogy az új testvér: csaló. A király elé vitte tehát az ügyet s a király az éppoly kényes, mint fontos családi ügyben vizsgáló biztosul Benkovichot nevezte ki, alája rendelvén bizottságot. A bizottság tagjai voltak: báró Sennyey István és Krucsay Márton, szabolcsi alispán, jegyzője pedig Csala Sándor. Benkovich főispáni titkára.[84]) Sok tanu kihallgatása után — a Benkovichra jellemző óvatos tartózkodással szövegezett — jelentésük így szólt: „a tanuk vallomásaiból s az érdeklettnek meg nem jelenéséből tökéletes világosságban állani véljük, hogy ő nem Károlyi István, hanem annak nevét csak bitorolja". A következő évben (1699) Erdély havasai között, hová a bizottság elől menekült, el is halt.[84])

Legelső családunk egyetlen férfi sarja, Rákóczy Ferenc is maga kereste fel bizalmával Benkovich püspököt. 1701 tavaszán, pár héttel elfogatása előtt, háromezer forintot kért tőle kölcsön, s mikor Rákóczy a kért összeget megkapta, zálogba tette tályai (Zemplén) Borkút nevű szőlőjét, egyszersmind Benkovichnak szintén tályai házát minden földesúri teher alól felszabadította.[86]) E ház, úgylátszik, a fentebb említett ondi részbirtokért cserébe adott, Szirmay-féle szőlők tartozéka volt.

Majd megtörtént vele az a tisztesség is, amely Várad püs-

[84]) Bihar vármegye jegyzőkv. I. 462. 474.

[85]) Századok 1873. 185. (Waltherr I.: Az Ál-Károlyi.)

[86]) Rákóczy zálogleve kelt Munkácson 1701 március 27. Váradi káptalani levéltár: aaa. XIX.

pökét már régen nem érhette: Szentiványi Márton, a fáradhatatlan író, utolsó magyar munkájának egyik részét Benkovich püspöknek ajánlotta.[87]) Mindenesetre jele ez Benkovich tudományszeretetének, de anyagi helyzete javulásának is.

Az író után jött a festő s elkészíté Benkovichnak olajfestményű mellképét. Várad püspökeinek enemű képei között ez az első, mely egykorú s hiteles. Egészséges arcú, szikár férfiút mutat hajadonfővel, ősz haj, bajusz és szakállal. Vállain mucetum és karing, nyakában láncon püspöki kereszt. Arcán akarat és szívósság, de a figyelem s az eszély oly kifejezése is, mely a legjobb diplomaták arcára emlékeztet. Kár, hogy semmisem árulja el: Bécsben készült-e az arckép vagy pedig azon Mediczkynek műve, kiről fentebb volt szó.

Az 1699-ik év eseményekben gazdag volt Benkovichra nézve. Erre az évre esik egy új alkotásának megkezdése is, mely főpásztori működésének koronája lett volna.

Új székesegyház építéséhez fogott. A várbeli építkezésre vagy nem kapott engedelmet vagy nem győzte azt bevárni: az építést püspöki lakának udvarán kezdte meg.

A káptalan azonban, átengedett tizedei révén is beleszólása lévén a dologba, kifogást tett az épületnek úgy helye, mint méretei ellen. Kicsinyelte s a jezsuiták és ferencesek között mintegy odaszorítva látta. Kifogásait ünnepies tiltakozás alakjában is kifejezte az egri káptalan előtt.[88])

Erre Benkovich az épület tervrajzát felküldte Bécsbe Hevenesy Gábor jezsuita atyának, hogy azt szakkörökkel közölje. Új terv készült.[89]) S 1702 tavaszán Koch János bécsi építőmester lejött Váradra s Benkovichcsal a szerződést máj. 1-én megkötötte.

Eszerint az egyház hajójának hossza 12, szélessége 7 öl lett volna; a szentély 5 öl 2 láb hosszú, 4 öl széles; az ikertornyok falainak magassága 10 öl. Minden anyagot a püspök állít elő: az építész csak hibátlan munkát ad, melyért a munkavezető díjain kívül, hétezer forintot kap. Az egyháznak a harmadik nyáron késznek kell lennie.[90])

[87]) Magyar könyvszemle VIII. (1883.) 273. l. — Szabó K.: Régi Magy. Knyvt. I. 655. l.

[88]) Keresztúri II. 280.

[89]) Bakó prépost levele 1714 aug. 4-én Váradról gróf Csáky Imre érsekhez. Szepesmindszenti levéltár VII, 54.

[90]) Keresztúri II. 282. l.

Az építést haladéktalanul megkezdték. Őszre már annyira haladtak, hogy a falak két öl magasan kiemelkedtek a földből,[91]) Október 2-án még Benkovich püspök 750 forintot fizetett ki Koch építésznek.[92])

Ez azonban utolsó nyoma működésének. Nagy beteg lett Október 26-án már a szava is elállt s két napra rá, esti öt-hat óra között, kanonokjai s papjai imái közben csendesen kimúlt.

Végrendelete nem maradt,[93]) de még életében megtette intézkedéseit.

Tizennégyezer forintot, mely a felajánlott káptalani tizedekből folyt be, félretéve tartott a székesegyház épületére. Ezt Farkas István kanonok azonnal át is vette.[94])

A közte s a váradi káptalan között fenforgott birtokkérdésekben már évek előtt megkötötte az egyezséget. Eszerint Hegyközújlak és Aszaló a püspök halála után átmentek a káptalan birtokába, de ez utóbbiért a káptalan tartozik lefizetni a tízezer forint váltságösszeget. Erről pedig úgy intézkedett, hogy hatezer forintot kapjon belőle a pálosrend két növendék tanítására Rómában, négyezer forint meg maradjon a váradi káptalannál alapítványul évenként négy misére.[95]) Régi szerzetestársai, a pálosok iránt más alkalommal is kimutatta bőkezűségét, amiért a rend évkönyvei kegyelettel adóznak emlékének.[96])

A váradi káptalan november 3-ki ülésében Bakó János prépostot káptalani helynökké választotta s ugyanőt bízta meg azzal is, hogy az elhúnyt főpásztor koporsóját Sároraljaújhelybe kísérje el.[97]) A megboldogult ugyanis egykori rendtársa, a vértanu Csepelényi György mellett kívánt nyugodni.

Bihar vármegye szintén gondoskodott róla, hogy örökös főispánjának a végtisztességet illően megadja. A koporsó kíséretére az alispán, Sánta Ferenc vezetése alatt a vármegye tisztviselőiből küldöttséget s a nemességből harminc lovas díször-

[91]) Még 1722-ben is ilyen magas volt. Gróf Forgách Pál levele Csáky Imre bíbornokhoz. Szepesmindszenti lvt. VII. 170.

[92]) Keresztúri II. 284. l.

[93]) Acta Capituli Varad. I. 27. l.

[94]) U. o.

[95]) Leleszi orsz. lvt. Protocol. 106. fol. 195—6.

[96]) Acta Paulinorum. II. 360 l. Bpesti egyet. kvt. kézir.

[97]) Acta Capituli Varad. I. 28. l.

séget rendelt, a költségek fedezésére pedig ezer forintot szavazott meg.

A temetés gyászünnepének legmegindítóbb részét Zöley Pál beszéde képezte, mely Benkovich emlékét bevitte az irodalom történetébe is.[98])

De az újhelyi régi pálos egyházban nincs semmi jel, nincs egy betű, mely rája emlékeztetne.

Benhovich halála már abba a korba esik, mikor az a régi szokás, mely a halottak sírja fölé szép, sokszor művészi emléket állított, — már hanyatlóban, sőt kiveszőben volt. Hanyatlani kezdett ezután a kegyelet érzelme, a történeti érzék, az ízlés, a művészet is.

* * *

a) A régi székesegyházat „elfelejtették egészen, mert Bethlen Gábor nemcsak földig lebontá, hanem annak helyére, hihetőleg annak legszebb köveiből, fejedelmi palotát épített. Ezért van az, hogy Váradnak térképein is a régi székesegyház helyére ez van írva: Wohnung des Bassa, azaz, hogy a török foglalás korában a váradi basa a Bethlen Gábor által a székesegyház helyén épített palotában lakott" — írja Bunyitay „A váradi ős székesegyház" c. dolgozatában. Nagyvárad. 1880.

b) Rogerius Carmen miserabile c. műve 1488-ban jelent meg Thuróczy krónikájában.

c) Thallóczy Lajos: A váradi Szent László-templom restaurációja 1699-ben. Arch. Ért. 1897.

d) A templomot jelenleg a görögkatolikus ruthének használják.

e) 1693-ban egy tatár sereg október kezdetén Belgrádtól előnyomult a Gyulát ostromló császári sereg utánpótlási területének elpusztítására. Október harmadik hetében teljesen fel is dúlta Debrecen, Karcag és Újfalu vidékét. (Karácsonyi János: Békés m. tört. I. 273.)

f) Hogy a birtokviszonyokban minő zavar, bizonytalanság volt, arra jellemző a békési birtokok egy részének megszerzése. I. Lipót rendelete alapján 1700 nyarán Püspöky József dékán-kanonoknak a káptalan részére átadatott Békésen négy és fél telek, Szeghalmon hét és fél telek, valamint az egész Kékes-puszta Gyula mellett. Két év alatt azonban kiderült, hogy tévedés történt. A németszövegű térképről tévesen a közben pusztafaluvá lett bihari Begécs helyett a Bigesch-nek írt Békést, a Nagykereki melletti Kékes-puszta helyett a

[98]) Kinyomatta Bártfán 1702. Egyetlen ismeretes példánya a nagyenyedi minoritarendűek könyvtárában volt, de az 1882-i budapesti könyvkiállítás alkalmával ez is eltévedt. — L. Szabó K.: Régi Magy. Ktár. I. 648.

Gyula melletti Kékesi-pusztát olvasták és adták a káptalannak. (Karácsonyi J.: id. m. I. 416—417.)

g) Bunyitay itt utalt a meszesentúli vikáriusok névsorára, azonban ez a kéziratból hiányzik. Megtalálható a millennaris schematismusban. (376. l.) 1300-tól 1556-ig 37 vikáriust sorol fel. — Tudvalevően a nagykiterjedésű erdélyi egyházmegye püspökének nagyon sokáig két vikáriusa volt: az egyik mindig a gyulafehérvári, a másik pedig többnyire a tasnádi (régebben néha az ugocsai) vikárius. Ez utóbbit nevezték meszesentúli vikáriusnak, tasnádi püspöki helynöknek. Csiki István erdélyi püspöknek kényszerű elmenekülése, illetőleg a veszprémi püspökségre való áthelyezése (1618) után Erdély rendjei a katolikus hívek lelki vezetését a vikáriusokra korlátozták, akik nem egyszer csak protestáns superintendensi megerősítéssel adhatták ki rendeleteiket.

h) Szathmáry János, ferencrendű szerzetes 1697-ig, Mosonyi Péter 1702-ig.

i) Kupáss Péter világi licentiatus (keresztelő katecheta) 1694-től, László Pál 1706-ig.

j) 139.657 hold, mely 1775-ben az akkor szervezett nagyváradi görög katolikus püspökségnek adatott.

k) I. Lipót 1699 december 2-án nevezte ki Békés vármegye főispánjává Löwenburg János udvari kamarai tanácsost. A megbízás alapján Benkovich 1700 március 29-én tartotta meg Békés vármegyének főispáni beiktató, és helyreállító gyűlését — Nagyváradon. Löwenburg képviseletében Benkovich jószágigazgatója, Barlogh István tette le az esküt. Benkovich az első tisztikart nem választotta, hanem egyszerűen kinevezte Olasz Mihályt alispánnak, Lajos Mihályt jegyzőnek, Orbán Jánost szolgabírónak. (Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. 312. l.)

Csáky bibornok 1719-i képe.

II.

GRÓF CSÁKY IMRE

(1702—1732)

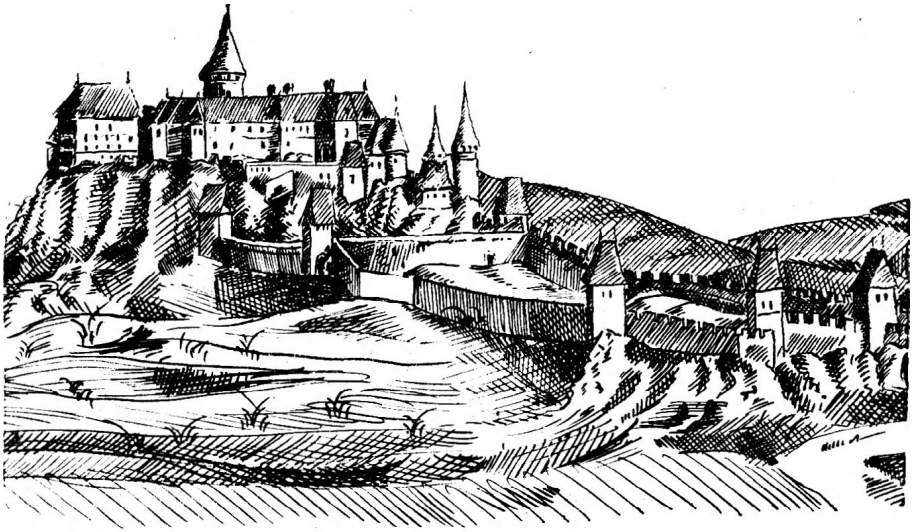

Szepesvár rekonstruált képe.

A TÖRTÉNETI [a]) nevezetességű Branyiszkó-hegy nyugati oldalán, magas sziklatetőn emelkedik Szepesvára. Ma már csak festői rom,[1]) hajdan jelentékeny erősség, mely a Bethlenfalvi Thurzók kihaltával, 1638-ban a gróf Csáky-nemzetség birtokába jutott. Új birtokosaival megújult régi fénye és szülőháza lett ismét oly férfiaknak, kiket legjobbjai közt említ nemzetünk.

[1]) 1780-ban tűzvész pusztította el.

Soraiba tartozik gróf Csáky Imre.

Magas állása, állami s közjogi életünk átalakításában vitt szerepe egyaránt érdekessé teszik. Még vonzóbb azáltal, hogy bár pályáját jóval a szatmári béke után fejezi be, mégis szokásai s udvartartása által, a régi Magyarországhoz tartozik. Mondhatni, középkori főpapjainknak utolsó alakja.

Atyja, István, előbb beregi főispán,[b]) majd tárnok,[c]) végre országbíró.[d]) Értett a kardforgatáshoz is. Háromszor nősült s a három nő huszonöt[e]) gyermekkel ajándékozta meg. Második nejét, Melith Klárát 1671 november 14-én vezette oltárhoz, de nem minden akadály nélkül. Az ifjú hölgy sógorasszonya[f]) volt s amellett protestáns.

Szepesvára átellenében egy másik magaslaton a szepesi prépostság, most püspökség ősi egyháza emelkedik. A prépost és Szepesvár ura már társadalmi állásuknál fogva is egymásra valának utalva. István gróf s az akkori szepesi prépost, Lovasberényi Bársony György, ki egyszersmind kinevezett váradi püspök volt, bizalmas lábon álltak egymással. A prépost kieszközölte István gróf házasságához a pápai felmentvényt; a gróf pedig, midőn a következő 1672 október 28-án fia született, annak keresztanyjául a prépost édesanyját hívta meg.

A keresztelés november 9-én abban a kápolnában történt, mely a fellegvár udvarán ma már romokban áll, de a csúcsíves építészet egyik szép alkotása volt. A gyermek Imre nevet nyert,[2]) s a keresztelő püspök-prépost aligha álmodá, hogy a kisded, kire áldását adta, egykor utódja lesz.

A várkápolna csakhamar újabb és ritkább ünnepély tanuja lőn. Az ifjú Csákyné anyai boldogságában még szorosabban simul férjéhez: áttért férje s gyermekének vallására,[3]) kis fiát pedig a konvertiták lelkesedésével az oltár szolgálatára, Istennek ajánlotta fel.

* * *

Szepesvára közelében, Kassán a XVII-ik század közepén nevezetes főiskola keletkezett, mely a katolikusok vallási s tu-

[2]) Mindezen családi események a férjnek, gróf Csáky Istvánnak sajátkezű feljegyzéseiből merítvék. A Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára; Zöldkönyv 18. l.

[3]) „1673 . . . Nagyboldogasszony napján gyónt és communicált meg elsőben az én kedves házastársam . . . Hála Istennek". Zöldkönyv. i. h.

dományos érdekeit volt hivatva előmozdítani, éppen úgy, mint a szomszéd sárospataki a protestánsokéit. Kisdy Benedek egri püspök, ki, mióta Eger török kézre került, Jászóra, majd Kassára vonult káptalanával együtt, — alapította az iskolát s melléje papnevelő-intézetet is csatolt.

Ez iskola s intézet növendékei 1682 augusztus 5-én ama korban nem éppen szokatlan, de mégis ritka jelenetnek valának tanui. Csáky Imre, az ország bírájának fia, fényes név, nagy vagyon, főispánságok, várak örököse az említett intézetben pap lett. Csendes, ájtatos kispap, milyen a szelíd, szófogadó gyermekekből szokott válni, kiket öntudatuk első ébredésétől kezdve azzal a gondolattal nevelnek, hogy pap lesz belőlük. Lipót király a Csáky-ház barátjainak előterjesztésére Csáky Imrét egyházi pályájának küszöbén apáttá nevezte ki,[4]) s a fentjelzett ritka jelenet abból állt, hogy a tíz éves Csáky mellén aranykereszttel s ujján főpapi gyűrűvel lépett leendő társai közé.

Régi családaink mindig örömmel látták gyermekeiket az egyházi pályán. Nem csupán vallásosságból, hanem mert ott gyermekeik testi-lelki sorsát inkább biztosítva látták. Sok gyermek lételében pedig az egyházi pálya még kívánatosabb volt. Az ősi birtok nem daraboltaték fel annyira, mert az egyháziak rendesen lemondtak osztályrészükről, sőt, ha pályájukon szerencsével haladtak, még növelték családjuk fényét és gazdagságát. Ezért történeti emlékeink, mint a Margit-legenda is, nagyszámmal tüntetik fel legelső családaink sarjait az egyházi pályán. Csáky Imre családjában kívüle még testvéröccse, Miklós is a papi pályára lépett s hazánk prímása lett; nővérei közül pedig négyen vették fel az apácafátyolt.

Csákynak kassai tanulása hat évig (1682—1688) tartott. Ezalatt nevelője, Páter Kecskeméty szívében atyai gyöngédséget keltett maga iránt s az egyszerű szerzetes akkor is szerető gondossággal kísérte egykori növendékét, midőn már messze repült szárnyai alól.[5])

Püspökét meg éppen meghódítá.

E püspök már nem Bársony György volt, hanem utódja,

4) A kinevező oklevél kelt Bécsben márc. 21. 1682. Eredeti, papír. A gróf Csáky-nemzetség lőcsei levéltára: 177. l.

5) Szepesmindszenti levéltár: VII. 1.

a „jólelkű" Fenesy György, aki, mint a gyermektelen éltes emberek rendszerint, szintén nagy hajlammal bírt arra, hogy a más gyermekét felkarolja s boldogulását áldozatokkal is elősegítse.

Fenesy püspök 1688-ban a 16 éves Csákyt a bécsi egyetemre küldé s mint az egyházi rend tagját, a Pázmány Péter alapította növeldébe vétette föl. Csáky öt évig volt az intézet tagja. Ez idő alatt úgy atyja, István gróf, mint Fenesy püspök a távolból is éber figyelemmel őrködnek felette. Gyakran küldik hozzája megbízottaikat s leveleiket, telve gyöngédséggel, szeretettel s olykor értékes mellékletekkel.[6])

Még be sem fejezte Csáky bécsi tanulását, midőn Fenesy már előkészítette útját, hogy a hittudományi tanulmányok folytatása végett Rómába mehessen. Gondoskodott utitársáról is, hogy „Páter Sennyey László urammal tegye meg a nagy utat.[7]) De mielőtt oly nagy messzeségre bocsátotta, meg akarta magának s az atyának szerezni azt az örömet, hogy gyönyörködhessenek a férfiúvá serdült gyermekben. Csáky ekkor 21-ik évében járt. Tudósítá tehát, hogy jöjjön Kassára, mert „magának tartja az subdiakonátusságra való ordinációját".[8]) Hogy kedves meglepetést is készít számára, arról hallgatott.

Csáky mint a bölcsészet tudora érkezett Kassára, hol 1693 aug. 16-án történt meg ordinációja a jezsuiták egyházában. Ez az éppen olyan szép, mint szilárd renaissance-stílű épület fejedelmi bőkezűségnek köszöni lételét. Egy bánatos anya és özvegy: Báthory Zsófia építtette azt fogadalomból, hogy egyetlen fiát, I. Rákóczy Ferencet, a Wesselényi-összeesküvés gyászos következményeitől megmentse.

Csákynak subdiakónussá szenteltetésénél atyja, István gróf, akkor Felső-Magyarország kapitánya is jelen volt.[9]) A szertartás végeztével következett a meglepetés. Fenesy püspök nagy pecsétes levelet kézbesített az új diakónusnak, mely egri kanonokká való kineveztetését tartalmazta.[10])

[6]) Gróf Csáky István 28 darab levele fiához, Imréhez. Lőcsei nemzetségi levéltár: 179. l.

[7]) Fenesy Gy. levele. Szepesmindszenti levéltár: VII. 2.

[8]) Fenesy Gy. idézett levele.

[9]) Diarium collegii Cassoviensis Soc. Jesu. Budapesti egyetemi könyvtár: G. 151.

[10]) Kelt „in ipso festo B. M. V. ad Nives" 1693. Eredeti, papír. Lőcsei levéltár: 177. 2.

Csáky Imre disputációja.

A következő őszön Csáky már Rómában volt,[11]) s az örök város az ő lelkére sem téveszté el hatását. A tudományok mellett a művészetek is utat találtak szívéhez.

Midőn hittudorrá avattatott, értekezése közrebocsátásánál nem elégedett meg a szokott egyszerű címlappal. Ehelyett művészi kivitelű címképet adott, mely főhelyén XII. Ince pápát, kinek a mű ajánlva volt, tüntette fel két koronás alak: I. Lipót s fia, a már megkoronázott I. József között. Mellettük nyolc kisebb kép azon győzelmes csatákat mutatta, melyek hazánk felszabadulását eredményezték a török járom alól.[12])

Midőn pedig közeledett az idő, hogy az örök várost elhagyja, mintegy búcsúzóul s szintén a szentséges Atyának ajánlva, egy kis melodrámát adott ki, melynek tárgya ismét Magyarország, a rabláncaiból szabaduló haza. Szövege kis negyedrétben 14 lapra terjed, versekben van írva, s valószínű, hogy, mint az ajánlólevél, Csákynak munkája. A gördülékeny, rímes sorokat Róma egyik karnagya, Octavio József által zenére tétette s hazánk fájdalom-, majd örömkiáltásának így készített utat a hallgatóság szívéhez.[13])

Fenesy püspök örömmel látta Csákynak római sikereit és szívesen segíté nemes törekvéseiben. „Ami tanulása continuatiójára kívántatik — írja egyik levelében — abból ki nem veszem magamat".[14]) És szavainak őszinteségét jelentékeny összegek küldésével igazolta. Emellett éleszti munkakedvét, biztatja, vigasztalja, olykor szívét is feltárja előtte; így 1695-ben megsúgja ama reményét, „hogy elnyeri a kalocsai érsekséget".[15])

Más oldalról Csáky gyengeségei sem kerülték el figyelmét. Hajlamát a bő költekezésre korán észrevette; római lakásának már elején figyelmezteti is, „hogy bőven nem kell borsolni",[16]) két év mulva pedig, midőn ismét 800 forintot küld aranyban, megjegyzi, hogy „az sok költségeknek legyen vége".[17])

Utolsó levelét 1695 május 11-én írja Rómába, midőn felszólítja Csákyt a hazatérésre s utitársról is gondoskodik, hogy

[11]) Szerencsés megérkezését november 6-án jelenti Fenesynek. Szepesmindszenti levéltár: VII. 1.

[12]) Csak leírásból ismerjük. Gánóczy: Episcopi Varadiensis. II. 374. l.

[13]) Megjelent Rómában 1695. Egy példánya a bécsi volt udvari könyvtárban: S. A. 33. C. 76.

[14]—[18]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 1.

„Zichy úrfival jöjjön vissza".[18]) E Zichy, Pál lehetett, a későbbi scutari püspök s esztergomi kanonok.

Csáky követte főpásztorának hívó szavát. Mondják, hogy midőn az örökvárostól búcsút vett, a bíbornokok egyike eme szavakkal bocsátotta el: most mint tanulót láttunk; nemsokára látni fogunk, mint bíbornokot.[19])

* * *

Csáky Imre, midőn 1695 nyarán hazájába visszatért, közeledett élete huszonharmadik évéhez. Fenesy püspök valószínűleg azért is sürgette hazatérését, hogy áldozópappá is ő szentelhesse fel. Hol s mikor történt a felszentelés? adataink hézagossága miatt meg nem mondhatjuk; csak annyi bizonyos, hogy Csáky 1696 május 1-én már plébános.

E korban az egri káptalan némely tagjai az egyházmegye jelesebb helyein: Kassán, Sátoraljaújhelyben, Miskolcon, Ungváron stb. mint plébánosok szoktak működni, Fenesy, hogy Csákynak a lelkészkedés gyakorlatára is alkalmat adjon, de távol se legyen tőle: őt a megye legfényesebb plébániájára, Kassára nevezte ki.[20])

És ő felsége a király ezúttal ismét megemlékezett róla: a Miskolc-melléki tapolcai valóságos apátságot adományozta számára.[21])

Csáky, ereje tudatában, munkakedvvel lépett új pályájára. A kassai dóm anyakönyveinek számos helye tanuskodik lelkészi tevékenységéről. Testvéröccse, Tamás házasságát is ő áldotta meg, miről ősz püspöke, Fenesy rokonszenvesen jegyzi meg, hogy „szép és ritka Isten áldása".[22])

Eközben úgy Kassán, mint apátságában, Tapolcán az Isten házáról sem feledkezett el. A remek kassai dóm csak néhány év előtt került vissza a protestánsoktól a katolikusok birtokába sok fogyatkozással, nevezetesen a mellékoltároknak nagy hiányával. Csáky az északi oldalhajó legnyugatibb kápolnájában oltárt emeltetett nemzetsége címerével, melyről a kápolna el is neveztetett Csáky-kápolnának. Tapolcán szintén megkezdte

[19]) Gánóczy: Episcopi Varadienses. II. 374. l.
[20]) A kassai Szent Erzsébet-egyház anyakönyve.
[21]) A királyi levél kelt 1696 június 2. Királyi Könyvek. III. 218. l.
[22]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 1.

a rombadőlt egyház felépítését s evégből Mecenzéfről munkásokat, Késmárkról kőfaragókat hozatott oda.[23])

Így csendes munkásság közt telt el három év (1696—98); a következő három annál nyugtalanítóbb eseményekkel lepte meg.

1699 március 5-én második atyját, Fenesy püspököt elragadta a halál; december 4-én pedig édesatyját vesztette el. Eközben megvált a kassai plébániától is.

Mint a vármegyék ügyeinek rendezésére alakított bizottságnak tagja, Bécsbe költözött, hol ő felsége novii címzetes püspökké s királyi tanácsossá nevezte ki.[24])

1701-ben a magyar királyi kancelláriánál nyert alkalmazást,[25])[g]) 1702-ben esztergomi kanonok lett,[26]) s még ugyanazon év december 10-én váradi püspök s bihari örökös főispán.[27])

* * *

Csáky váradi püspökké neveztetett, s ekkor még csak harminc éves volt, de negyven lett, mikorra püspöki székét elfoglalhatta.

A királyi kincstár a beiktatást s ezáltal az egyházi birtokok kiadását szerette húzni-halasztani. Így tett legközelebb Báró Nesslrotth Vilmos székesfehérvári prépposttal és most Csákyval.[28]) A következő 1703-ik évnek már fele is elmúlt s még csak annyi történt, hogy Csáky főispánsága Bihar megye gyűlésén kihirdettetett és elfogadtatott; ő maga pedig Bécsben aug. 5-én püspökké felszenteltetett.[29])

Ezalatt váratlan események jöttek közbe. Május első napjaiban kitört a Rákóczy-forradalom s éppen a tiszai részeken.

Ha Csáky mindjárt a vész első hírére megjelenik Váradon, ha az ellenfelek közé állva, csendesíteni törekszik a szenvedélyeket: talán ő is megmentheti székvárosát, mint Egert ősz

[23]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 4.

[24]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 4.

[25]) Bécsi áll. levéltár: Hung. 1723. Card. Csáky.

[26]) Kolonics L. adománylevele Bécsből 1702. aug. 8. Szepesmindszenti levéltár: VI. 2.

[27]) A királyi adománylevél kelt Bécsben 1702. dec. 10. Eredeti, hártya. Lőcsei levéltár: 177. 6.

[28]) Magy. orsz. levéltár: Cancell. Concept. Exped. 1703. 84. és 1715 júl. 26. sz. — Keresztúri: Descript. epp. et capit. Varad. II. 284. l.

[29]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 36. — Lőcsei: 177. 6.

püspöke, Telekessy István, kit a város kapujánál az érkező fejedelem, Rákóczy, kezét megcsókolva üdvözölt.

De Rákóczytól a főpapok és főurak nagyrésze idegenkedett. A bécsi, bécsújhelyi, pozsonyi, eperjesi véres napokra még élénken emlékeztek. Maga a köznemesség is csak az első sikerek kivívása után fogott fegyvert.

Csáky Imre főpap és főúr volt. Idegen földön nyerte magasabb neveltetését s a bécsi udvarnak lekötelezve érezte magát. Emellett nemzetsége köréből nem hiányoztak oly hagyományok, melyek őt a Rákóczy-név s az Erdélyből jövő mozgalmak iránt idegenkedésre hangolták. „Szépatyámat — írja egy későbbi levelében — Bocskay, nagyatyámat Rákóczy György, atyámat Tököly mindenéből kifosztotta".[30])

Várad tehát hiába várta új főpásztorát. Helyette 1703 augusztus 6-ra virradóra Bercsényi Miklós jelent meg kurucaival.

A váradi vár a császáriak kezében volt. Parancsnoka gróf Fels Colonna Ferenc tábornok. Őrségének legjelentékenyebb részét két ezred, mint akkor nevezték, rác katonaság képezte Kis Balázs ezredes alatt.

E rác katonaság, helyesebben felkelő martalóc sereg, Fels parancsára 1703 júliusának végével a kurucokat Diószegnél meglepte és szétszórta. Ezt a kölcsönt jött most visszaadni Bercsényi.

Augusztus 6-nak hajnalán Várad külvárosát, Olaszit ő is meglepte, rác lakosait, köztük Kis Balázst, kardra hányatta s a várost felégette.[31])

Benkovich Ágoston váradi püspök, midőn a törökök kiűzése után elfoglalhatta székhelyét, éppen a külvárosban telepedett le. Itt, a mai Széchenyi-utcán építette fel a kis székesegyházat, a saját, a kanonokjai s a ferencrendűek lakhelyét. Ezek most mind pusztulásra jutottak s amit hirtelenében a várba nem vihettek, „kuruczok osztozkodtak vele".[32])

A következő évek megsemmisítették a város többi részét is. Kezdetét vette a várnak körülzárása, mely évekig tartott s

[30]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 36.

[31]) Biharmegyei rég. s tört. közlemények. 1875. évf. 2. l.

[32]) Fridrich O.: Hist. ord. Minor. II. 190. l. — Szepesmindszenti levéltár: VII. 289.

mely alatt, amit a kurucok megkíméltek, elpusztították a német-rác hadak.

Eközben Csáky Imre s testvérbátyja, Zsigmond eleinte Bécsbe menekültek, míg testvéreik közül Tamás a császáriak, Mihály pedig a Rákóczyak táborában küzdöttek, — testvér testvér ellen.

Rákóczy kormánya a távollevők jószágait lefoglalá, ezek között Csáky Imrének is úgy családi, mint egyházi birtokait.[33])

Jövedelem nélkül lévén, kölcsönökhöz folyamodtak s ekkor kezdődött a kölcsönösszegek ama sorozata, mely a következő évek alatt hosszúra felszaporodott.[34])[h])

1703 végén[i]) vagy a következő év elején gróf Erdődy Sándor vasmegyei vépi birtokán találtak menedéket, kötelezvén magukat, hogy amit ők, cselédjeik s lovaik elfogyasztanak, becsárát egy év alatt megtérítik. Cselédségük húsz személyből állt, tizenkét lóval.[35])[j]) 1705 június 7-én már Zágrábban vannak,[36]) ősszel pedig Varasdon. Itt kapták gróf Fels váradi parancsnok tudósítását, hogy a püspökség szőlőjét beszüretelte, de csekély eredménnyel, mert a kurucok éjjel a szőlőkre törtek s a váradi hajdúk is sokat elvesztegettek benne.[37])[k]) 1708 táján Pozsonyban vonták meg magukat s itt vették gróf Pálffy Miklós amaz ajánlatát, hogy mennének Stomfára vagy, mivel az „gyarló lakás, javallanám, Malaczkára menne kegyelmetek".[38])

Bujdosásaik közben már hitelük is fogyatékán volt; mint később Csáky Imre írja, kölcsönpénzt sem tudtak többé találni.[39]) Nyomasztó helyzetük végre a bécsi udvar figyelmét is felkelté. gróf Esterházy Imre zágrábi püspök kötelezte magát, hogy az 1710. évre 1500, s azontúl a harc lecsendesültéig 1200 forintot fizetend Csáky Imrének s Zsigmondnak; a király pedig biztosítá Est-rházyt, hogy ezen kiadásait betudatja amaz összegekbe, melyekkel a végvárak fentartásához járulni tartozik.[40]) De még 1709 őszén a király, „hogy régi és fényes családjok szégyenére ne legyenek kénytelenek sanyarogni": jobb időkig évi 2000 frtot utalványoz számukra és Sándor László mosonmegyei csúni

[33]) Magy. orsz. levéltár: Canc. Concept. Exped. 1714. év. nov. 12. 24. sz.

[34]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 139.

[35]—[39]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 139. — VII. 8. — VII. 10. — VII. 222 és 132.

[40]) Szepesmindszenti levéltár! VII. 23.

részbirtokának haszonélvezetét is átengedte.[41]) Eleonora királyné szintén gondoskodott róluk.[42])

Hontalanságuk éveiben annál sóvárgóbb szemekkel néztek hazájuk felé. Figyelemmel kísérték a hadi eseményeket s az annyiszor megkísérlett békealkudozásokat. Nemcsak jövőjük s anyagi érdekeik forogtak kockán: rokonaik, testvéreik vére hullott, és vérzett Magyarország is!

Midőn a pozsonyi országgyűlés 1708 tavaszán megnyílt, résztvett abban Csáky Imre is és ő tolmácsolta a király előtt a rendek ama kérelmét, hogy a felkelőkhöz követeket küldhessenek. Csáky Imre melegen felkarolta a béke ügyét s hogy buzgalmában messzebbre ment, mint azt némely körök szerették: igazolja egy kis levél, mely Bécsből jött s melyben gyengéd rokoni kéz figyelmezteti, hogy gyanakodnak rája.[43])

Különben akkor, kivált a végzetes trencséni csata után, Bécsben már tisztában voltak a forradalom sorsával. Elérkezettnek látták az időt, hogy önbizalmuknak előre is jelét adják a hűtlenek lesujtása s a hívek kitüntetése által. A sort az egyháziakon kezdték.

Tizenegy főpapot, kik az ónodi detronizációt aláírták, köztük első helyen Telekessy István egri püspököt s Bakó János váradi prépostot minden méltóságuk- s javadalmuktól megfosztották.[44]) Csáky Imrét pedig 1710 június 1-én egyszerre pozsonyi préposttá, kalocsai érsekké s bácsi főispánná s még ugyanaz nap az egri püspökség adminisztrátorává s Heves és Külső-Szolnok megyék főispánjává nevezték ki.[45])

Egy év mulva, 1711 május 1-én a majthényi mezők nagy eseménye igazolta előrelátásukat.

* * *

Csákynak új kineveztetései úgy itthon, mint Bécsben s Rómában nagy kiadásokkal jártak s a száműzetése idejéből származó adósságokat még növelték. Gondot adott még téli ruhájának beszerzése is.[46])

[41]—[42]) Lőcsei levéltár: 177. 8. és 13.

[43]) Gróf Strattmann Eleonora levele 1708 május 30. Szepesmindszenti levéltár: VII. 77.

[44]) Magyar Történelmi Tár: XIII. (1867) 232. l.

[45]) Királyi könyvek. IV. 27—8. és 32—4. II. — Lőcsei levéltár I 177. 11. és 12.

[46]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57.

Pénzügyeinek javulását leginkább az egri püspökségből remélheté, melynek birtokait a forradalom megkímélte s azok jövedelmének fele Csákyt illette volna, mint adminisztrátort. Sietett is, hogy a püspökségbe beiktassa magát; de Telekessy tiltakozott s az érvek annyi hatalmával védte ügyét úgy Csáky, mint a bécsi kormány ellen, hogy hozzáférhetetlen lőn. Bírta is a püspökséget haláláig (1715).[47])

A kalocsai érsekség még a törökvilágban annyira elpusztult, hogy az egykorú tudósítás szerint inkább csak puszta címnek illett be. Ez okból nyerte Csáky a pozsonyi prépostságot, de csak öt évre, míg Kalocsán felépítkezik.[48])

Hogy a váradi püspökségtől megválik, az benne foglaltaték már érseki kinevezésében,[49]) de Csáky nem így gondolkozott. Neki nagy terhei valának. Elhatározta tehát, hogy megtartja a váradi püspökséget is, s mint aki célja elérésében teljesen biztos, úgy intézkedett.

Tiszttartója, Bucsy Mihály már a szatmári béke előtt Váradon van, honnét sűrűn tudósítja Csákyt. Hírei szomorúak.

Szent László hajdan fényes városa inkább szegényes falu. Ami a régi városból még fenmaradt, az a vár közvetlen közelében állt, s most e maradékra is kimondá a hadügyi tanács a halálos ítéletet. A várvédelemnek maga körül nagyobb s teljesen szabad térre volt szüksége, hogy az ellenség a vár közelében ne találhasson fedezetet. E szabad tér Váradon ötszáz lépés szélesre szabatott; ami azon belül esett, pusztulnia kellett. Katonai szigorral kiadaték a parancsolat, hogy aki 1714 tavaszáig ki nem költözködik, háza „nyakában vonattatik bizonyosan".[50]) A kizavart lakosok: „rác, görög, török s más egyéb gyülevész . . . népből álló purgerség"[51]) a vártól nyugat felé, ötszáz lépés távolságra nyert új lakhelyet. Így keletkezék a régi város (Péntekhely) romjai felett a mai Nagypiac s ettől nyugatra a mai „Újváros".[52])

A város, mondhatni, akkor alakul meg ismét, mint hatszáz év előtt Szent László idejében. Még 1720-ban is csak 216

[47]) Magyar Sion. II. 208. l.
[48]) Katona, St.: Hist. Colocensis eccl. II. 155. l.
[49]) Királyi könyvek: IV. 27—8. és 32—4. II.
[50]—[52]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57.

polgára van. A vásárok, vámok, korcsmák, mészárszékek évi jövedelme ugyanakkor csak 200 frt.[53])

A kép, melyet Bucsy küldött Csákynak, egyéb tekintetben sem vigasztaló. „Az belényesi vidéken kívül . . . 5—6 falujánál, melyekben emberek laknának, nincs több Excellentiádnak". Ami volna is, kétséges: „Rédey família Szent Imrét, Szent Miklóst; Jenei nevű ember Bárándot; Priny Miklós a belényesi területben akar foglalni".[54])

Váradon nincs híd a Kőrösön, csak egy hitvány palló. A püspöki lak leégve áll. Szent László szőlője „parlag". A fürdőház, mely „egy mértföldnyire van itt", rom. „A vaskohból egy vagy két darab kőfalat, nem többet látni". Méltán jegyzé meg tehát: „Látom Kegyelmes Uram, egykorig kevés hasznát lehet venni az jószágnak".[55])

De Csáky főpásztora is volt a városnak s megyének. Ez oldalról még sötétebb kép tárult eléje.

Várad akkori lakossága, mint láttuk, rác, görög, török s más gyülevész népből állt. A városban egyetlen katolikus pap volt, egy ferencrendű szerzetes.[56]) Az egész egyházmegyében meg csak két lelkész: Szilágysomlyón és Kárásztelken.[57])

Káptalan, szerzetesrendek sehol. Az egyetlen, még életben levő kanonok-prépost, Bakó János csak imént (1711) szabadult ki a labancok fogságából.[58])

Csákynak első gondja volt, hogy káptalanát megalakítsa. Papjai nem lévén, más megyebeliek közül szemelte ki embereit. Így Kébell Mihály tölgyesi plébánost 1710-ben kinevezte kanonoknak s egyszersmind püspöki és főispáni helyettesének. Még ugyanazon évben Baranyai János, a következőben pedig Névery Pál és Görgey István nyertek kanonoki kinevezést.

Kébell már 1711 tavaszán megjött, mint maga feljegyezte: „váradi puszta káptalanba".[59]) Csakhamar megjelent Baranyai is.

Helyzetüket eléggé megvilágítja a következő eset: Júniusban megérkezett Bakó János prépost is. Kébell és Baranyai örültek, de meg is döbbenének. Ismerték már híréből az öreg

[53]) Magy. orsz. levéltár: Conscript. cottus. Bihar. 1720.
[54—55]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57.
[56]) Fridrich: Hist. ord. Minor. II. 190. l.
[57]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 36.
[58]) Keresztúri: Descr. epp. ot. cap. Varad. II. 294. l.
[59]) Szepesmindszenti levéltár: VII, 289.

urat, kiről görbedi jobbágyai évtizedek multával is emlegették, hogy „kemény ember levén, se vármegyére, se másra nem sokat hajtott".[60]) És ők, Kébell s Baranyai e félelmetes embernek most éppen torkába estek! Aggódva s Csáky közvetítését kérve, írja is Kébell: „Bakó uram ruháinak némely részét, mivel háromízben is halálának hírét hallottuk . . . Baranyai urammal . , . magunkra szabattuk. Most immár ő kegyelme ide Váradra, közinkbe jött!"[61])

Valóban, a kanonokoknak is éppen úgy, mint Csákynak, Váradon ekkor a kezdet minden nehézségével kellett küzdeniük. Lakásuk teljesen hiányzott; birtokaik szinién puszták, parlagok, kérdésesek valának. Templomuk is oly kicsiny s a kurucok gazdálkodása óta annyira kifosztott vala, hogy midőn Csáky egy „igen szép harangot öntetett , . . sokan azt mondták: minek a harang, ha templomunk nincsen?!"[62])

* * *

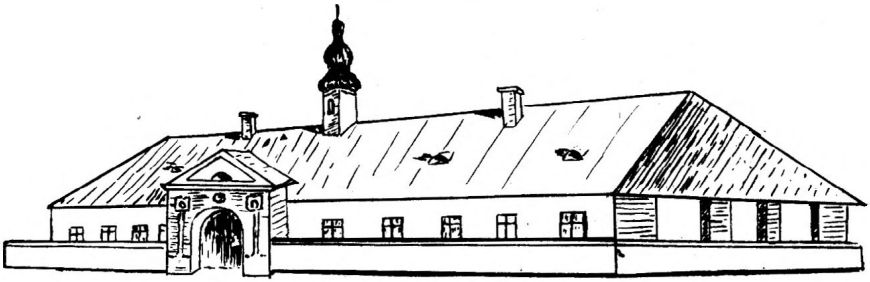

A váradi püspöki székház Csáky Imre idejében.

Csáky 1712 nyarán tudatta a káptalannal Váradra jövetelét. Kébell sietett jelenteni, hogy örömmel várják, de aggodalommal is, mivel nincs alkalmas szállásuk, legfeljebb „az én kis házikóm, mely velem együtt Excellentiád szolgálatjára lészen.[62])

Lejövetelével kezdődik a váradi püspökségnek tulajdonképpeni helyreállítása.

Először is új székesegyház s püspöki lak építésére gondolt, de nem kevés nehézséggel járt azok helyének megválasztása. Az egészségi és szépségi tekinteteken kívül figyelemmel kellett lenni a célszerűségre is. Benkovich püspök Olasziban,

[60]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57.
[61]—[62]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 289.

a mai Széchényi-utcában kezdett építkezni; de ezen hely az érintett kellékeknek nem felelt meg. Csáky nem is gondolt arra, hogy Benkovich építkezését folytassa. Szemei előtt inkább lebegett a vár, Ez ellen is sok kifogást lehetett ugyan tenni, de mellette szóltak a multak emlékei, a püspökség összes hagyományai. Ott állt hajdan Szent László egyháza és sírja.

Csáky lépéseket tőn a várban nyerendő hely iránt. A bécsi haditanács nem tett ellenvetést, sőt a hely kijelölését már 1713-ban elrendelte. De a következő évben, minthogy a törökök hatalma még végleg megtörve nem volt, arra a gondolatra jöttek, hogy megnagyobbítják a várat s védműveit kiterjesztik. Ehhez képest 1714 elején újabb rendelet jött Bécsből, mely Csáky várbeli építkezését lehetetlennek tüntette fel.[63]) Csáky ebben nehezen tudott megnyugodni. Még hónapok multával is ír Savoyai Jenő hercegnek s gróf Pálffy Miklós nádornak, hogy ő felségét más határozatra bírják, de eredménytelenül.[64])

Több szerencséje volt egyházmegyéjének újraszervezésében.

Váradon már egy kő sem hirdeté, hogy itt álltak hajdan Szent László városának dómjai, királyok és szentek sírjai- és szobraival; de a vidéken Gyulától kezdve Zilahig s Debrecentől Tamáshidáig még sűrűn emelkedtek a román, az átmeneti s a csúcsíves építészet alkotta egyházak.[65]) Csakhogy azok most, az egy szilágysomlyóit kivéve, vagy a másvallásúak birtokában voltak vagy elhagyatva, pusztán állottak. Csáky helyzete lehangoló volt, mint a hadvezéré, ki táborát részint halva, részint fogva látja.

Két út állt előtte: a térítés s katolikusok betelepítése. De előbb lelkészekről gondoskodott.

Telekessy István egri püspök, feledve a multak keserűségeit, felajánlá Csákynak, hogy felszentelt papjai s kassai papnevelő intézete rendelkezésére állanak.[66]) Csáky örömmel fogadta a nemes ajánlatot s így[1]) nyert 1713-ban a kassai intézetből három ifjú papot.[67])

Kébell vikárius megijedt, hogy hová tesznek annyi embert;[68]) de Csáky talált helyet számukra. Saját birtokain: Belé-

[63]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57. és 289.
[64]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 222.
[65]) Névjegyzékük 1721-ből. Váradi kápt. levéltára. 41. c.
[66]—[68]) Szepesmindszenti levéltár; VII. 289.

nyes, Bélfenyér, Szőlős községekben helyezte el őket, mint lelkészeket.[69])

Váradról legalább egyelőre nem kellett gondoskodni. Ott voltak a jezsuiták, kik tanítással, s a ferencrendűek, kik lelkészkedéssel foglalkoztak. Váradnak első plébánosát csak 1716-ban nevezte ki.[70])

Majd széttekintett a megyében s ahol katolikus földesurakat talált, mint Szentjobbon, Székelyhídon, Margitán, Micskén, Telegden, felszólítá őket s nem sikertelenül, hogy legalább káplánokat tartsanak.[71])

De leginkább szemébe tűnt Debrecen, hol Szent András régi, csúcsíves egyháza még állt, de a protestánsok birtokában, s katolikus lakosa az egy harmincadosnál több nem volt.[72])

E várost szent királyaink hitének ismét megnyitni s talán meg is nyerni Csákynak egyik legbuzgóbb vágya volt, mely legalább első részében teljesült is. Az 1715-ki országgyűlésen sikerült kivívnia, hogy Debrecent oly záradékkal iktatták a szabad királyi városok közé, hogy katolikus plébániának s a ferencrendűek klastromának helyet adjon.[73])

Ama korban, kivált jobbágyaira, erővel is rákülдhette volna a saját papjait, mint tették a Drágffyak, Perényiek stb. a XVI-ik században; de nem tette. Legföllebb arról gondoskodott, hogy ha valaki, különösen a protestáns papok megtérésük által állásukat elvesztik, jövőjüket biztosítsa.[74])

Kevésbbé volt szerencsés a telepítésekkel. Magyar s mellé még katolikus lakos hihetetlenül kevés volt akkor hazánkban s ezek közül áttelepülésre hajlandó még kevesebb. Csáky éppúgy, mint a váradi káptalan s általában földesuraink, szívesen fogadták be birtokaikba az oláhokat. Nemzetiségi kérdésről ekkor még nem is álmodtak. A szánalomig elhagyatott, jámbor népben a hazának s a birtokosoknak egyaránt hasznos munkásait látták. Csáky az egyháznak leendő tagjait is látta bennük.

A katolikus unió terjesztésének művét, mely a Rákóczy-forradalom alatt megakadt, újra kezdte. Ebben a Gondviselés is kezére járt.

[69]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 57.
[70]) Fridrich: Hist. ord. Minor. II. 191. l.
[71]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 289 és 255.
[72]—[73]) Szűcs J.: Debrecen város tört. 683. s köv. ll.
[74]) Keresztúri: Descript. epp. et capit. Varad. II. 295. l.

Egyik papja, László Pál, véletlenül a Rákóczy-forradalom következtében állás nélkül maradt. De László székely volt és így leleményes. Eszébe jutott, hogy ő tud oláhul s felhatalmazást kért Csákytól, hogy megyéje oláhjai közt működhessék, mint missziónárius.[75]) E szavak határoztak László jövője felett; Csákynak épp ilyen ember kellett. Egyelőre Váradra rendelte, s midőn megismerkedett vele, Belényesre küldte plébánosnak, de már 1713-ban kanonoknak s a görög-egyesültek főesperesének nevezte ki.[76])

Ez utóbbi tisztség az unio már kivívott sikereinek megóvására s tovább fejlesztésére volt hivatva, és László Pál sok küzdelemmel ugyan, s még több keserűséggel, de megfelelt feladatának.[77])

Mindezen intézkedéseit Csáky még anélkül tette, hogy megerősített püspök lett volna. A római kúria csak oly feltét alatt akarta megerősíteni, hogy a váradi püspökséget három, a pozsonyi prépostságot meg öt évig bírhassa, a kalocsai érsekség jövedelmének egy harmadát pedig a kalocsai székesegyház felépítésére fordítsa.[78])

Csáky erre ő felsége közbenjárását kérte ki s feltárta helyzetét, hogy Váradon úgy mint Kalocsán elpusztult minden, s a lakosok is protestánsok vagy görögök, kik tizedet nem fizetnek.[79]) 1714 végével ki is adták számára a pápai bullákat, melyek a kalocsai érsekség mellett a váradi püspökség s a pozsonyi prépostság birtokában is megerősítették.[80])

A következő évtized Csáky Imre életének aranykora, telve fénnyel, az élet delének ragyogásával.

Mint megerősített váradi püspök, főpásztori működését azzal kívánta kezdeni, hogy Szent László főereklyéjét s annak nagybecsű tartóját visszaszerezze. E kincs a váradi püspökségé volt egykoron, honnan a XVI-ik század zavarai közben tünt e s került a győri székesegyházba.

Tudta Csáky, hogy e szent ereklyére, mely nemzeti hagyományainkkal összeforrt, az ifjú váradi püspökségnek sajátságos vallási és nemzetiségi viszonyai közt nagy szüksége van. Hogy zálog az nemzetünk s a kat. egyház között, mellyel hajdani,

[75—77]) Szepesmindszenti levéltár: VII 195 és 289.
[78—79]) Magy. orsz. levéltár: Cancell. Concept Exp. 1712 febr sz. 20.
[80]) Keltek Rómában 1714 dec. 20. Lőcsei levéltár: 177. 15. és 16.

más akolba tért híveinek vallásos érzületére legsikeresebben hivatkozhatik.

Ő a pozsonyi, 1715-iki országgyűlésen lévén elfoglalva, az ereklye visszaszerzésével váradi káptalanát bízta meg. A káptalan előbb követe, majd levél által kereste meg a győri káptalant, kérvén „mielőbbi vígasztaló válaszát".[81]) A válasz előbb kitérő, majd határozottan tagadó vala.

Ezalatt Csáky az országgyűlésen küzdelmes napokat élt. A Habsburgház női ágának örökösödése, melyet Horvátország már elfogadott, forgott szőnyegen. Csáky egyike volt azoknak, kik az elfogadás mellett társadalmi úton is buzgón működtek.[82]) De erőfeszítései sikertelenek maradtak. A pragmatica sanctio ezúttal nem volt keresztülvihető. Az 1687. év s a lezajlott forradalom emlékei még nagyon élénkek voltak.[m])

Annyi örömet mégis hozott az országgyűlés Csákynak, hogy Pálffy Miklós nádorrá választatott, a hős Savoyai Jenő pedig magyar honosítást nyert. E két férfiú vonzalma híven végig kíséri Csákyt egész pályáján; osztoznak gondjaiban s nem egy öröme s kitüntetésének lesznek nemes eszközei.

Magát Csákyt is kitüntette az országgyűlés. Két bizottságnak választotta elnökévé.[83]) Csakhamar magasabb kitüntetés is érte.

A király, hogy ama tekintélyt s befolyást, melyet az előkelő származás, magas rang, tudomány és műveltség máris megszereztek Csákynak, — még inkább fokozza, hogy fényesen tanusított hűségét még fényesebben jutalmazza: a kereszténység fejétől az egyház bíborát kérte számára.

XI. Kelemen pápa már 1717 július 12-én kedvezőleg intézte el az ügyet, de kihirdetésével még késett. Kedvező alkalmat várt reá. S midőn Belgrád visszavételének hírét vette, kihirdette Csáky bíbornokságát is, hogy — úgymond — Magyarország örömét ezzel is tetézze.[84])

Az ifjúkori jóslat tehát teljesült. Fejedelem lett.

A bő költekezés, mely már ifjú éveiben nyilatkozott nála, most mintegy jogosultságot nyert. Pozsonyban éppoly tágas,

[81]) Ipolyi A.: Magyar ereklyék. 20—1. ll.
[82]) Salamon F. A magyar királyi szék betöltése. 158. l.
[83]) 1715. évi 24. és 59. t. c.
[84—85]) Katona: Hist. Colocensis eccl. II. 161—2. ll.

mint kényelmes préposti lakot épített,[85])[n]) s itt és birtokán, a szomszéd Magyar-Bélben tartotta ekkor udvarát.

Ez udvar népes és fényes volt, mint középkori főpapjainké. A káplánon, kápolnamesteren s orvoson kívül nem hiányoztak belőle az „úrfiak", előkelő családok sarjai, kik szolgálatukkal emelték méltóságát és a társadalmi műveltség tanéveit töltötték nála.[86])

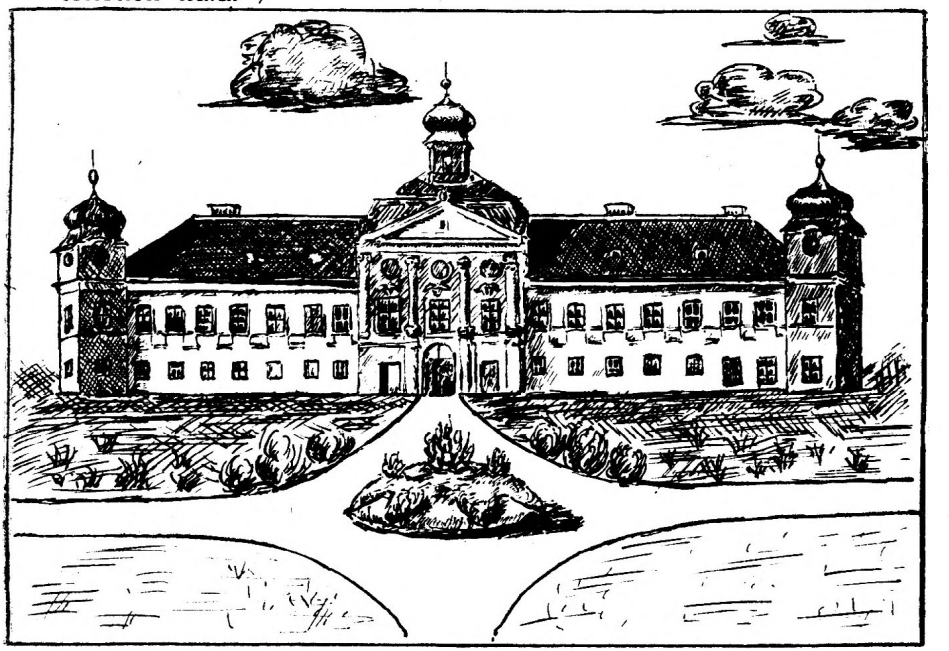

A bibornok magyarbéli kastélya.

Magas állásánál fogva sűrűn levelezett, azért udvarában jelentékeny állásuk volt a titkároknak, kik magyar, latin, olasz, francia, német nyelven közvetítték levelezését.

Ebben meglepő és szintén még középkori színezetben tünteti fel Csákyt, hogy az ország nádorával éppen úgy, mint püspöktársai- vagy legkisebb plébánosával *magyarul* érintkezik. Többen, kik első leveléket latinul írták hozzá, utóbb magyarul írnak, mert kétségkívül észrevették, hogy így szívesebb meghallgatásra találnak.

Udvarában folyton vannak zenészek s énekesek, kiket távolabb helyekre is elküld, hogy másoknak örömet szerezzen.

[86]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 93. és 129.

Így Pálffy Miklós nádor alig talál szavakat abbeli örömében, hogy Csáky a „maga muzsikusait" hozzá küldeni s őt nevenapján „szép muzsikájával consolálni méltóztatott".[87]) Zenekart kettőt tartott: „magyart" és „németet";[88]) amazok alatt cigány zenészeket kell értenünk.

De Csáky udvarának berendezésénél a műízlés s a tudomány követelményeiről sem feledkezett meg. 1720-ban egy 62 darabból álló képtárt vásárolt,[89]) s könyvtárában a hittani műveken kívül történeti, jogi, földrajzi, szépirodalmi munkák is helyet foglalának. Sőt könyvei leltárának 89. száma alatt találunk egy kéziratot, a jog és igazságról, melyet Csáky maga írt.[90])

Visszatérve udvara személyzetére, aközt olyanokra is akadunk, kik a későbbi kor főpapjainak udvarából már eltüntek. A lovászmesteren kívül látunk két lovászt, egy nyergest, két vadászt és egy ebfalkászt.[91])

Csáky szerette a lovakat. Sokat költött rájok. Fejök felett a falon aranyos táblán lehetett olvasni mindenik nevét, származását.[92]) Midőn egyik kedves lova kiadta párját, gr. Pálffy nádor enyelegve vigasztalja: „Tarka lovon ne törődjék sokat; eb helye néki. Csak Excellentiád fris egészségben legyen. Lovaknak az anyja meg nem döglött. Noha talán a tarka ló is esztendőkre való nézve Excellentiád hajához hozzá illett, azért bánja".[93])

Maga is szenvedélyes lovas volt, s ha már nem űzhette, mint középkori főpap-elődei, a haza ellenségeit, legalább az erdők s mezők vadjait verte fel. Örömét vagy panaszát vadászatainak sikere vagy sikertelensége felett gyakran kiönti leveleiben, kivált ha a nádornak ír. „Érzem Eminentiádnak panaszolkodását — feleli Pálffy — hogy az napokban a *Fejérhajú plébános*[94]) kiment volt vadászni, de nem lévén szerencséje, hogy csak egy nyulfiat is ejthetett volna". Azért egypár jó agárral kedveskedik neki, s midőn meghallja, hogy Csáky Mária-völgyön a pálosok klastromában elvonulva ájtatoskodik, siet felkérni: ha „devotióját" elvégzi, forduljon be hozzá, „hogy mégis egy nyu-

[87]—[88] Szepesmindszenti levéltár: VII. 22. — VI. 71.

[89]—[91]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 289. VI. 12., 74., 129.

[92]—[93]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 289. — VI. 12., 74., 129. — VII. 222.

[94]) Csáky neve bizalmas körben. E levél 1720 nov. 4. kelt, Csáky tehát 48 éves korában már ősz volt.

lacskát űzhessek Eminentiáddal".[95]) Midőn pedig értesül, hogy *Kollonics* váci püspök időz Csákynál: „Van most mulatságra való társa!", írja Csákynak, s csak azt sajnálja, hogy ő is ott nem lehet: „gyalog is elmentem volna".[96])

Talán e vídám időtöltésekben, melyek közelebb hozzák egymáshoz a szíveket, rejlik egyik kulcsa ama befolyásnak, melyet kortársaira gyakorolt.

De korábban, midőn az utazás éppoly kényelmetlen, mint fáradságos volt, a testedző szórakozások nem is voltak feleslegesek. Csáky pedig gyakran és nagy utakat tett. Nagyvárad, Kalocsa, Szepesvár, Magyar-Bél, Pozsony, Bécs, Pest, hol szintén volt háza,[97])[o]) gyakran látták falaik között.

Vendégfogadóknak, mai értelemben, hírük sem lévén, ha útra kelt, összes udvari személyzetét mozgósították. Az úri hintókon kívül előállott a háló-, a konyhakocsi, a „muzsikusok alá való szekér",[98]) szóval nem kevesebb, mint huszonhat különféle kocsi.

Az első hintó ő Eminentiájára vár. Vegyük szemügyre, midőn kilép, hogy elfoglalja hintaját.

Inkább magas, mint középtermetű, teljes idomokkal, de nem kövér. Szakállt, bajuszt már nem visel. Fejér, kissé piros orcája; fényes, barna szemei, mosolyra hajló szája megnyerőleg hatnak, igazat adva kortársainak, kik „szép bíbornoknak nevezték el.[99]) Fején „moszkvai farkasbőrből kalpag", mely alól tömött, ősz hajzat látszik kissé göndören, korának szokása szerint, a fodrász művészetéből. Nyakát fejér bodros, akkor úgynevezett római gallér köríti; vállain „dolmány fekete selyemposztóból", efelett hasonló kelméből „úti mente nyuszttal bélelt"; lábain „veres bagaria-sarú".[100]) Ruházata tehát még magyaros, mint általában azon korbeli főpapjainké. Ünnepélyes, bíbornoki öltözete csekély eltéréssel olyan szabású és színű volt, mint amilyen jelenleg.[p])

Megjelenésekor kürtök harsogása s dobpergés fogadja, majd zenekara játszani kezd, mialatt elfoglalja helyét a hintó-

[95]—[96]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 222. — VI. 75.

[97]) Szepesmindszenti levéltár VII. 222. — VI. 75.

[98]) Szepesmindszenti levéltár VI. 75. és 129.

[99]) (Nedeczky László ?): Purpura Pannonica. Kassa. 1745. 343. l. — Egykorú arcképei is vannak.

[100]) Szepesmindszenti levéltár VI. 75.

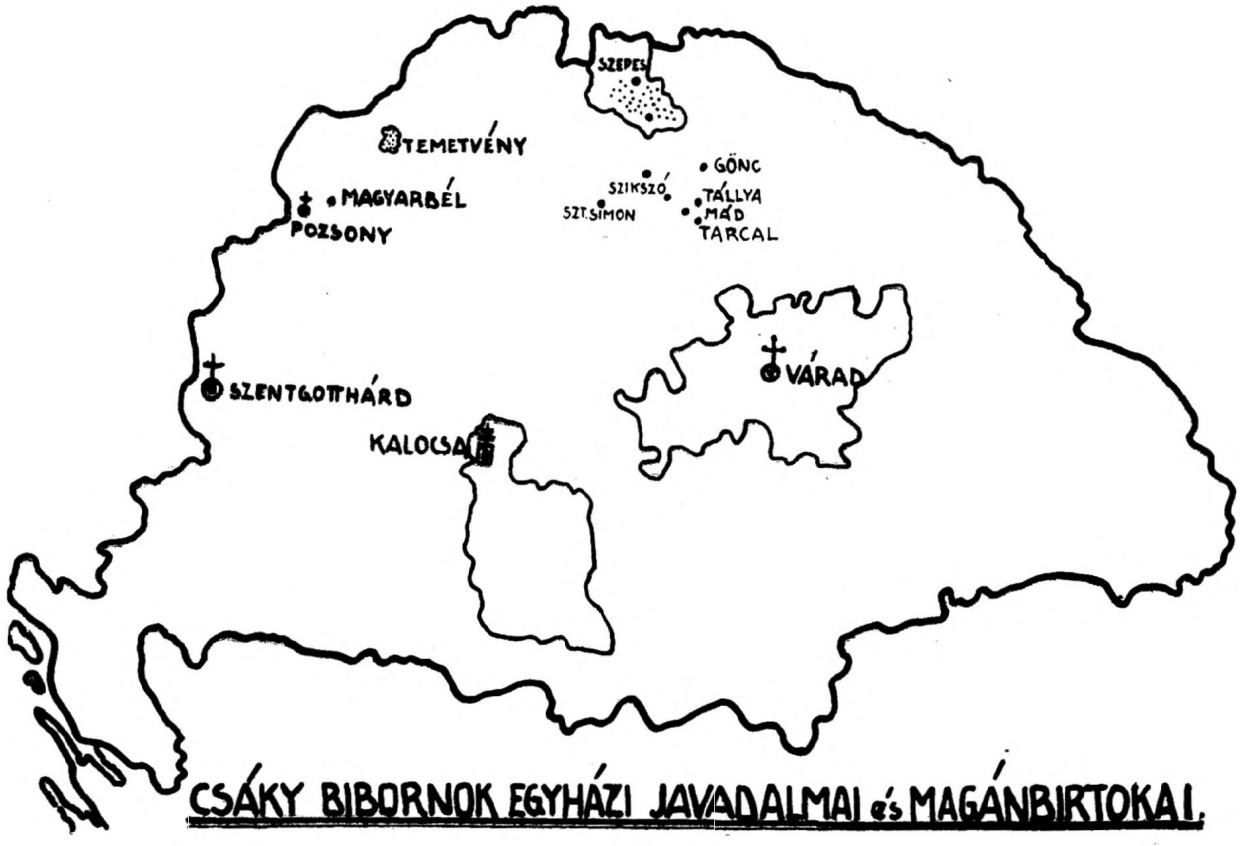

CSÁKY BIBORNOK EGYHÁZI JAVADALMAI és MAGÁNBIRTOKAI.

ban, mely „veres selyemposztóval borított és arannyal prémezett". Mellette egy úrfi ül, továbbá egy titkár, az orvos és egy kamarás. A bakon József trombitás, hogy kürtjével már messziről hirdesse a magas utazó közeledését. A hintó két oldalán huszárok nyargaltak s hátul a lovászok vezeték-lovakat tartottak készen, hogy Csáky az utazás egyhangúságát olykor-olykor lovaglással tehesse változatatosabbá.[101])

De Csákynak volt olyan útja is, melyre sem kedves, okos lovait, sem régi, megbízható kocsisát, Pált,[102]) nem vihette el.

XI. Kelemen pápa 1721 tavaszán elhalt, s Csáky Bécsből április 11-én, nagypénteken indult el Rómába. Húsvét első napját a regényes Mölkön töltötte, honnan Tridenten, Ferrarán, Imolán át máj. 20-án[r]) ért Rómába. De milyen utakon! Négy nap alatt három ízben döntötték fel hintaját, mely pedig „olasz hintó volt, kívül ő Eminentiája czimere rajta". Szerencséjére vele volt öccse, *Péter*, ki ez útjukról rövid naplót írt,[103]) továbbá *Gyulaffi* és *Haller* úrfiak.

Május 4-ikén „ment be az . . . conclaveban este 7 órakor". Négy nap mulva, „csütörtökön déltájban az pápa, *cardinalis Conti*, nevezvén magát *Innocentius XIII*-nak. Délután pedig bevitetvén az Szent-Péter templomában . . . az egész cardinálisok, kik is voltak ötvennégyen, ottan rendrül-rendre adorálták. Az végbemenvén, vitték az pápát maga lakóhelyében, mi pedig ki-ki haza, mert az volt kilencz órakor estve".

Állítják, hogy ezen conclave alkalmával Csáky bíbornok is nyert néhány szavazatot,[104]) de erről öccse naplója eléggé feltűnően hallgat.[s])

Haza felé június 23-án indultak, s Velencén, Németujhelyen keresztül július 25-én értek „éjszakára Isten engedelmébül Bécsben, az püspök kertében".[105])

* * *

Csákyra itthon nagy munka várt. Az 1715-iki országgyűlés magatartása nyilván mutatta, hogy nálunk az uralkodóház női örökösödését keresztülvinni nehéz lesz. Keresztül kellett vinni mégis, mert az akkori viszonyok között más választás nem volt, s mert alkotmányunk biztosítását nyerhettük cserébe érette.[106])

[101]—[102]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 129.

[103]) Lőcsei levéltár. Kis könyv, de legtöbb lapja üres.

[104]) Gánóczy: Episcopi Varad. II. 394. l.

[105]) Salamon F.: A magyar kir. szék betöltése. 128 l.

Csáky bíbornok azon bizottságokban, melyeknek — mint láttuk — elnöke volt, a női örökösödést ismételve szőnyegre hozta, s oly szerencsével működött, hogy sikert ígérhetett az udvarnak.[107])

A végeredményt ismerjük.

Azon hatvankét-tagú küldöttségnek, mely az 1722-iki országgyűlés végzéséből július 3-án Bécsben járt, — éppen Csáky bíbornok volt szónoka. Ő tolmácsolta a király előtt, hogy

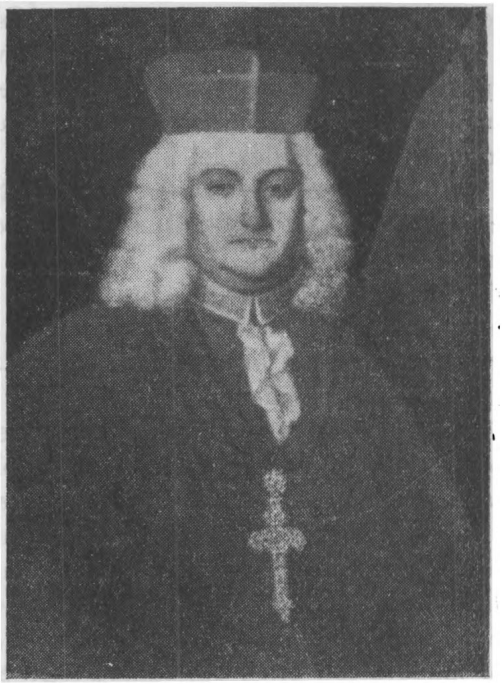

Csáky bíbornok 1722.

„az ország karai és rendei . . . abban egyeztek meg és szentséges felségedet alázatosan arra határozták kérni, hogy felséged . . . a királyságban való örökösödést Magyarországon . . . a női ágra is méltóztassék elfogadni".[108])

E nap érte el Csáky Imre bíbornok szerencséjének s diadalainak tetőpontját.

[106—107]) Bécsi állami levéltár: Hung. Card. Csáky 1723.

[108]) Katona: Hist. Colocensis eccl. II. 171. l.

Ha ekkor Magyarország prímási széke üres, annak betöltésénél más alig jöhetett volna szóba.

De ő várni nem tudott. A kivívott siker türelmetlenné tette. Többet akart a királyi kegyelem puszta szavainál.

Egy éppen nem szerencsés elhatározással terjedelmes emlékiratot készített, melyben egész multját vázolva, kiemeli az uralkodóház szolgálatában tett költségeit, szenvedett kárait, s azzal fejezi be, hogy most ötvenezer forint (akkor roppant összeg) adóssággal küzd, s ha ő felsége nem segít, képtelen további szolgálatára.[109])

Ez irat, melyet egyik magas-állásu, bécsi jóakarójának küldött, eljutott a királyhoz. Ő felsége a mindenesetre megható panaszra azzal felelt, hogy Csákynak érseksége, püspöksége s pozsonyi prépostsága mellé 1723. június 24-én a jelentékeny jövedelmű szent-gothárdi apátságot adományozta.[110]) Ezenfelül, midőn ugyanazon évben a helytartótanács felállíttatott, annak egyik fizetéses tanácsosává,[111]) a következő évben pedig a hétszemélyes tábla bírájává is kinevezte.[112])

Eközben a keresztény világot újabb fontos esemény érte. A csak három év előtt választott XIII. Incze pápa visszaadta lelkét annak, kinek helytartója volt e földön.

Csáky 1724 ápr. 5-én már Bécsben volt, hogy onnan Rómába menjen. Ezuttal balsejtelmei valának. Végrendeletet tett, örökösévé testvérbátyját, Zsigmond tárnokmestert jelölte ki, s kérte ő felségét, hogy ez intézkedését hű szolgálataiért jóváhagyni méltóztassék.[113])

Ezúttal azonban az örökváros küszöbét nem érintették lábai. A Németországban kitört pestis visszatérité.[114]) Balsejtelmei itthon teljesedtek be.

Keresztély Ágost prímás, e hősből lett főpap, ki Budavára 1686-iki ostrománál egyike volt a leglelkesebbeknek, 1725 aug. 25-ikén elhúnyt.

Csáky teljesen jogosítva érezhette magát, hogy utódja legyen, mint különben is az ország másik érseke s legöregebb

[109]) Bécsi állami levéltár: Hung. Card. Csáky. 1723.
[110]) Magy. orsz. levéltár: Királyi könyvek. IV. 433. l.
[111]—[112]) Lőcsei levéltár: 177. 26. és 27.
[113]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 32.
[114]) Purpura Pannonica. 343—4. ll.

püspök a hazában. Emellett önérzettel hivatkozhatott úgy saját, mint őseinek hűségére, szolgálataira.

Magas pártfogóit sem feledte el ügyének megnyerni. Írt Savoyai Jenő herczegnek, Pálffy nádornak, gr. Stahrembergnek stb.[115]) Érezte, hogy nem csupán egy új méltóság forog a koczkán.

De ellenségei sem pihentek. Elvádolták, hogy a király s a közjó szolgálata elől kitér; hogy ritkán látják Bécsben; hogy pazar udvart tart; hogy szertelenül építkezik.[116])

Csáky értesült a vádakról. Elkészítette védiratát, s felküldte legjobb akarója, mondhatni barátjának, Savoyai Jenő herczegnek, hogy terjessze ő felsége elé.[117])

Mielőtt azonban az Emlékirat rendeltetése helyére juthatott, a király szeptember 1-én prímássá gr. *Esterházy Imre* veszprémi püspököt nevezte ki.

* * *

Csáky Imre ezentúl többször s huzamosabban időzött főpapi székhelyein, kivált a Bécstől legtávolabb eső Nagyváradon. Jóakarói részvétében,[118]) s a munkában talált vigaszt.

Új alkotásokba kezdett s folytatta a régieket. Különösen Váradnak áldásos főpapja lőn.

Itt közel másfél század óta nem volt sem méltó székesegyház, sem püspöki lak. Csáky Várad s a híres Szent László-fürdő közt emelkedő magaslaton, mint egy új Sionon, kívánta a püspökség szebb jövőjének magvát elültetni.

E szelíd-emelkedésű magaslaton először is püsköki palotát építtetett. Melyik évben? az nincs feljegyezve, de mindenesetre 1726 után[119])[f]) Hogy felépült, az onnan bizonyos, hogy Csáky, mint látni fogjuk, lakott benne. De ma már nem létezik, s még rajza sem maradt fenn, csak egy gyarló alaprajza. Eszerint a palota udvara négyszögű volt árkokkal, falakkal s ezek szögletein kerek bástyákkal. Szárnyas épület volt, mely homlokzatával Várad felé nézett, de terjedelméről nem szólhatunk, mert az alaprajzon méretek nincsenek.

Emellett, mintha igazolni akarta volna a vádat, hogy sokat

[115]—[117]) Szepesmindszenti levéltár: V. 34. és 38. — VI. 36. és 63. — Lőcsei levéltár: — Poetika. 233. 1.

[118]) Savoyai Jenő szép vigasztaló levele. Szepesmindszenti levéltár: VI. 63

[119]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 280.

építkezik, más építkezésekbe is kezdett. A romjaiból kiemelkedő Váradnak még sok kellett ahhoz, hogy várossá fejlődjék.

Vármegyeháza, vendégfogadó, ispotály még mind csak jámbor óhajtások voltak. Csáky saját birtokán, Várad-Olasziban 1728-ban telkeket hasíttatott ki[120]) s felépíté a vármegyeházat,[121]) a mai Korona-vendéglőt, s az ispotályt a mai közkórház helyén.[122])

1727-ben megtelepíté a kapucinus atyákat; a ferencrendűeknek pedig új klastrom-építésre tágasabb telket adott.[123]) Segíté a jezsuitákat, hogy leégett klastromukat felépítve, kijöhessenek a várból s benn a városban nyithassanak iskolát.[124])

De volt más két szezetesrend is: a premontreiek és pálosok, kik együtt pusztultak el innét a régi Váraddal. Most elhozta őket is a régi jog, mely az ősi háznak még romjaihoz is ragaszkodik. Csáky a viszontlátás örömével fogadta őket s elősegíté, hogy a premontreiek a mai premontrei konvent helyén megtelepedhessenek. A premontreiek adománylevelét azzal indokolja, hogy már magyar tagokat is vettek fel s gyógyszertárt fognak nyitni.[125])

Még mélyebben is belényúlt a város s a vármegye életébe. Bihar megye részére új statutumokat szerzett.[126]) Váradon a görög-egyesülteknek iskolát nyitott.[127]) A városnak királyi vásárjogot szerzett,[128]) úrbéri egyezséget is kívánt kötni, de ez a város túlzott igényei miatt nem sikerült.[129])

De munkássága nem szorítkozott csak az egyházmegye központjára. Békés-Gyulán, Endrődön, és szálkai kastélya közelében, Szőlősön lelkészségeket szervezett. Utóbbi helyen felépítette a ma is fennálló derék egyházat, védszentje, Szent Imre herczeg tiszteletére.[130]) De vidéki egyházai között főleg Debrecen felé fordult figyelme.

[120]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 280.
[121]) Bihar megye levéltára: Repert. IV. Domus Comit.
[122]) Bécsi állami levéltár: Protocoll. 1733.
[123]) Magy. orsz. levéltár: Királyi könyvek. V. 61. I — Fridrich: Hist. ord. Minor. 190—1. II.
[124]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 59.
[125]) Magy. orsz. levéltár: Paulini. 554. 11. és F.
[126]) Bihar megye levéltára: Protocoll. III. 821.
[127]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 195.
[128]) Bihar megye levéltára: Protocoll. III. 852.
[129]) Magy. orsz. levéltár: Ecclesiastica. 66. 43.
[130]) Szepesmindszenti levéltár: VII. 280.—VI. 71.

Alig helyezte el e városban az első plébánost s a ferencrendű szerzeteseket, azonnal észrevette, hogy a vallás-erkölcsi élet e két tényezője egy téren működik; hogy a protestáns főiskola ellenében nincs intézménye. S mély felfogással fensőbb iskola felállítására határozta el magát. Csak még a létesítés módozatai között kellett választania. Ekkor történt, hogy nagyprépostja, Bakó János kijelenté előtte, hogy ha Debrecenbe a piaristákat, e kiválólag tanító s nevelő rendet bevezeti, összes vagyonát: huszonnyolcezer forintot rendelkezésére bocsátja. [131]) Ez jó gondolat volt, s Csáky hálával fogadta azt.

Keczer István debreceni plébánost visszahívta, s helyébe két kegyesrendű szerzetest: *Szlopnay Eleket* és *Halápy Szilárdot* iktatta be, kiket a lelkészi teendőkkel is megbízott.

A dolog azonban nem ment oly simán. Debrecen városa törvény ellen valónak jelentette ki egy második szerzetesrendnek is a behozatalát, tiltakozott s követséget küldött Bécsbe. [132])

Csáky befolyásának mégis sikerült a városra hatni s tapintatával megnyugtatni a kedélyeket. A kat. iskola megnyilt és Csáky a régi, szerény kápolna helyett a maig fennálló tekintélyes egyház és klastrom építéséhez kezdett. A költségeket ő fedezte, azonfelül *Szlopnay* és társa szükségeire évi ezer tallért utalványozott, a Bakó-féle hagyatékot pedig, mint alapítványt, kamatozni hagyta. [133])

* * *

Csáky ifjú korában gyengélkedő volt; mellbetegségtől féltették évekig. [134]) Annál erősebb férfivá fejlődött ki s virágzó korát élte még ötvenes éveiben is. Felkereste ugyan majdnem minden nyáron hol a trencséni, hol a vihnyei „hévvizeket", [135]) de ez inkább csak üdülés végett történt. Bízhatott tehát még az élethez és bízott is.

Amint 1731-ben debreceni építkezését befejezéséhez közeledni látta, új s még jelentékenyebb alkotásba fogott. A következő télen és tavaszon halommal hordatta az épületanyagot szálkai kastélyának déli oldalához.

Május 24-ikén maga is lejött Pestről Váradra, [136]) hogy — mint kijelenté — egy új, Szent László király emlékéhez s a

[131]) Magy. orsz. levéltár: Királyi könyv. IV. 333—7. ll.

[132]—[135]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 61. — VII. 222. — VI. 50. — VII. 202.

[136]) Lőcsei levéltár: 216. 24.

váradi püspökség multjához méltó székesegyház alapkövét letegye.

Az építészeti tervek, rajzok ekkor már kétségkívül készen álltak, de még eddig nem kerültek elő. Pedig éppoly érdekes, mint tanulságos lenne látnunk, hogy Csáky, e finom-műveltségű, világlátott férfiú, milyennek képzelte s kívánta megalkotni Szent László újkori bazilikáját.

Így csak annyit tudunk, hogy Csáky az említett helyen, hová a káptalant is át szándékozott hozni, a székesegyház alapkövét csakugyan letette.[136]) Az ünnep szónoka mindjárt beszéde elején kiemeli, hogy ez augusztus 5-ikén történik s egyenesen Csáky akaratából, mivel e napon már több emlékezetes dolog is történt vele.

Majd áttér az ünnep tulajdonképpeni tárgyára, a székesegyházra, melyet Szent László király a „váradi várban, a Körös vize mellett emelt". Midőn pedig ezt az egyházat, mely földig lerombolta tott, „nem engedteték meg" újra felépíteni: „te kegyelmes Fejedelem . . . a Szentlélektől erre a szent dombra a pusztában vezéreltettél és Szent-Péterrel aképpen elmélkedtél: csináljunk itt három hajlékot: egyet az Istennek, másikat a főpapnak, harmadikat a váradi nemes káptalannak".

Azután Csáky építkezéseit említi, köztük Nándorfejérvárt „a kálváriát, melyet . . . azon az helyen, ahol a török ellen való győzelem volt, gazdag készülettel, fundamentumábul fölemelt", és most itt „e templom, melyet újonnan, az Angyalok Királynéjának . . . tiszteletire építtet".

Végre beszédét egy distichonnal fejezi be, melyben Csákynak még boldog éveket kíván. [137])

Kívánsága nem teljesült. Augusztus 5-ike ismét és utoljára válságos lőn Csákyra nézve. A nyári forró napon s az ünnep izgalmai közben túlságosan felhevült és erős lázba esett. [138]) Különben is ekkor Váradon, kivált a püspöki kastélyban kedvezőtlenek voltak az egészségi viszonyok. „Itt mindenki betegeskedik — írja Csáky titkára, *Bedly Mátyás*, gr. Csáky Zsigmond tárnokmesternek, — csak egy kuktánk sincsen, ki nyomorult beteg ne volna". [139])

[137]) Hat levél negyedrétben. Valószínűleg Csáky „Poetája" Pater Benedek műve. Lőcsei levéltár: 126. 23.

[138]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 71.

Súlyosbítá a helyzetet, hogy a bíbornok házi orvosa szintén halálos betegen feküdt. [140]) A városból hozták ki tehát *Gebb* Ferenc orvost, ki megvizsgálván a beteget, nem titkolá a környezet előtt, hogy veres-himlőtől tart. [141]) Erre más két orvosért is küldtek.

Augusztus 23 án délután a magas beteg rosszabbul lett s két nap mulva, a bíbornok testvéröccse, Miklós gróf annyira aggasztónak látta a helyzetet, hogy szükségesnek látta bátyjokat, Zsigmondot rögtön tudósítani. [142]) De másnap a beteg jobban lett. „Breviárumját, ágyban ugyan, elmondotta; magát megberetváltatta; némely Neuburgianus tiszteket, kik ma mentek innét Pancsova felé, maga eleiben bocsátott; az postai leveleket négyszer is sürgetvén, mind elolvastatta magának; az elmult éjszaka jól aludt; ma (aug. 27.) már hét órakor misét szolgáltatott." [143])

Erre mindenki megkönnyebbült, remélni kezdtek s azon gondolkoztak, hogy Püspökibe vagy Szent-Jobbra, Miklós gróf apátságába viszik át a beteget „lecticán". „Már irtóztak ezen átkozott residentiában lenni". [144]) Báró *Luzénszky* püspök-kanonok sietett is megnyugtatni a tárnokot, hogy betegük „egészen veszélyen kívül van". [145])

Pedig nem úgy volt. Még aznap este annyira rosszul lett, hogy jónak látták a betegek szentségeiben részesíteni. Kiütött rajta a himlő, de nemcsak a veres, hanem utóbb a fekete is. [146]) Kihozták a káptalan hites tagjait is, „de valamely fassiót vagy dispositiót hogy tett volna, véghez nem vihettük". [147]) Hihetőleg, bízott azon végrendeletben, melyet, mint láttuk, 1724-ben Bécsben tett. Feledte, hogy annak érvényességéhez a felségnek nem utólagos jóváhagyása, hanem előleges engedélye szükséges.

A következő napra Csáky hívei a legnagyobb aggodalmak közt virradtak fel. És aggodalmuk nem bizonyult alaptalannak.

A beteget e nap (aug. 28.) még szélhüdés is érte, s a még nem egészen hatvanéves férfiú délután egy és fél órakor elhúnyt. [148])

Holttestét a papság s a Harrach-ezred egy századának kíséretében átvitték a szomszéd szőlősi egyházba s annak sekrestyéjében terítették ki. [149])

[139—146]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 71.

[147]) Szepesmindszenti levéltár: VI. 71.

Miklós gróf személyesen ment fel Bécsbe, hogy ő felségének a család részéről a szomorú hírt megvigye. [150]) A gyászjelentést a legidősb testvér, Zsigmond tárnokmester adta ki. [151])

Az alig megkezdett székesegyház műveseinek keze megállt, s a munka folytatása nem jutott eszébe többé senkinek. A csak nemrég felépült szálkai kastélyból is már másnap szétfutott mindenki, s mint valamely elátkozott vár, elhagyatva állt azontúl.

Az ünnepies temetés egy év mulva, 1733 aug. 28-án történt meg Debrecenben. [152]) A magyar protestánsok fővárosa úgysem látott még egyházfejedelmi temetést.

A debreceni templom Csáky Imre halálakor.

A temetés fényes, de szomorú szertartását, Csákynak a váradi püspökségben már kinevezett utódja, br. *Luzénszky István* végezte. A nagy halott egyszerű keményfa koporsóban, mely még Váradon készült, [153]) tétetett le az egyház sírboltjába. Zsigmond gróf 1735-ben rézkoporsóba helyeztette át. [154])

Ez egyház a kegyesrendűek azon egyháza, melyet az üdvözült bíbornok emeltetett. És így ő is, mint középkori krónikásaink szokták mondani: eltemettetett a saját monostorában.

* * *

148—151) Szepesmindszenti levéltár: VI. 71. — Itt van a gyászjelentés fogalmazványa is.

152) A kegyesrendűek debreceni levéltára.

153—154) Szepesmindszenti levéltár: VI. 73. és 104.

a) Megjelent a Katolikus Szemle I. (1887) évfolyamában, 434—468. l.

b) Nem beregi főispán, hanem Felső-Magyarország főkapitánya volt.

c) Nem ő, hanem hasonlónevű atyja volt tárnokmester.

d) Életrajzi adatai: Málnási Ö.: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. 29—32. l.

e) Huszonhat gyermeke közül 3 halva született. (U. o. 32. l.)

f) Csak másodfokú sógornője volt. (U. o. 31. l.)

g) M. kir. udvari alkancellár lett. (U. o. 61—64. l.)

h) Tizenhatezer forintra szaporodott a felkelés alatt eszközölt adóssága. (U. o. 79. l.)

i) 1703 októberig Bécsben Kollonics mellett dolgozik.

j) Zágrábban, Esterházy Imrénél 1704 tavaszától 1705 őszéig tartózkodik. (U. o. 66. l.)

k) 1705—1706 telét Bécsben tölti, 1706 tavaszától 1707 augusztusáig keresztatyjánál, Esterházy Pál hercegnél Fraknóváron van, 1707 augusztusától a felkelés végéig pedig Pozsonyban lakik. (U. o. 66. l.)

l) A kassai Kisdyanum javára lemondott 42.000 forintos 6% kamatozású kölcsönének kamatáról azon feltétellel, hogy ennek ellenében egyházmegyéje számára adjanak újmisés papokat. Így jött Kassáról 1713-ban 3 újmisés pap Váradra. (U. o. 102. l.)

m) Csáky az 1712—15. évi országgyűlésen egész más, nem közjogi, hanem katonai, gazdasági, adózási és törvénykezési systemát, egységes törvényjavaslatot készített (U. o. 149—153) és csak 1721 augusztus 21-től vesz aktív részt a pragmatica sanctio előkészítésében. (U. o. 259—265. l.)

n) Pozsonyban nem épített préposti palotát, hanem csak teljesen renováltatta és művésziesen berendezte, mert már hetvennyolc éve nem újították meg. (U. o. 127—128. l.)

o) Pesten csak állandó lakása volt. (U. o. 270. l.)

p) Smaragdköves főpapi mellkeresztjét nem aranyláncon, hanem selyemzsinóron viselte.

r) A kéziratban is elírás lehet május 20-ika, mert május 2-ikán érkezett Rómába és május 4-ikén már szavazott is. (U. o. 254. l.)

s) Pedig tényleg május 5, 6, 7-ikén Csáky is kapott szavazatot (U. o. 254. l.)

t) Csak 1732 tavaszán építtette a szálkapusztai püspöki palotát (U. o. 290. l.)

u) Valamennyire el is készült a szálkapusztai székesegyház, mert Salamon József kanonok 1786-i emlékiratában említi, hogy a szentélyt klerikus korában még látta: . . . „aliquam partem eduxit

Sanctuarii, quam ego clericus 1743 videram". (Váradi képt. magánlevt. 38.)

v) A kiváló emlékű szerzőnek Csáky bíbornokról készített fejezetét csak a legszükségesebb helyeken óhajtottam helyesbíteni a fentiekben. „Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora, 1672—1732". címen Kalocsán, 1933-ban megjelent munkám ezen fejezetnél tizennyolcszorta bővebben meríti ki a kimagasló történelmi szerepű bíbornok életének minden vonatkozását. A 36 fejezetből álló könyvnek „A váradi püspökség helyreállítása" című X-ik fejezete magában másfélszerte terjedelmesebb, mint Bunyitay jelen fejezete. Ezért könyvem ezen fejezetének jegyzetes beiktatása is aránytalanná tenné Bunyitay művét. Ilyen körülmények között csak az okirattárnak saját kutatásaim alapján való bővítése indokolható.

III.

BÁRÓ LUZENSZKY ISTVÁN LÁSZLÓ

(1733—1734)

GRÓF Csáky Imre hagyatéka között a királyi ügyész a főpapi szerelvényeket s a székesegyház épületére összehordott anyagot is lefoglalta. A főpapi szerelvények között igen értékes tárgyak is voltak, nevezetesen: mellkeresztek, gyűrűk, főpásztori botok, kelyhek, egy arany, a többi ezüst, mozsdó medence kancsóval, kazulák, stb. [a] A káptalan a lefoglalás ellen tiltakozott s felségfolyamodványt nyujtott be, melyben a szerelvényeknek, — minthogy azokat a megboldogult a váradi székesegyháznak szánta, — kiadatását s az épületanyagnak felszabadítását kéri, hogy az építést folytathassa. Folyamodványa végén pedig azon óhajtását kockáztatja: vigasztalná meg ő felsége a váradi püspökséget oly főpásztorral, kit más egyházmegyék gondjai is nem terhelnek, s ki helyben lakhatván egészen a váradi püspökségnek szentelhetné életét.[1])

A káptalan ez óhajtása teljesült. A király oly férfiút nevezett ki váradi püspökké, ki tizenkét év óta lakott Váradon, s mint gróf Csáky Imre püspöki helynöke eléggé megismerkedett az egyházmegye viszonyaival.

Luzenszky Joákim, szintén váradi püspöknek, kiről fenntebb volt szó, fitestvérétől, Sámueltől származott. És arra volt hivatva, hogy a tisztességet, melyet Joákim és Ferenc a király előtt szerzett, — ő még nevelhesse s nemzetségét az ország zászlósainak sorába emelje.

Váradon először 1721-ben találkozunk vele, mikor [c]) gróf Csáky Imre váradi kanonokká s a király gáborjáni prépostá kinevezte.[2])

[1]) Országos lvt. Cancell. 94. — [b])

[2]) Görgey István váradi kanonok halála után. Bécs. 1721 aug. 31. A királyi oklevél már mint váradi kanonokot említi. Királyi könyvek 393. l.

Erre egy nagyobb zarándokutazást tervezett Olaszországnak a vallás és a művészet által megszentelt helyeihez. Már útlevele is készen volt a király aláírásával,[3]) de hogy foganatosította-e tervét? annak nyoma nincs.

Még ugyanezen évben (1725) püspöke békési főesperesnek,[4]) a király pedig scopii választott püspöknek nevezte ki.[5]) S ezentúl még sűrűbben kapta a kinevező okleveleket.

1726-ban királyi tanácsos lett,[6]) a következő évben pedig családja számára bárói diplomát nyert.[7]) *f)*

Két év mulva őrkanonok,[8]) s még ugyanazon évben megérkezett XIII. Kelemen pápa 1729 szeptember 7-ikén kelt bullája, mellyel thiatriai püspökké nevezte ki.[9]) Acsády Ádám veszprémi püspök Bécsben, a Pazmaneumban 1730 március 12-ikén fel is szentelte püspöknek.[10]) Ezentúl a többfelé igénybevett gróf Csáky bíbornok-püspököt, kinek már ezelőtt ez egyházmegye kormányzásában helynöke volt, — a főpapi teendőkben is helyettesítette. A bíbornok halálával pedig a közvélemény Csáky utódjául a váradi püspökségben egyhangúlag Luzenszkyt emlegette.

Kineveztetése váradi püspökké 1733 február 6-ikán csakugyan megtörtént;[11]) ugyanazon év április 20-ikán bihari örökös főispánná is kineveztetett.[12])

Főispáni beiktatása három hónap mulva (júl. 28.) Várad-

[3]) Kelt Bécsben 1725 február 19. Egészen tiszta, mintha ki sem adatott volna. Orsz. lvt. Eccl. 15. 39. — *d)*

[4]) Csáky Imre kinevező oklevele Magyarbélen 1725 augusztus 7-én kelt. A beiktatást szeptember 28-án Névery Pál váradi kanonok teljesítette. Orsz. lvt. Eccles. 15. 40.

[5]) Bublovics János esztergomi kanonok halála *e)* után. A kinevezés kelt Bécsben. 1725 okt. 2. A beiktatást br. Talheimb teljesítette. Orsz. lvt. Eccl. 15. 43.

[6]) Bécs. febr. 1. Orsz. lvt. Eccl. 15. 43.

[7]) Laxenburg, 1727 máj. 20. A diploma a püspökön kívül Imre, Ferenc, János fivéreire, továbbá Sándor és Imre atyafiaira s ezek ivadékaira is kiterjed. Bihar vármegye jkv. VI. 125. l.

[8]) Csáky kinevező oklevele kelt Pozsonyban, 1729 márc. 30.; a beiktatást Névery Pál éneklő-kanonok végezte április 20-án. Orsz lvt. Eccl. 15. 43.

[9]) U. o. 16. 1. és 16. 2.

[10]) Orsz. lvt. Dignit. eccl. — Püspöki diplomájáért Bécsben 2002 forintot fizetett. U. o. Eccl. 16. 8.

[11]–[12]) U. o. Eccl. 16. 9. — A főispáni diplomáért 1002 forintott fizetett. U. o. 16. 11. — A beiktatást br. Ghillány György, a tiszántúli ker. tábla elnöke teljesítette. U. o. 16. 9. — Bihar vármegye jegyzőkönyve.

Püspökiben megtörtént, de a püspöki beiktatása nem. A római megerősítő bulla késett. Fontos, a váradi püspökség érdekeibe mélyen bevágó tárgyalások jöttek közbe.

Az 1647-iki XII. t. c., mely a protestánsokat a katolikus papoknak fizetendő párbértől felmentette, sok plébánosnak a jövedelmét érzékenyen megapasztá, sőt megélhetését is kétségessé tette. Ekkor a király, III. Ferdinánd, a szegény lelkészek segélyezésére felállította az úgynevezett plébánosok pénztárát (Cassa parochorum), mely I. Lipót király idejében is fennállott, de a XVIII-ik század első éveinek politikai zavarai között megakadt.

III. Károly király 1733 március 7-ikén kiadott rendeletével e pénztár működését a prímás elnöklete alatt ismét megindította, s bevételeire nézve egyebek között úgy intézkedett, hogy a váradi püspök jövedelmeiből tizenhétezer forint maradjon a püspök asztalára, a többi pedig a tizedek hasznával együtt a plébánosok pénztárába folyjék be.[13]) g)

Erre Luzenszky püspök fordított egyet a dolgon s azt az ajánlatot tette, hogy ne neki hagyjanak meg a püspöki jövedelmekből tizenhétezer forintot, hanem ő fizessen évenként négy részletben a plébánosok pénztárának huszonnégyezret. Ajánlata elfogadtatott s a király 1733 március 16-ikán parancsot küldött a kamarának, hogy Luzenszkyt a váradi püspöki birtokba iktassa be [14])

Mielőtt azonban a beiktatás megtörtént volna, új javaslatot terjesztettek a király elé, hogy t. i. a váradi püspöki birtokokból szakíttassék ki annyi, amennyi a püspök asztalára rendelt tizenhétezer forint jövedelmet megadja s ez adassék át a püspöknek; a többi birtok pedig külön tisztség által kezeltessék a plébánosok pénztára javára.

Erre br. Luzenszky felment Bécsbe. Megköszönte a királynak váradi püspökké kineveztetését, de egyszersmint kérte ő felségét: ne engedné, hogy a váradi püspökség birtokteste szétdaraboltassék, kivált mikor bizonyos, hogy a kétféle gazdálkodás s a kétféle tisztség között elkerülhetetlen surlódások, izetlenkedések csak kárral járnának, s maga a külön tisztség tartása háromezer forintnál is több felesleges kiadást okozna. Enged-

[13]) A 17 pontból álló királyi rendelet a bécsi áll. levéltárban. Protocoll. 1733 márc.

[14]) Orsz. lvt. Cancell. 53. 1733.

né meg inkább, hogy ő, a váradi püspök, püspöksége azon birtokait, miket kiszakítani akarnak, évi huszonnégyezer forintért bérbe vehesse, kötelezvén magát arra, hogy ha a huszonnégyezer forinton felül még jövedelme lesz, azt is, „mint a nyiszor igérte már", a vallás javára fogja fordítani, emellett számadást nyújt be róla évről-évre, sőt hogy hűséges kezeléséhez annál kevésbbé férhessen kétség: rendeljen ő felsége felesketett ellenőrt melléje. Minthogy azonban a váradi püspökségnek sem székesegyháza, sem püspöki laka, sem papnöveldéje nincs: azt is kéri, hogy a huszonnégyezer forint s a még ezenfelül befolyható jövedelem ne a plébánosok pénztárának javára, hanem az említett, nélkülözhetetlen épületek megalkotására fordíttassék; mindezen intézkedésekhez pedig az egyház fejének, a pápának jóváhagyását kikérhessék.[15])

Pár nap mulva, április 24-én a király csakugyan felterjeszté az ügyet a pápának, kérvén arra nézve jóváhagyását, hogy a váradi püspökség birtoktestéből tizenhétezer forintot jövedelmező részt a püspök számára kiszakíthasson; a többi birtokot pedig a plébánosok pénztárának javára gyümölcsöztethesse.[16]) Ugyanaznap tudósíttatá Luzenszkyt is, hogy imént említett ajánlatait mindenben elfogadja s már utasította magyar királyi kamaráját, hogy a váradi püspöki birtokokat egész terjedelmükben s a mai Szent György naptól esedékes jövedelmekkel együtt Luzenszkynek átadja.[17])

Erre somoskövi báró Péterffy József királyi kamarai tanácsos lejött, Luzenszkyt a püspökség összes javaiba az említett kikötések mellett beiktatta.[18]) A király pedig megengedé, hogy a váradi püspöki uradalmak azon részében, melyek a plébánosok pénztárához tartoznak, kezelőtárssá Bedli Mátyás, Csáky bíbornok volt titkára kineveztessék, megeskettessék s hivatala kellő betöltése végett utasításokkal elláttassék.[19])

Báró Luzenszky püspök még ugyanazon év augusztus 12-ikén az első évnegyedre eső hatezer forintot, Pozsonyban a plébánosok pénztárába befizette.[20])

[15]) Két rendbeli felterjesztése (egyik 1733 ápr. 16) az orsz. lvt. Eccl. 66. 35., 16. 7. és Cancell. 58. 1733.

[16]) Orsz. lvt. Cancell. 57. 1733.

[17]) Orsz. lvt. Kincst. oszt. Eccl. 16. 10.

[18]) Orsz. lvt. Eccles. 16. 5. és 10.

[19]) Orsz. lvt. Cancell. 7. 1733 jún. 1.

[20]) U. o. Eccles. 16. 15.

A római kúria azonban nem látta egyszerűen jóváhagyhatónak az olyan intézkedést, mely egy ős alapítású püspökség birtokaival nem egészen az eredeti célokhoz híven rendelkezik. A váradi püspökség birtokai részben csakugyan plébánosok javára alapíttattak, de váradegyházmegyei plébánosokéra a váradi püspökség közvetlen intézkedései szerint. Ezenkívül a Rómába küldött felterjesztés azt sem említette, hogy a plébánosok pénztárához csatolt birtokok jövedelmei a váradi székesegyház stb. építésére fognak — mint a Luzenszkyhez intézett levél mondja — fordíttatni.[h])

Az ügy tehát további tárgyalást tett szükségessé, ez időbe került, s ennek következtében báró Luzenszky megerősítő bullájának kiadása is fennakadt.

Ezalatt báró Luzenszky püspök, nem foglalhatván el főpásztori székét, szülőföldje s rokonai látogatására a felvidékre távozott és nem tért vissza többé! A Szepességen 1734 január 18-ikán elhúnyt.

Rövid félszázad alatt a báró Luzenszky-családnak két tagja nyerte el a váradi püspökséget, de egyiknek sem volt szerencséje hozzá. Az első meg sem közelíthette; a másik éppen kapuja küszöbén omlott össze.

Joákim emlékét nem hirdeti semmi Váradon; István püspök a váradi székesegyháznak ajándékozván egyházi szerelvényeit s a váradi kapucinusoknak saját házát:[21]) [i]) ezekről megemlegetik, imádkoznak is érette.

* * *

a) A káptalan és a kamara a család meghatalmazottjainak összeírását megelőzte. A káptalan emberei a többi meghatalmazottak bevárása nélkül titokban végezték munkájukat. A gróf Csáky-család szepesmindszenti lvt. 6. fasc. 96. l. Málnási Ö.: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora 296. 327. l.

b) Kancell. lvt. Concept. exp. 1732 nov. 6.

c) A rokonság kérésére nyerte el Csákytól a stallumot. Görgey 1721 február 3-án halt meg.

d) Semmi nyoma sincs Luzenszky itáliai útjának. Mivel útlevele kiállításakor herceg Keresztély Ágost prímás már halálos beteg volt és félévvel később meg is halt, alighanem ezzel van összefüggésben az utazás elmaradása. Ugyanis Csáky ez idő alatt állandóan Pozsony-

[21]) Gánóczy: Epp. Varad. II. 411—412. — E ház Újváron a Német (ma Teleki)-utcai kápolna szomszédságában állott.

ban és Magyarbélen tartózkodott, Luzenszkyt pedig éppen ez időben Váradon nem nélkülözhette (Málnási: Csáky bíbornok 280. l.)

e) Bublovics János scopiai püspök 1725 június 16-án halt meg.

f) A bárói rangra emelést is Csáky eszközölte ki. (Málnási: Csáky bíbornok 107. l.) — Luzenszky 1728 január 14-én Löwenburg János Jakab békésmegyei főispán biztosaként Békésen tisztújító gyűlést vezetett és a gyűlés után a Löwenburgtól általa bérelt Váriban sokak előtt súlyos vádakkal illette Harruckern János Györgyöt. Ezt a lakatlan puszták benépesítését megakadályozó prófontmesternek nevezte, aki az elpusztult templomok tégláit magáncélra használja, még istállóvá is alakít régi templomokat stb. Ezzel négyéves harcot indított meg Békés megyében. (Karácsonyi János: Békés vármegye tört. I. 331—334.)

g) A cassa parochorumra vonatkozó 1733 márc. 7-i királyi rendelet csak a szentgotthárdi és pécsváradi apátságok jövedelmét foglalta le a pénztár számára. A váradi püspökség jövedelmét egész más rendeltetéssel, új püspökség részére értékelték túl 60.000 forintra, melyből eredetileg harmadát akarták a váradi püspök kezében hagyni, kétharmadát elsősorban új püspökség részére, melyet az egyházmegyéből hasítottak volna ki, másodsorban új plébániák alapítására kívánták forditani. Csak a bécsi nuncius útján folytatott diplomáciai tárgyalásokon módosult a terv oda, hogy a váradi püspök 17.000 forinton felüli jövedelme a lelkészi pénztárba utaltassék. (A király és a szentszék közötti tárgyalásokról: Fraknói: A magy. kir. kegyúri jog. 453—454. Okmánytár 324—334; a lelkészi pénztár felállításáról: Málnási: Csáky bíbornok 231—233. 296. és Salacz Gábor két cikke (A vallásalap kezdetének története; A cassa parochorum története) a bécsi Gr. Klebelsberg K. Magyar történetkutató intézet 1932. és 1933. évi Évkönyvében. (95—111., ill. 121—154. ll.)

h) Luzenszky püspök ugyanis folytatta a nagy elődje és pártfogója által Szálkapusztán megkezdett székesegyháznak építését. Egész 1734-ig találunk építési elszámolásokat erről 5551 forint összeggel. (Váradi káptalani lvt. Instr. lit. 1736. XXXVII. fasc.) Ezen szentélyről írja Salamon őrkanonok: „. . . aliquam partem eduxit Sanctuary, quam ego clericus 1743 videram". (U. o. XXXVIII, fasc.)

i) A kapucinusoknak eredetileg Csáky Imre adta a telket, házat, továbbá kápolnájuk számára építési anyagot és pénzt. Azonban a Csáky által Váradra telepített kapucinusok házfőnöke az 1715. évi 102. t. c. 3. §-ára hivatkozva a királytól a bíbornok-püspök telepítési intézkedéseinek megerősítését kérte. A királyi kancellária a kérelmet elutasította és csak 1735 nov. 8-án kaptak törvényes engedélyt. Addig a Csáky által adományozott telken levő házban hallgatólagosan laktak, ezért Luzenszky a Csáky adományát megújítani szükségesnek vélte. (Málnási: Csáky bíbornok 111. l.)

IV.

OKOLICSÁNYI JÁNOS*

(1734—1736)

Okolicsnai Okolicsányi János 1674-ban született. Teológiai tanulmányait a Pazmaneumban kezdette meg és 1698—1700 között Rómában a Collegium-Germanico-Hungaricumban fejezte be, ahonnan mint a bölcselettudomány és a teológia doktora tért haza.

Itthon először Felsőszelin, a gróf Esterházy család egyik községében plébános, ahol éppen ezen években élesztették fel a község lakosságának nagyobbik felét alkotó evangélikusok egyházközségüket. A plébánia vezetése sok gondot és tapintatosságot igényelt, mert a reformáció térhódítása óta csak két évtizeddel korábban, 1678-ban szervezteték újra az Esterházyak és a lakosság többsége a pusztafödémesi artikuláris evangélikus egyházközségtől elválva, önálósult. Okolicsányit a prímás 1703-ban az Esterházyaknak egy másik helységébe, Szered mezővárosba helyezte plébánosnak, ahol a tót többségü hívek hamar megszerették fiatal lelkipásztorukat.

A kiváló képzettségű Okolicsányi a lelkipásztorkodás terén szerzett gyakorlati ismeretei és érdemei alapján 1708 április 20-án a pozsonyi káptalan kanonokjává és Boldog Margit vértanuról elnevezett bélai apáttá neveztetett ki. Pozsonyban alig töltött egy évet, mely alatt elnyerte az olvasókanonoki stallumot. Néhány héttel később, 1709 március 20-ikán már az esztergomi káptalanba nyert áthelyezést, illetőleg kinevezést. A Szent Imréről elnevezett pozsonyi papnevelő-intézetet jelentékeny alapítványkiegészítéssel gyarapította.

Az esztergomi káptalanban serény munkával gyarapítja érdemeit és főpásztora elismerését. 1710 július 24-én gömöri főesperessé, nemsokára a Szent Istvánról nevezett papnevelő-intézet igazgatójává és a királyi tábla tagjává nyert kinevezést.

* Bunyitay kéziratából az Okolicsányi idejére vonatkozó fejezet hiányzik. Tőlem telhetően a Bunyitay előadásmódjával használtam fel a fennmaradt gyér adatokat.

A Rákóczy-felkelés politikai megpróbáltatásaiból az Okolicsányi-család az udvar elismerésével került ki. Okolicsányi Pál is fiának Onódon történt agyonszabdalása miatt 15.000 forintot érő jószágot kapott, és Okolicsányi Jánosnak már neve is bizalmatkeltővé vált Bécsben. 1719-ben Esztergomban olvasókanonokságra emeltetik, 1723-ban pedig a hétszemélyes tábla ülnöke és novii c. püspök. Négy évvel később lemond az olvasókanonokságról és helyette a Szent István első vértanuról címzett esztergomi prépostságot, valamint a lekéri apátságot nyeri el. Áldozatkészségéből épült az apátságával kapcsolatos kegyurasága alá tartozó lekéri plébánia temploma. De ennél nagyobb alkotással is volt alkalma nevét megörökíteni. Nagyszombaton a Szentháromság rabváltó szerzeteseinek temploma és kolostora számára már régebbi alapítványok voltak együtt, amikor a város hítbuzgó polgárai az 1708-i pestis pusztításakor fogadalmi adományokkal egészítették ki az alapítványt. A templom építéséhez azonban még legalább 9000 forint kellett volna. Amikor Okolicsányi a nagyszombati hívek nemes törekvéseiről értesült, a hiányzó pénzösszeget kiutalta és így a templom megépítését lehetővé tette. A templom 1852 óta a jezsuiták és díszes homlokzatán Okolicsányi címere alatt a következő felirat örökíti meg a templomépítő áldozatkészségét :

Laudetur SSS. Trinitas,
CVIVs perpetVo CVLtVI eCCLesIaM saCraVIt Joannes Okolicsányi de eadem, E. Ep. Nov, Can. Stri, S. C. Rg. M. Con, unus e iudicibus excel. Tabulae Septemviralis.

Még a templom építésének befejezése előtt Okolicsányi az uralkodó kegyének legteljesebb megnyilvánulását tapasztalhatta. A Luzenszky halála folytán üresedésbe jutott váradi püspöki székre 1734 október 13-án Okolicsányi neveztetett ki.

Váradon folytatni kívánta eddigi alkotásait. Először a gimnáziumot fejlesztette a szónoklattan és költészettan tanításának bevezetésével. Azután a Csáky bíbornok által odatelepített pálosoknak 1736 május 12-én átadta a Szent Brigitta-templomot. Élete munkásságára mégcsak ezután kívánt méltó koronát helyezni : a szalkapusztai székesegyház helyett alkalmasabb, közelebbi helyen székesegyházat, püspöki palotát és szemináriumot készült építtetni. Evégett a helytartótanács utján Budáról Váradra hívta Prati udvari kamarai mérnököt 1736 augusztus 21-én az építkezések helyének és tervének megállapítása céljából. Azonban nagy terveinek megvalósítását még meg sem kezdhette, mert hirtelen megbetegedett és 1736 november 21-én Váradpüspökiben, életének 63-ik évében meghalt.

A káptalan a ferencrendűek templomának (ma plébániatemplomnak) főkriptájában helyezte örök nyugalomra érdemes püspökét.

Okolicsányi nagyműveltségű főpap volt, aki különösen a pap-

nevelés fejlesztése terén sok érdemet szerzett. Váradon nagy munkatervvel foglalta el püspöki székét, de váratlan halála terveit utódjai örökségévé tette.*

* Életrajzához adatokat közölnek:
Gánóczy, Anton: Episcopi Varadienses II. 422—423.
Rimely, Carol.: Hist. coll. Pazmaniani. 346.
Steinhuber Andr.: Geschichte des Koll. Germ.—Hung. in Rom II. 128.
Rimely C.: Capit. ins. eccl. coll. Posoniensis. 275.
Kolányi: Esztergomi kanonokok. 328.
Veress, Andr.: Matricula... Koll. Germ.—Hung. 99—100.
Orsz. lvt. kamarai oszt. Act. Paulin. 554. 14.
Váradi püspöki lvt. Publ. Eccl. 8. 58. 7.

V.

GRÓF CSÁKY MIKLÓS.

(1737—1747.)

Háromszáz év előtt, 1445-ben már egyszer megtörtént, hogy Bihar vármegye rendei testületileg kérték maguknak püspökül Vitéz János váradi prépostot.[1]) Az ősök e ténye aligha volt ismeretes 1736-ban, és mégis megismétlődött. Bihar vármegye rendei ötödnapra Okolicsányi püspök halála után (nov. 26-ikán) gyűlést tartottak s elvégezék, hogy folyamodnak ő felségéhez s olyan püspököt és főispánt kérnek, aki már tapasztalásból ismeri úgy egyházi, mint politikai ügyeiket, ilyen pedig gróf Forgách Pál pozsonyi prépost, váradi olvasókanonok, vagy gróf Csáky Miklós váradi nagyprépost. Mindketten már egy évtizednél régebben tagjai a váradi káptalannak.[2])

Gróf Csáky Miklósnak váradi püspökségét már bátyja, a bíbornok halála után rebesgették.[3]) Maga Csáky Miklós is forgatta eszében, sőt fennmaradt egy fogalmazványa, melyben leginkább atyjának s testvérének, Zsigmond tárnokmesternek Bécs ostrománál tanusított szolgálataira hivatkozva, kéri a váradi püspökséget.[4]) Bátyja, a bíbornok, harminc éves korában nyerte el a váradi püspökséget; ő, Miklós, a bíbornok halálakor már harmincnégy éves volt.

Váradi püspök Luzenszky lett, de csak rövid időre. Amint Luzenszky váratlanul elhúnyt, testvérbátyja, a tárnokmester azonnal felszólította, hogy lépjen fel. „Nem kívántam az püspöki

[1]) Fraknói V.: Vitéz János élete. 24. l.
[2]) Bihar vármegye levéltára: Protoc. 8. 596—7.
[3]) Gr. Csáky család központi lvt. 234. 4.
[4]) U. o. 180. 30.

vacantiában ingerálnom magamat", — feleli erre Csáky Miklós 1734 február 12-ikén, — és okát is adja, hogy miért nem? Emlékezhetünk, hogy Luzenszkyt, a püspöki birtokokat illetőleg, mily szokatlan megszorításokkal nevezték ki. Ezekre célozva írja Csáky, hogy azért idegenkedik, mert attól tart, hogy a püspökség neki is úgy „adatik át, mint szegény üdvözült püspöknek adatott, melynek consensusára az lelkiismereti reá nem vihetne. Inkább a prépostsághoz lehetne ragaszkodnunk".[5])

Kébell Mihály nagyprépost ugyanis Luzenszkyt néhány nap mulva (február 9.) követte az örökkévalóságba s a váradi káptalan sietve felírt a kancellárhoz, gróf Csáky Miklóst kérvén Kébell utódjául. „Okát adván, hogy ha mind püspökünk, mind prépostunk idegen lészen, és az földnek csinyját nem fogja tudni, Felséges urunk szent igyekezeti nem fognak secundáltatni".[6])

Csáky pár hét mulva elnyerte a nagyprépostságot, de püspök még ugyanabban az évben Okolicsányi lett.

Kapott ugyan Csáky mindjárt, pár hónap mulva, püspöki címet és királyi tanácsosságot; a váradi káptalan is annyira megtisztelte bizalmával, hogy összes jogügyeiben teljhatalommal ruházta fel;[7]) de mindez Csákyt ki nem elégítette. A költözködés vágya, mely bátyját, a bíbornokot, egész életében nem hagyta nyugodni, benne volt az ő vérében is.

Amint a következő év (1735) tavaszán bécsi ügynökétől, „Radovics uramtól", meghallja, hogy az új pécsi püspök suffraganeust keres:[a]) kész oda is elmenni, „ha ő eminentiája nem kívánná, hogy continuo ott laknám", mert — úgymond — „látja Isten, meguntam Váradot".[8])

A gondviselés azonban más sorsot rendelt számára s mégcsak sokáig sem tette próbára türelmét.

Püspöke, Okolicsányi, már a jövő évben elhalt s helyébe gróf Csáky Miklós lépett.

* * *

A gróf Csáky-nemzetség egyik családi kincse, a „Zöld könyv" 21-ik levelén utolsó sajátkezű feljegyzése áll gróf Csáky

[5—6]) Gr. Csáky Miklós leveleskönyve. A család központi levéltárában 234. 4.

[7]) Kelt 1734 szept. 30. A Csákyak lőcsei lvt. 180. 4.

[8]) Gr. Csáky Miklós leveleskönyve 1735 május 28. A család központi

István országbírónak. Ez a feljegyzés betűről-betűre így szól: „1698 5. Decembris áldotta meg Isten feljebb megnevezett atyámfiát (harmadik feleségét, gr. Barkóczy Máriát) fiú magzattal, kit azon napon franciscanus barát, Pater Petes János uram, udvari káplányunk, Miklósnak keresztelt. Keresztatyja: szepesvármegyei Viceispán, Görgei Ferencz uram; keresztanyja: lőcsei Doczórné asszonyom volt. Hála Istennek!"

Gróf Csáky Istvánnak Miklós utolsó gyermeke volt, s egy év mulva árva. Szepesvára szép kápolnája, mely annyi örvendetes családi eseményt látott, 1699 december 4-ikén gyászt öltött: a vár ura, István országbíró, a terítőn feküdt.

Csáky Miklósnak már gyermekkorában idős és magasállású testvérei voltak. Nénje, Krisztina, akiről a Zöldkönyv megjegyzi, hogy „1668 die 17 Novembris . . . váradi püspök, Bársony György uram eskette meg Szepesvárában" gróf Erdődy Sándorral, s aki utóbb mint gróf Bercsényi Miklósné Rodostóban halt el, — negyvennégy évvel olt idősebb nálánál. Elsőszülött bátyja, Zsigmond, a tárnokmester iránt inkább fiúi, mint testvéri szeretettel viseltetett s még élemedettebb korában is „érdemem felett való kegyes atyám"-nak szólítja.[9]) Másik bátyja, Imre, korán püspök, majd egyszersmind érsek s Miklós jövőjének megalapítója; többi fivérei főispánok, tábornokok, köztük Mihály híve Rákóczynak s nénjével, Krisztinával együtt Rodostóban bujdosó társa.

Gróf Barkóczy Mária férje halála után elhagyta a szép, de elszigetelt Szepesvárt és Kassára költözött. Itt, hol Csáky Imre bíbornok is első neveltetését nyerte, s hol még nem régen plébánoskodott, itt kezdte meg Csáky Miklós tanulmányait. Majd iskolái folytatása végett Pozsonyba ment, hol bátyja, Imre, a társaskáptalani prépostságot is bírta s három nővére ugyanott, a negyedik pedig a közel Nagyszombatban apáca volt. Ezeknek nyomaiba lépett ő is: az egyházi pályára szánta magát s mint papnövendék tagja lett a bécsi Pazmaneumnak.

Itt tanulta a bölcsészetet. Egyik tanára, a hírneves Bombardi Mihály előadásai nyomán kivonatokat is készített az egész bölcsészetről, miknek kézirati példánya fennmaradt.[10])

[9]) A gr. Csáky család központi lvt 234. 4.

[10]) Compendium ex universa Philosophia sub A. R. P. Michaele Bombardi e S. J. pro tunc Philosophiae Professore actuali Viennae Austriae conscriptum per me C. Nicolaum I. R. Csáky de Keresztszeg die 24 Julii Anno

Bécsi tanulmányai befejeztével őt is, mint egykor bátyját, Imrét Kassán, magas kitüntetés érte. A király 1718 február 16-ikán Szűz Mária szepesi apátjává nevezte ki.[11])

A hittudományok hallgatása végett Rómába ment. Itt a német—magyar kollegiumnak volt növendéke, melynek kápolnájában 1722 február 8-ikán subdiaconussá, március 21-ikén a lateráni bazilikában diaconussá —, s még ugyanazon év szeptember 19-ikén áldozópappá szenteltetett.[12])

Rómából mint a hittudományok mestere 1723 tavaszán tért vissza.[13])

Még hazajövetele előtt bátyja, a bíbornok fényesen gondoskodott róla. Kébell Mihály a váradi nagyprépostságra való előléptetése után, 1721-ben a szentjobbi apátságról lemondott. Ez éppoly szép, mint értékes javadalomra gróf Csáky Imre öccsét, Miklóst ajánlotta a királynak és a király neki adományozta.[14]) Amint pedig Rómából hazajött, a bíbornok, hogy oldalához csatolja „Miklós úrfit" — mint akkor Váradon mondák,[15]) — váradi kanonoknak nevezte ki.[16]) Így huszonöt éves korában fényes neve mellett főpapi méltóság s ahhoz illő jövedelem birtokában volt.

Mikor gr. Csáky Miklós a váradi káptalanba belépett, annak tagjai, mind a tízen, már a bíbornok teremtményei voltak. Ily viszonyok között[b]) történhetett meg, hogy 1734-ben, mikor már Csáky bíbornok nem élt, a váradi káptalan Csáky Miklóst kívánta, mégpedig soronkívül, a nagyprépostságra emelni. Csáky ugyanis ekkor békési főesperes volt,[17]) előtte a káptalani rangfokozatban többen állottak, köztük gr. Forgách Pál, a korra nézve idősebb, kit ezért Csáky rendesen „Uram Bátyám"-nak szólított.[18])

reparata salutis (év nélkül, 16 r. kis könyv, mely 50 thesist tartalmaz). A Csákyak szepesmindszenti lvt. 8. 2.

[11]) Királyi könyvek IV. 282.

[12]) Mindhárom hivatalos bizonyítványban Miklós József. A Csákyak központi lvt. 183. 11.

[13]) Hazatérésére szolgáló útlevele kelt 1723 márc. 30-ikán. U. o. 183. 12.

[14]) Csáky ajánlatát a Bécsben, 1721 szept. 21-ikén kelt kinevező oklevél is említi. Királyi könyvek IV. 384.

[15]) Csákyak szepesmindszenti lvt. VII. 289.

[16]) Kanonoki székébe Névery Pál iktatta be 1723 dec. 12. Acta Capituli Varad. I. 192.

[17]) 1735 őszén mint békési főesperes vizitál. Csákyak központi lvt. 234. 5.

[18]) U. o. 234. 6.

Erre Csákyt a király még 1734 április 30-ikán magyar királyi tanácsosává, tizednapra pedig váradi nagyprépostá kinevezte.[19]) Egy év mulva a címzetes novii püspökséget is neki adományozta.[20])c) „Aki ugyan — írja erről édesanyjának — semmitsem hoz a konyhára, de tisztességes és azon örvendek, hogy szegény üdvözült méltóságos cardinálisunk is elsőben az volt", t. i. novii püspök. Érdekes még, hogy ugyanebben a levélben kéri édesanyját: „méltóztassék számomra egy tenyérnyi széles *veres* pántlikát vétetni és első adandó alkalmatossággal leküldeni, mert *immár olyan övet kell viselnem*". Ebből az tűnik ki, hogy akkor még nálunk is, mint Olaszországban ma is, csak a püspökök viseltek vörös övet. Csáky még nagyprépost és javadalmas apát korában is fekete övet viselt, amint levelének további során csakugyan említi, hogy a veres pántlika olyan széles legyen, „amint a fekete pántlika volt, melyet Nagyságod méltóztatott volt két esztendő előtt venni, *aki még mostan is szolgál*". A „veres pántlikának" ily ritka kereslete magyarázza meg Csákynak ama mondását is, hogy „olyan övet itten (Váradon) nem kaphatok".[21])

Csáky Miklóst ez időben szállta meg a szokottnál is nagyobb mértékben a nyugtalankodás lelke. Amikor csak szerit tehette, elsietett Váradról. Jellemző egy kis naplótöredéke, mely egyebek között arról ad számot, hogy mikor Bécsben járt, mivel töltötte egyik napját? „Június 30. reggel ő felsége lovaglóiskolájában. Továbbá könyvtárában. Innét a mathematicai múzeumba. A jezsuita atyák kollegiumába. Délután levelezés",[22]) 1735 május elején édesanyjánál időzött s innen írja bátyjának, Zsigmondnak, „hogy itten nem jó hírek folynak, de a Tiszántúl még rosszabbak, melyek miatt szükségképpen kellett ide jönnöm Kassára".[23]) Minthogy pedig ugyanezen időben gróf Forgách Pál is a felvidéken járt, innen származott az a hír, hogy a váradi kanonokok Pero lázadása elől elmenekülnek Váradról, ami az új püspök, Okolicsányi fülébe is eljutott.

Szívesen időzött e korban Csáky Szentjobbon is. Itt az

[19]) Laxenburgból. Csákyak központi lvt. 180. 6. — Királyi kk. V. 31. — Fábry Jakab iktatta be. Gánóczy. II. 426.

[20]) 1735 márc. 22. Királyi könyvek V. 56. l.

[21]) Lőcsei Csáky lvt. 234. 4. — Oklevéltár 54. sz.

[22]) Csáky-család szepesmindszenti lvt. 8. 2.

[23]) Csáky-család központi lvt. 234. 5.

egykor híres apátsági monostor, melyben a dicsőséges szent jobbkéz századokig őriztetett, teljesen elpusztult. Egyházát, mely a városka felett emelkedő hegylánc oldalában állt, Rédey Ferenc, a hasonnevű erdélyi fejedelemnek atyja, 1621-ben kijavíttatta,[24]) de azóta ismét romba dönté az idő. Már a tájéka is egészen puszta volt. A megfogyott lakosság, melynek házai azelőtt a monostor tövében, a hegy alján állottak, ama „villongós időkben" átköltözött a Berettyó egyik szigetére, az ott emelkedő vár szárnyai alá.

Mikor gr. Csáky Miklós az apátságot átvette, az egész városka már csak néhány házból állott, a lakosok egytől-egyig kálvinisták, templomuk is egy kis sövény alkotmány volt. De Csáky Miklósban is megvolt a Csákyak őserénye, sokszor hibája: a bőkezűség.

Szentjobbra már 1728-ban katolikus papot vitt be, bár egyelőre nem volt ott több híve, mint egy-két apátsági gazdatiszt és család s a vidéken egypár úri vagy iparos család. 1736-ban pedig új egyház építéséhez fogott, nem a réginek helyén, hanem lenn a völgyben, a vár északkeleti szegletén. A régi egyház faragott köveit azonban — mint egy későbbi tudósítás mondja, — az építkezésnél felhasználta.[25])

Az alapkövet az említett év szeptemberének 24-ikén személyesen áldotta meg s helyezte el, emléksorokat is zárván beléje.[26]) Ugyanezen alkalommal Tordai Vas Sámuel építőmester, ősi szokás szerint, mintegy megszólaltatva a fundamentumkövet, nem minden lendület nélkül így indítja szózatát:

Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság!
Igaz, erős, kegyelmes, jó, hív Irgalmasság!
Kelj fel s Erőd ládáját hozzad ez szent helyre,
S papjaidat méltóztasd szentség köntösire.

— — —

Atya-Isten, gondjokat viseld híveidnek,
Könyörgésekre mennyből nézz, ha itt keresnek.
Ördög, világ, test ellen, *Krisztus*, légy vezérek,
S pásztorold, szent atyádnak könyörögvén értek.

— — —

Vigasztaló *Szentlélek*, ha lelkekben csüggednek,
Térítsd, oktatsd, hogy szentelt köveid legyenek.

[24]) A váradi püspökség története II. 317 és 477. l.
[25]) Simon, M.: Supplementum 178. l.
[26]) Gr. Csákyak szepesmindszenti lvt. 8. 3. — Oklevéltár. 55. sz.

Menny, föld, tenger és minden dícsérd Teremtődet,
Lelki új Jeruzsálem áldd Idvezítődet![27])[d])

Az építés a következő, 1737. évi nyáron annyira haladt, hogy a szentély már készen állt. Napjainkban is ezzel sietnek sok helyen, hogy az isteni tiszteletnek helye legyen mielőbb. És Csáky biztatta magát: „talán ád Isten üdőt, hogy a többit is fel fogom állíthatnom".[28]) De nem úgy lett.

Gróf Csákynak, mikor ez idézett szavakat írta (július 13), váradi püspöki kineveztetése már kezeinél volt. Ő azonban hitte, hogy megtarthatja az apátságot is. Csakhogy gróf Dietrichstein Károly Hannibálban hatalmas versenytársa támadt. Dietrichstein már három kanonoki javadalmat bírt, ezekhez most elnyerte a szentjobbi, ez annyira nemzeti apátságot is. Adománylevele azonban kikötötte, hogy a templom építését befejezze.[29]) Be is fejezte. Ezért van rajta két helyen is a Dietrichstein címer. Csáky nemes kezdeményét csak egy homályos s már csak az egyház küszöbére jutott évszám: 1736, hirdeti.

De a község határának Vedresábrány felé eső részén egy hegyet, melyet talán ő ültetett be nemes szőlővel, a nép ma is — noha már nem tudja miért, — Csáky-hegynek nevez.

* * *

Gróf Csáky Miklósnak váradi püspökké s bihari örökös főispánná való kinevezése (1737 március 7 és 15) szintén nem történt a birtokokra nézve megszorítás nélkül. Kinevező oklevelében csakúgy ott van, mint báró Luzenszkyében ott volt, hogy a püspökség jövedelmeiből tizenhétezer forint az övé, a többi a plébánosok pénztáráé.[30]) Erre mondta gr. Csáky Miklós pár év előtt, — mint láttuk, — hogy annak „consensusára az lelkiismereti reá nem vihetne". De a kinevező oklevél mellett egy királyi iktató parancs is volt, mely azzal ugyanegy napon kelt s mely részletesebben, de enyhébben is szólt. Eszerint is csak tizenhétezer forint jár a püspöknek, csakhogy a többi jövedelemről már úgy intézkedik, hogy abból a püspök tizenkétezer forintot fizessen évenként a plébánosok pénztárába, a többit pedig székesegyház, püspöki lak s papnevelőintézet létesítésére

[27]) Gr. Csákyak központi lvt. 217. 3.
[28]) U. o. 234. 6.
[29]) Királyi könyvek V. 84. l.
[30]) Kelt Bécsben; eredeti hártyán. Gróf Csákyak központi lvt. 180. 8. — Királyi könyvek. V. 73. l. — És Bihar vármegye jegyzőkönyve VIII. 629. l.

fordítsa.[31])[e]) Erre Csákyt „az lelkiismereti" már reá vihette. Annál inkább, mert el volt tökélve, hogy „ez az egy püspökség rendkívül nagy iga alá vettetvén, annak megkönnyebbítését kívánni fogja".[32])

Csáky a római bullák megérkezését a felvidéken akarta bevárni. Előbb édesanyjánál, Kassán időzött; majd nem győzvén a várakozást,[33]) szeptember elején saját birtokára, Nagyidára távozott.[34]) De elmúlt az ősz, eljött a tél is, a bullák mégsem érkeztek meg. Ekkor Csáky nem várt tovább. Hogy legalább főispáni székébe beiktassa magát, december 22-ikén Váradpüspökibe érkezett, — mint maga írja, — „sok ceremóniák között".[35]) Ugyanabban a szerény hajlékban szállt meg, melynek fedele alatt Okolicsányi püspök is megvonult. És ott Szepesvárának szülötte váradi püspöksége s örökös főispánsága mellett is, bizony, szegényesen lakott.

Újév után megérkezett gróf Berényi Tamás zempléni főispán s hétszemélynök, ki Csákynak főispáni beiktatására a mult év április 12-ikén kiküldetett.[36])

Bihar vármegye is még 1737 május 17-ikén Váradolasziban tartott közgyűlésében felolvastatta Csákynak főispáni kinevező oklevelét; üdvözletére Pozsonyba Kovács Pál váradi kanonok vezetése alatt küldöttséget menesztett s beiktatására elrendelte a kellő előkészületet.[37])

A főispáni beiktatás hajdan hét vármegyére szóló nemzeti ünnep szokott lenni. Gróf Csáky Miklós beiktatása is hasonló ünnepséggel ment végbe 1738 január 9-ikén.[38])

Ezután néhány napra (január 17) a régtől fogva óhajtott bullákat is megkapta.[39]) Legott ismét édesanyja jutott eszébe. Kassát választja felszenteltetése helyéül, „ezáltal is megélemedett méltóságos asszonyom anyámnak, ő nagyságának nagy örömet akarván szerezni".[40]) Mennyi fiúi tisztelet!

Kassa szép főegyházában, hol a Csákyaknak kápolnájuk

[31]) Orsz. lvt. Cancell. 54. 1734. — Az eredeti oklevél hátirata.

[32]) Csáky Miklós levele a kancellárhoz. Gróf Csákyak központi lvt. 234. 11.

[33]) Június elejétől sürgető leveleket ír a bullákért Tolvaj Imre római gyóntatóhoz. U. o. 234. 6.

[34—35]) U. o. 234. 6, 9.

[36]) Csákyak központi lvt. 180. 5.

[37]) Bihar vármegye jegyzőkönyve VIII. 629. l.

[38—40]) Csákyak központi lvt. 234. 9. 8. és 5.

volt, s hol nemzetségüknek büszkesége, Csáky Imre bíbornok egykor lelkészkedett, — ott kenettetett fel gróf Csáky Miklós Szent István birodalmának legifjabb apostolává. A felszentelést Gyertyaszentelő-Boldogasszony ünnepén gróf Erdődy Gábor, ifjabb Esterházy Imre és Máriássy Sándor püspökök végezték.[41])

A váradi káptalan egykori tagtársa, most már főpásztora ünnepén Jurkovics Mátyás, Csákynak iskolatársa és Kovács Pál kanonokok által képviseltetett. A figyelem Csákynak jól esett s pár nap mulva levélben fejezte ki köszönetét a káptalannak.[42])

Azonban mindjárt felszenteltetése után még nem indulhatott Váradra. Előbb atyafiaival némi birtokosztályt kellett megejteni, azután meg kerülő útat tett Máriapócsra.

Pócs igénytelen szabolcsvármegyei falu, mely a XVII.-ik század végéig jóformán ismeretlen volt. Ekkor azonban egy csodálatos Szűz Mária-képet fedeztek fel benne, melynek oly nagy híre ment, hogy az uralkodóház is látni akarta s felvitette Bécsbe. Ettől kezdve Pócs nevezetes búcsús hely lett, hová messze földről is seregesen zarándokoltak a hívő emberek. Nevezetességét még az a körülmény is fokozta, hogy a csodálatos kép a görög katolikusok, vagy mint akkor mondták, a görög egyesültek templomában volt, de a római katolikusok is hasonló áhitattal zarándokoltak hozzá. Így Pócs a római és görög katolikusok közös áldozó helye s az akkor legjavában folyt vallási uniónak mintegy megtestesülése lett.

Csáky, mint váradi püspök, a bihari görög katolikusoknak is főpásztora volt. Megjelenése Pócson — mint maga írja, — búcsújárás volt az unio megerősítése s további sikerére.[43])

* * *

Szent László városának új püspöke tavaszkor érkezett meg. Őmaga is még élete virágjában volt: harminckilenc éves.

Március 19-ikén tartotta bevonulását, s fogadtatása — mint maga írja, — „tisztességes volt.[44])

Még aznap ünnepiesen el is foglalta püspöki székét.[45])

De a fényes napnak némi boruja is volt. Gróf Forgách Pál nem jelent meg Csáky fogadtatásán, hogy a többi papsággal ő is bemutassa hódolatát az új főpásztornak.

[41—42]) Gr. Csákyak központi lvt. 234. 5.

[43]) Csákyak központi lvt. 234. 9.

[44]) Csákynak 1738 március 29-én Forgáchhoz intézett levele. U. o. 234. 9.

[45]) Gánóczy: Eppi Varad. II. 427. l.

Gróf Forgách mindenben egyenlőnek érezhette magát Csákyval, sőt több tekintetben előbbvalónak is. Idősebb volt, a theologia doktora volt, s már 1722-ben,[f]) mikor még Csáky subdiaconus sem volt, a váradi káptalannak második méltóságát, az olvasókanonokit viselte. Csáky mégis már kétszer eléje vágott: először mikor nagyprépost lett, másodszor meg most. Pedig Bihar vármegye is első helyen őt, Forgáchot kérte püspök-főispánul. De Forgáchnál hiányzott Csáky szerencséje s az a nyájasság, természetesség, mellyel Csáky annyira megtudta nyerni magának az embereket.

Csáky beiktatása után tíz nappal írt is Forgáchnak s nem titkolá, hogy mennyire fájlalta távolmaradását.[46])

Káptalana kiegészítéséről s némely tagjainak kitüntetéséről még Váradra jövetele előtt gondoskodott. Maga helyett a nagyprépostságra a káptalan legrégibb (1715 óta) tagját: Keczer István éneklőkanonokot terjesztette fel. Gróf Forgách Pál, a rangra előbbvaló olvasókanonok, ezúttal is elmaradt; de talán nem egyébért, minthogy Forgách a felállítani tervezett szombathelyi püspökségnek már hivatalosan kijelölt püspöke volt,[g]) s Forgách a címet használta is.

Mihelyt Keczer nagyprépositi kinevezése megtörtént (1737 aug. 14),[47]) Csáky felszólítá bécsi ágensét, hogy mily címzetes püspökségek és prépostságok vagy apátságok vannak üresedésben Keczer számára.[48])[h]) Eközben Kovács Pál váradi kanonokot is tudósítá, hogy „valami szép nevezetű apátságot" keresett számára.[49]) Majd a Bécsből vett jelentés után kitudakoltatá, hogy Keczernek melyik titulus tetszenék?[50]) Így tette meg ezután felterjesztéseit s kinevezéseit.

Első kanonoki kinevezése Luby István váradi plebánosra esett; ezt leveleiben „lelkem fiamnak", „drága jó barátom"-nak szokta címezni,[51]) oldalkanonokjává tette s még tavaly (1737) Szűz Mária paradicsomvölgyi apátságát is megnyerte számára,[52]) azon okok alapján, „hogy az elei is híven szolgálták az felsé-

[46]) Előbb — a [44]) jegyzetben idézett levél.
[47]) Orsz. lvt. Collat. eccl. V. 85.
[48]) Csáky-család központi lvt. 234. 6. 1737 aug. 29.
[49]—[50]) U. o.
[51]) U. o. 234. 10.
[52]) Orsz. lvt. Collat. eccl. V. 90.

ges házat és ömaga is közel kilenc esztendeig három nyelven szolgált az Istennek".[53])

Kovács Pál is még 1737-ben (nov. 17.) elnyerte a cikádori „szép nevezetű apátságot",[54]) Gyöngyösy György a zselicei javadalmas apátságot (1738 márc. 8.);[55]) de Keczer kitüntetése 1741-ig elhúzódott, amikor makarai címzetes püspök s királyi tanácsos lett.[56])

Gróf Forgách Pálért is megtett annyit, hogy kinevezte vikáriusnak, de melléje provikáriusnak Fábry Jakabot tette, kit a következő (1739) évben éneklőkanonoknak, Luby Istvánt pedig székesegyházi főesperesnek léptetett elő.[57])

Későbbi éveiben még Ujváry Ferencet, Veres Istvánt és báró Vécsey Mihályt nevezte ki kanonokká.[1]) Ez utóbbi különben Csákynak rokona volt, kinek édesanyját biztosította: „hogy midőn Isten kegyelmességéből az üdő és alkalmatosság előadja magát, Mihály öcsémről nem lészek feledékeny, sőt ha Isten a seminárium omra rá segít, ha még otthon leszen tanulásra alkalmatos öcsém, azt is ide hozatom és nevelni kívánom."[58])

Csáky püspöki székének elfoglalása után hamar távozott Váradról. Eleintén azt hitték, hogy csak rövid időre ment el, de elmult egy hónap, két hónap, már innen-onnan egy egész év is, és ő mégsem jött vissza. Erre az emberek nyelve megeredt s hiresztelni kezdék róla, „hogy familiás püspök, keveset gondolván juhaival".[1]) Ez végre Csáky füléig is eljutott, ki eddig rendesen azzal biztatá magát: „látja Isten, szinte oly gonddal vagyok juhaim felöl, mint ha ott volnék". Végre elhatározza visszatérését, mégpedig nem kevesebb szándékkal, mint hogy „restaurálhassak és a szent bőjti napokban magam hivatalját végezhessem, azontúl is minden tőlem kitelhető szolgálatot véghezvigyek".[59])

1739 március 3-ikán Váradra érkezett. A vármegyei tisztújítást április 13-ikán Diószegre tűzte ki, de mégis Váradon tartotta meg.[60]) A következő májusban pedig főpásztori körútra indult egyházmegyéjében.

[53]) Csákyak központi lvt. 234. 6. 1737 szept. 19.
[54]) Orsz. lvt. Collat. eccl. V. 87.
[55]) Királyi könyvek V. 14.
[56]) Orsz. lvt. Coll. eccl. V. 164. 1741. V. 8.
[57]) Csákyak központi lvt. 234. II. 1739 nov. 12.
[58]) Csákyak központi lvt. 234. II. 1740 márc. 4.
[59—61]) A Csákyak központi lvt. 234. 10.

Először is a Szilágyságot látogatta meg, melyet Benkovics püspök csatolt az egyházmegyéhez. Kíséretében Fábry vikárius és Jurkovics krasznai főesperes voltak. Itt csak két helyen volt katolikus lelkész: Szilágysomlyón és Kárásztelken; az első helyen a plébániatemplomon kívül a minorita atyáknak konventje is állott.[k])

Szilágysomlyóról Csáky megjegyzi, hogy az egyházat kálvinistáskodónak találta, s e szavainak mintegy magyarázatául hozzá veti, hogy a katolikusok, ámbár buzgók, mégis az egyház kormányzatában elsőséget igényelnek.[61])

Kárásztelken mindennel meg volt elégedve. Itt az egész község tiszta katolikus, tiszta magyar, hol az ősi vallás hagyományai érintetlenül maradtak s még az egyszerű fakereszt is a község végén ugyanazon helyen állt, hol századok előtt. Emlékezetes volt e kereszt még azért is, mert a hitújítás apostolai csak a keresztig tudtak eljutni; azon belül a nép már nem ereszté. Ide is eljuthatott ama jámbor szerzetes híre, ki falurólfalura járva kereste fel a pásztor nélkül maradt hiveket, s ha tovább ment, mindig szivökre kötötte: ha pap közeledik ismét hozzátok, kérjétek meg, hogy előbb misézzék, azután prédikáljon, ha nem misézik, be se bocsássátok falutokba.[l])

Szilágysomlyó és Kárásztelek Kraszna vármegyébe estek, és így a Szilágyságnak másik fele, Középszolnok vármegye mindig katolikus plébános nélkül volt. Csáky a vármegyének székhelyén, Zilahon, „a város lakosi machinatiojinak" ellenére egy házat, majd egy nemesi kúriát is vett, [62]) plébániát szervezett s abba most Fábry és Jurkovics által a somlyói minorita atyák egyikét vezette be. [63])

A következő júliusban, Luby István kanonokkal oldalán, folytatta főpásztori körútját. Először is Mezőtelegdet, Csanád esztergomi érsek szülőhelyét látogatta meg. Itt a ferencrendűek hajdani klastromának már nyoma sem volt; a boldogtalan sorsú Telegdi István építette, szép csúcsíves egyháza még állt, de a protestánsok birtokában. A katolikusoknak Baranyi Miklós földesúr házában csak egy szoba szolgált templomul; elférték abban is: alig voltak negyvenen. A plébános, Szalkai István, egy kis

[61]) Csákyak központi lvt. 234. 10.

[62]) A házat Nagy Andrástól, a kúriát Palugyai Györgytől vette. Váradi püspöki levéltár. C. Csáky Nicolaum eppum resp.

[63]) Csákyak központi lvt. 234. 10.

házban lakott, melynek telkét még gr. Csáky Imre vásárolta de amelyben csak egy szobája volt, oldalt egy kis hálókamrával. A parányi kerthez s udvarhoz, hogy valamivel nagyobb legyen, Szalkai plébános vette meg a szomszéd házhelyet a saját pénzén, pedig ő maga is szegény volt. Telegd plébánosa a hitújítás előtt valóságos földesúr volt; most egyebe sincs, mint évi kétszáz forint a püspöktől s a stóla, de ebből ritkán kap valamit.

Telegdről gr. Csáky Miklós Magyarcsékére ment. Itt már kőegyházat talált, mely még a katolikusoké volt valaha, utóbb azonban a községgel együtt végpusztulásra jutott és sokáig romokban hevert. Mikor azután Csékét magyarok s oláhok ismét megszállották: a magyarok, kálvinisták kitatarozták a puszta egyházat s papot hoztak beléje. Történt azonban, hogy Csengeri György protestáns pap, megtért, megtérítette a helybeli községi jegyzőt, is s a kis egyházat, visszaadta eredeti rendeltetéseinek.[m]) Eleinte egyszerű asztal szolgált benne oltárul, utóbb azonban Orbeiter József kincstári tiszt csinos faragott faoltárt állított beléje Szent Pál apostol tiszteletére. Plébániaház ekkor még nem volt; Bakoss András lelkész egy közönséges parasztházban lakott s az egykorú feljegyzés szerint csak abból éldegélt, amit a püspöki pénztárból utalványoztak számára.

Július 12-ikén gróf Csáky Belényesbe ért. Itt, a váradi püspökség hajdani második székvárosában, szintén szegényes állapotokat talált. Szent Ágota kéttornyú, csúcsíves egyháza a városka felett emelkedő magaslaton romokban hevert; a katolikusok most benn a városban egy kis fatornyú, sekrestye és szentély nélkül szűkölködő templomot használtak. A plébános, Kovács Mihály, egy kis faházban tengődött. Híveinek összes száma 69 volt.

Csáky Belényesből, hol bérmált és három kis harangot is szentelt, Rézbányára ment. A régi egyházat itt is romokban találta, s a romok arról tanuskodtak, hogy jeles, sőt díszes épület volt. [64]) Most csak egy kis kápolna volt itt, az is fából. A plébános, Pocsuk Imre, egy közönséges parasztházban lakott, azt is a saját pénzén szerezte. Mindössze egy szobája volt, de az is kályha nélkül, s maga a ház kerítés nélkül. Térdenállva kérte a püspököt, hogy könyörülne ennyi szegénységen. [65])n)

[64]—[65]) 1739-iki vizitacio. Püspöki levéltár.

Csákyról feljegyeztetett, hogy mikor hazánk régi hitegységének egy-egy romba dőlt vagy elidegenített műemléke mellett elhaladt, — fel-felsóhajtott, mint egykor Pázmány Péter: Hazám, Magyarország, mily boldog voltál és mily boldog lehetnél, ha egy pásztor alatt egy akolba tartoznál.[66])

Rézbányáról visszajövet, a Fekete-Kőrös völgyén az egykor nagyszerű szentmiklósi bazilika s a sólyomkövi csúcsíves pálos klastrom romjai mellett kellett elhaladnia.

Július 19-ikén Bélfenyérre ért. Ez volt a váradi püspöknek a nagy Bihar vármegyében egyetlen, mondhatni tiszta magyar s tisztán katolikus községe. Közel háromszáz katolikus mellett csak öt oláh lakott benne. A hagyomány szerint, mint Kárásztelek, úgy Bélfenyér is sohasem vette be a reformációt. Ennek ellenében a tiszántúli prot. egyházkerület jegyzőkönyvei annyit mondanak, hogy az 1650-iki szatmári közzsinaton Boldogfalvi Péter, az 1675-iki csatári közzsinaton pedig Bihari István ordinálttatott Bélfenyérre lelkészül.[67]) Mostani plébánosa Palotay István volt. Régi katolikus egyháza is állott még nyugati végén egy kis fatoronnyal. De a lelkészi lak nagyon-nagyon szegényes volt, csak egy kis faház, az is alacsony, roskatag, belül sötét. Pedig valamelyik plébánosa ugyancsak szeretett olvasgatni; csinos könyvtárt hagyott a plébániára, melyből a szomszéd béli uradalom tisztjei s a mezőtelegdi plébános, Szalkay is vett kölcsön könyveket, viszont őmaga is vett kölcsön a váradi káptalan könyvtárából.[9])

Bélfenyértől kezdve egész Váradig seholsem talált Csáky katolikus egyházat vagy papot, csak éppen Várad alatt, Szőlősön. Július 19-ikén ide tért be. Itt az egyházat gr. Csáky Imre bíbornok 1729-ben építtette s Csákynak suffraganeusa, br. Luzenszky István 1732-bnn szentelte fel Szentháromság vasárnapján. E napot azóta minden évben búcsúval szokták ünnepelni.

Az egyháznak ekkor mégcsak fatoronykája volt; szentélye boltozott, de hajója csupán deszkamennyezetes. Főoltára Szent László király tiszteletére volt szentelve s középen a kép a szent királyt lóháton tüntette fel, amint dárdájával a kőszikláből vizet fakaszt. Ettől jobbra Szent Adalbert, balra Szent Miklós, felette pedig a Szentháromság képe függött, végre legfelül az alapító

[66]) Gánóczy II. 428.

[67]) Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. (Arad. 1880.) 137-38. l.

bíbornok nemzetségi címere. Ezenkívül még két kis oltára is volt: a lecke oldalán a Boldogságos Szűz máriacelli képével; az evangéliumi oldalán pedig Szent Anna tiszteletére. Amazt Buday István, emezt Bucsy Mihály, bihari alispánok emeltették. Orgona, padok s a szükséges egyházi szerelvények szintén már mind megvoltak.

Kevésbbé kielégítő volt a plébános, Püspöki Ferenc, s a kántor-tanító helyzete. A plébánosnak csak két kis szobája volt, a kántor háza meg már düledezett. Fizetésük sem volt rendben; kivált a hívek szolgálmányai körül merült felt sok panasz. De a rendezésnek, valamint a további fejlődésnek is letette biztos alapját éppen gr. Csáky Miklós azáltal, hogy a Kusztoszmalmot a szőlősi egyháznak adományozta.

Szőlősnek ekkor 292 lakosa volt, melyből 10 kálvinista. 7 zsidó, 5 rutén, 4 oláh, 1 lutheránus, 265 katolikus.

A szőlősi plébániának nincsenek könyvei, hacsak az Isten jövendőben nem ad néki, — mondja a gr. Csáky Miklós canonica visitatiojának jegyzőkönyve.[68])

Csáky visszatért székhelyére.

Szeptember elején azonban már ismét útra kel. Útközben betér Nagykároly, majd Erdőd uraihoz látogatóba, de főcélja ismét: Máriapócs.[69]) A tervhez, melyet elméjében forgatott, s mely végett főpásztori körútját is tette, — a Szűzanya, hazánk védasszonya kegyhelyét kereste.

Visszatérve útjából, szeptember végén nehány napot Szent László fürdőjében töltött, majd Belényesre távozott s ott maradt egész télen.[70]) Ott fogott régi tervének megvalósításához is.

1740 január 13-ikán írt a kancellárnak. Levelében ép oly erélyesen, mint nyiltan nem kevesebbet kívánt, mint „hogy úgy traktáltassam, mint más, országunkbeli püspökök, legközelebb is méltóságos pécsi püspök uram"; hogy tudniillik az „ad cassam parochorum hatezer forintot örömest leteszek, az más hatját az plébánosaimra és oláh papjaimra bizonyosan költöm; amit Isten többet ád, Isten s ő Felsége szolgálatjára hadd concreditáltassék énnékem, mint másoknak; assecurálom Ex-

[68]) Visitatio can. per. eppum C. Nicolaum Csáky peracta. Püspöki lvt.
[69]—[70]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. II.

cellentiádat, hogy számomra többet nem fogok vennem, mint ő Felsége kegyelmesen rendelte volt".[71]) p)

A kancellár válasza ismeretlen, de tájékoztatást nyujtott felőle Csákynak azon tette, hogy 1741 elején felterjesztést intézett magához a felséghez. Leírja saját tapasztalásából egyházmegyéje állapotát. Négy vármegye, a páratlanul nagy Bihar, továbbá Békés, Kraszna és Középszolnok tartoznak hozzá, de e roppant területen protestánsok és görög keletiek özönében nincs több, mint huszonnégy plébános és három ideiglenes lelkész ugyanannyi kántortanítóval. Ezek mindnyájának fizetése a püspöki pénztárból jár: a lelkészeknek évenként kétszáz, a kántortanítóknak harminc forint; s úgy ezeknek, mint a papoknak még deputatum, mely felér a készpénzfizetéssel. Mindez azonban felette kevés, mert a mellékjövedelem majdnem semmi a hívek csekély száma és szegénysége miatt; a püspöknek kell folyton segélyeznie papot, tanítót. Templom az egyházmegyében csak Váradon, Debrecenben, Szilágysomlyón, Gyulán, Szőlősön, Kárásztelken és Bélfenyéren van, az utóbbi még felette kicsiny is. Kápolna: Székelyhidon, Diószegen, Margitán, Belényesen. A többi helyeken a lelkészi lakban, mely közönséges paraszthaz, tartják az istentiszteletet. Egyházi szerelvényekről is többnyire mindenhol a püspök gondoskodik. Gazdasági épületeket tisztek, cselédek, állatok, termények számára szintén csak kell emelnie. De még ami fő: nincs székesegyház, nincs papnövelde, nincs a püspöknek lakása se.

A lelkészek pénztárába ő 1741-ig már tizennyolcezer forintot fizetett be: mennyire ráfért volna ez saját egyházmegyéjére! De a pápa bullája nem is kötelezi őt egy szóval sem a lelkészek pénztárába való adózásra, annál kevésbbé a megalázó számadásra. Ha ezt kívánta volna, akkor bizonyosan meg is említi, mint a győri püspöknek vagy mindkét váradi elődjének (Luzenszkynek, Okolicsányinak) leveleiben. Kéri ezért ő felségét, hogy az asztala tartására rendelt tizenhétezer forinton felül levő jövedelmet ezentúl ne a pozsonyi pénztárba fizesse, hanem egyházmegyéje szükségeire lelkiismerete szerint fordithassa.[72])

Lehet, hogy Csáky a felterjesztést személyesen nyujtotta

[71]) Csákyak központi lvt. 234. 11.
[72]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. 15.

be, — és soha jobbkor. Az országgyűlésre, mely az „életünket és vérünket!" felajánlását hallatta, még januárban szétküldték a királyi meghívókat. Csáky püspök március 24-ikén Váradon van, de már készül az országgyűlésre. Hangulata nyomott, mihez fiúi siralom is járul. Édesanyja a mult februárban elhalt. „Az diétára én — írja az idézett napon egyik bizalmasához — nemcsak kevés pompával, de gyásszal megyek, mivel úgyis mély gyászom vagyon, az udvarom pedig státusomon alul lészen, sohasem gyönyörködvén a sokaságon. Bárcsak dioecesisem elkerülhetetlen szükségeit győzzem, elfelejtem a pompát".[73])

Május 13-ikán Pozsonyban volt.[74]) Itt már megtudta, hogy egyházmegyéjének általa vázolt állapotán megdöbbentek.[75]) Két hét mulva, május 30-ikán kezeinél volt a királynő leirata, melyben tudósította gróf Csáky Miklóst, hogy püspöksége jövedelmeit, a saját személyét illető tizenhétezer forinton felül, mind egyházmegyéjére fordíthatja, — lelkiismerete szerint.[76])

De ez csak a Csáky személyének tett kivételes engedmény volt. A m. kir. helytartótanács még három év mulva is arról tudósította Csákyt, hogy a római szentszék ama királyi rendeletet, mely a váradi püspökség jövedelmeit, tizenhétezer forinton kivül, a plébánosok pénztára számára lefoglalta, — tiz évre hagyván jóvá, most a tiz év lejárásának közeledtével újabb tiz évre ismét jóvá hagyta.[77]) r)

* * *

Gróf Csáky Miklós szerencsés volt emberei megválasztásában. Terjedelmes levelezése egy hanggal sem árulja el, hogy bizott embereiben csalódott volna. Ezt egyébaránt rendszeretetén s igazságosságán kívül szíve jóságának s azon ügyességének is köszönhette, hogy a mutatkozó kellemetlenségnek korán élét tudta venni.

Kivált két emberének: Martonossy Zsigmond uradalmi kormányzónak, vagy mint akkor nevezték, prefektusnak, s Jurkovics Pál felügyelőnek megválasztásában volt szerencsés. Ambitiója levén, hogy püspöksége *uradalmai* necsak jövedelmezzenek, hanem az ipar fejlesztése által a közművelődést is

[73]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. 15.
[74]) U. o. 234. 14.
[75]) U. o. 234. 11.
[76]) U. o. 234. 15.
[77]) A szentszék határozata kelt 1744 júl. 9. Csákyak központi lvt. 181. 2.

emeljék: e két emberének sok hasznát vette. De nem úgy, mintha minden gondot és munkát egészen rájok hagyott volna. Csáky mozgékony természetének az a nehány plébánia és pap, kikből egyházmegyéje állott, kevés volt. De nagy hajlammal is viseltetett a gazdasági ügyek iránt.

Tisztjének, Jurkovicsnak megmaradt egy előterjesztése, melyben arra kéri Cákyt: engedné meg, hogy jelentéseit ezentúl a papirosnak csak féloldalára írhassa, mert így a másik féloldalon lesz elegendő hely ő méltóságának észrevételei, parancsai stb. feljegyzésére. Az uradalmak ama részei, Várad, Szalonta, Szentimre vidékén, melyek föld- és szőlőművelésre alkalmasak, kevésbbé foglalkoztatták Csákyt; annál inkább a Bél- és Belényes-vidéki bérces, erdős tájak. Ezek az állattenyésztés mellett csupán a bányászat s a gyár- és faipar űzéseivel voltak értékesíthetők. Csáky előszeretettel fordult ez utóbbiak felé, melyek által a műveltség elemeit is bevihetni remélte ama tájak leginkább pásztorkodásból élő népsége közé. Szülőföldje, a szép Szepesség lebeghetett szemei előtt, melynek sovány földje mellett is, jólétet, városiasságot teremtett az ipar, s melyhez kivált Belényes vidéke az ő hegy-völgyeivel, havasaival annyira hasonló.

Vaskohon az ős, de a törökfoglalás korában elpusztult vashámort, mint láttuk, gr. Csáky Imre ismét felkarolta. Csáky Miklós folytatta és továbbfejlesztette bátyja művét. A hámor kevésbbé alkalmas kohómesterét elbocsátotta s helyébe a Délvidék s a Szepesség vasgyáraiban ügyesebbet kerestetett. Vaskoh közelében: Brihon, Urzesd, Pocsavolasd és Dragonyosd határain új kohókat állított, melyek közül az utolsó a nyers vasat fel is dolgozta, gyártván ekevasat, csoroszlyát, ásót, kapát, stb.[78]) Itt készíttette el azon vasműveket is, miket Máriapócsra, a búcsújáró-templom vagy klastrom épületére felajánlott.[79])

Majd „márványbul munkálkodó négy mesterembert" hozott; hogy jobb kedvük legyen, bort utalványoz számukra,[80]) s ugyancsak Vaskoh közelében márványbányát nyit általuk. Midőn pedig megkezdik a munkát, örömmel írja gr. Forgách Pálnak, hogy „mi ezután igaz márvány portékákkal fogunk élhetni".[81])

[78]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. 18. — 217. 13. — 234. 16. és 27.
[79]) U. o. 217. 13.
[80]) U. o. 234. 12.
[81]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. 11.

Utóbb talán édesanyja emlékétől indíttatva, a kassai domonkosok egyházába egész oltárt készíttet, melyet azon büszke megjegyzéssel küld fel, hogy uradalmabeli vaskohi márványkőbányában faragtatott ki.[82])

Belényesen kastélyt és serházat, a közel Fenesen pedig, hogy a vidék gyapjútermelését legyen hol feldolgozni, posztógyárat épít. Ez már 1740 tavaszán működik, s Csáky, szokása szerint udvariasan, kéri prefektusát, Martonossyt: „Vigye Kegyelmed véghez, hogy nagycsütörtökön, amidőn tisztemet fogom követni (lábmosás), az fenesi fabrikából koldusaimat akkorra megruházhassam".[83])

De beruházásait a Bihar-hegység déli oldalára is kiterjesztette. Itt esik Bél, egyike azon hasonnevű községeknek, melyek rendesen hegyek s erdők között, mintegy azoknak a belében fordulnak elő. [s]) Ez szintén középpontja egy terjedelmes püspöki uradalomnak.

Bél tőszomszédságában, Hagymáson üveggyárat állított, melynél az „üvegcsináló mesteremberek részére nyolc szobából és négy konyhából álló házat" építtet s meghagyja, hogy zsindellyel fedessék be.[84]) De neki a közönséges üveg nem elég, azt akarja, hogy szebbet, a cseh üveghez hasonlót gyártsanak. Erre Jurkovics érdekesen tudósítja Csákyt, hogy ami a cseh üveg gyártásához szükséges, mindazzal már rendelkeznek, kivéve a barnakövet, ami Bél vidékén nincs. De — teszi hozzá, — van a Szepességen, Kisócon, ingyen adják, mindössze a plébános urnak szoktak egypár szál gyertyát ajándékba vinni. Három hordóval egy-egy évre elég lenne; ő méltósága, a püspök, könnyen szerezhetne akár többet is.[85]) [t])

Ugyancsak Bél vidékén fűrészmalmot is állít s jóelőre elrendeli, hogy ezt ne oláh módra, hanem más vidékek fűrészmalmai mintájára építsék.[86])

De az uradalmi temérdek fának értékesítéséről másként is intézkedett. Zsindelykészítőket telepített meg, kik hamarosan

[82]) U. o. 234. 19.

[83]) U. o. 234. 13.

[84]) Gróf Csákyak központi lvt. 234. 24.

[85]) U. o. 217. 13.

[86]) U. o. 217. 13. „non ad formam Valachicae molae assericeae, verum alibi fieri assolitas molas fiendam".

háromszázezer zsindelyt is előállíthattak;[87]) a Felvidékről pedig ügyes szénégetőket hozatott.[88])

Ami a községek forgalmát és ezáltal emelkedését leginkább előmozdítja s azoknak városias színt kölcsönöz: a vásárok Bélben és egész vidékén még mindig hiányoztak. A másik uradalmi központ, Belényes, már századok óta vásáros hely volt; Csáky elhatározta, hogy hasonló hellyé emeli Bélt is „a szegénységnek nagy könnyebbségére".[89]) 1738-ban vásárjogot kért részére, s egy év mulva megjött a királyi oklevél, mely Bélnek évenként négy vásárt enged olyan szabadalmakkal, mint a királyi városokban. A vásárok kitűzött napjai: január 17, március 23; június 1 és október 10.[90])

Bélnél a Fehér-, Belényesnél a Fekete-, Váradnál pedig a Sebes-Kőrös érinti s itt-ott hosszában is végighasítja a püspökségi birtokokat. Mind a három Kőrös pedig, mint a hegyekről lefutó, nagyesésű folyók rendesen, szeszélyes víz, mely medrét gyakran változtatja, miközben holdszámra sodorja el a legjobb televény földeket s helyettük régi ágyában csak sivatag homokot s kövecset hagy. Csáky határt akart szabni a vad folyók rakoncátlankodásának s 1740-ben arra kérte br. Viechter királyi tanácsost, hogy küldjön neki egy ügyes szakértőt a Körös szabályozása végett.[91])

Mindezen alkotásoknál gr. Csáky Miklós püspöknek nemcsak döntő, hanem legtöbbször kezdeményező szerepe is volt. Fennmaradt leveleskönyvei telve vannak még alsóbbrangú tisztjeihez is intézett rendeletekkel. Röviden, világosan intézkedik és mindig magyarul. Egyedül Jurkovics Pál a kivétel, akivel latinul levelez. Nagy oka lehetett rá, hogy kivételt tett a kedvéért. Hűségén, használhatóságán kívül alighanem egyéb is. Talán őróla is elmondhatta, amit Jurkovics Mátyásról, Pálnak testvéréről írt Okolicsányi püspöknek, mikor kanonokságra ajánlotta őt: „ifjúságomtól fogva vele nevekedvén, érdemesnek tapasztaltam Méltóságod kegyelme elnyerésére.[92])

Csákynak gazdatisztjei nehezen is szívelték, hogy uruk a gazdasági ügyekbe annyira beavatkozik. Értésére is juttatták.

[87—88]) U. o. 217. 13. — 234. 14.
[89]) U. o. 234. 6.
[90]) Királyi könyvek V. 131.
[91]) Csákyak központi lvt. 234. 13.

Csáky azonban röviden felelt: „tapasztalom is hasznát";[93]) azután ment tovább a maga útján.

Tisztjeinek számadásait híven átvizsgálta, idejükre szigorúan követelte is. Borról, búzáról, sertések szaporodása vagy apadásáról, még a főzelékről is számadást kívánt: „mennyi van, mennyi költ, mennyi marad kezeteknél?"[94]) Az uradalmi katonák, hajdúk számát, nevét, vallását is be kellett jelenteni: „hogy én is esmérhessem, kik eszik kenyeremet".[95])

Mikor egyik tiszttartója, Kelemen Péter számadás helyett mentegetődző levelet küld be, Csáky nyomban ráír: „sopánkodó s siránkozó leveledet vettem; nem azt tartván az én előbbeni levelemben tett parancsolatom, hanem: adj számot sáfárságodról!"[96])

Az egyik ispánnak egyszer meghagyta, hogy fatálakat, fatányérokat s fenyőmagot küldjön be. Mikor a küldemény egy év mulva sem érkezett meg, röviden csak ennyit írt neki: „azok beküldését el ne mulaszd, másképpen egymástul pap nélkül való megválásunkról bizonyossá teszlek".[97])

De Csáky szigorának élét enyhítette igazságossága és szívessége, mely gyakran gyöngédségig emelkedett.

Várad mellett Gyéres község lakosai oláhok s a püspökség jobbágyai voltak. Az uradalomtól bérben bírták a helybeli malmot, de azt felgyujtották. Erre Csáky ráírt a községre: „kergessék ki és hozzák be az embert, aki elégette azon malmunkat, különben a bíró az esküdtekkel meg fog pálcáztatni, s a malmot is felépíteni tartoznak". De mindjárt hozzáteszi: hogy egy ember miatt az egész község kárt ne szenvedjen: az egész évi malombért elengedi, továbbá valamint eddig, úgy ezután is megmaradhatnak tizenhétnapi robotjok mellett, s ha már saját határjokat bevetették, a szomszéd Ácsi és Mácsa pusztákon szánthatnak s vethetnek.[98])

Ispánjait is, ha megelégedésére szolgálnak, „barátom"-nak, „fiam"-nak szólítja; uradalmi kormányzójának, Martonosynak meg a rendes címe: „drága jó barátom, kedves prefektus uram".[99]) Ne engedje — írja neki a Szepességről 1740 május 30-ikán — hogy Csáky Miklós a váradi püspökkel össze-

[92]—[95]) Gr. Csákyak központi lvt. 234. 4. és 14.
[96]) U. o. 234. 14.
[97]) U. u. 234. 12.
[98])—[99]) U. o. 234. 6.

vesszék, . . . „hanem, lelkem, magárul se feledkezzék el kegyelmed, és amivel adós vagyok, tegye fel írásba, mert én Isten kegyelmébül inkább szeretek jót tenni jó akaratbul, mint kötelességbül. Ez pedig csak azért, hogy halandók vagyunk".[100])

Az így előkészített, s idővel még inkább javítható talajon oly jövedelemforrást akart nyitni Várad püspökeinek, mely elegendő mindazon alkotásokra, melyek egy püspöki székhelyet a vallásosság s a közművelődés kiváló tényezőjévé emelnek.

* * *

Gróf Csáky Miklósnak püspöksége első percétől kezdve elhatározott szándéka az volt, hogy nem mint bátyja, a bíbornok, Szálkán, sem mint Benkovics püspök Olasziban, hanem Nagyvárad közepén, az Ujvároson építi fel a váradi püspökség új monostorát.

Ujváros a Szent László építette monostor helyétől néhány száz lépésnyi távolra s csak pár évtized előtt keletkezett.[a]) Meg is látszott rajta a kezdetlegesség minden jele. 1445 lakosa volt mintegy 300 házban. Az egyszerű, falusias épületek közül csak a Szent László-téri katolikus egyház, a kapucinus atyák klastroma s a temetőbeli, ma Teleki-utcai[ü]) kápolna emelkedik ki.

Ennek a kis Ujvárosnak, Csáky terve szerint, az új monostor mintegy szíve lesz, melyből életerő árad szét s annak nyomán megizmosodás, kiterjedés támad. Szent László első monostora is szerény, puszta környezetben keletkezett, utóbb mégis vár és város lett belőle, mely a honvédelem egyik bástyája, a valláserkölcsi élet s a közművelődés világító tornya volt.

A Szent László-téri egyház ajtajának átellenében a plébániaház állott. Ezt a házat Csáky jóelőre kiszemelte s mindjárt püspökké neveztetése után egész telkével együtt Várad városától megvásárolta.

A váradi kanonokok még akkor nem káptalani, hanem saját házaikban laktak. Ilyen házát ajándékozta br. Luzenszky István kanonok, utóbb püspök a Váradra meghívott kapucinus atyáknak. E kanonoki házak, mióta Ujváros on a Szent László-egyház felépült, már annak közelében keletkeztek. A kanonokok, kivált az újak, szívesebben telepedtek meg Ujvároson, melynek ősidőktől földesurai voltak. A régiek, éltes emberek természete szerint, már nehezebben mozdultak ki megszokott

[100]) U. o. 234. 13.

lakóhelyükből. Így Barbácsy Ferenc, ki még 1718-ban lett kanonok, akkor szerzett házát, mely Olasziban, a mai ev. ref. templom táján állt, haláláig (1739) megtartotta.

Csáky Miklósnak szintén kellett saját házának lennie. Hol állott a ház? arra nincs adatunk; de mert Csáky a Szent László egyházának éppen felépültekor jött Váradra, alig férhet hozzá kétség, hogy ő már az egyház közelében vett lakást. Mikor pedig az említett plébániaházról szóló adás-vevési szerződésben azt olvassuk, hogy „az Csákyak residentiája" mellett állott: a residentiában bizvást kereshetjük Csáky Miklósnak kanonoki házát.

De az idézett szerződés Csákynak építkezési terveit is megvilágítja. Építkezni akart, mégpedig oly terjedelmesen, hogy arra régi házának telke nem elegendő; a város is azzal okolja meg az eladást, mert „szükségesnek látja az ő nagysága residentiájának és házának extensióját".[101])

Pratti budai mérnök, kinek Váradra jövetelét a helytartótanács még 1736 augusztusában jelezte, a leendő székesegyház tervezetét elkészítette. Műve azonban tetszésre nem talált. Újat készített. Ez már tetszett Csákynak. De mégis jobban szerette az esztergomi jezsuiták egyházát.[9]) Írt is Prattinak, hogy nézze meg azt s aszerint tegyen tervezetén némi változtatásokat.[102]) Pratti megtette és Csáky Kassáról 1737 június 26-ikán a székesegyháznak kétféle tervezetét küldi fel a kancellárnak, azon kérelemmel, hogy „vagy egyiket vagy másikat felséges urunk által approbáltatni" méltóztassék.[103])

Bécsből biztatták is Csákyt, hogy a tervnek elfogadása nem fog akadályokba ütközni, csak az épületek helyére nézve a váradi várparancsnok jóváhagyását is szerezze meg és küldje fel.[104]) Utóbb azonban még azt is kívánták, hogy a püspöki laknak, a papnöveldének s legalább egy kanonoki lakásnak tervét szintén készíttesse el. Erre Csáky 1737 október 5-ikén még mindig Kassáról ír gr. Forgách Pálnak, hogy Budán szóljon be Prattihoz s hívja őt Váradra, hogy ott tanulmányozza a tért s a terveket készítse el.[105])

De a váradi székesegyháznak régi sorsa, hogy keletkezése

[101]) Váradi püspöki uradalmi lvt. 1737. VI. 10. — V. ö. Oklevéltár 56. sz

[102]) Csákynak Forgáchhoz írt 1737 jún. 6-i levele a Csákyak központi lvt. 234. 6.

[103—105]) U. o. 234. 6.

mindig újabb és újabb akadályokba ütközzék, most sem maradt el. Pratti a következő év elején meghalt. Csáky kezdhette ismét elülről a dolgot. De mintha csüggedés fogta volna el. 1738 február 28-ikán írja gr. Forgáchnak: „azon gondolkozom, hogy a káptalan, a vármegye s a város hozzájárulásával mostani egyházunk mellett tornyot építek, miután látom, hogy az új székesegyház egyhamar nem készülhet el".[106]) Utóbb mégis megemberelte magát. 1738 július 10-ikén sürgeti Martonossyt, hogy szerezzen más építőmestert, és biztatja magát, hogy „szeptemberben, ha Isten éltet, kicövekelhetjük a templomnak való spatiumot".[107])

Erre közel két év is elmult, de építőmester nem akadt. Eközben tudta meg Csáky, hogy a derék pálosrend tagjai között van egy, Vépi Máté,[w]) ki „az sassini (sasvári) bazilikának felállításában munkás volt és az architecturában is derekasan értelmes volna". Már 1740 március 25-ikén írt a pálosrend magyar főnökének, Fejér Pálnak, hogy Vépit küldené Váradra, hogy a székesegyháznak „legalább delineáltatását ő kegyelme által tétethessem meg".[108]) Csáky tehát nem erőszakolta Vépire Pratti terveit, szabad röptöt engedett szellemének; de látni is akarta már a tervek készítésében tehetségét.

Vépi a következő év (1741) február 19-ikén a székesegyház tervével már elkészült, kövek, téglák készen állottak s az olaszii, Benkovich-féle, félbenmaradt egyház „elhányattatásáért" is február 22-ikén kiadatott a parancsolat.[109])

Csak az építés megkezdése volt már hátra, arról azonban nem hallunk semmit; még arról sem értesülünk, hogy a székesegyház helyét hol cövekelték ki? Csupán későbbi feljegyzésekből tudunk meg annyit, hogy az új székesegyházat csakugyan Ujvároson, a mai Szent László-tér közepén akarta felépíteni.[110]) Csakhogy a térnek éppen a megjelölt pontján ugyanakkor a váradi káptalan Csáky támogatásával Szent László királynak kőszobrot állított. 1739 június havában a szobor már díszlett, ugyanaz, mely a róla elnevezett Szent László-tér közepén megviselve az időtől ma is áll.[x]) Ünnepies felszentelését június 27-ikére, Szent László napjára tűzték ki.

[106]) U. o.
[107]) U. o.
[108]—[109]) U. o. 234. 13, 14. 12.
[110]) Salamon József kanonok emlékirata. Váradi káptalan levéltára.

Eközben egyszerre közbejött egy éppoly váratlan, mint gyászos körülmény, mely a szerény szobornak s felszenteltetése ünnepének jelentőségét még fokozta. A döghalál, mely harminc év előtt oly rettentően aratott az országban, ismét megjelent s a gyér lakosság okozta bajt még érezhetőbbé tette. Az embereken rémület vett erőt. A helyzetet legjobban világítja meg a váradi szentszéknek 1739 július 1-én hozott végzése, mely egyebek között igy rendelkezik: Debrecenben kinn a szabadban, sátor alatt lehet misézni, de az emberek ott se álljanak nagyon közel egymáshoz. A váncsodi plébános misézhet a peterdi erdőben, minthogy a nép úgyis oda menekülni szándékozik. Margitán a plébános mondhat misét, de zárt ajtók mögött, azonban a harangot húzassa meg, hogy a hívek otthon imádkozzanak.[111])

Csáky május 27-ikén káptalana tagjaival ülést tartott, s maga indítványozta, hogy a mulhatatlan teendők végett egy-két kanonoknak honmaradásával a többiek menekülést kereshetnek. De elfuthatunk-e Isten kezétől? Annak okáért ugyanezen ülésben azt is elvégezték, hogy Isten haragjának megengesztelése végett Magyarország védasszonyának, a Boldogságos Szűznek közbenjárását kérik, és hogy megnyerhessék: e folyó évben a hét Mária-ünnep minden előnapját, „elődedét" megbőjtölik.

De Magyarország Szent Lászlót mint nemzetének Isten küldötte orvosát is tisztelte. Ismeretes volt a népmonda. Maholányi Ignác pár évtized előtt predikált is róla a bécsi főegyházban,[112]) hogy Szent László szintén döghalál idején hogyan gyógyította meg a betegeket egy egyszerű fűvel, melyet kilőtt nyilának hegye keresztülfúrt s melyet a magyar nép ma is Szent László füvének nevez.[113])

Az említett káptalani ülés tehát végzést hozott, hogy Szent László ünnepének előtedén most legközelebb és minden jövendő évben szintén bőjtölni fognak s a szobor felszentelésének ünnepét összekötik a döghalál megszüntetéséért végzendő ájtatossággal. Csáky pedig elrendelte, hogy az ájtatosság a szent király ünnepének nyolcada alatt mindennap s a jövendő években is

[111]) Váradi püspöki lvt. Protoc. 1738—64. 26.

[112]) 1687-ben nyomtatásban is megjelent. Ignatius Maholany: Joseph Pannonius sive sanctus rex Ladislaus Hungariae Salvator. Viennae. 1687.

[113]) Arany János ezt dolgozta fel

szintúgy megtartassék, egyúttal a költségek fedezésére ötszáz forintnyi alapítványt tett.[114])

Csáky a mult évet, mint láttuk, csaknem egészen a Felvidéken töltötte. 1739-ben, a döghalál idején Váradra jött, itt volt mindig, sőt egyházmegyéjét is ez évben utazta be. A káptalan tagjai közül is csak gr. Forgách Pál távozott el, ki még ez évnek május 25-ikén Gimesvárába zárkózott, honnan csak a következő év tavaszán lépett ki.[115])

De elérkezett Szent László napja. A püspök, a káptalan s Várad örege-apraja fényes körmenetben vonult ki a szoborhoz, melyet a püspök szentelt fel. Kovács Pál apát-kanonok magyar szentbeszédet tartott. Csáky azután is mindig részt vett az ájtatosságban, melyet a nyolcadik nap magyar szentbeszéddel maga zárt be.

De Csákyt Szent László szobrának művészete nem elégítette ki, valamint a káptalant sem. Ujváry Ferenc váradi kanonoknak a szoborművek iránt élénk érzéke volt. Egy szép elefántcsont feszülete ma is látható a káptalan birtokában. Ujváry 1742 nyarán vagy őszén a pestmegyei káptalani birtokon, Szadán időzvén, valamelyik budai „képfaragóval" Szent László szobrának mintáját elkészítette s Csákynak megküldé. Csáky „az accludált modellt nagykedvesen vette, kit is másokkal conferálván, mind jónak találták". A „budai kővágónak Szent László király statuájának delineatiójáért discretio képében tíz aranyat" utalványozott. Egyszersmind intézkedett, „hogy midőn Váradra visszatérünk, azonnal azt (a szobrot) Isten dicsőségére és azon nagy, szent patronusunknak tiszteletére felállíthassuk márványkőből". S minthogy időközben Ujváry kanonok egy kecses Mária-szobor rajzát is megszerezte: úgy azt, mint Szent László szobrát Budán szándékozott kifaragtatni, a talapzatokat pedig Váradon.[116])

Elkészültek-e a szobrok vagy legalább azok egyike? annak nyoma nincs. Ez egész szoborügyről még csak annyi feljegyzés van, hogy 1743 május 7-ikén „Ujváry Ferenc kanonok uram által ő excellentiája parancsolatából evocáltatott képfaragónak utiköltségül 30 forint".[117])

Annyi bizonyos, hogy a Szent László-téren 1739-ben fel-

[114]) Gánóczy: Eppi Varad. II. 430.

[115]) Gróf Forgách-család gimesi ágának lvt. M. 45.

[116]—[117]) Csákyak központi lvt. 234. 17. és 24.

állított egyszerű homokkőszobor ma is ott áll: Csáky márvány szobra tehát oda nem került. Hogy a szobor Vaskoh piacán állíttatott volna fel,[118]) az egyszerű tévedés, mely az idézett forrásnak hibás értelmezéséből származott.[z])

Halaszthatatlan szüksége volt a püspöki lakra is. Csáky a bíbornok szálkai palotájának maradványát, „a puszta istállót és konyhát" 1741-ben lebontatta. Helyette az említett háza s a várostól vett plébániaház telkén új épületet emeltetett. Ez áll ma is, s miután a tér, az utca a lefolyt másfél század alatt magasra tölt körülötte, palotának többé senkisem nézi; de keletkezése korának fogalmaihoz s Várad akkori épületeihez képest valóságos palota volt. Négyszögű, földszintes épület, oszlopos kapuzattal s árkádos, de nyitott folyosóval. Istállói és kocsiszínjei éppen fényesek voltak.[119])

Szent László terének ugyanazon oldalán, hová püspöki lakát építé, csakhogy a másik, délnyugati szögletén, még 1739-ben szintén a várostól házat vett,[120]) és annak helyén, „a nagyváradi piacnak legszebb szegletén, saját költségén"[121]) az egyesült görögöknek egyházat épített. A nép nyelvén akkor „rác templom" volt a neve,[122]) s a többi templomoknál különbnek mondja egy nyomtatvány.[123]) Az egyház közelében pedig görög katolikus suffraganeusa részére házat vásárolt.[124])

De Ujváros on tett alkotásainak legfontosabbikát, a papnöveldét, legkorábban fejezte be. Ennél azonban jelentékeny segéd forrásokkal rendelkezett. Bátyjától, a bíbornoktól tizenötezer forint maradt a Szálka-pusztán elkezdett székesegyház folytatására. Csáky Miklós királyi engedélyt nyert, hogy ez összeget a papnöveldére fordíthassa.[125]) Benkovich püspök huszonegyezer forintot helyezett el Bártfa városánál a váradegyházmegyei lelkészek s növendékpapok javára; Csáky a tőkének felét 1740-ben felmondotta.[126]) Így jött létre püspöki palotájának háta megett, a mai Körös-utcán az a ház, melynek szegletén napjainkban

[118]) Keresztury: Descrip. epp. Várad. II. 135.
[119]) Szepesmindszenti lvt. 8. 15.
[120]) Csákyak központi lvt. 234. 11.
[121]) Német hívség 817. l.
[122]) Csákyak központi lvt. 234. 27.
[123—124]) Szepesmindszenti lvt. 8. 15.
[125]) Kereszturi II. 135.
[126]) Központi lvt. 234. 13.

is egy fakereszt áll s melyet sokáig Csáky-szemináriumnak neveztek.[127])

1740 elején már tanárokat kerestet az intézetbe a dogmatika, a morális tanszékére. Az intézetben teljes eltartást és évenként száz tallér tiszteletdíjat ígér.[128]) A pálosokban leginkább bízik s az említett év január 13-ikán felkéri a rend magyarországi főnökét, engedné át neki Pater Paksyt az egyházjog tanítására. Magának Paksynak, ki akkor egy munkáját Kassán sajtó alá adta, nyomdai költségekre száz aranyat küldött.[129])

Hat növendéke már 1739-ben is van Váradon, de az intézet még nem állott fel. Csáky 1740 március 4-ikén is azt írja: „ha Isten a seminariumomra rá segít". S bár Csáky még 1744-ben is neveltet kispapokat Budán, Egerben,[130]) váradi papnöveldéjének Sarlós Boldogasszony tiszteletére az 1740—41-iki tanévben meg kellett nyílnia. 1741 január havában az intézet részére már utalványoz kétszáz akó bort s más élelmiszereket köböl számra. Ugyanekkor fizetteti ki a „seminariumbeli professor" utiköltségét is.[131])

Unokaöccsét, Csáky Imrét is 1740 nyarán (aug 13) szólítja Váradra a következő tanévre, „hogy itt felöltözvén, (kispapnak), utolsó örömét add meg méltóságos öregasszonyunk, anyánknak",[132]) t. i. gróf Barkóczy Máriának, Csáki Miklós édesanyjának, ki jövő évben csakugyan elhalt. Csáky Imre, Miklós püspök testvérbátyjának, Mihálynak fia volt.

Már említők, hogy gróf Csáky Mihályné, Klobusiczky Éva, 1723-ban „szép két kisasszonynyal és egy úrfival" Rodostóból, bujdosó férje mellől Váradra érkezett. A grófné nem akart idegenben életet adni világra jövendő gyermekének. És itt Váradon fiút szült, kit Istennek ajánlott fel. E fiú az imént említett Csáky Imre volt, ki tizenkét év mulva csakugyan felöltözött papnak s utóbb paradicsomvölgyi apát lett.[A])

Említésre méltó, hogy Csáky Miklós a papnöveldéhez nyomdát is csatolt. 1740 táján a váradi nyomdász meghalt. Csáky megütődik, hogy nyomda nélkül talál maradni a város. Sürgősen felhívja provikáriusát, Fábryt: vegye rá az özvegyet, hogy fogadjon mestert, vagy pedig adja el neki a műhelyt, „melyhez egyszer nehezen juthatunk".[133]) A szegény özvegynek

[127]) Sok nyomtatványon is „Seminarium Csákyanum".
[128—131]) Csákyak központi lvt. 234. 13. 11. 21, 12. 13.
[132]) U. o.

bort, búzát s 24 forintot utalványoz.[134]) Végre is a nyomdát megszerezte,[135]) de a papnövelde alaptőkéjéből. E nyomda termékein magyarul vagy más nyelven a „Csáky-seminarium betűivel" jelzés olvasható.[136])

* * *

A régi Váradnak központja a vár volt; feléje hajlott a város, a forgalom. A híd is, mely a Sebes-Körösön keresztül a város két oldalát s a vármegye északi s déli felét egymással összekötötte, — a várhoz legközelebb, a mai nagyhíd helyén állott mindig. De amint a mai Ujváros a vártól jó távol megalakult, s kivált mióta Csáky Miklós püspök ezt székhelyévé választotta: Várad súlypontja már ez utóbbira esett. A közlekedés, az egész polgári élet Ujváros felé törekedett, mégpedig a legegyenesebb irányban. A nagyhídon keresztül pedig kerülő utat kellett tennie.

Csáky, amint püspöki lakását a Körös balpartján felépítette, a lakás előtt hidat kezdett veretni a Körösön. És létrejött Várad második hídja, melyet a nagyobb régi híd mellett kishídnak neveztek. E híd egy új közlekedési utat nyitott, mely Ujváros főterét Olaszin keresztül ennek északi kapujával a legrövidebb vonalban kötötte össze s e vonallal Olaszi mai főutcáját alakította meg.

E vonal mentén még csak a Körös partja közelében állottak sűrűbben épületek, azért a főutca itt ma is összébbszorul s megcsavarodik. Egyetlen jelentékenyebb épülete, a ferencrendűek klastroma és egyháza csak most keletkezik, hogy elseje legyen a majdan melléje sorakozó közintézeteknek. De ki álmodta volna meg azt, kivált most, hogy Csáky Ujvároson állította fel püspöki székét?

Valóban, a nagyobb testek vonzóereje talán sehol sem tűnt ki jobban, mint a mai Nagyvárad megalkotásánál. Amint Benkovich püspök Olaszit választotta székhelyéül, azonnal itt kezd keletkezni a város. Bihar megye ide építi székházát, a vidék úri családai ide gyülekeznek, a vallás, a művelődés apostolai, a szerzetesek itt telepednek meg. Amikor azután Ujvároson Szent László egyháza felépül s a káptalan lassanként

[133—134]) Csákyak központi lvt. 234. 13. 11. 12.

[135]) Ballagi A.: A magyar nyomdászat története. 138. l.

[136]) Typis Seminarii Csakyani — vagy Typis Seminarii Beatae Mariae Virginis.

közelébe vonul: a kapucinusok már itt állapodnak meg, Csáky püspöki háza, a görög katolikus székesegyház ide épül, az ipar, a kereskedelem itt ver mélyebb gyökeret. De mindezen alakulások úgy Olasziban, mint Ujvároson egy szűk téren torlódtak össze, mint mikor minden vér a szív felé tolul.

Csáky Imre bíbornok volt az első, ki ez összetorlódásnak utat nyitott s szétosztva az erőket, a város fejlődését elősegítette. Ujvároson a kapucinus atyákat már a Szent László-téren kívül telepítette meg. Olasziban pedig a ferencrendűeket a Szent Egyed-utcáról a Fő-utca északi végére költöztette át. Utóbb azonban Okolicsányi a ferencrendűek üresen maradt klastromát, mint láttuk, ismét megnépesítette pálosokkal. Csáky Miklós követte bátyja, a bíbornok rendszerét.

A mai Uri-utcán, ahol a premontreiek egyháza s konventje áll, nyolc telket vásárolt össze. Ez a hely akkor egészen a város szélén esett, mely csak a Páris-patakig terjedt. A megvásárolt nyolc telekből összesen ötvenöt öl hosszú s ugyanannyi széles tér került ki. A rajta volt házak vagy inkább házikók közül egy fedetlenül állt, a Túri Istváné romokban, Fogarasi András koldus háza csak 20 forintot ért, de a Pauker Jánosé csak 10-et. Fekete János székesegyházi sekrestyés házának 74 forint, a Szilágyi János házának 339 forint volt az ára.

Hogy pedig mi szándéka volt Csáky Miklósnak a telkekkel? elmondja Váradon, 1740 július 13-ikán kelt adománylevele:[137] hogy a pálosrend ott konventet, egyházat és tanintézetet építsen. S minthogy a püspök e szándékába a rend magyar főnöke, Fejér Pál már beléegyezett, a rendnek Váradon levő két tagját, Tolnay Miklóst és Jaros Incét azon házak és telkek birtokába bevezettetni rendelte.

Itt, nehány év alatt már harmadik helyükön, a pálosok végre megállapodtak. Felépítették ikertornyú egyházukat s konventjüket saját, művész és kézműiparos tagjaik által. Az egyház belsejében maig meglevő, valóban művészi fafaragványok élénken emlékeztetnek a budapesti egyetemi, eredetileg szintén pálosrendű templom és papnövelde hasonló alkotásaira.[B])

Csáky pedig mintha meg akarta volna akadályozni, hogy a Szent Egyed-utcában még valamely közintézet keletkezzék:

[137]) Orsz. Ivt. Acta Paulinor. 204. 65.

Benkovich püspök lakhelyének telkén terjedelmes magtárt építtetett.

E régi püspöki lak s a jezsuiták klastroma között állt a most már hat osztályú gimnázium. Egyszerű földszintes épület kis fatoronnyal, melyben az előadásokra hívó csengetyű függött. Tanterem három volt benne, mindegyikben két-két osztály tanult egyszerre. És így egyik-másik tanterem olykor túlnépes is lehetett, mert a tanulók száma már 1724-ben meghaladta a százhetvenet. Ellenben 1743-ban a döghalál következtében csak 70, de 1744-ben ismét 160, a következő évben meg közel 200.

De ugyanezen épületben egy negyedik terem is volt, a legnagyobb, az úgynevezett Theatrum, melyben a tanulóifjúság a színielőadásokat szokta tartani. Váradon az első iskolai színielőadás nyomát 1731-ben találjuk, 1744-től pedig csaknem szakadatlan sorban ismerjük azon drámai darabokat, melyeket évenként többnyire kettőt is, a váradi ifjúság előadott.[138])

Szinházak akkoriban még a fővárosban sem voltak, azért egy-egy ilyen előadás mozgalomba hozta a várost. Nemcsak az érdekelt szülők, hanem a város egész értelmisége törte magát érette. 1746-ban „Kaló János császár" előadásán Csáky Miklós is a közönséggel együtt könnyekre fakadt.[139])

Pár hónap mulva, 1746 július 1-én, mintegy a darab hatása következtében, a jezsuitáknak ajándékozta azt az épületet, mely kertjök végében, az országút mentén állt, hogy azt nemes ifjak nevelőintézetévé alakíthassák. Az épület addig az „Arany Koronához" címzett vendéglő volt.[140]) És ez lett Csáky váradi alkotásainak valóban arany koronája.

* * *

Gróf Csáky Miklós 1739-ben *egyházmegyéje* számára Directoriumot nyomatott, de csak negyven példány volt szükséges.[141]) Eszerint összes papjainak száma a káptalan tagjaival együtt, — a szerzetesek kivételével, — nem haladta túl a negyvenet.

Békés vármegye 1733-ban királyi rendeletre jelentést készített a vármegye egyházi állapotáról, melyben azt írja, hogy

[138]) Bpesti egyet. kvt. kézir. (stb. 193.) Jesuit. Varad.
[139]) U. o.
[140]) Orsz. lvt. Jesuit. 70. 3.
[141]) Csákyak közp. lvt. 234. 11.

a vármegye egész területén csak két katolikus lelkészség van: Gyulán és Endrődön, öt mérföldnyire egymástól.[142]) A terület arányához képest Bihar vármegyében sem volt kedvezőbb állapot.

Gyulától Váradig, 8—10 mérföldnyi vonalon, sehol sincs katolikus templom. Hasonló a helyzet Váradtól fel Debrecenig, kivéve a Várad tövében eső Püspökit; Váradon alul ismét, a szomszédos Szőlősön kívül, csak Belényesen és Bélfenyéren van katolikus lelkész, pedig ezeken jóval túl van még a püspökség két jelentékeny gyártelepe: Vaskoh és Bél.

Csáky először is a nagyobb hézagokat igyekezett széttagolni. Vaskohon lelkészséget alapított, lelkészi lakot és Szent Anna tiszteletére csinos egyházat épített. Ez utóbbinál felhasználta a vidék egyik büszkeségét, a gazdag színváltozatú márványkövet. Ebből faragtatta ki a kis egyház egész oltárát, mely valóban annyira sikerült, hogy bármely főpapi kápolnába beillenék. Egyúttal mindjárt harangokról is gondoskodott. Minthogy pedig Váradon harangöntő még nem volt, Egerben Máriássy Sándor püspök-kanonokot kérte fel, hogy öntetne ott hat harangot; lesz helye mindegyiknek.[143])

Püspöksége másik birtokán, Bélben már klastromot szándékozott alapítani. 1744 május 15-ikén írt a nyírbátori minoriták főnökének, hogy addig is, míg a klastrom felépül, küldene két szerzetest, de olyanokat, akik magyarul, tótul és németül is tudnak.[144]) Gyáraknál ma is több nyelvűek a munkások s Bélnek üveggyára s faiparüzlete volt. Legújabban nyert vásárai pedig központjává tették a vidéknek, melynek lakosai leginkább oláh nyelvűek s vallásukra nézve görög nem egyesültek voltak.

Ily helyen egy szerzetesrendnek megalapítása a legszerencsésebb gondolat volt, nemcsak a vallás, a közerkölcsiség és a közművelődés, hanem a hazafiság szempontjából is. A szerzetesek a vidék kevés magyarságát összetarthatták s megőrízhették az idegen elembe való beolvadástól, erre pedig legalább szelidítőleg hathattak volna. Csákyt a minoritarendhez családi emlékek is fűzték. Atyjának testvére, a gyermektelenül elhalt gr. Csáky Ferenc telepítette meg e rendet családi birtokukon, a szepesmegyei Csütörtökhelyen. Csáky Miklós kivált

[142]) A bécsi állami lvt. Ungarn. Prot. 1733 ápr. 17.
[143]) Csákyak központi lvt. 234. 82.
[144]) U. o. 234. 21.

1742 óta, mikor családjának seniora s ezzel szepesi főispán is lett,[145]) gyakran megfordult a festői fekvésű birtokon, melyet a Zápolyayak remekművű kápolnája még vonzóbbá tett. Ez összeköttetésből származott a minoriták meghívása Bélbe.

A szerzetesek Csáky levele után csakhamar megjelentek. Csáky már 1744 augusztus 29-ikén s a következő év március 16-ikán „béli pater Minoritáknak" élelmezéséről gondoskodik.[146]) De még az utóbbi évben el is hagyták Bélt. A vidék nagyon vad lehetett nekik. A pálosok, eredetileg remeték, megszokták a legvadabb vidéket is, melyet rendesen paradicsommá alakítottak át. Emellett drága, szent hagyományok kötötték őket Bél vidékéhez. Hogy egyik középkori klastromuk, melynek pompás, csúcsíves falai még emberi emlékezetre is magasan emelkedtek, — e tájon, a Fekete-Kőrös-menti Szent-Miklós mellett és nem Élesd közelében állott: azt ők már tudták akkor, valamint e sorok írója is az ő régi irattáraikból tudta meg azt.[147])

A béli klastromból tehát nem lett semmi; ahelyett Csáky Bélben plébániát alapított,[148]) melyhez gazdatisztje, Zalányi Nagy József is jelentékenyen hozzájárult. Ez erdélyi származású, protestánsból megtért buzgó férfi egy malmát, melyet hű szolgálataiért Csáky Miklóstól nyert adományban, a lelkészi javadalomhoz csatolta és saját házát is lelkészi lakul átengedte.[149])

Ugyanezen a vidéken Csáky még Magyar-Csékén szintén plébániát alapított,[150]) Bélfenyéren és Szőlősön lelkészi lakot épített;[151]) az utóbbi helyen az egyháznak, melyben bátyja, a bíbornok, teste nyugodott, tornyát is felemeltette. Hasonlóképpen igyekezett beültetni azt a katolikus vallásra nézve hajdan virágzó, utóbb sivatagá lett nagy darab földet, mely Várad-Püspökitől Debrecenig terjed.

Itt Derecskén plébániát szervezett, lelkészi lakot s egyházat épített.[152]) Ezek még most is állanak, s az utóbbin első tekintetre észrevehető, hogy itt egy nagy egyházat terveztek;

[145]) A főispánságba való beiktatása 1742 dec. 12-ikén történt. Magy. Tört. Tár. VI. (1859). 99. l.

[146]) Csákyak közp. lvt. 234. 24, 23.

[147]) A váradi püspökség története II. 480. l.

[148]) Az 1748-iki kimutatás.

[149]) Váradi püspöki urad. lvt. II. 21.

[150—151]) Az 1748-iki kimutatás.

[152]) U. o.

az egyház elejének terjedelme ugyanis sehogy sincs arányban a hajó sokkal szerényebb méreteivel.

Bárándon szintén megalapította a plébániát, felépítette a lelkészi lakot s letette az egyháznak is alapjait.[153]) Építését azonban csak utódja fejezte be, kiben volt annyi kegyelet, hogy azt Csáky védszentjének, Szent Miklósnak tiszteletére szentelte.[154])

Ugyanennek a vidéknek egymástól távoleső pontjain: Keserű, Micske, Váncsod községekben szintén plébániát állított, a hegyközujlakit pedig püspöki birtokába, Csatárra kelyezte át.[155]) Hasonlóképpen történt később a váncsodi plébániával is. A szomszéd Mezőpeterdnek földesura, Gázsy János, már 1740-ben kérte Csákyt, hogy küldene Peterdre papot; de mert Peterden sem egyház, de még papi lak sem volt, Csáky röviden azt felelte: „Gazi uramnak, ha kell pap, építsen házat, mert úgy vaktában én papot nem adhatok".[156]) Később a ház és templom felépülvén, a váncsodi plébánia Peterdre áthelyeztetett.

Csáky mindezen intézkedéseit csak nagyritkán tette otthon, íróasztala mellől. Most is örökösen úton van, ha nem egyházmegyéjében, hát azon kívül. Bécs, Pozsony, Szepesség, Kassa, Nagyida, Homonna, Dobóruszka, Bocskó, Eger gyakran látja megérkezését. Indulásának — mint maga írja —, se óráját, se napját bizonyosan nem írhatja meg soha, hanem „lévén dominiumainkban elég heverő katonánk, egy bizonyos katonát" valamely előre kitűzött helyre, például, ha a Felvidékről Váradra igyekszik, a lúci révhez (Zemplén) rendel, hogy „ottan várjon engem mindaddig, míg parancsolatimat nem veszi, vagy hogy több, előmbe jövő katonáknak hírt adhasson és kegyelmeteket is lemenetelemről bizonyossá tehesse". Ilyenkor aztán azt a parancsot küldi Váradra, hogy „három szekér hat-hat lóval a Tiszánál, lúci révnél, engem készen várjon. A veres szekerem pedig a bagaziával (ernyővel), ha már Váradra beszállíttatott volna, jöjjön elémbe Bárándig".[157])

Sokszor azonban nagyon megjárta, mert az időjárást sohasem nézte. Tél vagy nyár, jó idő, rossz idő neki mindegy volt; ha menni akart. De az alföldi sár a hat lovon is kifogott. 1740

[153]) 1748-iki kimutatás.
[154]) Váradi káptalani lvt. 32. 2.
[155]) Váradi kápt. lvt. Conscript. 1766.
[156]) Csákyak közp. lvt. 234. 13.
[157]) Csákyak közp. lvt. 234. 14. 17.

késő őszén Egerbe igyekezett. Gróf Erdődy Gábor egri püspök iránt gyöngéd tisztelettel viseltetett. 1740 augusztus 26-ikán „egy kevés dohánnyal" kedveskedik neki. „Amely különösen vagyon téve, az régi, a többi új szerzés. Ha fogom tudhatni, melyik alkalmatosabb leszen, Excellentiádnak szolgálatjára udvarolok. És egy kis szarvasgombával; ha többet kaphatok, többel udvarolok". És a dohány bevált, mégpedig a diószegi, mert Csáky később is (1743) báró Vécsey Mihály püspökii plébános „öcsénknek" nem kevesebbet, mint nyolcvan forintot küldött „diószegi dohánynak megvételére".[158]) De Csáky Erdődyhez intézett leveleiben egyebet is említ. „Báró Fischer uram kért, hogy az bacskai (zempléni) kápolnáját felszentelném; ha Excellentiád megengedi kegyesen, az jó sógornak kívánom kedvét tölteni". Csáky a kápolna felszenteléséről igyekezett most Egerbe, de a feneketlen sár miatt csak lassan haladhatott.

Úgy járt, mint egyszer a lúci révnél. Itt a döghalál idején feltartóztatták, s görögök, parasztok, zsidók társaságában a pestis miatt öt napi vesztegzárt kellett kiállania. Titkárai is, Louskovics László és Szentiványi József (világiak), mindig vele voltak, ott mindjárt készen állt az iroda. A posta pedig jött és ment kirendelt uradalmi katonák útján. Így mondhatta aztán annyi önérzettel Csáky, hogy ha nem is tartózkodik állandóan egyházmegyéjében, „látja Isten, szinte oly gonddal vagyok felőle, mint ha ott volnék".[159]) Ez azonban csak azáltal vált lehetővé, hogy amint a gazdasági ügyekben Martonossy és Jurkovics, úgy az egyháziakban oly férfiak helyettesítették őt, mint gr. Forgách s az öreg, tapasztalt Fábry.

Álljon itt mutatóul két főpásztori levele, melyeket Fábry vikáriusnak irt. Több tekintetben világot vetnek nemcsak Csákyra, hanem a váradi püspökség akkori ügymenete és személyeire is.

— „Bánya,[160]) 12 Maii, 1745. Méltóságos Püspök! Nagy jó Uram! Kegyelmed levelét vettem kedvessen. Tapasztaltam magam is, hogy alkalmasint használt a szappanyozás; P.[161]) Bálintffi iránt való opinióját igenis jóváhagyom, hogy tudniillik modo provisorio Élesdre küldessék, akit is még ma vagy holnap pro examine subeundo béküldök. Úgy, hahogy P. Keserű

[158]) Csákyak közp. lvt. 234. 24. — 13, 14. 18.
[159]) Csákyak közp. lvt. 234. 6., 24., 10.
[160]) Valószínűleg a bihari Rézbánya.
[161]) P(ater) ez időben a világi papok rendes címe.

által ment, és Kegyelmed tudósítását vehetem: P. Árokszállásyt Keserűbe tehetjük. Magam azonban jó akaratjában ajánlott maradok Kegyelmednek állandó szíves jó akarója, Krisztusban atyja Gróf Csáky Miklós váradi püspök" m. p. „U. i. Ha P. Keserű által nem akarna menni, bízvást lehet Árokszállásyt Margitára küldeni".

—„Méltóságos Püspök, jó Uram! Hozzám bocsátott levelét vévén nagy kedvessen, köszönöm mindenekben tett informatioit és tudósításait. Mivel pedig Zilajra is Isten kegyelméből plebánust kellenék bétennünk; hahogy még eddig senki oda nem tétetődött volna: ítélném oda helyesnek lenni a margitai plebánust, P. Keserűt; ő helyébe Margitára a belényesit, P. Kovácsot, Belényesbe pedig a gyulait, P. Ruthénit. P. Placzert, mivel az Úr Isten beteg ágyából felszabadította, és előbbeni egészségét megtérítette, míglen olyan helyre tehetjük, ahol ő munkálkodhasson: addig a seminariumban ne terheltessék béhelyeztetni; a többieket pedig azon karban hagyni, valamint egymás közt létünkben elvégeztük, mely mellett jó akaratjában ajánlott vagyok és maradok Méltóságos Püspök Uramnak Bécsben, 19 Octobris 1746 állandó szíves jó akarója, Krisztusban atyja, G. Csáky Miklós váradi püspök" s. k. Alant: „Illustrissimo Domino Fabri"[162])

* * *

Csáky egyházmegyéje felvidékének főhelye, *Debrecen* iránt is élénken érdeklődött. Bátyja, a bíbornok emlékezete is vonzotta feléje.

Mindjárt Váradra érkezése (1738) után írja a debreceni kegyesrendűek házfőnökének: „Boldog emlékezetű Cardinal Uram Bátyám veres kalapját cum depententiis elküldöttem, kérvén, hogy a teste föliben, ahol legalkalmatosabban ítéli kigyelmed, tétesse fel".[163]) 1740-ben pedig az úrnapi ájtatosságot Debrecenben akarja személyesen megtenni. Debrecen már látta egy bíbornok fényes, de gyászos temetési pompáját: hadd látna egy katolikus diadalmenetet is. De nem feledi, hogy Debrecen mily osztatlan s egységes híve volt két század előtt a katolikus egyháznak: éppen oly híve most Kálvin felekezetének. Aki van is benne néhány katolikus, az nem törzsökös debreceniek szülötte.

[162]) Váradi püspöki levéltárban.
[163]) Csákyak közp. lvt. 234. ö.

Azonban Debrecen a legújabb ideig Bihar vármegyéhez tartozott, Csáky pedig bihari főispán volt. Ezenkívül egy örvendetes alkalom szinte kapóra jött: a döghalál megszűnése. Csáky június elején a Szepességből tudósítá Buday István bihari alispánt, hogy Úrnap után való vasárnap (június 19) Debrecenbe megy az úrnapi processio s a döghalál megszüntéért hálaadó ájtatosság megtartására. Hogy pedig a kettős istenitisztelet annál szebb és népesebb lehessen: az alispán hívja meg Bihar vármegye rendeit egy-két nappal az egyházi ünnep előtt generális gyűlésre Debrecenbe s intézze úgy a dolgot, hogy a rendek családostól megjelenjenek. Levelét pedig az alispánné köszöntésével végzi.

Ugyanakkor felkérte provicariusát, Fábry címzetes püspököt, hogy a kitűzött napra ő is jöjjön Debrecenbe a váradi kispapokkal együtt. Káplánját, Luby Lászlót pedig utasítá, hogy „violaszínű farkas reverendámot" (cappa maior) elhozza.

Csáky a kitűzött napra megérkezett és megtartotta úgy a hálaadó, mint az úrnapi ájtatosságot.[164]) A részletek lefolyásáról azonban nincs tudósításunk. Pedig érdekes lenne látnunk, mily hatást tett Debrecen őslakóira ez a legkatolikusabb ünnep, melyet hajdan Debrecen örege-apraja elől a főbíróval, azután a száz tagú tanáccsal és a száz zászlóval előállott céhekkel éppoly szentül s éppen azokkal az énekekkel és ceremoniákkal ült meg, mint most közöttük az a néhány — idegen.

A következő 1741-ik év tavaszán rendkívüli esemény híre futotta be az országot. A királyi ház egyetlen még életben levő tagja, Mária Terézia királyasszony fiat szült. Gróf Csáky Miklós gyermekévei a Rákóczy-forradalom harci zaja között folytak le s az utolsó nemzeti küzdelem hagyományos mondái, a messze bujdosók emlékezete belészövődtek ifjú korának álmaiba. Ez izmosította meg nála azt a minden ízében magyaros, nemzeties szellemet, mely gondolkodásában, nyelvében, modorában egyaránt nyilvánult s melynek első gyökérszálai atyjának, a „Zöld könyv" írójának családi körébe nyúlnak vissza. De Csáky Miklós osztozott nemzetének azon erényében is, hogy minél magyarabb, annál dinasztikusabb.

A királynő megtámadtatásának első hírére hatezer forintot küld a kancellárhoz: „felséges asszonyunknak nevemmel

[164]) Csákyak közp. lvt. 2 4. 13. 18.

bemutatni kegyeskedjék", s mintegy bocsánatot kérve teszi hozzá, hogy „több nem telik most". Amidőn pedig megtudja, hogy püspöksége birtokain: Csatáron és Püspökiben „nemes uraimék magukat Felséges Asszonyunk szolgálatjára s hazánk oltalmára felajánlották: hogy ezáltal is jobban elkészülhessenek lóra való segítségül", bérösszegük egy részét s dézsmájokat egészen elengedi, egyszersmind tudatta velük, hogy valóban nemes szándékukról „különös consolatioval" értesült.[165])

A trónörökös születéséről pedig annál nagyobb örömmel vett tudomást és hogy a hálaadásnak nagyobb jelentőséget kölcsönözhessen, a debreceni kegyesrendűek házfőnökét tudósítá: fejérvasárnap (április 9.) oda megérkezik, a Te Deumot személyesen megtartja, prédikálni fog s az ünnepségre a város bíráit is meghivatni rendeli.[166])

Csáky Miklós utoljára 1747 Úrnapján (jún. 4.) tartott Debrecenben ájtatosságot. Ekkor már valóságos belső titkos tanácsos volt,[167]) akkorában fehér holló módjára ritka méltóság hazánkban. Úrnapját követő napon a következő, sajátkezű levelet írta Fábry Jakab püspöki helynökéhez:

„Debrecen, 5-ik június 1747.

Méltóságos Püspök, Drága jó Uram Apám!

Isten kegyelmességéből az sok rólam tett új hír beteljesedett és Felséges Asszonyunk kegyelmessen kalocsai érseknek méltóztatott resolválni és publicáltatni, éppen Úrnapja előtt való szerdán (május 31), melyet is kívántam Kegyelmednek jelenteni, Mindazonáltal míglen Rómából az bulláim, ha Istennek ő szent Felségének úgy tetszik, meg nem érkeznek, teljes auctoritásommal püspökségem possessiójában megmaradok és az dioecesis dolgai úgy folyjanak, mint addig; az authenticumom helyben maradjon, mint eddig. Méltóságos úr is maga hatalmával bizvást, minden tartalék nélkül éljen. Hogyha Bárándra ez jövő csütörtökre, Isten éltetvén bennünket, megalázná magát, szívesen látnám; ottan szóval bővebben. Successorom: gr. Forgách Pál Uram Bátyám. Coram plura. Marad-

[165]) Csákyak közp. lvt. 234. 14. és 24.

[166]) U. o. 234. 14. Ez még nem került elő, de megvan 6 váradi prédikációja. Szepesmindszenti lvt. 8. 2.

[167]) Kelt 1741 szept. 24. A család közp. lvt. 180. 11

ván Méltóságos Püspök Uramnak igaz, szíves jóakarója, Krisztusban atyja

gróf Csáky Miklós
váradi püspök, kinevezett kalocsai érsek.[168])D)

* * *

a) Gróf Sinzendorff bíbornok Csáky Miklós grófot kívánta suffraganeusnak Győrbe.

b) Csáky Miklós máskülönben is kimagaslott a káptalan tagjaiból szorgalmával, műveltségével és közvetlen modorával. Gyakran prédikált és mindannyiszor gondosan előkészült. (váradi beszédeiből hatnak szövege a szepesmindszenti lvt. 8. fasc. 2.) 1734 február 9-én, Kébell halálakor Csáky Miklóssal szemben csak három rangidős kanonok volt: Keczer, Barbácsi és Forgách. Az első kettő kiváló érdemeket szerzett kanonok, de mindkettő nélkülözte a továbbhaladáshoz szükséges összeköttetéseket. Forgách nagy műveltségű, éles itélőképességű, de gyanakvó, bizalmatlan és erőszakos természetű volt, Csáky Miklóssal szemben féltékeny magaviseletű. Kanonoktársai Csákyra mindenesetre több bizalommal és reménységgel tekintettek, mint Forgáchra. (Málnási: Csáky bíbornok kora. 107.) Ezért érthető a káptalan felségfolyamodványának célzata.

c) Csáky Miklós 1735. márc. 31. köszöni gróf Batthyány Lajos kancellárnak a novii püspökké való kinevezés kieszközlését. (Csáky-család lőcsei lvt. 234. 4.)

d) A köszöntővers folytatása:

5. Jehova regnálj köztök, már minden népeknek,
Földnek egész határi, hogy hozzád térjenek!
Sion fundámentomi épülést végyenek,
Melyen szentid igazán téged tiszteljenek!

6. Menny, föld, tenger és minden, dícsérd Teremtődet,
Lelki új Jeruzsálem áldd Idvezítődet;
Minden lélek magasztald te megszentelődet,
Szentháromság egy Isten idvezítsd népedet!

Ezeket szívesen kívánja az felvetett s megszentelt fundámentom szegelet köve én általam, Tordaj Vas Sámuel által, az említett Méltóságos Gróf Urnak, és minden Krisztus Jézus vérével megváltott és a Szentlélek Isten által megszentelt híveknek. Anno 1736. die 24. Octobris. Szent Jobb". (A Csáky-család központi lvt. 217. 3.) Vas Sámuel eredeti kéziratában az első két versszak a következő:

[168]) Váradi püspöki lvt. C. Csáky Nicolaum episcopum resp. — Kalocsai érsekké kinevező oklevele 1747 május 31-ikén kelt. A család közp. lvt. 180. 25 és Királyi kk. V. 267.

1. „Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság!
Állatban egy istenség, menybéli úraság,
Igaz, erős, kegyelmes, jó, hív irgalmasság,
Kit tisztel ég, föld, tenger, s fél benne valóság.
2. Neved dicséretére, szent dicsőségedre
Fundámentom vetettem, szentid szentségekre
Kelj fel s Erőd ládáját hozzad ez szent helyre!"
S papjaidat méltóztasd szentség köntösire.

Bunyitay a két első versszakaszt egybe vonta, de érdemes eredetiben is megőrizni a népköltészettörténet kutatói számára, mivel egyszerű építőmester alkotása.

e) A kinevezés ezen hátirata somoskői báró Péterffy Józseftől származik. (A Csáky-család központi lvt. 180. 8.)

f) Forgách 1721 szeptemberben lett olvasókanonok. (Málnási: Csáky 107.)

g) Forgách szombathelyi püspöki adminisztrátorságáról Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog 450—453.

h) Nagyon érdekes bécsi ágenséhez, Radovichhoz írt eme levele, mert benne említi, hogy Keczernek püspöki titulust kell szerezni, „ne sajnáljon kegyelmed az úr Keczer István nagyprépostnak írnia, hogy melyike tetszenék az vacans titulusok közül? mivel *az nagyprépostság nem infulabilis*". (Gr. Csáky-család központi lvt. 234. 6.)

i) Ujváry Ferenc 1739. nov. 23-án, Veres István 1745-ben, báró Vécsey Mihály 1747 március 23-án neveztetett ki kanonokká.

j) Csáky Miklósnak ez időben sok családi gondja volt. Legidősebb bátyja, Csáky Zsigmond tárnokmester, aki közel négy évtizeden keresztül a család, a sok testvér gazdasági ügyeinek intézője volt, meghalt. Ez időben vette át Csáky Miklós a bátyjától, Imre bíbornoktól reászállott örökséget: Gölnic és Remete városokat, a tarcali Nagy- és Kis-Turzó szőlőket.

k) A minoritákat még Csáky bíbornok, 1731-ben telepítette Szilágysomlyóra.

l) Kárásztelek plébánosa ez időben Tántzos Albert, aki előtt László Pál, a későbbi kanonok 1706—1713 között alapvető pasztorálást végzett.

m) Debreceni Prot. Lap. 1900. 547. l.

n) A tiszántúli református egyházkerületi jegyzőkönyv szerint Rézbányán 1736-ban 10—12 oláh református család élt, kiknek lelkésze oláhul prédikált, mert a hívek magyarul nem értettek. Barcsa János; A tiszántúli ref. egyházker. tört. Debrecen. II. 1908. 322.

o) Bunyitay némi szerény célzattal említi Palotay könyvszomjasságát, mert 136 évvel később Bélfenyéren ő is még szorgalmasab-

ban vásárolta, kölcsönözgette a könyveket — a váradi püspökség történetéhez . . .

p) „Ez az egy püspökség rendkívül nagy iga alá vettetvén, ennek könnyebbítését kívánom". (Gr. Csáky-család közp. lvt. 234. 11.) A pécsi püspökre célzásának értelme: Cienfuegos Alvarez bíbornokot pécsi püspökké történt kinevezése alkalmával csak évi 5000 forint fizetésére kötelezték a lelkészi pénztárba.

r) Ugyanis a szentszék 1742 december 15-én a bécsi nuncius és a prímás útján utasította Csákyt a rája rótt fizetések pontos teljesítésére. (Fraknói: M. kir. kegyúri jog. 462.)

s) A Bél helynév származása még ma is vitatható. A szláv bjel = fehér orosz helyneveknél Bjelo-, lengyel Bialo-, szerb Beo- összetétellel szerepel. Erre enged következtetni például a Sáros vármegyében levő Belovezsa = fehérház, Hont megyében Bielovce = Beél, Zemplén megyében Ciroka-Bela tót falu, Izbugya-Bela orosz falu, Abaúj megyében Béla, Turóc megyében Béla, Nyitra megyében Béla, Trencsén megyében két helyen is Béla, Szepes megye északi szélén Béla tót faluk (tehát hét tót Béla-falu). Pozsony megyében is van Magyarbél, Németbél, Bél-puszta, Bars megyében Bélád tót falu, Liptóban Belánszkó-puszta, Beregben Belebele rutén falu, Sáros megyében Belejóc rutén falu, Belovesza rutén falu, Trencsénben Belus tót falu, Hont megyében Beluja tót falu, Zemplénben Bély orosz-rutén falu; a Bács megyében levő Belaradanova, Zala megyében Belatine, Tolnában Belác és Belecka, Vas megyében két Beled, Baranyában Belvárd. Ez a sok szláv eredetű település szláv helynévre vall. — Ezzel szemben a régi magyar nyelvben ismert Beél, Beéli személynév is. — Lehet gondolni Belényes eredeténél a bölényes erdőre is, melyhez legközelebb áll Bunyitay helynévszármaztatása is. Viszont a bölénnyel való kapcsolat is szláv eredetre vezetve, hiszen az európai bölény legtömegesebben a grodnoi kormányzóságban a bjelovezsi erdőségekben volt elterjedve.

t) A gróf Csáky-család szepesmindszenti (bijakovcei) kastélyában, mely jelenleg gróf Csáky Mihály tulajdona, az egyik fogadószobában látható üvegszekrényben gróf Csáky Miklósnak üvegedénykészlete a hagyomány szerint Imre bíbornoké volt, de a bíbornok hagyatéki leltáraiban sehol sem szerepel, s nem is lehetett az övé, mivel a poharakon a főpapi címer mögött hercegi hermelinpalást, fölötte pedig csukott, hercegi korona van. Ennek használására a gróf Csáky-család főpap tagjaiból csak Csáky Miklós jogosult, amikor hercegprímás lett. Lehet, hogy ez alkalommal kaphatta az általa létesített hagymási püspöki üveggyártól ajándékba.

u) Ujváros létesüléséről Málnási Ö.: Csáky bíbornok kora 109—110.

ü) Ma Strada Alexandri.

v) Tudvalevően a jezsuiták Esztergomban Loyolai Szt. Ignác tiszteletére 1729-ben építettek barokk-stílben szép templomot egy régi templom romjain. Ez a templom a rend eltörlése után, 1773-ban lett plébániatemplom (vizivárosi), mely alkalommal tornyokat is kapott.

w) Vépi Máthé életrajza Bíró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei (Bpest, 1932) c. könyvében 18—19. l. Ezen munka bőséges tájékoztatást nyujt Várad összes egyházi építkezéseiről az 1702—1840 közötti korszakban.

x) Bunyitay szövegező munkája után alig egy évtizeddel, 1893-ban Schlauch Lőrinc a régi szobor helyére művészi kivitelű ércszobrot állított.

y) Békés megyében 1738 július vége és 1740 eleje között a lakosság fele, 5165 ember pusztult el; egyedül Békésen 1185, Gyulán pedig 1059 ember. A szerencsésebb Csaba ekkor előzte meg társait. (Karácsonyi: Békés m. tört. I. 469.)

z) V. ö. x) alatti megjegyzéssel. A Csáky által emeltetett szobor 1892-ben a főtérről az egykori papnevelde kertjébe vitetett. A kevés művészettel készült szobor másfélszázadon keresztül nem sok dicsősége lehetett Várad főterének. Az 1893-ban helyére állított új szobor jelenleg a székesegyház előtt áll.

A) Csáky Imre apát életrajzi adatai Málnási: Csáky bíbornok kora 35. l.

B) A váradi pálostemplomot behatóan ismerteti Bíró J. id. m. 17—24. l.

C) 1876. évi 33. t. c.

D) Gróf Csáky Miklós csak négy évig volt kalocsai érsek, de ezen idő alatt itt is maradandó értékű munkát végzett. Egyházmegyéjét két esperesi kerületre osztotta, a helytartótanács támogatásával folytatta bátyja, a bíbornok telepítő tevékenységét. Nagybaracskán, Csávolyon, Apatinon, Futakon, Katymáron és Topolyán plébániákat szervezett. A mai székesegyháznak 1735-ben megkezdett építését serényen folytatta tető alá helyezésig. Az új káptalanba kinevéztette Mária Terézia királynéval első nagyprépostnak báró Barkóczy Sándort, aki anyja révén közeli rokona volt. Érseksége idejében sokat betegeskedett; a hajósi kegyhelyen levő kastélyban háromszor nyerte vissza egészségét, mint ahogy erről kegyhelyi bizonyságlevele (1753) tanuskodik. A királynő kegyéből 1751 júl. 30-án érdemei elismeréséül az esztergomi érseki és hercegprímási székbe emeltetett, melyet ötvenkilenc éves korában bekövetkezett haláláig, hat éven keresztül buzgalommal töltött be. Népoktatási terveivel és gyárak alapításával megelőzte a XIX-ik századot. Két könyve is maradt fenn. (Málnási: Csáky bíbornok élete és kora 34. l.; Winkler Pál: A kalocsai és bácsi érsekség. 36—37.)

HUSZADIK KÖNYV.

AZ ÚJJÁALAPÍTÁS BEFEJEZÉSE

(1747—1780)

I.

GRÓF FORGÁCH PÁL
1747—1757

PÜSPÖKJELÖLT ötször volt. Ami figyelmet kelt: ész, tudás, ritka egyházias szellem, éppoly gyöngéd, mint bátor szív, mely az úttörők szokott sorsától sem riad vissza, — mindez egyesült nála. Hozzájuk járult még ős zászlósúri származása.

A régi családok címerei gyakran változtak. A Csákyak, Garayak stb. címere más volt eredetileg. A Forgáchok címerében is az a koronás, de palásttalan szirén eredetileg Mária királynő volt, ki Forgách Balázsnak saját mellképét adta emlékül,[1]) mint későbbi királyaink nevüknek kezdőbetüjét.[2])

Gróf Forgách Pál Pázmány Péterrel egy törzsből, a Hunt-Pázmán nemzetségből ered. Ősei között áll, hogy csak az egyháziakat említsük, Forgách Ferenc, váradi püspök, történetíró; a másik Ferenc, bíbornok, esztergomi érsek; atyja, Pál pedig püspök.

Csejtén született, nem fenn, a gyászos emlékü [a]) várban, hanem benn a kastélyban 1696 június 5-ikén.[3])

Anyja, báró Révay Emerencia, korán elhúnyt; Forgách még csak hat éves volt, mikor koporsóját a nagyszombati főszékesegyházban a Homonnai Drugethek sírboltjába leszállítani látta.

Atyja, bár még harminc éves sem volt, nem nősült meg

[1]) Turul I. 77.

[2]) Az Esterházyak címerében *L* betű (Lipót király), a Grassalkovichokéban *M* betű (Mária Terézia) stb.

[3]) Királyi könyvek 4. 303.

többé. Sőt az egyházi pályára lépett[b]. 1712-ben áldozópappá-szenteltetett, utóbb esztergomi kanonok s címzetes püspök lett. Két leánya: Mária és Borbála az apácafályolt vette fel.

Forgách árván, idegenek között nőtt fel s mint az ilyen gyermekek többnyire, ő is komoly, magánykedvelő lett s az is maradt teljes életében.

Első tanítója, László atya, ferencrendű szerzetes volt; utóbb Nagyszombatban, majd a trencséni konviktusban tanult. 1712-ben a bécsi Szent Borbála intézetbe került s a bölcsészeti tanfolyamot kezdte meg, de a döghalál miatt Nagyszombatban, a történetiró Timon Sámuel tanár alatt fejezte be.

Ekkor ő is atyja s nővérei nyomaira kezdett térni. Ismét Bécsbe ment, hol három évig, még mint világi a teológiát hallgatta. 1717-ben a római német-magyar kollégium növendéke lett, hittudori oklevelet nyert s a lateráni egyházban felvevén a kisebb rendeket, haza jött.

A király 1718 szeptember 13-ikán Szűz Mária várkonyi apátjává nevezte ki.[4]) Ghillányi György tinnini püspök s esztergomi nagyprépost 1720-ban áldozópappá szentelte fel. Első miséjét családja ősi birtoka, Gimesvára kápolnájában tartotta minden énekszó nélkül, csendesen, atyjának, akkor már címzetes püspöknek vezetése mellett[5])

A következő évben (1721) gróf Csáky Imre váradi káptalanában egyszerre a második helyre, olvasókanonokká nevezte ki;[c]) egy év mulva, 1722 szeptember 16-ikán pedig, „minthogy a kanonokság keveset jövedelmezett", a váradi káptalan kisprépostságát is neki adományozta.[6]) Ez akkor — mint Forgách megjegyzi — 600 forint jövedelmet hajtott.[d]) De jött az 1725-iki jubileumi év, melyben az egyház lelki kincstárának gazdagságát hívei előtt megnyitja.

Forgách csendes, de annál fogékonyabb lelkületére Róma vallásos életének fensége, tudományos kincsei s művészi alkotásainak örök szépségei termékenyítően hatottak.

Mihelyt Váradon szétnézett, látva a nagy pusztulást s amik már keletkeztek is, azoknak kicsinyességét: lelke elborult. Az

[4]) Királyi könyvek 4. 303.

[5]) Vita et acta Pauli Stephani Comitis Forgách de Gymes per scriptum connotata potissimum. Kézirat a Forgách-család gimesi lvt.-ban M. 45.

[6]) Beiktatása 1727 január 11-én. Szepesmindszenti lvt. 7. 289.

újvárosi, akkor épülő Szent László egyház éppen nem nyerte meg tetszését. És ezt Csáky bíbornok előtt sem titkolta el. Nyiltan kijelentette, hogy az épülő egyház hagyassék parókiálisnak s folytassák inkább „az elnyugodott püspök (Benkovich) templomát . . , mely két ölre magas a föttől" (földtől).[7]) Mindjárt váradi papsága első évében egy tervezetet dolgozott ki, mely tizennégy pontba foglalva, előadja mindazt, mit a káptalani isteni szolgálat s a hiteleshelyi teendők körül életbeléptetni óhajtana. „Könyörgök Eminenciádnak — mondja 1721 febr. 6-án — ne méltóztassék ez írásomat balra magyarázni; egyedül az vitt rája, hogy használjak a nemes káptalannak, melynek tisztességét, javát s emelkedését mindig óhajtottam és óhajtom is; és hogy Eminenciád, ha Isten közibénk hozza, ne találjon semmi javítani valót".[8])

A tökéletesedés vágya vitte őt az 1725-iki jubileum alkalmával Rómába is. Szerényen, csak egy szolgája kíséretében kelt útra, de lelkében annál gazdagabban tért vissza. Itthon pedig egy egészen a középkorba illő gondolatnak megvalósításához fogott.

Atyja kívánságára László és József testvéreivel még 1721-ben megosztozott. Gimesvára akkor vagy osztatlan maradt, vagy testvérei valamelyikének jutott. Forgách Pál azt Rómából visszatérte után magához váltotta, hogy háborítlanul bírhassa. Tervei voltak vele.

Aki Érsekujvárról felfelé indul a Nyitra völgyén, kissé jobbkéz felől már több mérföldnyi távolból látja Gimesvárát. Pedig eléggé magas halmok emelkednek előtte, de a vár még magasabb hegyen áll. Közelebb az éghez, s távol minden emberi lakástól, még a legközelebbi Gimestől is egy órányira. Körülötte erdő s az az andalító, titokteljes némaság, mely az erdők, kivált a tölgyerdők mélyén otthonos. Ez kellett Forgáchnak. A szerzetesek közül is legjobban a remeteéletű pálosokhoz vonzódott; gyóntatója vagy káplánja rendesen pálos volt. Gimesvárát mintegy remetelakásul szemelte ki magának.

A vár nagy része még lakható állapotban volt; Forgách még jobban felkarolta, kivált a kápolnát, hol első miséjét tartotta. E kápolnának, mely „ékességére nézve akármely városi templomnak beillett", több becses műtárgya volt, ezek között egy

[7—8]) Szepesmindszenti ltv. 7. 170.

casula, mely aranyfonállal és selyemszálak helyett női hajszálakkal volt kihímezve. A hagyomány szerint a haj Forgách édesanyjának „különös szépségű haja volt, melyet mikor férje pap, ő pedig apáca lett, vágott le és saját kezével hímzett fel arra a misemondó ruhára".[9]) De Forgáchnak nem anyja, hanem nővére lett apáca; azonban akár édesanyja, akár nővére haja volt, az egyaránt kedves lehetett előtte. Forgách utóbb nagyobb építéseket is tett a váron. A külső kaput s az alsó várat a felsővel összekötő nagy lépcsőházat ő építtette. Lenn a kis városban a maig fennálló grófi kastély terjedelmes parkjával s halastavával szintén az ő alkotása.[10]) Ide vonult azután, valahányszor csak szerét tehette. Itt várta be 1735-ben Peró lázadásának végét, melyről azt írja, hogy az a kálvinisták országában támadt.[11]) E félreeső helyen nem háborgatta idegen; ismerős vendég is ritkán jött,

Ismeretes az a szokás, mellyel a régiek határjeleiket emlékezetessé tették. A határjáráshoz kitóduló suhancok közül lehúztak egyet a határdombra s jót vertek rajta. Gimesvárának látogatói is, gr. Forgách intézkedéséből ilyenféle meglepetésben részesültek, és pedig, mint a vár fennmaradt vendégkönyve mutatja, rang- és nembeli különbség nélkül.[12]) Hasonló meglepetés érte a Pálffy grófok vöröskői pincéjének látogatóit,[13]) ami nyilván arra mutat, hogy az akkoron országos szokás volt.

[9]—[10]) Tudományos Gyüjtemény 1821. 2. 36. U. itt a vár rajza br. Mednyánszky Alajostól s két felirata. Ma a vár ismét romhalom.

[11]) Gimesi lvt. M. 45. 10.

[12]) A vár vendégkönyve (jelenleg a grófi család levéltárában) 1730 júniusában kezdődik. Bejegyzései közül idézünk nehányat;

Hic Emericus erat, lapatos quinque subivit,
Sed dulcis vini pocula plura bibit.
Fr. Esterházy
Ord. S. Pauli 1-mi Eremitae.

Scribo super chartam, tu supra posteriora;
Altera transierit, scriptio prima manet.
Fr. Martinus Sztreska
O. S. Pauli Primi Eremitae.

Én, Terézia Lázári ha nem jöttem volna gimesi várba,
Bizony mondom, hogy nem ettem volna négy lapátba.
Josephus Comes a Battyán occasione visitationis
Canonicae 8-a Julii 1755.

Br. Vécsey Mihály váradi kanonok, Előszy Ferenc zilahi esperes, Salamon József — később váradi kanonok — stb.

[13]) Éble G.: Károlyi Ferenc gróf. I. 114. l.

Azonban egyszer egy esztendőben mégis megnépesültek s vidám énekszótól visszhangzottak a vár falai. Ez a nap július 31-ike, Szent Loyola Ignác, a jezsuitarend alapítójának napja volt. A Forgách-család védőszentjét a várkápolna oltárképe is megörökítette. A július 31-iki búcsújárókat Forgách Pál bőségesen megvendégelte.

* * *

Míg gróf Csáky Imre bíbornok élt, gróf Forgách Pál kedve szerint időzhetett Gimesen. A püspök halálával ebben is változás történt. A váradi káptalan Csáky elhúnyta után harmadnap (1732 aug. 30.) gróf Forgáchot káptalani helynökké választotta. Forgách a bizalom és tisztelet ezen nyilvánulása előtt meghajolt. S ugyanakkor szent lelkesedéssel, mely mindjárt Váradra érkezésekor az egyházi szolgálat rendezésére ösztönzé, fogott helynöki tisztéhez. Már öt hét mulva körlevelet intézett az egyházmegye lelkészeihez, melyben nem feszeget nagy dolgokat, hanem leszáll a legalacsonyabbhoz, de amely a vallás-erkölcsi élet alapját képezi. Elrendeli ugyanis, hogy a lelkészek ünnep- és vasárnapokon, szokott szentbeszédeik közben felváltva hitoktatást is tartsanak: a hit elemeit, a szentségek s a káté egyéb tanait, kivált a gyermekek felfogásához mérten, magyarázzák meg; szentbeszéd után a Miatyánkot, Üdvözlégyet, Hiszekegyet, Tizparancsolatot, valamint a hit, remény, szeretet s a töredelmesség indulatait együtt imádkozzák el hangosan a néppel; ádvent idején a négy utolsó dolgokról, nagybőjtben Krisztus urunk keserves kínszenvedéséről prédikáljanak s az irgalmas Isten iránt szeretetet, de az ítélő Isten iránt félelmet is igyekezzenek kelteni, amennyiben csak Isten tudniok engedi. Mindennek pedig csupán parancsolásával nem elégszik meg, hanem utána is fog nézni, hogy a rendeletet végrehajtják-e ?[14])

És úgy tett, miként ígérte; Debrecen, Gyula, Endrőd egyházaiban főpásztori látogatást tett,[15]) de ekkor egy véletlen fordulat jött közbe, mely előre jelzé, hogy Forgách váradi működésének vége közeledik.

A király Forgáchot 1733 február 6-ikán az elhúnyt gróf

[14]) Gánóczy: Eppi Varad. II. 449.
[15]) Gimesi lvt. M. 45. 8.

Csáky Imre helyébe pozsonyi prépostnak nevezte ki.[16]) Egy hónap mulva, március 7-ikén megjelent egy királyi kézirat, mely elrendelé, hogy a Muraköz csatoltassék a győri püspökséghez, azután e püspökségből alakítassék kettő, melyek egyikének székhelye maradjon Győr, másikának legyen Szombathely, hová vitessék át a vasvári prépostság, illetőleg emeltessék püspökségre s az új szombathelyi püspök legyen gróf Forgách Pál, aki váradi kanonokságát és pozsonyi prépostságát is megtarthatja.[17])

Ettől kezdve Forgáchot mindenki püspöknek tartotta s ő maga is hivatalosan mindig úgy írta alá magát, mint „kijelölt szombathelyi püspök".[18])

De ezután multak az évek. A váradi püspökség ismét két ízben megüresedett és Forgách az üresedések alkalmával is viselte a helynöki tisztet; de sem a püspöki szék betöltésénél nem vették őt figyelembe, sem szombathelyi püspöki címe nem tudott valósággá változni. Végre is a szombathelyi püspökség terve még egy félszázadig csak puszta terv maradt. Az illető püspökök — mint Forgách írja — egyházmegyéjük megcsonkításába beleegyezni nem akartak, ennélfogva Róma is nehézségeket támasztott.[19])

Forgáchot Bihar megye rendei — mint láttuk — Okolicsányi halála után első helyen kérték maguknak püspök-főispánul, de már 1721-ben is az erdélyi papság Altorján, dec. 12-én tartott gyűlésén első helyen szintén őt jelölte ki püspökül:[20]) mindemellett ő még tizenhat év mulva is, gróf Csáky Miklós kineveztetésekor mellőztetett.

Erre még gyakrabban el-elvonult gimesvári magányába. Csáky Miklós beiktatásának idején is, mikor Várad ujjongott, ő Gimesen remetéskedett. Imádkozott, türtőztette magát még egy egész évig: akkor azután levelet írt gróf Csáky Miklós püspöknek, melyben elbocsáttatását kéri a váradi egyházmegyéből.

[16]) Királyi könyvek V. 3.

[17]) Bécsi udvari lvt. Protoc. 1733 márc.

[18]) A váradi káptalan kiadványain is.

[19]) Gimesi lvt. M. 45. 9.

[20]) Forgách, Illyés János, Kis, Kondor, Antalfi János és Demeter Márton jelöltettek. Szepesmindszenti lvt. 6. 17.

Csáky Forgách ellenében győztes volt, de nemes ember is; emellett személyes vonzalommal viseltetik iránta, amit Forgách is elismert;[21]) annál nagyobb volt Csáky megdöbbenése Forgách levelének vételekor. A válasz, melyet erre küldött, szép és becsületére válik. „Könyörüljön Méltóságod — írja — szegény egyházmegyénken s ne hagyja el azt; Méltóságod annak távollétében is többet használt, mintsem Várad valamennyi pöffeszkedő nagysága csak képzelhetné is. Higyje el, hogy ezen elhatározása jobban elbúsított, mint mindaz, amit már szenvedtem és szenvedhetek: püspöki szavamra mondom".[22])

Forgách megmaradt, de Váradon ezentúl még kevesebbet tartózkodott, Csáky hagyta őt kényére: Forgáchot távollétében is haszonnak tartotta a megyére és önmagára nézve. Levelei igazolják, hogy nem volt ügy, melyben Forgách tanácsát ki ne kérte és ne követte volna. De tán sejthette is, amire nem egy példa van, hogy Forgách a váradi püspökségnek gondviselésszerű férfia.

Eközben jött az országok réme: a döghalál. Forgách az elszigetelten álló s egészséges levegőjű Gímesvárára gondolt. Elhatározta, hogy ott várja be a veszedelem végét. Egy évre való minden szükséget beszerzett s 1739 május 25-én huszonharmad magával bezárkózott a várba. A mesteremberek és szolgákon kívül vele voltak káplánja, Kristóf pálos: gyóntatója, Jakab ferences, volt káplánja, Dongó József váradi szentszéki jegyző és testvérének, Józsefnek fia, István, Ez utóbbiról mellékesen megjegyezzük, hogy Forgách kedvence volt, mindenáron szeretett volna embert faragni belőle: Nyitrán taníttatta, majd az Esterházy-ezredbe adta zászlótartónak 1500 frt fizetéssel. Azonban István gróf a katonaságot otthagyta s mint atyja, ő is mindenét elpazarolta. Utóbb pedig a bécsi udvar nagy bosszúságára a porosz királyhoz pártolt.[23])

Gróf Forgách Pál és társai Gímesvárában egészen magukra hagyatva éltek, Az emberek akkor nem jártak látogatóba; minden falu, minden város körül volt zárva. Forgách és társai leginkább ájtatoskodással töltötték az időt; Szűz Mária minden ünnepe előtt bőjtöltek és gyóntak. A Szent Ignác-napi búcsút

[21]) Gimesi lvt. M. 45. 13.
[22]) Csákyak központi lvt. 234. 10.
[23]—[21]) Gimesi lvt. M. 45. 16—17, 21, 30.

megtartották, de csak a maguk körében; ünnepüket mégis hírül adták a vidéknek ágyúzással.

Végre 1740 március 4-én Forgách és társai lejöttek a várból.[24])

Ezalatt Csáky minden követ megmozgatott gróf Forgách előléptetése érdekében. 1739-ben levelével ajánlja a pécsi püspökségre.[25]) A következő év január 20-án azt írja neki, hogyha már püspökségért folyamodni nem akar; fogadja el legalább a szepesi prépostságot.[26]) Ugyanakkor üres volt mind a nyitrai, mind az erdélyi püspökség, Forgáchot mind a kettőre sűrűn emlegették. De Csáky március 4-én írja bécsi ágensének, Radovicsnak: „Az erdélyi püspökségre már bizonyosan tudom, hogy gróf Forgách Pál uram nem kívánkozik, azért csak az előbbeni principálisát (Fábry Jakab váradi kanonokot) recommendálom kegyelmednek".[27]) Maga Forgách pedig azt írja: sürgették, hogy folyamodjék az erdélyi püspökségért, de ő nem akart.[28]) És Nyitrára sem kívánkozott.[29])

Mintha csak kijelentést nyert volna, hogy várjon, míg elérkezik az, mit Isten neki szánt s mit talán ő maga is leginkább óhajtott. Különben hogy Forgách nem volt közömbös az álmok iránt, még látni fogjuk.

Eközben elérkezett a történetünkben nevezetes 1741. év. Forgách jelen volt az országgyűlésen s a királynő koronázásánál. A pannonhalmi főapáttal együtt ketten püspöksüveggel s dalmatikában segédkeztek ők is a prímás oldalán.

Ezután a legelső alkalommal maga a királynő vette kezébe Forgách sorsát. 1744-ben megüresedett a veszprémi püspökség, mely a magyar királyné kancellárjának méltóságával van összekötve. A királynő a püspökségre őt szemelte ki de ő részint akkori betegeskedése miatt, részint mert attól tartott, hogy a püspökség területét megnyírbálják, — nem vállalkozott.[30])

Az országgyűlés alatt édesatyjával is találkozott — alkalmasint utoljára. Az atya és a fiú viszonyának bensőségét láttuk

[25]) Csákyak központi lvt. 234. 11.
[26]) Csákyak központi lvt. 234. 11.
[27]) Gimesi lvt. M. 45. 20.
[28]) Csákyak központi lvt. 234. 11.
[29]) Gimesi lvt. M. 45. 19.
[30—31]) Gimesi lvt. M. 45. 21. 10. Florilegium selectissimarum precum c. imakönyv.

már az utóbbi első miséjének alkalmával. Azon ünnepies órában együtt akartak lenni Isten oltáránál, hogy mintegy egymás lelkét emelve, annál buzgóbban imádhassák az Urat s imádkozhassanak azért, ki a nagyszombati sírboltban már oly régen hamvadoz. De Forgáchnak későbbi éveiben is több oly vonást találunk, mely atyja iránti gyöngédségét mutatja.

1734-ben imakönyvet adott ki és azt atyjának ajánlotta.[31]) Később maga jegyezte fel, hogy 1746 nov. 29 éjjelén micsoda álma volt. Atyját látta Nagyszombatban, hogy búcsúzik tőle s búcsúzóul kezét nyujtja neki — szokása ellenére — csókra. Pár nap mulva Forgách megtudta, hogy atyja azon éjjel csakugyan búcsút vett tőle, örök búcsút a földi életre.

Forgách a megboldogultat Nagyszombatban anyja hamvai mellé temette el.[32]) Azután fiúi gyászával gímesvári magányába vonult.

Itt vette utóbb a hírt, hogy a királynő „kéretlenül" váradi püspökké nevezte ki; itt kereste fel a váradi káptalan küldöttsége is avégett, hogy fogadja el a püspökséget.[33])

* * *

1747 július 31-én a Szent Ignác-napi búcsút tartották Gímesvárban. De ez alkalommal a búcsúsok éneke hangosabb, örvendetesebb volt s az ágyúk többször szóltak. Szokatlan vendégei is vannak a vár urának. A váradi káptalan követe: Luby István kanonok, és Bihar vármegye követe: Beőthy Imre táblabíró. Ők üdvözlik Forgách Pál grófot, Várad új püspökét s Bihar vármegye örökös főispánját.[34])

Forgách érezte a nemes figyelmet, hogy éppen a családi ünnepnapot választották ki tiszteletük bemutatására. Annál nagyobb örömmel fogadta a megemlékezést s negyed napig el sem eresztette kedves vendégeit.[35]) De most már közelebb is állottak egymáshoz, mint a háziúr és vendégei állani szoktak.

Gróf Forgách Pál sohasem volt erős egészségű. Amit atyja 1721-ben Gróf Csáky Imrének róla írt, hogy „a napokban igen rosszul volt, már némelyek életéről nem is biztattak" :[36]) az gyakran történt meg vele. Egykorú olajfestményű mellképén is,[37])

[32]—[33]) Gímesi lvt. M. 45. 24. 22.

[34]) Gímesvára Vendégkönyve.

[35]) Gímesről Pozsonyba, majd Mária-völgybe mentek. Váradi püspöki lvt.

[36]) Szepesmindszenti lvt. 7. 90.

[37]) A váradi püspöki palotában.

mely élete delén mutatja be őt, a nyugalom, önérzet és erély kifejéze mellett olyan színezet ömlik el arcán, mely mintha azt kérdezné: mit keresek én ezen a világon?

Fentebb láttuk, hogy a veszprémi püspökséget is betegeskedése miatt vonakodott elfogadni. Most, váradi püspökké neveztetésekor megadta magát. Isten ujját látta benne, mely ezen a helyen jelölt ki számára munkakört, ahová őt egy negyedszázad előtt vezérelte s ahonnan annyi idő alatt, annyi változás közben elszakadni nem engedte. Ott már eddigi életének is van nyoma, s alkotásra váró puszta tervei mennyi tervet, mennyi szép álmot keltettek már fel lelkében. Mily szép lenne most azokat meg is valósítani s a megvalósítottak között aludni át majdan a siri éjszakát.

A váradi küldöttségnek Gímesbe érkezésekor Forgáchnak kinevező oklevele, mely Bécsben 1747 május 31-én kelt, már kezeinél volt. Az oklevél a kinevezést Forgách ősei és személyes érdemeinek előrorolásával okolja meg. Ez utóbbiak között kiemeli vikáriusi működését, a vallási unio előmozdítása körül. Erről lesz szó bővebben; itt csak annyit hozunk fel, hogy 1733-ban Várad piacán saját házát adta oda a görög egyesülteknek imahelyül,[38]) és így ő ültette el azt a mustármagot, melyből idővel a váradi görög katolikus püspökség terebélyes fája nőtt. Más oldalról a kinevező oklevél ismétli azokat a kikötéseket, melyek alatt gróf Csáky Miklós is a püspökséget bírta. Forgách a püspökség jövedelméből tizenhétezret saját asztalára megtarthat, de a többit a királynőnek 1744 január 13-án kelt végzésénél fogva a váradi egyházmegye szükségeire lelkiismeretesen fordítani és erről évről-évre számadást benyujtani tartozik".[39])

Ily értelemben történt meg Váradon ugyanazon év szeptember 16-án Forgáchnak a püspökségi javakba beiktatása, melyet Tokody György, királyi kincstári igazgató teljesített[40])

Forgách Gímesen várta be római bulláinak megérkezését. Ezeket Rómában 1747 november 17-én irták alá s Forgách december 8-án vette kezéhez.[41])

Ekkor felszenteltetéséről gondoskodott. Sikerült megnyerni Kollonics bíbornokot, ki őt Bécsben 1748 január 14-én, Jézus

[38]) Gímesi lvt. M. 45. 9.
[39]) Orsz. lvt. Eccl. 16. 19.; Királyi könyvek 5. 269.
[40]) U. o. Eccl. 66. 52.

nevének ünnepén, gróf Zichy Ferenc, egykor váradi kanonoktársa, most győri püspök és Lollevaj Frigyes bécsújhelyi püspök segédkezése mellett felszentelte".[42])

De még a felszentelést megelőző nap a királynő Forgáchot titkos tanácsosává nevezte ki; viszont Forgách egy szép, 826 nemeskővel díszített kelyhet ajánlott fel hódolata jeléül a királynőnek. A bécsi burgbeli kápolna kincsei között őrzik ma is.[43])

Bécsből, Gímest érintve, Váradra igyekezett. Február 1-én nagy hóban és hidegben, Szoboszló felől ért egyházmegyéje határához. A protestáns papok, mint Forgách maga megjegyzi, mindenhol magyar beszédekkel köszöntötték s a harangokat meghúzatták. Bihar vármegye rendei tizenhat kocsin s lovas csapattal mentek eléje s a nép örömujjongás között kísérte be Püspökibe. Itt új, ünnepies fogadtatás várt reá, mely után a gróf Csáky Miklós lakta kis lakásban szállt meg.

Püspökiből február 21-én (szerdán), derült téli napon kísérte be a vármegye zászlója alatt a vármegye nemessége Váradra. Várad akkoriban Püspöki felé csak a Párispatakáig terjedt és így a ferencrendűek klastroma s egyháza a város végén állott. Forgách, amint a Párispatakán átjött, betért a ferencrendűek egyházába s onnan rövid ima után nem ment tovább a városba, hanem éjszakára a klastromba vonult.

Másnap reggel Forgách zöld kalappal, karíngben ismét megjelent az egyházban s az Oltáriszentség imádása után szép, aranyos hintóba ült, szemben vele hittudósa, Rony pálos szerzetes foglalt helyet. Ezután megkezdődött a bevonulás a városba.

Elől a nemesség ment lóháton, dobokkal és tárogatókkal; utánuk a püspök cselédsége; a hintó után a menetet sorkatonaság zárta be.

[41]—[42]) Váradi püspöki lvt. Comitem Paulum Forgách epp. resp. — Gímesi lvt. M. 45. 24—25. Taxák fejében fizetett: Rómában 700 frtot, a magyar kancelláriánál a püspökségért 4000, a főispánságért 1000 forintot, a felszentelésnél 150 aranyat.

[43]) A kelyhen a főpapi jelvényekkel díszített Forgách-címer alatt e felirat van bevésve: *Paulus Comes Forgach de Gymes Eppus Varadiensis Cottus Biharien. Supr. Comes. S. C. R. Mattis Intimus Consiliar. Anno 1748.* A várkápolnában nyert értesülésem szerint a kelyhet eddig a laxenburgi várkápolnában őrizték.

Így érkezett Forgách egykori kanonoki házához, hol a káptalan s a papság várt reá. Keczer István nagyprépost fogadta, kezében az Üdvözítő feszületével, melyet csókra nyujtott oda a megérkezett főpásztornak. Itt Forgách a ház nagytermében felállított oltár előtt vecsernyepalástot vett fel, fejére tétette püspöksüvegét s mennyezet alatt, melyet az alispán s más előkelő férfiak vittek, megindult a székesegyház felé.

Előtte a latin s görögkatolikus papság ment. S míg útközben a zsoltárt énekelték: Forgách áldást osztogatott, melyet a nép, köztük a nemkatolikusok is, térdenállva fogadott.

Az egyházban a szokott ima után elfoglalta főpapi trónját s kezdetét vette a káptalan, a papság, a hívek s a püspökség alattvalói számára küldött pápai bullák felolvasása. Ennek végével Te Deum következett, mialatt a papság, elől a nagyprépposttal, kézcsókra járult. Erre szentbeszéd, majd ünnepies mise következett. Végül felvette hermelines, uszályos kappáját s a papság és nép kíséretében püspöki lakába vonult.

Először történt, századok óta, hogy Várad püspöke székhelyén kész hajlékot talált. Az ünnepet, ősi szokás szerint, áldomás zárta be, „amilyent Várad még nem látott".

Egy hónap mulva, március 21-én újra ünnepe volt Váradnak, csakhogy nem annyira egyházi, mint inkább nemzeti: e napon iktatta be Forgáchot Stanislovics Miklós csanádi püspök a bihari örökös főispánságba.[44])

* * *

Gróf Forgáchnak, mint váradi püspöknek legelső tette az volt. hogy a székesegyház körül hét lámpát állíttatott fel s minden éjjel meggyujtatta Szűz Mária hét fájdalmának s hét örömének emlékére;[45]) a székesegyház tornyába pedig órát szerzett.[46]) Ezzel mintegy programmot adott egész jövendőbeli működéséről: szigorú pontosság az egyházi téren.

Csakugyan, Forgáchra nem panaszkodhattak gazdatisztjei, mint egykor gróf Csáky Miklósra, hogy dolgaikba avatkozik. Az uradalmak benépesítésének munkája már be volt fejezve,

[44]) Gímesi lvt. M. 45. 25—27. — Forgách titkárának, Hegyi Lászlónak levele Bécsből 1748 jan. 16-ról. Váradi püspöki lvt. C. Forgách. — A beiktatásról vers is jelent meg a papnövelde nyomdájából, de már egy példánya sem ismeretes.

[45]—[46]—[47]) Gímesi lvt. M. 45. 28.

s Forgách *gazdasági intézkedései* már inkább a fejlődés, a forgalom követelményeinek kielégítésére szolgáltak.

Bélben serfőzőházat, Belényesen és Váradon vendégfogadót épített.[47]) Ez utóbbi, a „Fejér-bárány"[48]) vagy „Bárányka", Olaszi főutcáján emelkedett, jeléül annak, hogy a Csáky Miklós építette kis híd ez utcára élénk forgalmat terelt. Püspökiben azt a szegényes faházat, melyben elődei: Okolicsányi és Csáky Miklós, de ő is megszállt volt, kőből újra építtette,[49]) de váradi gyógyszertárát, melyet még 1732-ben a káptalan vett meg, eladta.[50])

Egyházi építkezései is kezdetben kevesek és kisebb arányúak. Előbb erőt kellett gyüjtenie; de még adósságai is voltak.[51]) Bárándon és Váradvelencén az elődei által megkezdett egyházak építését befejezte. Belényesen a maig is fennálló lelkészi lakot és egyházat építtette, ez utóbbi tornyába szintén órát helyezett be s az egyház kerítése körül boltokat építtetett.[52]) Várad mellett, Szőlős határában, egy malmot ma is úgy hív a nép, hogy „Gusztus-malom". Idáig fejlődött vagy helyesebben korcsosult el a malom eredeti „Custos" (őr) neve. A malmot ugyanis hajdan Szent László váradi székesegyházának őrkanonokja vagy régiesen „custos"-kanonokja bírta. Még valamelyik árpádházi királyunktól nyerte azon nagy tisztességért, hogy Szent László király sírja és „ezüstbe foglalt feje", ez a nemzeti kincs, az ő őrizetére volt bízva. Valahányszor a régi világban Szent László fejére bírói esküt kellett tenni: a szent fejet mindig az őrkanonok hozta elő, mellette állt, őrizte az eskü alatt is.[53]) Azért a váradi őrkanonok országosan ismert személy volt, kinek emlékezete a Szent László legendákba is beleszövődött.

A hajdani Custos-malom tehát túlélte a hitújítás s a török foglalás viharait, custos-kanonok is volt ismét; de az őrizetére bízott hajdani kincsek közül már csak egy volt meg: Szent László ezüstbe foglalt feje és az az egy is idegen kezekben, Győrött.

[48]) Bihar vármegye lvt, Conscrpt. Varad 1763 — A vendéglő kapuja felett e felirat volt: P. C. F. D. G. E. V. MDCCLIII. (Paulus Comes Forgách Dei Gratia Episcopus Varadiensis. 1753.)

[49]) Gímesi lvt. M. 45. 37.

[50]) Gímesi lvt. 1. 6. 7. 20. 22. Kotzin János vette meg.

[51]) 1754-ben 11.000-et törlesztett. U. o. 35.

[52]) U. o. 33 37. 28. A belényesi plébánia ezért őrzi Forgách mellképét.

[53]) A váradi püspökség tört. II. 247.

Gróf Forgách Pál 1750 tavaszán magához kérette a váradi káptalan őrkanonokját, Kovács Pált s egy levelet adott át neki. A levél Győrbe szólt s megújította a már 1715-ben is előadott kérelmet, Szent László fejének visszaadása végett.[54]) Forgách egyúttal jelezni akarta, hogy bízik kérelme foganatjában, azért küldte éppen az őrkanonokot, hogy a drága kincset mindjárt annak hiteles őre vehesse át. Az út Váradtól Győrig az akkori gyarló közlekedési viszonyok között hosszú és fárasztó volt, Kovács kanonok is már élete határához közeledett, de azért útra kelt.[55])

Míg ő odajárt, Forgách magának Szent László király sírjának felkutatására gondolt. Tudakozódott a sírnak egykori helye s későbbi sorsa felől. Erre Kassáról az ott lakó jezsuita atyák valamelyike latin tudósítást küldött meg Forgáchnak, de amely nem egyéb, mint a már említett Petky Anna vallomásának latin fordítása, némi módosításokkal. Azért itt az eredeti vallomást közöljük, amint azt Tarródy János 1696-ban leírta s talán Benkovich Ágostonnak meg is küldötte.

„Ami Szent László koporsóját és csontjait illeti (írja Tarródy): én eleget discuráltam az asszonnyal ő kegyelmével és amiket mondott, ím följegyeztem. — Váradon amikor föltalálták azon testeket vagy reliquiákat, amikor a fejedelem tölteni akarta azokat a helyeket bástyának vagy más lakhelynek: mivel a fejedelem eretnek volt, az eretnekek pedig nem akartak vagy nem mertek azon reliquiákhoz nyúlni, tehát committálta a catholicusoknak. Akkor pedig voltak ezen három catholicus urak Váradon: Petky István, az asszony őkegyelme atyja, Sulyok István és Haller István. Ezek vették föl és csak maguk hordották valami bástyába; ahol pedig behordották, azon helyet betöltötték, arra pedig halálra való rabokat vittek, akik töltötték, kiknek másnap mind a fejeket szedték. — Mondja azt is ő kegyelme, hogy azon helyen, ahol a reliquiákat találták, volt a többi között egy kehely is, azonban egy corporale, mely tiszta véres volt; ezeket is mind együtt a többivel tették el. — Azt a bástyát pedig, amelybe tették, bizonyosan nem tudja ő kegyelme, melyik légyen?, hanem, amint emlékezik, alighanem Királyfia-bástyának hívnak, melyet most is meg tudnának mu-

[54]) L. m. f.

[55]) Podhradszky J.: Szent László tetemei. 50.

tatni az ottvalók, akik valaha is Váradon laktak. — Azonban mondja azt is ő kegyelme, hogy amikor Rákóczy György fejedelem megholt ott Váradon: ő kegyelme fogta be a szemeit, azután egy kevés vártatva kiment a folyosóra, ott sírt: akkor a napkelet felől való bástyán látott nagy fényességet. Egy kevés vártatva az atyjának mondotta ő kegyelme: én bizony jó reménységben vagyok szegény fejedelem felől, hogy az Isten irgalmazott neki, mivel most ilyen nagy fényességet láttam a bástyán. Erre azt mondotta Petky István, az ő kegyelme atyja: Szegény leányom, inkább hiszem, hogy a szent királyoknak a tetemek dicsőségére volt ez a fényesség abban a bástyában. — Mondja azt is ő kegyelme, hogy Petky István mondotta egynehányszor, hogy mikor feltalálták azon reliquiákat, Szent László király teste királyszínű kamuka lepedőbe volt téve és ugyanabban is rejtették el. Ezeknél többet ő kegyelme, bizony, semmitsem tud; mert ha tudna, annak a dicsőséges Szentnek tiszteletére örömest megmondaná. Én is, ha többet tudott volna ő kegyelme, örömest fölírtam volna a dicsőséges Szentért".[56])

E levélnek Forgáchoz küldött latin fordításában az a leglényegesebb módosítás, hogy míg a levélben Petky Anna a bástyát „bizonyosan nem tudja", csak találomra mondja Királyfia-bástyának: a kassai tudósítás már határozottan az Aranyos-bástyát jelöli meg. Kétségkívül, nem valami új történeti adat alapján, hanem az idézett levél ama szavai szerint, hogy Petky Anna a fényességet „a napkelet felől való bástyán" látta. Napkelet felé ugyanis nem a Királyfia-bástya, mely délen áll, hanem az Aranyos-bástya esik.

Forgách azonban az Aranyos-bástya alatt sem találhatta meg a szent király hamvait; amit az ő idejében még nem tudtak, az később (1784) Pray és Katona közlései után nyilvánvalóvá lett.[57]) Hogy tudniillik Szent László király koporsóját még 1565-ben feltörték és csontjait szétszórták. Az egykorú s Várad mellől származott Telegdi Miklós püspök is említi ezt.[58]) Eszerint azok a csontok, melyeket a fentnevezett három katolikus főúr éjnek idején, kamuka lepedőbe takarva elrejtett: lehettek ki-

[56]) Kelt 1696 ápr. 16. Nagycsemetén. Tarródy János. A bpesti egyetemi kvtár Kaprinai-kéziratainban 40. k. 288. l. és 48. k. 53. l. — Podhradczky 65, 67.

[57]) Pray: Epist. exeget. 117. — Katona: Hist. cr. 24. 96.

[58]) Prédikációinak III. részében. (Megjel. 1580. Nagyszombatban, 2. kiad. 1638. Bécsben.

rályi csontok, mert Váradon, mint tudjuk, királyok és királynék sírjai állottak; de semmi esetre sem voltak Szent László csontjai, És a legszentebb buzgalom és kegyelet is hiába kíséreli meg, hiába költ és fárad, mint korunkban is: nem fogja többé azokat feltalálhatni.

De sajátságos véletlene az ember sorsának. Forgách szándékosan keresett és nem talál. Más ember csak kútat akar ásni s királyi sírra akad. A váradi vár belső udvarának közepén 1755 nyarán kútat ástak, miközben július 11-én este egy sírban női csontvázat, koronát és országalmát találtak. Marquis de Ville lovassági tábornok a drága leletet azonnal Bécsbe küldé. Igen örvendezve írja kísérő levelében, ha nem csalódnék ama hitében, hogy I. Mária királynő ékszereit küldi őfelségének, II. Mária királynőnek.[59]) És a tábornok alig csalódott. Mert a szintén Anjou Károly Róbert neje, Beatrix, a váradi székesegyház déli oldalán volt eltemetve,[60]) a vár kútja pedig a szentély közepére esik'[61])f)

* * *

Forgách Váradon, akárcsak Gimesvárában, elvonulva, zárkózottan élt. Lakása kapuját minden este nyáron kilenc-, télen hét órakor bezáratta s a kulcsokat magához vitette. Mikor Salamon Józsefet, a későbbi szent emlékű váradi kanonokot, 1748 elején udvarába káplánjának rendeli, szigorúan meghagyja, hogy csendes, békességes legyen, azért egyelőre nem is nevezi ki, csak ideiglenesen.[62]) Udvarából mindent, ami zajt vagy éppen civódást idézhetett elő, még a játékokat is, kitiltotta. Órákig elült magában, csendesen imádkozva, elmélkedve, gondolkodva. Lakása falait teleaggatta érctáblákkal, melyekre szent és bölcs mondatok voltak írva, hogy ha felveti szemeit, azonnal tárgyat adjanak újabb elmélkedésére.[63]) Egészen ellentéte volt gróf Csáky Miklós nyilt, közlékeny természetének.

Hogy gróf Forgách akár Kovács kanonoknak Győrbe menetelekor, akár valaki másnak feltárta volna terveit: ennek nincs nyoma. Sejteni azonban lehetett, hogy ő, ki annyira nem titkolta elégedetlenségét az akkori *székesegyházzal* szemben,

[59]) Márki S.: Mária királyné. (1885.) 149. l.
[60]) A váradi káptalan legrégibb statutumai. 71. l.
[61]) A váradi püspökség tört. III. 30-ik lapjának melléklete és 148. l.
[62]) Váradi ppi lvt. C. P. Forgách resp.
[63]) Gánóczy II. 461.

már kitervezett valamely szebb, illendőbb helyet, ahová Szent László ereklyéit vagy oltárát felállítja.

Feltünhetett az is, hogy Forgách mindjárt püspöki székének elfoglalásakor Rómában ereklyék után tudakozódott, mégpedig nem valami apró részecskék, hanem egész szent testek után. Amikor pedig látta, hogy egyszerű levelezéssel nem ér célt: uradalmi felügyelőjét, Baranai Ferencet küldte Rómába. Baranai hamar meggyőződött, hogy ereklyét kaphat ugyan, amennyit akar, de ismervén urának érzékeny vallásosságát, csak olyanokat akart elfogadni, melyeknek valódiságához kétség nem fért. Ilyenhez azonban csak a pápa egyenes parancsával juthatott. Baranai ügyes ember volt; feltalálta magát. Forgách nevében kérvényt írt Ő szentségéhez s kihallgatásra jelentkezett mint gróf Forgách Pál váradi püspök követe s levele hozója. Elfogadták. 1748 július 6-ikán lépett a keresztény világ atyja elé — díszmagyarban. A pápa azonnal ráismert a ruházatra s megjegyzé, hogy már több magyart látott ily öltözetben. Elolvasta a kérvényt. Mondják, hogy lengyel követek hasonló kérelemmel járultak az Egyház fejéhez s a pápa azt felelte volna: Szegény emberek, minek jöttök ide ereklyét kérni? Vegyetek kezetekbe — mint nemzeti éneketek mondja — hazátok földjéből bárhol egy maroknyit: vértanuk pora lesz kezetekben.[64]) A pápa most azonnal intézkedett, hogy a kérvényező „megvigasztaltassék". Erre Baranai, hálája jeléül a pápa elé borult, ki háromszor is fejére tevén kezét, oly kegyesen beszélgetett vele, hogy Baranai nem tudott hova lenni örömében.[65])

Baranai három szentnek ereklyéjét nyerte s hozta két pálos szerzetes kíséretében haza. Ezekből kettőt: Szent Defendens és Szent Bonifác ereklyéit Váradra küldé, hová az első meg is érkezett és Forgách 1749 május 1-én nagy ünnepséggel, ágyúk dörgése között, fáklyák világánál vitette be az akkori székesegyházba. Szent Bonifác ereklyéit egyelőre, ki tudja milyen szándékkal, Várad mellett, a püspöki kápolnában helyezte el; de 1750 június 5-ikén, saját születésnapján — mint maga megjegyzi, — nagy pompával és személyesen azt is átszállította a székesegyházba.[66])

[64]) Michelet: Lengyel- és Oroszország. (Olcsó könyvtár 104—105.)
[65]) Baranai 1748 júl. 13. levele. Gimes. lvt. 3057.
[66]) Gimesi lvt. M. 45. 28, 29.

Hogy mi terve volt tulajdonképpen Forgáchnak a ritka mennyiségű ereklyékkel, azt tisztje, Baranai sem tudta. Urához intézett levelében ő is csak azt az általános nézetet említi, hogy ezentúl lesz honnan vehetni ereklyerészeket a felszentelendő egyházakhoz. De a katolikus szempontból kicsiny váradi egyházmegyében mikor épülhetne annyi egyház, hogy az ereklyék mind kellenének? Forgáchnak kétségkívül nem szerény vidéki egyházak s oltárok lebegtek szemei előtt, mikbe csak apró ereklye részecskéket szoktak tenni, hanem valami fényesebb oltár, mely őskatolikus szokás szerint valamely szentnek sírja felett emelkedik. Csakugyan Baranainak idézett levele azt is említi, hogy az ereklyehozatalról tudomása van a királynőnek. Forgáchnak tehát oly terve volt, amit a királynőnek jelenteni kellett, mert nem kevesebb volt, mint amit királyi rendeletek már régóta sürgettek: egy új székesegyház építése.

Mikor az ereklyék megérkeztek, akkor már Forgách tisztában volt az új székesegyháznak mind leendő helyével, mind alakjával. Egy kupolás székesegyház mintája s három alap-, meg homlokzati rajz már asztalán állott.

Ugyanekkor veszi kezdetét Budán a királyi várpalota építése: 1749 május 13-án, a királynő születésnapján tették le alapkövét. Tervezője Hillebrandt bécsi építőmérnök volt.[9]) A következő 1750. év június 6-án Hillebrandt Váradon, gróf Forgách püspöknél van és sajátkezű levelével kötelezi magát, hogy azon Váradon készített három rajzot, melyet Forgách már elfogadott, „újból" tisztán és pontosan még tizenegy darab rajzban kidolgozza.[67]) A kötelezvény nem mondja, hogy miféle épület rajzairól van szó; de a kupola, sekrestye, tornyok említése kétségen kívül székesegyházra mutat. Ahhoz is alig férhet kétség, hogy az első, Váradon készített három rajz szintén Hillebrandtól ered.

A rajzok pár hónap mulva, október 23-án már készen állottak Forgách bécsi ügyvivőjénél, Bernáth Györgynél, pecsét alatt.[68]) E rajzok szerint a székesegyház kupolás lett volna, október 8-án azonban Forgách utasítá bécsi ügyvivőjét, hogy a kupolát hagyassa el, de egyebekben is némi változtatásokat óhajtott.

[67]) Specifiation Várad, 1750 jún. 6. Váradi püspöki levéltár, Cath. Eccl.
[68]) Váradi püspöki lvt. Cathed. Ecclesia.

És itt önkéntelenül is felmerül a gondolat, hogy Forgách már a székesegyház lerajzoltatása előtt milyennek képzelte azt? Volt-e valahol olyan egyház, melyre Forgách gyakrabban gondolt azon óhajtással: ha ő olyant építhetne!

E sorok írója Róma egyházait látogatva, amint egyszer San Andrea della Valle egyházába belépett, meglepetve állott meg. Mintha a váradi székesegyházba lépett volna be. A beosztás, az arányok, még a kupola aljának festése is annyira hasonló. Forgách, mint láttuk, római kispap volt, azután is, mint zarándok, megfordult az örök városban: nem lehetetlen, hogy tervezgetései közben ez a római egyház lebegett szemei előtt. A nagy hasonlatosság emellett szól. A bécsi uraknak is azt üzeni, hogy részben a Szent Péter, részben a szerviták egyházának alakját s arányait akarja utánozni, de anélkül, hogy a kupola kiemelkednék.[69])

A székesegyház rajzai azért állhattak a bécsi ügynöknél lepecsételve, mert már akkor várták Forgáchot Bécsbe. Eközben (novemberben) szétküldték a meghívókat az 1751-i országgyűlésre. Forgách csak az országgyűlés alkalmával szándékozott átrándulni Pozsonyból Bécsbe. Ezalatt Hillebrandt a terveken a kívánt változtatásokat megtehette.

Az országgyűlés alatt Forgách csakugyan felment a császári fővárosba s kihallgatásakor, hódolata jeléül, két vaskohi márványasztalt ajánlott fel a királynőnek. A királynő igen kegyesen fogadta az ajándékot s megígérte, hogy schönbrunni termében helyezteti el azokat. Köszönetét nyiltan, az ebéd kezdetén is hangoztatta s maga mellé ültette Forgáchot.[70])

Hogy ez alkalommal a tervezett székesegyházról is tett jelentést a királynőnek, az kétséget nem szenved. A királynő bővebben érdeklődött a váradi püspökség egyházi ügyeinek fejlődése iránt. Forgách figyelmét azzal is viszonozta, hogy 23 darab, jobbára olajfestésű szentképet küldött a váradi s vidéki egyházak között való kiosztás végett.[71])

Ugyanezen bécsi út alkalmával történt, hogy Forgách Hillebrandt terveit három bécsi építőmesternek átadta felülvizsgá-

[69]) Váradi püspöki lvt. C. Forgách resp. 1750 okt. 23.
[70]) Gimesi lvt. M. 45. 32. (Párjai a gimesi kastélyban.)
[71]) Anno 1754. Váradi püspöki lvt. C. Forgách resp.

latra, kik a terveket a kész mintával egyezőknek s némi módosítások foganatosítása mellett megvalósításra méltónak ítélték.[72])

Pozsonyból pedig augusztus 2-án kelt levelében tudósította a váradi káptalant, hogy új székesegyházat épít, mely mellé teszi lakását őmaga is s megkívánja, sőt rendeli, hogy az ujonnan kinevezendő kanonokok szintén ott építsék fel házaikat. Ha ez megtörténik — írja — remélhetjük majdan, hogy elődeink buzgósága és dicsősége, valamint az egyház régi nagysága ismét visszatérhet.[73])

* * *

A mult század XV. Lajos francia király ízlésének hódolt; képzelni sem tudott úri lakást terjedelmes kertek nélkül. A kastélyok mellett, budavári királyi palotánkon kezdve főuraink falusi lakásáig, mindenütt árnyas, téres kertek is keletkeztek tavakkal, vízesésekkel.

E tekintetben gróf Forgách Pál sem képezett kivételt. Mikor gimesi kastélyát építé, szintén gondoskodott terjedelmes kertről s abban szép, csónakázható tóról. Vajjon tervezett váradi építkezéseinél lemond-e korának és önmagának is ezen ízléséről?

Benn a városban, a székesegyház és saját püspöki laka mellett, kertet nem alakíthat. Vagy ha sikerülne is, mint gróf Csáky Miklósnak, nehány házhelyet megszerezni: szerezhet-e ott a városi zaj, por és sár között csendet, tiszta levegőt, madárdalt?

A váradi festményen, mely gróf Forgách Pált tünteti elénk, a püspök balján márvány asztalka áll s azon kiterített, színes tervrajz. A tervezet közepét egy kéttornyú egyház alaprajza foglalja el, ennek egyik oldalán tíz ház, másik oldalán egy nagy, négyszögletű ház alaprajza látható lombos, akkori szokás szerint egyenes utakkal átszelt kertek között. Ez alaprajz kétségkívül a gróf Forgách tervezte székesegyház, tíz kanonoki lakás és püspöki palota alaprajza kertek között. Forgách tehát nem csupán egy székesegyház, hanem egy teljes monostor átgondolt, megérlelt tervével fogott művéhez. De ez a terv csak nyílt, szabad helyen, csak a városon kívül volt megtestesíthető. Régi monostoraink: Esztergom, Pannonhalma, Nyitra, Eger stb.

[72]) Váradi püspöki lvt. Cath. Eccl. 1751 dec. 30.
[73]) Váradi püspöki lvt. Cath. Eccl.

szintén a városon kívül, mert azok felett, hegy tetején keletkeztek. És Szent László is puszta helyen tette le a váradi püspökség első alapjait.

Gróf Forgách Pál, mint hajdan Szent László, elindult, hogy Várad új monostorának alkalmas helyet keressen. Kétségkívül megfordult a szálkai pusztán is, hol gróf Csáky Imre kastélyának s a megkezdett székesegyháznak nyomai még látszottak. De a természet oly barátjának, mint Forgách, azonnal szemébe tünhetett, hogy az a hely, bár szép kilátással gyönyörködtet, nem egészen alkalmas. Észak minden viharának kitéve és víz nélkül áll. De a szálkai dombról látta, hogy szemben vele, Olaszi felett s a szőlőhegyek alatt szintén egy magaslat emelkedik. Szép, téres helyet talált a magaslaton is, mely szintén az egész város és vidék felett uralkodik, s nem utolsó előnye volt még, hogy nem kellett senkitől előbb megvenni: püspöki birtok volt. És felette, a szőlőhegy oldalában forrás, tiszta, jóvizű forrás; kertek, halastó vagy szökőkút egyaránt lehetett belőle. Forgách a helyben véglegesen megállapodott.

Várad akkoron, mint már láttuk, Párispatakának csak balpartjáig terjedt s így a kiszemelt hely a várostól mintegy ezer lépésnyi távolságra esett, egészen puszta, műveletlen téren. Ez a puszta tér 1752 tavaszán kezdett megnépesülni.

Hazai iparunk még a XVI. században is annyira virágzott, hogy nemcsak az építők, kőfaragók, hanem az ötvösök, képírók is céheket alkottak. A XVIII. század mindennek már hült helyét találta. Ezért Forgách éppen úgy mint Benkovich, kénytelen volt már a terveket is bécsiekkel készíttetni, s a tervek megtestesítésére alkalmas mesteremberekét — mint maga megjegyzi, — itthon szintén nem talált. Milano közeléből, a márványbányái s márvány székesegyházáról híres Como városból hívta meg tehát Ricca építőmestert, ki munkavezetőjével s huszonnégy kőművessel megérkezett. Időközben Hillebrandt tervei is megnyerték a legfelső jóváhagyást. Ricca azonnal hozzáfogott az alapfalak helyének kiásatásához. Forgách püspök pedig az alapkő letételének ünnepségét 1752 május 1-re, Szent Fülöp és Jakab apostolok napjára kitűzte.[h])

Kezdődtek az előkészületek. Egybeállítják az ünnepség sorrendjét,[74]) kiválasztják a szónokokat, meghívják az egyházi

[74]) Egész terjedelmében a püspöki levéltárban.

s világi testületeket, nevezetesen Bihar vármegyét azon kijelentéssel, hogy örömére fog szolgálhatni a püspöknek, ha a második alapkövet a vármegye teszi le. Bihar vármegye megtisztelve érezte magát a gyöngéd figyelem által, s április 6-án tartott gyűléséből Ferdényi Ferenc s Laczkovics László alispánokat küldte ki az ünnepségre.[75])

Május 1-én úgy a káptalan, mint a szerzetesrendek a szokottnál korábban tartották az istentiszteletet. Ennek végeztével valamennyi egyházból kiindult a menet. Az ideiglenes székesegyházból is kivonult a káptalan, előtte a növendék papság, a tanulóifjúság s a céhek zászlóikkal, azután a hívek serege. A város minden tornyában megszólaltak a harangok.

A székesegyház kitűzött helyén, ott, ahová a főoltár volt építendő, magas keresztfa emelkedett, előtte ideiglenes oltár. Itt várta a káptalan főpásztorát, ki amint megérkezett, azonnal melléje csatlakozott a fényes díszbe öltözött egyházi segédlet.

Gróf Forgách Pál először az alapkövet szentelte meg, azután köröskörül a kiásott alapárkokat. Erre az alapkövek letétele következett. Az elsőt a beléje zárt szent ereklyékkel s emléksorokkal együtt maga a püspök tette le. Az emléksorok a következők:

D. O. M.
BENEDICTO. XIV.
PONT. MAX.
FRANC. I. LOTHARINGIC.
IMP.
MARIA, THERESIA.
AUSTR.
HUNG. REG.
AUGG.
VIRGINI. MATRI.
IN. COELOS. ASSUMPTAE.
POTENTISSIMAE. COEL. REGINAE.
MAGNAE. HUNGARORUM. DOMINAE.
PAULUS.
E.
COMITIBUS. FORGACH.
DE. GYMES.
EPISCOP. VARAD.

[75]) Bihar vármegye 1752-iki jegyzőkönyvéből.

BASILICAM. HANC. CATHEDR.
A. FUNDAMENTIS. EXCITATAM.
QUAM.
D. LADISL. REG. MUNIFICENTIA.
IN. ARCE. VARAD.
OLIM. EXTRUXERAT.
AT
EDAX. TEMPORUM. CALAMITAS.
FUNDITUS. EVERTERAT.
NON. EODEM. LOCO.
SED. PARI. IN. VIRGINEM. PIETATE.
AD. URBIS. VARADIENSIS.
POMOERIA.
VELUT. ALTERAS. ENGADDI. VINEAS.
UNDE. SPONSA. MARIA.
BOTROS. LEGAT.
VINUM. MISCEAT.
GERMINANS. VIRGINES.
AD. PERPETUUM.
URBIS.
ORNAMENTUM.
GRATITUDINIS.
MONUMENTUM.
RELIGIONIS. CATHOLICAE.
MUNIMENTUM.
HIC.
CALENDAS. MAIAS.
AO.
VARADINI.
AB. HVNGARO. EXERCITV.
TVRCIS. EREPTI.
SEXAGESIMO.
POSVIT.

A második alapkövet a vármegye nevében a két alispán tette le.

Ezután rövid, de lelkes beszéddel buzdítják a közönséget, hogy ámbár a püspöknek az építés költségei iránt elegendő reménysége vagyon, mindazonáltal akinek ájtatossága úgy hozza magával: bűneinek bocsánatjára cselekedje és tegye azt a kel-

lemetes áldozatot az Istennek, hogy egyszer vagy másszor, mikor kedve fogja tartani, vagy adakozása vagy kézi munkája által, tehetsége szerint ezen Isten házának építését előmozdítani igyekezzék".[76])

Erre ünnepies szentmise következett, melynek végeztével három, egymástól távoleső helyen előálltak a szónokok alkalmi szentbeszédeikkel.

Magyarul Tapolcsányi Gergely, a kegyesrendűek debreceni házfőnöke beszélt,[77]) németül Wütt Péter, a jezsuita atyák váradi hitszónoka,[78]) románul Drágossy Mózes görögkatolikus főesperes. Várad lakosságának nyelve még ekkor s ezután is még sokáig nem olvadt egybe.

A szentbeszédek után egy évi teljes búcsú kihirdetésével s a püspök apostoli áldásával az ünnepség véget ért.

Hétfői nap volt éppen, első napja a heti munkának s a munkások vidáman kezdtek a nagy műhöz. De ki éri meg azt az időt, mikor a befejező kalapácsütés fog rajta elhangzani? Még az is kérdés: befejezik-e valaha? Elegen voltak, kik Forgách e merész vállalkozásán fejüket csóválták s nem hittek a székesegyház jövőjében. Volt rá okuk elég. Egyebek között elevenen emlékeztek még a Benkovich és Csáky Imre kezdette székesegyházak sorsára. Hátha ez is félbenmarad, mint azok?

Magának Forgáchnak is „elegendő reménysége" volt ugyan, de végre is csak reménysége. „Hacsak az Isten nem építi a várost . . ." Azért az alapkő letétele után mindjárt negyednapra Olaszhon szent helyeihez zarándokolt, hogy Isten áldását kérje megkezdett művére.

Harmadik olasz útja volt ez. Első útját csak magában, legfeljebb idegenek társaságában tette; második útjában már egy hű szolgája kísérte; most nyolcad magával indult el. Gyóntatója, káplánja (Salamon József), az orvos, titkár, komornyik s két inas voltak kíséretében.

Budáról Székesfehérváron, Veszprémen, Sümegen keresztül Zágrábba utazott; innen Laibach, Görz felé Velencébe, hol négy napot töltött. Június 5-én Bolognában volt, honnan Lo-

[76]) Az adhortatio szövege az okmánytárban. 58. sz.

[77]) „Emlékezetes nap, mellyen Várad városán megvirágzik az Úr megszentelése . . ." kezdetű ívrét nyomtatvány 9 oldal terjedelemben, nyomtatás helye nélkül.

[78]) „Dreifache Glückhseeligkeit" . . . kezdetű 22 oldalas nyomtatvány a seminarium betűivel.

rettóba sietett, annak a Szent Szűznek szegényes házához, kinek ő most Váradon fényes egyházat épít. A hely, az alkalom kiválasztása valóságos vallási ihletre vall.

Lorettóból Rómába szándékozott menni, de mint maga megvallja, intést vett az udvartól, hogy oda ne menjen".[79]) Rómából tehát csak két darab egy-egy mázsás harangot hozatott, miket a pápa szentelt meg, azokat Lorettóban a többi harangokkal együtt meghúzatta s azután egyiket Gimesvárába, a másikat Váradra küldötte. Ez a székesegyház legelső harangja. Amit Lorettóban elkezdett, azt folytatta Váradon: szól a Boldogságos Szűz tiszteletére, a szegény haldoklók lelkének váltságára.

Lorettóból Assisi szent helyére zarándokolt, majd Firenze műkincseit kereste fel, honnan ismét Bolognába tért. Innen Pármán, Milánón, Tirolon, Bécsen keresztül július 30-án Gimesvárába tért, ahonnan csak szeptemberben jött Váradra.[80])

Míg Forgách oda járt, Váradon a székesegyház körül serényen folyt a munka. Hogy a falak annál szilárdabban álljanak, a kiásott alapárokba először is tizennégyezer tölgyfa cölöpöt vertek le, ezek hegyibe roppant vastagságú gerendákat erősítettek s az alapfalakat a gerendákra rakták le. 1752 október végéig az alapfalak a föld színéig emelkedtek fel; 1753-ban az ablakok alsó párkányáig és így feljebb évről-évre.

Ezalatt Forgách püspök gondoskodott mindarról, ami a székesegyház külseje- és belsejéhez szükséges. Faragtatá a fedélzetet; intézkedett kétszáz hordó réz vételéről, mert az egyházat egészen rézzel akarta fedetni. Erdélyben s Gimesen alabástromot kerestetett, hogy a nagyobb szobrokat abból faragtassa ki.[81]) Tordán ötezer forint árát ki is fejtetett.[82]) Rómában megrendelte a főoltárképet keretével együtt s e célra római ügynökének, Dávid Józsefnek, ezer darab aranyat küldött; Bécsben pedig szentségház készítésére tett rendelést.[83])

De mikor készülnek el mindezek?, mikor lesz maga a székesegyház készen? Forgách tudta, hogy addig nem is gondol-

[79]—[80]) Ezen úti jegyzetek Forgáchnak Fábry vikáriushoz Bolognából 1752 június 5-én és Gimesvárából júl. 30-án intézett leveleiből és saját jegyzeteiből valók. Váradi püspöki lvt. és gimesi lvt. M. 45. 33.

[81]) Gimesi lvt. M. 45. 39. (Tubero I. 5. feljegyzése nyomán fordult figyelme erre.)

[82]—[83]) Salamon emlékirata.

hat többi terveinek megvalósítására: a püspöki palota felépítésére, a szép, kedves kertek alakítására. Az tehát még messze van, hogy azokhoz is hozzá foghasson.

Olaszországi útja után úgyis évről-évre több gond, több bú látogatta meg, mihez váratlan nagy kiadások s utóbb testi szenvedések is járultak.

Forgách reménye tűnni kezdett, hogy tervei megvalósulását valaha láthassa. Látni akarta hát legalább, ott az épülő székesegyház s a még csak melléje képzelt püspöki lak előtt, annak a hegyi forrásnak a vizét, melyben az ő kristálytiszta lelke annyira gyönyörködött. Még 1755-ben a székesegyház előtt víztartó medencét készíttetett, ezt a hegyi forrással földalatti csöveken kötötte össze s midőn a csöveken a víz alá-futott: Forgách örömmel látta, hogy nyolc láb magasra ugró szökőkút lett belőle.[84])

* * *

Gróf Forgách Pál a váradi káptalannak egy negyedszázadnál tovább volt tagja. Kanonoktársai tudományáért, mélyen vallásos, egyházias szelleméért püspökül óhajtották.[85]) Magas összeköttetéseinél fogva támaszt is reméltek nyerhetni benne. A királyi ügyész legújabban is százhúsz birtok miatt indított keresetet, s amikor ettől a királyi tábla elütötte, egyes birtokokért kezdett perelni. Ekkor kapott lábra Váradon a Katonaváros elnevezés is. A királyi ügyész nem tagadhatta, hogy Váradvelence mindig püspökségi birtok volt, de ő nem is Velencéért, hanem Katonavárosért perelt, noha Velencét csak a törökvilág után, minthogy a váradi parancsnok vette birtokába, nevezte el a köznép Katonavárosnak.[86]) Ezt a nevet Váradnak a XVIII. századnál régibb története nem ismeri.[i])

A váradi káptalan nem is csalódott reményében. Forgách úgy a püspöki, mint a káptalani jogoknak buzgó védője volt, még akkor is, mikor a káptalan ellenében önmagát kellett legyőznie.

Midőn az új székesegyház építését s amellé a káptalannak áttételét elhatározta, annyira áthatá céljának fensége, hogy csak azt látta szemei előtt s a mellékkörülményekről egészen

[84]) Gimesi lvt. M. 45. 39.
[85]) A káptalan 1751 okt. 20. levele. Váradi püspöki lvt.
[86]) Schedius L.: Zeitschrift von und für Ungarn. 1804. 91. l.

megfeledkezett. Ez ügyben leküldte Pozsonyból 1751 augusztus 2-án kelt s már említett levelét, melynél mindjárt az is eltévesztett dolog volt, hogy rendeletnek nevezte. Azzal pedig egyenesen hibázott, hogy a káptalan áttételéről, a kanonoki házak építéséről rendelkezett, anélkül, hogy erről előbb a káptalannal értekezett volna. Azt sem tudatta még levelében sem, hogy hová szándékozik költöztetni a káptalant?, csupán azt jelezte, hogy e kanonoki lakásoknak ő ad majd házhelyet. Az az egy tehát mégis világos volt, hogy a káptalannak saját birtokából, Újvárosból a püspöki birtokhoz tartozó területre kell költöznie. De ez az egy is a földesúri jogok gyakorlatának azon korában több megoldandó kérdést vetett felszínre.

Forgách nem mutatkozott ugyan hajthatatlannak. A káptalan tisztelettel teljes, de önérzetes előterjesztéseire minden jogos kívánalmat teljesített, nevezetesen a káptalannak Olaszban lakó vagy oda bejáró cselédjeit a káptalan földesúri joghatósága alatt meghagyta.[87]) De más oldalról nyilvánvaló lett, hogy Forgách nem tud előre számolni a gyakorlati élettel s hogy ennélfogva különben is érzékeny lelkületét még sok keserűség éri.[j])

A váradi káptalan tagjai közül legközelebb állott Forgáchhoz Fábry Jakab, ki másfélévtizednél tovább kanonoktársa, gróf Csáky Miklós idejében pedig vikáriustársa is volt. Érdemes öregúr, már régen cimzetes püspök, kit Csáky Miklós az erdélyi püspökségre is ajánlott. Forgách szintén kinevezte Fábryt vikáriusnak s évekig élt szolgálataival. Gróf Forgách éppen úgy, mint elődjei közül a két Csáky, keveset lakott Váradon. Gímesi tartózkodásait, pozsonyi, bécsi, olaszországi útjait láttuk; de Prágába is szeretett járni, hova Nepomuki Szent János sírja vonzotta. A papi erények mintaképe csak nemrég (1729) iktattatott a szent vértanuk sorába. Forgách Szent Jánosnak kiváló tisztelője volt; Váradon a kishídnál és püspöksége birtokain: Pocsajban, Bárándon, Belényesen felállíttatta szobrát[89]) s háromszor zarándokolt el Prágába ereklyéinek tiszteletére.[89]) Ilyenkor a jó öreg Fábry tudósításai tartják az események felszínén

[87]) Az ezen ügyben váltott levelek a váradi püspöki lvt.-ban. Cathed. Eccl. resp. 1. 7.

[88—89]) Gimesi lvt. M. 45. 33. 39. 10. Harmadik prágai útjában Olmützbe is elzarándokolt Szent Barkander János sírjához.

a távollevő főpásztort, ki viszont, bármerre jár, csak úgy osztja ki rendeteteit, mintha váradi püspöki lakában volna.

Kanonoki kinevezéseivel igen szerencsés volt. Régi kanonoktársai közül először Kovács Pál halt el, majd Luby István, azután Ruthéni János következett, akit legelőször, a saját előléptetésével támadt üres helyre nevezett ki. Végre 1757 február 19-én meghalt Fábry Jakab is. Forgách püspök Keserű Györgyöt, Alapy Jánost, Szenczy Istvánt, Szentiványi Jánost és Eőszy Ferencet nevezte ki helyükbe. Alapy és Szenczy emlékének még ma is kegyelettel adózunk, mert azon papjaink közül valók, kik korán megtanulták, hogy mások javára kell élniök.

Ugyancsak Forgách korában találkozunk először egyházmegyénkben káplánnal is. Megtudjuk, hogy évi fizetése hetven forint volt, élelmét a plébánostól nyerte, kinek ezért Forgách némi bor és búza járandóságot rendelt.[90])

De nem volt valami fényes sorsa a plébánosoknak sem. Pocsuk Imre — írja gróf Forgách Pál vikárius korában, 1744-ben — pappá szenteltetése után a békésmegyei Nemeskerekibe küldetett lelkésznek. Néhány év mulva Kereki lakosai földjük terméketlensége s az árvizek miatt az endrődi puszta ra költöztek át.[k]) Pocsuk ide is követte híveit, noha itt is éppen úgy nem volt fizetése, lakása, mint amott. Utóbb átment Rézbányára, de itt sincs jobb dolga. Mivel tehát látja, hogy ennek az egyházmegyének még nincsenek olyan javadalmai, melyek a papot öregségére eltarthatnák: kéri az egyházmegyéből elbocsáttatását, amit el is nyer. S ez rövid idő alatt már a negyedik hasonló eset volt.[91])

„Járandóságom végett — írja a micskei lelkész gróf Forgáchnak 1742 április 27-én — írtam püspök ő kegyelmességének, ki Luby uram által tudatta velem, hogy rövid időn belül kiküldik nekem; de mai napig sem kaptam semmit. Alázatosan kérem azért Méltóságodat, ha nem lenne terhére annak megsürgetése, hogy megkaphassam. Őszintén megvallva: ha a tiszttartó úr nem volna jó hozzám, kenyérből sem ehetném eleget. Ugyanis, mint Méltóságod tudja, semmi szabott fizetésem nincs".[92])[l])

[90]) Váradi püspöki lvt. C. Paulum Forgách resp.
[91]) Váradi püspöki lvt. Protoc. E. 98—100.
[92]) U. o. C. Paulum Forgách resp.

Forgáchnak elég alkalma akadt papjai között is a jótékonyság gyakorlására. Ez különben is már a vérében volt. Összes intézkedései, a gimesi búcsú megalapításán kezdve, valamint zarándokútjai mind erre mutatnak. A koldulni szégyelő szegények segélyezésén kívül évenként legalább négyezer forint alamizsnát osztott ki. Püspöki lakását minden pénteken ellepték a szegények. Még azokat sem bocsátotta el üres kézzel, kikről tudta, hogy amit kapnak, elisszák, „Hagyjátok, — szokta mondani — ha a szegény embereknek mindennap volna egyké pohár boruk, nem innának oly mohón, mikor néha hozzájuthatnak".[93])[m])

* * *

Az a lelkesedés, mellyel Forgách az új székesegyház építéséhez fogott, vezette, sőt ragadta őt a katolikus vallás terjesztésében is, szent lángolással. Bihar vármegye 1750-ik évi tisztújításán keresztülvitte, hogy az egész tisztikar tisztán katolikusokból állott. Látszólag megelégedés volt. De csendben fogamzik a vihar. Bihar vármegye nagy protestáns többsége minél inkább kénytelen volt eltűrni megaláztatását, annál kevésbbé bocsátotta meg azt.

A vallási únió előmozdításán Forgách már vikárius korában is egész lélekkel működött. A schizma megszüntetéséért minden egyházban nyilvános imákat s miséket tartatott. 147 község el is fogadta az uniót.[94]) Forgách nagyon örvendett, mert bennünk csak katolikusokat látott.

Pedig az únió ügye a Péró-féle lázadás óta nagyon kényessé vált.

Míg Forgách 1751-ben a pozsonyi országgyűlésen időzött, az aradi görög nem egyesült püspök bejárta Arad és Várad között az *oláh* falvakat, hirdetve mindenhol, hogyha megmaradnak régi vallásukban, akkor a váradi *magyar* püspöknek nem fognak tizedet fizetni; de ha elfogadják az uniót, elvesztik azon kiváltságokat is, miket a király a *rác* nemzetnek biztosított. A püspök Váradvelencére, a valóságos rác telepre is bejött. A váradi katolikus papság ugyan tiltakozott a püspöki megjelenés ellen, de ez bízva királyi szabadalmában s a váradi katonai parancsnoktól nyert őrségben: semmibe sem vette

[93]) Gánóczy; Eppi Varad. II. 462—3.
[94]) Gimesi lvt. M. 45. 14.

ezt.[95]) Megjelenésének következményei csakhamar mutatkoztak is. Hatvan, már egyesült lelkész népével együtt visszatért a schizmára; tizenhat lelkészt pedig, kik visszatérni nem akartak, a nép űzött el. Ezeket azután Forgáchnak kellett tartania és amellett sok rágalmat szenvednie. Mert — mint maga mondja, az udvar közbelépésének késedelme a nem egyesülteket nagyon felbátorította.[96])

De más oldalról az egyesültek sem voltak megelégedve. Már akkor pengették a váradi püspökségnek, főleg a jövedelmeknek kétfelé osztását.[97])

Forgách feje felett sötét felhők kezdettek tornyosodni. Azok a kóborló pópák, kiket bemutatott levelében elfogatni rendel, korántsem a béke művén fáradoztak. Végre is panaszok mennek ellene, majd küldöttség is a királynőhöz. Erre el volt készülve, de arra nem, hogy álnoksággal lesz dolga.[98])

Háromízben is vizsgálóbiróság jött ki Váradra. A második legtovább, 1754 október 15-től 1755 március 15-ig működött. Tagjai: Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek, Marchio de Ville és gróf Hadik András tábornokok, mint királyi biztosok.[99]) Ez a vizsgálat maga 11.450 forintjába került Forgáchnak,[100]) mert a költségeket neki kellett megfizetni. Emellett lakását és háztartását átengedte az érseknek; őmaga pedig majd Püspökiben, majd Belényesen tartózkodott.[o])

1756 áldozócsütörtökén még annyira összeszedte magát, hogy felszentelte a váradi ideiglenes székesegyházat,[100]) mely eszerint addig csak megáldott volt. A hosszú és fáradalmas szertartást szerencsésen bevégezhette. De ugyanezen évben, az októberi vármegyei gyűlés alatt már elájult. Azután az egész télen betegeskedett, annyira, hogy püspökhelyettesért folyamodott.[101])

Saját alattvalóinak vádján kívül növelte gondját, bajait a váradi jezsuitákkal való meghasonlása is.

[95]) Budapesti egyetemi kvtár: Ab. 93. Jesuit. Magno-Varad.

[96]) Gimesi lvt. M. 45. 35.

[97]) U. o. 37.

[98]) Váradi püspöki lvt. C. P. Forgách. Levele 1754 dec. 16. Belényesről Keserű kanonokhoz.

[99]) Gimesi lvt. M. 45. 36. — Német hívség 720.

[100]) Váradi püspöki lvt. — Gimesi lvt. M. 45. 38.

[101]) U. o. 39.

Váradon a székesegyházban böjti szentbeszédeket a jezsuiták szoktak tartani. Egyik feketevasárnap a szónok hirtelen megbetegedett s a szentbeszéd elmaradt. Forgách ezt megtudta, de a beszéd elmaradásának okát nem. És egyszer mindenkorra megköszönte a jezsuita atyák szolgálatait.

Ehhez még egyebek is járultak. A váradi kálváriát, melyet a jezsuiták állítottak fel, Forgách elvette tőlük s a váradi plébános hatósága alá helyezte. A székesegyházba jezsuita hitszónok helyett pálos szerzetest nevezett ki. Még egy birtokkérdés is vegyült a dologba.

A biharmegyei Jánosd negyedét még Báthory István a jezsuitáknak adományozta. A püspökség visszaállítása után Benkovich püspök úgy intézkedett, hogy Jánosd jövedelmének negyedét adatta ki a jezsuitáknak.[102]) Gróf Csáky Miklós 1738-ban már magát a birtok-negyedet is kiadta.[103]) Gróf Forgách ezt megtagadta s a váradi házfőnököt erélyes fellépéseért eltetette Váradról. De vele együtt elhagyta Forgáchot a jezsuita rendnek befolyása is éppen akkor, mikor arra a legnagyobb szüksége lett volna.

„De — a rend történetírójának szavai — mikor ezeket írom, 1757-ik évben, közeledik az idő, hogy a nagyméltóságú püspököt nem minden ok nélkül áthelyezik Vácra, és ekkor a mi társulatunk régi jogait és szent hivatalait kamatostul visszanyerendi".[104])

A jóslatnak csak első része teljesedett be.

Forgách 1757 tavaszán Gímesen keresett üdülést. Itt találta a királynő április 26-án kelt levele, mellyel csakugyan a váci püspökségre helyezte át. „Meg akart vigasztalni — írja Forgách — annyi küzdelmem után a sizmaticusokkal és jobb levegőre akart vinni. Mert voltak Bécsben, kik az én törekvéseimet s előterjesztéseimet a sizmaticusokról helyeselték s az aula ellenkező nézeteit kárhoztatták".[105])

Még egyszer bejött Váradra s csak 1758 februárjában távozott el. Az általa épített székesegyház a szentéllyel, kápol-

[102]) Orsz. lvt. Jesuit. 70.

[103]) Bpesti egyet. kvt. Ab. 93. Jesuit. Varad.

[104]) Bpesti egyet. kvt. Ab. 93. Jesuit. Varad.

[105]) Gimesi lvt. M. 45. 39. — A váci püspökségre kinevező oklevél az Orsz. lvt. Collat, eccl. 6. 19.

nákkal s a sekrestyékkel együtt, már elérte kellő magasságát; a hajó s a tornyok falai az ablakok övezetéig épültek fel.[106])

A következő év, 1759 augusztus 25 én nemes szíve nem dobogott többé. Halála után látták, hogy testét mennyire sanyargatta.[107])

Régi jegyesének, a váradi székesegyháznak emléke haláláig élt lelkében. Legértékesebb főpapi ruháit s egyházi ezüst edényeit leküldte Váradra a székesegyháznak. De a szentségház, melyet Bécsben rendelt meg, a váci székesegyház főoltárára került.[108]) A másik, alabástromtisztaságú szentségház, ő maga, ugyanazon székesegyház sírboltjában porladozik.

* * *

a) A szerző nyilvánvalóan gróf Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébetre céloz, aki férje halála után Csejteváron hisztériás örületében fiatal leányok kínzásában, korbácsoltatásában, jeges vízzel való öntözésében gyönyörködött; de nem felel meg a valóságnak 300 fiatal leány meggyilkolása és vérükben való fürdőzése, mint még a szerző korában is hitték. (Rexa Dezső: Báthory Erzsébet. 1908. — Sebestyén József: Csejtevár asszonya. 1913.)

b) Gróf Forgách Pál Ungváron 1677 január 23-án született. 1723 ápr. 22-én esztergomi kanonok. Meghalt 1746 nov. 29-én. Életében bort sohasem ivott. (Szinnyei: Magy. ir. él. és műv. III. 639; Kollányi: Eszt. kan. 339.)

c) Csáky Imre a prímás, Keresztély Ágost herceg kívánságára nevezte ki a 25 éves ifjút egyszerre olvasókanonokká. (Málnási: Csáky bíbornok. 107. l.)

d) Erőszakos természete ekkor robbant ki először Váradon. Amikor ugyanis a kisprépostságot elnyerte, Kébel nagyprépositól felfegyverzett szolgáival vétette el Szentandrást, ahonnan azonban Kébel emberei és a fellázadt jobbágyok az első éjjel kiverték Forgách titkárát és személyzetét. Sok féltékenységgel nézett kanonoktársaira később is. (l. u. o. 107—108.)

e) A győri püspök kinevezése előtt nyilatkozatot tett, hogy püspöksége területének földarabolása ellen kifogást emelni nem fog. Ellenben a zágrábi püspök a Muraközt, a veszprémi pedig Zala megyét

[106]) Gimesi lvt. M. 45. 41. — Kiadásai a székesegyház építésére: 1751-ben 1075 frt 34 1/2 k., 1752-ben 9527 frt 9 1/2 k., 1753-ban 8979 frt 48 1/2 k, 1754-ben 10.496 frt 41 k, 1755-ben 10.335 frt 15 1/2 k, 1756-ban 13.192 frt 51 k, 1757-ben 14.970 frt 35 k Összesen *68.577 frt 55 k.* — Orsz. lvt. Kancell. oszt. 5607. a. 1770.

[107]) Gánóczy II. 461.

[108]) Salamon emlékirata. Váradi kápt. lvt.

átengedni vonakodott. Bonyolította az ügyet az is, hogy a zágrábi püspökség kárpótlása céljából a pécsit is megcsonkítani tervezték. Forgáchnak bemutatását szándékosan mellőzték, mert az udvarnál attól tartottak, hogy a pápa a püspökség felállításáig Forgáchot ideiglenesen apostoli helynökké nevezi ki, ami a szent korona jogaira sérelmessé válhatik, illetőleg az apostoli helynök a római Kúriával szorosabb kapcsolatba kerül. (Fraknói: A kir. kegyúri jog tört. 450—453.)

f) A bécsi udvari kincstárból 1932-ben került a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol 136. katalógus szám alatt őrzik, még pedig Zsigmond király temetési ékszereiként. A díszes kivitelű korona töredékeit a XVIII-ik században rézabroncsra szegezték. Az országalma másfél miliméter vastagságú ezüstlemezből készült s két félgömbből van összeforrasztva. A mai katalógizálás tartalma (mely szerint Zsigmond király temetési ékszerei lennének) semmiféle helytálló bizonyítékkal nem támasztható meg. Tudvalevően Károly Róbert második felesége, luxemburgi Beatrix alig tizennégyéves korában, 1319 Szent Márton napja körül meghalt a magzattal együtt, melynek életet adott. (Pór Antal: Nagy Lajos király. I. köt. 1892. 6. l.) A váradi káptalan 55 évvel később készült, 1374-ki legrégibb statutumai (kiadta Bunyitay 1886-ban) világosan megmondják, hogy „Beatrixot a váradi székesegyháznak azon oltára elé temették, melyet a röviddel előbb levert Kopasz nádor (1306—1316) Szent Vince tiszteletére emelt, de Károly király, neje eltemetése alkalmából, átalakíttatott Szent Lajos tiszteletére, meghagyván azonban Szent Vince emlékét is, úgyhogy ezen oltárnak ezentúl két gondozója volt". Imre olvasókanonok körülbelül kortársa volt a gyermekkorában elhalt Beatrixnek, ezért ténymegállapítása inkább fogadható el, mint hatszáz évvel későbbi műtörténészeké.

g) Hillebrandt Ferenc Antal jó életrajzi vázlata Kapossy Jánostól. Bpest. 1924.

h) Ezzel szemben Bíró József (Várad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Budapest. 1932. 28—30.) azt bizonyítja, hogy a kivitelre került tervet 1752—53-ban Giovanni Battista Ricca készítette. Hillebrandt 1778-ban súlyos bírálatot mondott a templomról, melyet terveitől teljesen eltérően építettek!

i) Ez a városrész Várad felszabadításakor lakatlan terület volt. Benkovich telepített ezen birtokára belényesi oláhokat és még számosabban nomád rácokat. Így lett Rácváros. A Rákóczy-felkelés kezdetén és végén a katonai szolgálatba lépett rácok a környéken olyan vandál pusztítást végeztek, hogy a szatmári béke után Velencének nevezték el ezen városrészt. De mert a helyőrség itt kapott szállást, a század negyedik évtizedében Katonaváros nevet kapott. Csak később, az Újváros délnyugati részébe épített laktanyák állandósulása

után cserélték fel az új nevet a régivel, Velencével. De a városrész azért katonás szervezetű volt. Nem bírája, hanem főhadnagya volt 1715-ben is. A külön szervezet 1722-ben elkülönülésre vezetett, de nem mezővárosként, hanem civitas-ként. (Málnási: Csáky bíbornok 111.)

j) Forgáchnak éppen elegendő oka volt a váradi káptalalant kézbe venni. Éppen amikor a váradi káptalan tagjává nyer kinevezést, Csáky Imre bíbornok maga helyett Mártonffy György erdélyi püspököt bízza meg a káptalan ellen felmerült panaszok megvizsgálásával. Mártonffy 1721 június 4-én, Váradon kelt levelében őszintén megmondja: „*A kanonokok nem járnak khórusba és nem laknak egy födél alatt, hanem szerte-széjjel, ezért nem lehet rendbentartani őket!*" Forgách negyedszázados váradi kanonoksága alatt szemtanuja volt sok mindennek. Látta, hogy Kébell nagyprépost a Návay kanonok gabonáját elszedeti; látta Návay kanonoknak a nagyprépposttal szemben tanusított sértegetéseit; tanuja volt Szabó János kanonok részegeskedéseinek, kanonoktársaira halmozott, reprodukálhatatlan szidalmaknak. És személyesen tapasztalta a kórusbajárás mellőzését. Gyakran kért orvoslást a bíbornoktól, de mert Csáky Imrét közéleti tevékenysége káptalanjától messzi távolságban tartotta és csak utolsó három hónapját töltötte Váradon, azért a panaszok orvosolatlanok maradtak. (Málnási: Csáky bíbornok 106—108. l.) Forgách nem tudván beilleszkedni ezen környezetbe, amikor csak tehette, Gimesvárába vonult, kedve szerint remetéskedni. De püspöki joghatósága gyakorlásának negyedik évében elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra. Ha nem is egy födél alá (mint Mártonffy püspök), de legalább a püspöki lak közelében együtt, magához közel akarta látni őket. Forgách püspöknek a káptalan tagjait a székesegyház és a püspöki lak mellé telepítő terve kimagasló előrelátásról, tervszerűségről tanuskodik; így akarta megteremteni a kanonoki kötelességek teljesítésének ellenőrizhetőségét. A káptalanoknak a püspöki joghatóság igénybevételével való megrendszabályozása és főleg az összes kanonokoknak a mindennapi karimán személyesen való megjelenésére a Congregatio Concilii szándékai szerint csak a XVIII. század második felében, Forgách *után* tesznek rendelkezést római szellemű püspökeink. Veszprémben Bíró Mátyás 1762-ben, Győrött gróf Zichy Ferenc 1764-ben, Szepeshelyen Salbeck Károly 1780-ban, Szombathelyen Szily János 1781-ben, Vácott gróf Migazzi Kristóf bíbornok 1785-ben, Erdélyben gróf Batthyány Ignác 1785-ben, Pécsett gróf Esterházy Pál. De alig akad káptalan, mely a püspökök által szabályozott kórusfegyelmet megtartaná, alkalmazná. (Dr. Vanyó Tihamér O. S. B.: Püspöki jelentések. Pannonhalma. 1933. 2—15.)

k) Nemeskereki magyar és tót lakosai (89 család) 1731-ben Csáky bíbornok támogatásával telepedtek Endrődre. Mivel a Kőrös a

régi templom szentélyét elragadta, azért a Csáky Imre költségén Szent Imre tiszteletére új templomot építtettek (a mai helyén). Potsuknak 1732-ben 244 áldozóképes híve volt s ő gondozta a Szarvason és Csabán lakó 30—30 hívőt is. Az egyházközség a plébánost nem tudta eltartani. Csak párbért (30 krajcárt és 1 mérő búzát), 12 szekér fát, 50 font húst, azonkívül némi hüvelyest, vajat, meg harmad stólát kapott. Ezért Csáky évenként 75 forinttal, 24 mérő búzával és 12 cseber borral segélyezte a 40 km. körzetben fáradozó plébánost. (Málnási: Csáky bíbornok 104—105.) Úgylátszik, a bíbornok halálával a segélyezés elapadt s a plébános nem bírta a nélkülözést.

l) Maczkovics András volt ez a derék plébános.

m) 1754 május 26-i limina-jelentésében megemlékezik arról is, hogy a szegényeket összeíratta, (!) akik hetenként kapnak alamizsnát; a váradi szegényház lakóit a püspök élelmezi, a szűkölködők között pedig mindennap kenyeret osztat ki. (Vanyó i. m. 290. l.) Mindezt a 17.000 forintnyi püspöki jövedelemből, melynek legkevesebb egynegyede a szegénység ínségének enyhítésére fordíttatott!

n) A bihari katolicizmus és protestantizmus arányát némileg kifejezi az 1754-i limina-jelentés is: a bihari főesperességben 24 parochia van 17 templommal és 7 oratóriummal. A kálvinistáknak 116 templomuk van. (U. o. 288. l.)

o) De Ville tábornok jelentése szerint az oláhok tulajdonképpen rácok s az uniót a magyar püspök csak bosszúvágyból pártolja, püspök, káptalan és vármegye egyképpen bűnösek a rác püspök és a rác nemzet privilégiumainak megsértésében. Ezért helyezteti át Bartenstein János, az illyr deputáció elnöke, Forgáchot Vácra. (Szekfü Gyula: Magyar történet. VI. 202—203.) Forgách eszközölte ki a görög szertartásúak számára a Szentszéktől suffraganeusául Kovács Meletin a tegeai püspököt, ő restauráltatta templomaikat, ő szerelte fel könyvtáraikat, ő építtetett számukra 6 iskolát, neveltetett nekik három papot, köztük egyet Rómában. (Id. limina-jelentése. 290—291.)

II.

BÁRÓ PATACHICH ÁDÁM.

1759—1776.

A KIRÁLYI levél, mely gr. Forgáchot Vácra szólította, csak magában jött, nem volt vele egy másik, mely Váradnak új főpásztort adott volna. Ily esetekben a káptalanok, hogy az egyházmegye ügymenete fenn ne akadjon, saját kebelükből vikáriust szoktak választani. Némi maradványa ez azon ősi joguknak, hogy egykor saját püspöküket is ők választották.

A váradi káptalan ekkor rendkívüli helyzetben volt. Legelső tagjai, az 1715 óta kanonok Keczer István nagypréposton kezdve, vagy elöregedett emberek, vagy betegek valának, mint Gyöngyössy István, éneklőkanonok, ki évek óta ágyhoz szegezett beteg volt. Munkabíró tagjai csupán öten voltak, kik közül a legidősebb kanonokot s különben is megyebelit, Keserű Györgyöt választotta vikáriusnak.

De mi lesz az épülőben levő székesegyházból? A püspöki uradalmak jövedelmeivel a káptalani vikárius nem rendelkezik; azokat a királyi kincstár húzza.[a]) Ki tudja, mikor lesz új püspök?, és ha lesz, kérdés: tetszik-e majd neki a hely?, lesz-e kedve folytatni a más elkezdette művet?

Benkovich székesegyháza benn a városban s már két öl magasan emelkedett, mégis abban maradt. Gróf Csáky Imre elkezdett székesegyháza mellett már kastélya is felépült, utódjai mégsem folytatták.

Valóban, Forgách távozásán, ha a székesegyháznak szíve van, méltán megdöbbent volna. Mi lesz belőle?

A káptalan az alapkő letételét sem látta szívesen.[1]) Azóta hat év telt el, de a székesegyház közelében még egy kanonoki lakás sem épült. Általában is különösnek látta mindenki, hogy a püspökség kiköltözzék a városból, a pálosok régi, remetelakásának közelébe.

Szerencsére Mária Terézia királynőnek szíve elég nagy volt arra, hogy helyet találjon benne a váradi székesegyház sorsa is.

A pozsonyi királyi kamara 1758 július 14-én tudatta Keserű György vikáriussal s Kruszpár István királyi tanácsossal s a püspöki javak felügyelőjével a királynő azon rendeletét, hogy a székesegyház építését folytassák, valamint a püspökség terhére rótt készpénz s terménybeli fizetéseket is adják ki.[2])

Erre megindult ismét a székesegyház építése, bár távolról sem olyan erővel, mint Forgách alatt.[3]) Ekkor épültek ki az egyház hajójának oldalfalai, melyek, mint láttuk, Forgách távozásával félbenmaradtak.[4])

Eközben a váradi káptalan még válságosabb helyzetbe jutott ; tagjait egymás után temette el.

1758 június 10-én korra nézve legfiatalabb tagját, br. Vécsey Mihályt, a következő év február 14-én pedig a legidősebbet, Keczer István nagyprépostot vesztette el. Két hét mulva meghalt olvasókanonokja, Polentáry Ferenc, ezután tizenketted napra őrkanonokja, Ujváry Ferenc; az éneklőkanonok, Gyöngyössy István még mindig ágyban fekvő beteg volt.

Keserű György vikárius már Ujváry Ferenc halála előtt, március 8-án, meghatottan tudatja a királyi kancelláriával a káptalan nagy veszteségeit, s minthogy különben is az únió végett, melyet a káptalan saját vallása ügyének is tartott, püspök nélkül soká nem lehetnek: a káptalan nevében kéri a kancelláriát, hogy a királynőnél tenne lépéseket a váradi püspök mielőbbi kineveztetése iránt.[5])

A vikárius ugyanis arra számított, hogy kineveztetvén a

[1]) „invitis canonicis. qui illibenter eorsum se transferunt," mondja Forgách az alapkő letételéről szóltában. Gimesi levéltár: M. 45. 33. l.

[2]) Váradi püspöki levéltár: Ecclesia Cathedr.

[3]) 1758-ban 2642 ft, 1759-ben 9806 ft 51 1/2 k fordittatott építésre. Országos levéltár: Cancell. 5607. an. 1770.

[4]) Salamon J. emlékirata.

[5]) Országos levéltár: Cancell. 30. 1759.

püspök, ez majd kiegészíti a káptalant. Hogy ez másképpen is történhessék, az alígha jutott eszébe. Pedig már mutatkozott, s csak az imént, egy veszedelmes praecedens.

A váradi káptalan tagjait, a nagyprépostón kívül, eddigelé a váradi püspökök nevezték ki.[6]) Igy nyerte Alapy János is kanonoki kineveztetését gr. Forgách Páltól azon főpásztori jognál fogva, melyet — mint az oklevél mondja — úgy ő, mint püspök-elődei a váradi egyházban köztudomás szerint gyakoroltak.[6])

Ugyancsak Alapyt a váradi kisprépostságra, mihelyt az br. Vécsey Mihály halálával megüresedett, 1758 augusztus 14-én már a királynő nevezte ki, megjegyezvén, hogy azt különben a váradi püspökök szokták adományozni, de most püspök nem létében ő, a királynő, adományozza.[7])

A következő április hó első napjaiban, Keserű György vikárius levelének vétele után pedig egyszerre tömeges királyi kinevezés történt. A k rálynő elmondja, hogy váradi püspököt bizonyos okokból még nem nevezhet ki, de legalább gondoskodni akar a váradi egyházban az isteni tiszteletről s a lelkek üdvéről.[8]) És kinevezte Salbeck Mátyás gyulafehérvári nagyprépostot váradi nagyprépostnak; Fáy Ferenc miskolci plébánost és gr. Kornis Ferenc lédeci (Trencsén vármegye) plébánost kanonokoknak. Tehát három idegent. Ezenkívül megtette a fokozatos előléptetéseket is. Keserű György olvasó-, Szentiványi János őrkanonok, Szenczy békési-, Eőszy Ferenc krasznai főesperes lett.

Valamennyinek oklevelében pedig ismétli, amit már 1758 szeptember 4-én tudatott a káptalannal,[9]) hogy az épülő székes-

[6]) „Nos Paulus stb. az okmánytárban. 59. sz.

[7]) „ad praeposituram capituli cathedralis ecclesiae Magno Waradiensis minorem . . . alias per episcopos Magno Waradienses pro tempore existentes conferri solitam . . . vacante nunc . . . ecclesiae Magno Waradiensis sede, eligendum et nominandum . . . esse duximus." Országos lévéltár: Collat. eccl. VI. 56. l.

[8]) „cum ex certis arduis et rationabilibus causis hoc tempore cathedrali ecclesiae Magno Varadiensi hactenus de legitimo pastore et episcopo prospicere non potuerimus; velimus nihilonimus in eadem ecclesia tam cultui divino, quam et animarum saluti optime prospectum iri: hinc" etc. Ugyanott: VI. 69. és köv. ll.

[9]) Gr. Batthyány Imre 1758 szept. 12-én kelt levele. Váradi püspöki levéltár: Eccl. Cathed.

egyház közelében kijelölt, vagy még kijelölendő telkeken építsék fel kanonoki lakásaikat.[10])

Az utolsó, szintén üres kanonoki helyet nem töltötte be. Mintegy rendelkezése alá bocsátotta az új püspöknek, kit ugyanabban az évben ki is nevezett.

Ez ismét egy főúri származású főpap, Báró Patachich Ádám volt.

* * *

Zágráb vármegyében Károlyváros mellett a mult század elején magányos úri lak emelkedett, melyről a nép magát a helyet is egyszerűen Kastélynak nevezte el. Ez a Patachichok birtoka volt, kik horvátok voltak, de a Zrinyiek fajtájából. Ereikben éppen annyi magyar vér csörgedezett, mint horvát, s Magyar- és Horvátország közül mindig azt szerették jobban, amelyiknek több szüksége volt eszökre vagy karjukra.

E kastélyban élt Patachich Miklós nejével, itt született fiuk, Ádám 1715 február 18-ikán.[11])

Egy későbbi királyi oklevél előszámlálja a Patachichok ősei között a hősöket,[12]) államférfiakat, főpapokat,[13]) de az egyszerű szerzeteseket, apácákat nem említi;[14]) pedig ezek önfeláldozásuk s imádságaikkal Isten áldását áraszták nemzetségükre s hazájokra.

Az atyának, Patachich Miklósnak szemeit is inkább az ősök hősi dicsősége káprázlatta s fiából katonát akart nevelni. Azért a gyermeket, mihelyt alsóbb iskoláit Zágrábban elvégezte, a bölcsészeti tanfolyamra Grácba küldé, hogy ott a finomabb

[10]) „ita tamen, eaque per expressum adjecta cum conditione, ut ipsa penes noviter assurgentem cathedralem ecclesiam in loco ad id destinato aut, in quantum nondum destinatus esset, per futurum episcopum destinando residentiam suam canonicalem sub poena ipso facto sequestrandorum et in erigendam praeattactam residentiam convertendorum beneficialium proventuum erigere debeat et teneatur." Országos levéltár: Coll. eccl. VI. 67 s köv. ll.

[11]) Katona István (Historia Colocensis ecclesiae II. 347. és 393. ll.) és Nagy Iván (Magyarország családai IX. 143. l.) Patachich Ádám születése évét 1717-re teszik, de a Patachich Á. körében élt Gánóczy Antal 1715-öt jegyzett fel, (Episcopi Varad. II. 464. l.) s emellett szól Patachich sírirata, mely szerint 1784-ben 69 éves korában halt el.

[12]) Péter Szigetvárott esett el.1566-ban. A püspöki kinevező oklevél többeket, valamint államférfiakat is elősorol. Katona I. i. h. 353. l.

[13]) György boszniai püspök volt; Gábor kalocsai érsek.

[14]) Péter pálos, János, Zsigmond jezsuita volt; nénjei között heten apácák.

városi élet közepette megkedvelje a világ örömeit. De ember tervez, Isten végez.

Patachich Adám mielőtt bölcsészeti tanulmányait befejezte volna, az egyházi rendbe beöltözött. Ekkor őelőtte is megnyílt az a tanulási pálya, melyen az előkelő származású s ennélfogva magasabb jövőre kiszemelt ifjak azon korban keresztül mentek, amint azt Forgáchnál s a két Csákynál is láttuk.

Előbb Bécsbe, majd Rómába ment, ott a bölcsészetet —, itt, mint a Szent Apollinaris növendéke, a hittudományokat tanulta s mindkettőből tudori oklevelet nyert. A költészettel is foglalkozott; verseket írt, nevezetesen az év minden napján előforduló szentek tiszteletére.[15]) Ezért a római Arcadok akadémiája tagjává választotta.[16])

Vissza a hazába 1739 őszén érkezett, amikor mindjárt családja jószágán, Verbovecen, plébános lett. És itt, pályájának küszöbén már a legbecsesebbel: egy bölcs férfiúnak, ki amellett magas egyházi méltóságban s hozzá közel rokonságban állt, — atyai áldásával s jó tanácsaival találkozott.

Patachich amikor Rómából hazajött, szintúgy mint az örökváros zarándokai közönségesen, emléktárgyakat hozott magával. Egyebek között nagybátyja, gróf Patachich Gábor kalocsai érsekről is megemlékezett. Szent ereklyéket hozott neki, miket azután az érsek remekművű, úgynevezett apáca-varrásba foglaltatott s a kalocsai székesegyház oltárain helyezett el.[17])

Ez ereklyéket az ifjú Patachich még Bécsből leküldte érsek-bátyjának, ki ugyanakkor Rómából is vett levelet. Öccsének volt intézeti elöljárója küldte meg Patachich iskolai bizonyítványait. E kettős küldemény hatása alatt az érsek levelet írt öccsének, melyben megemlékezése s Rómában kivívott si-

[15]) Patachich Adami Carmina, quibus Sancti singulis anni diebus celebrantur. Ms. 4°. A kalocsai főegyház könyvtárának kéziratai. 210. — Ugyanott 207 szám alatt: Giulii Aegidii Mariae S. I. Tractatus Canonisticus de Testamentis et Successione ab intestato, cui accessit Dissertatio da Matrimoniis tam ab Haereticis inter se, quam a Catholicis cum haereticis in Hollandia celebratis, quam dictante celeberrimo hoc 27 annorum in Collegio Romano S. Apollinaris Professore calamo excepit B. Adamus Patachich annis 1738 et 1739. 8. Mai. Magyar Könyvszemle. VIII. 302 és 303 ll. Csontosi János közleménye.

[16]) Gánóczy: Episcopi Varad. II. 466. l.

[17]) Patachich érsek levele öccséhez 1739 nov. 15-ről. Kutona: Historia ecclesiae Colocensis. II. 347—9. ll.

kerei felett örömét nyilvánítja. Valóban örülök, — írja egyebek között — hogy elöljáróid megelégedését annyira kiérdemelted s úgy az erényekben, mint a tudományokban oly kitűnően előhaladtál. Azután azon alkalomból, hogy öccse lelkipásztori állomását épp akkor foglalja el, mint tapasztalt főpásztor, bölcs tanácsokat ad neki, kiemelve különösen, hogy Istent és elöljáróit sohase tévessze el szemei elől és sohase tegyen olyat, amit azok szemeláttára nem merne megtenni-[18])

Legközelebbi elöljárója, a zágrábi püspök, csakugyan élénk figyelemmel kísérte a fiatal plébános Patachichot s viselkedésével meg volt elégedve. Egy év mulva már kitüntetésre ajánlotta a királynőnek, ki 1740 december 24-én Szűz Mária ábrányi apátjának címével ruházta fel,[19]) a püspök pedig alig másfélévi lelkészkedés után, 1741 április 21-én zágrábi kanonoknak nevezte ki.[20])

Mint apát, meghívót kapott az 1741-ki országgyűlésre s Patachich megjelent Pozsonyban.[21]) Itt találkozott bátyjával, az érsekkel.

Patachich Gábor kalocsai érsek egyike volt a mult század azon főpapjainak, kik nemcsak előkelő származásukkal, hanem apostoli szellemük és magas műveltségükkel is kitűntek s ezen tulajdonaikat a magyar katolikus egyház újraépítésénél oly előnyösen érvényesítették. Kalocsán is mindannak, ami ott később oly szépen s nemesen felvirágzott, sőt magának a város magyarságának is alapjait gróf Patachich Gábor vetette meg.[c])

Fenkölt hazafias gondolkodásának most a pozsonyi országgyűlésen is jelét adta, melynek öccse, Ádám, szintén tanuja volt. Szóba jött ugyanis a főrendek között, hogy a királynő körül, míg Magyarországon lesz, kik teljesítsék a szolgálatot: az idegen vagy a magyar udvari méltóságok? És gróf Patachich Gábor, az egri, váci, pécsi püspökök, sőt a prímás, Esterházy Imre ellenében is, bátran azt vitatta, hogy míg a királynő Magyarországon van, a magyar udvari méltóságok végezzék a szolgálatot, különben tisztük üres címmé süllyed. Szent István atyja, Géza vezér, mikor — a krónikás szerint — szemére ve-

[18]) Ugyanott.
[19]) Királyi könyvek: V. 148. l.
[20]) Katona: Hist. ecl. Coloc. II. 350. l.
[21—22]) Kolinovics, G.: Nova Ungariae periodus. Buda. 1790. 18. és 60 ll.

tették, hogy két Istennek, a kereszténynek s a pogányokénak is áldozik: azzal felelt, hogy elég gazdag arra. Szent István utóda elég gazdag arra is, hogy két udvart tartson.[22])

Ugyancsak gróf Patachich Gábor Pozsonyban augusztus 6-án öccsét, Ádámot, apáttá avatta fel[23]) s amidőn ujjára húzta a megszentelt főpapi gyűrűt, ezzel őt mintegy eljegyezte saját nemes szellemének.

Báró Patachich Ádám, ősz ember korából fennmaradt arcképe után is, ajánló külsejű férfiú volt. Nagy, barna szemeiben éles tekintet, finom metszésű ajkán nyájasság, kezei feltűnően szépek, öltözéke választékos s még az a modorosság is, mely egész külsején meglátszik, az ő korában csak előnyére szolgált. Ehhez járulván tudományos műveltsége, szellemes társalgása: a fiatal apát-kanonok már Pozsonyban, a legmagasabb körökön kezdve, általános figyelmet keltett maga iránt. Ennek következményei csakhamar mutatkozni is kezdtek.

A királynő 1743 május 15-én a kaposfői javadalmas prépostságot adományozta neki;[24]) az 1751-ki pozsonyi országgyűlés alatt pedig, melyen Patachich is jelen volt, ugyancsak Pozsonyban, július 30-án cimzetes novii püspökké s a magyar királyi kancelláriánál tanácsnokká nevezte ki, évi ötezer forint fizetéssel.[25])

A magyar kancellária Bécsben székelt. Bécs éppen e korban a finomabb társadalmi élet, valamint a tudomány és művészetek központja kezdett lenni.[d]) Patachich elődjének a kancelláriánál, Klímo Györgynek fogékony szelleme is itt, e mozgalmas bécsi élet közepett termékenyült meg, hogy utóbb nagyszabású alkotásokat hozzon világra.

Patachichra, kinek lelkében mint láttuk, hogy a szépművészetek isteni szikrája is szunnyadozott, a birodalmi székváros szintén nem maradt hatás nélkül. Különösen a zene ragadta meg, mely akkor éppen Gluck fellépésével újjászületését ünnepelte.

Igy, komoly hivatalos teendők s vidám szellemi élvezetek között telt el Patachich bécsi életében néhány év. Ekkor kitört a hétéves háború; Patachich, mint annyi ezeren, sietett a ki-

[23]) Katona i. k. 350. l.

[24]) A királynő levele kelt Prágában. Királyi könyvek. V. 184. l.

[25]) Országos levéltár: Collat. eccl. V. 443. l. — Cancell. 114. 1751.

rálynő védelmére: húsz katona kiállításának költségeit fedezte.[26]) A királynőnek pedig egyéb jeles tulajdonai között jó emlékező tehetsége is volt.

1758-ban megüresedett, mint láttuk, a váradi püspökség, s mielőtt az betöltetett volna, gróf Forgách Pál véletlen elhúnytával megüresedett a váci is.

A váradi püspökséget négyen kérték: Hubert Mátyás, vegliai püspök; Fonyó Sándor, scutarii püspök, pécsi nagyprépost, a hétszemélyes tábla főpapja, Jerebiczi Stehenich János, tinnini püspök, győri nagyprépost, a helytartótanács tagja; gróf Engl Antal, csanádi püspök.[27])

Báró Patachich Ádám nem a váradi, hanem a váci püspökséget kérte.[28])

A királynő Vácra gróf Esterházy Károlyt, a későbbi hírneves egri püspököt nevezte ki.

Patachich kérvényére pedig saját kezével ezt jegyezte fel: „Patachichot kinevezem váradi püspökké".[29])

Ugyanaznap még bihari örökös főispánná, december 23-án pedig belső tanácsossá is kinevezte.[30])

* * *

Gróf Migazzi Kristóf és báró Patachich Ádám együtt voltak növendékei a római német-magyar kollégiumnak. Itt a két ifjú között barátság fejlődött ki. Sok év mulva, mikor már Migazzi bécsi érsek, Patachich pedig a magyar kancelláriánál előadó lett, a két régi iskolatárs ismét együvé került s még akkor is jóbarátok voltak.

Patachichnak mindjárt püspökké neveztetése után legelső gondolata az volt, hogy Migazzival szentelteti fel magát. Bátyja, a kalocsai érsek már akkor régen a föld alatt pihent.[31]) És a felszenteltetés, amire a római bullák megérkeztek,[32]) Bécsben

[26]) „pro modernis belli circumstantiis fine statuendorum viginti militum equitum Hungarorum bis mille florenos suae Maiestati obtulit 1756 sept. 25". Orsz. levéltár: Cancell. 116. 1756.

[27]) Ugyanott: 30. 1759.

[28]) Kérvénye kelet nélkül; a kancelláriára 1759 augusztus 29-én érkezett. Országos levéltár. Cancell. 30. 1759.

[29]) „ich benenne patachich zum bischof von Groswardein".

[30]) Katona: Hist. ecclesiae Colocensis. II. 356. l.

[31]) 1745 december 5-én 47 éves korában múlt ki.

[32]) „Datum Romae apud S. Mariam Maiorem" 1760 quinto Kalendas

1760 március 9-én megtörtént. Gróf Migazzi végezte gróf Révay és Marxar püspökkel.[33])

Tíz nap mulva, március 19-én Patachich már Várad határához, Püspökibe érkezett. Itt várakozott reá s fogadta őt Bihar vármegye tizenkéttagú küldöttsége Szalbeck Mátyás váradi nagyprépost s Baranyi Gábor alispán vezetése alatt.

Éppen bőjt közepe volt; zajosabb ünnepségeket a szent idő nem engedett meg. Ezek húsvét utánra maradtak.

Ekkor megérkezett gróf Barkóczy Ferenc egri püspök s május 13-án beiktatta Patachichot főispáni székébe. A püspöki beiktatás május 25-én, pünkösd vasárnapján történt.[34])

* * *

Várad új főpásztora élete virágjában levő férfiú, 45 éves volt, telve tetterővel, munkakedvvel. Ez döntött kinevezésénél is. Félszázad telt el a Rákóczy-forradalom lezajlása óta, de Várad még mindig nélkülözte mindazt, ami egy püspöki székhelynek elengedhetetlen kelléke. Ami már keletkezett is: székesegyház, püspöki lak, papnövelde, az mind csak ideiglenes, szükségleti alkotás volt.

Az első, amit Patachich Váradra jöttében a városból látott, a Forgách elkezdette székesegyház volt. Vakolatlan téglafalai tornyok nélkül, fedél nélkül; sőt boltozat nélkül, — már messziről szemébe tűntek. Nem is téveszté el többé szemei elől. Már a következő április hóban 1075 forintot, májusban 941-et fordított építkezésre,[35]) és így tovább hónapról-hónapra, évről-évre.[e])

Az ő műve a székesegyházon az egész fedélzet, de amely Forgách tervétől eltérően nem készült rézből, továbbá a fő- és mellékhajók boltívei, végül a szentélynek s a hajók felerészének teljes befejezése. Ezért áll a szentély két oldalán, egymással szemközt, Patachichnak egy-egy családi címere főpapi jelvényekkel körülvéve. Szép féldombormű, de Salamon Józsefnek, Forgách volt káplánjának sehogysem tetszett.[36]) Az ő elmúlni

Febr. (január 28) pontificatus nostri anno secundo. Országos levéltár: Cancell. 103. 1759.

[33]) Katona: Eccl. Coloc. II. 378. l. — Gánóczy: Episcopi Varad. II. 469. l.

[34]) Bihar vármegye levéltára. 1760. év.

[35]) Országos levéltár: Cancell. 902. 1759.

[36]) Emlékirata a székesegyház építéséről. Váradi káptalani levéltár.

nem tudó kegyelete néhai püspöke iránt súgta neki, hogy ott inkább helyén lett volna Forgáchnak címere.

De Salamon a székesegyház építésének haladásával sem lehetett megelégedve. Patachich évenként egyre-másra csak három-négyezer forintot költött rája.[37]) Így a befejezés beláthatatlan időkig elhúzódhatott. De Patachichnak saját tervei voltak, melyek éppen azért, mert az ő lelkéből szakadtak, közelebbről is érdekelték őt.

* * *

Kisdy Benedek, egri püspök, abban az időben, mikor székhelye, Eger, a törökök kezében volt, Kassán a jezsuiták vezetése alatt papnöveldét alapított. Ez intézetben még akkor is voltak egrimegyei növendékek, mikor már az egri püspökök visszatértek székhelyükre és ott Telekesy István püspök (1699—1715) új papnöveldét állított. Váradról, Benkovich püspök alapítványa révén, szintén voltak ott növendékek még 1760-ban is. Ekkor azonban az intézet életében válságos fordulat állott be.

Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök némi kellemetlen előzmények után április 9-én növendékeit titkon kocsikra rakatta s Egerbe vitette. Karlai Ferenc, kassai plébános által pedig tudatta az intézet főnökével, hogy a növelde birtokaiba többé ne avatkozzék, az iratokat adja át s az intézet épületéből a váradi egyházmegye növendékeivel együtt tizenöt nap alatt költözzék ki.[38])

Kunics Ferenc, a kassai jezsuita kollégium igazgatója felterjeszté az ügyet a királynőnek. November 24-én megérkezett a királynő leirata, mely szerint úgy a növendékeket, valamint az intézet alapjait az egri püspöknél meghagyta; egyszersmind elrendelte, hogy mindazok a püspökök, kik régi székhelyeiket már visszanyerték, papnövendékeiket otthon saját szemeik előtt neveljék".[39])

[37]) Országos levéltár: Cancell. 5607, anni 1770.

[38]) „per saepe dictum Franciscum Karlai peremptorie canonice admonitus, ut intra 15 dies e domo seminarii excedat, sociis et clericis dioecesis Varadiensis de alio hospitio provideat, instrumenta literaria fundationem Kisdianam tangentia cum urbariis et scriptis rebus et clavibus seminarii effective resignet, nisi velit experiri" etc. Budapesti egyetemi könyvtár: Kaprinai 46. kötet.271—303. ll.

[39]) „ita mandante sacratissima sua maiestate hac occasione apud reliquos etiam dominos episcopos sedibus suis iam restitutos disponit, ut qui alumnos suos seu extra dioecesim seu vero sub aliena cura habent, hos sub

E rendelet Patachich püspök figyelmét a papnöveldére fordította.

Váradnak, mint láttuk, már volt papnevelő intézete s az a néhány kassai növendék, legfeljebb nyolc, mert annyira volt ott alapítvány,[40]) valahogy még elférhetett volna benne. De Patachichnak a szervezés, a műveltség színvonalának emelése, az építés, mégpedig fényes, imponáló arányokban, — régi vágya volt, melynek kielégítését alig várta. Most magától kínálkozott rá az alkalom s ő felismerte és megragadta azt. Különben is, minthogy püspök és káptalan az új székesegyház mellé volt költözendő, ugyanott új papnövelde állításáról is gondoskodni kellett. De Patachich nem elégedett meg csupán az intézet falainak felépítésével.

A papnevelésnek egészen új rendszerét dolgozta ki, melyet kilenc évre osztott be. Az első, az úgynevezett ujonc évet teljesen lelki gyakorlatok foglalják el. Így van ez — mondja Patachich, — a szerzeteseknél is, noha ezek csak maguknak élnek. Amely növendék az ujoncév alatt beválik, a bölcsészeti osztályba lép. Ez két évre terjed s egyebek között tantárgyai: a szám- és mértan, az építészet és erőműtan, hogy ezek által is — úgymond — a közjó előmozdítására alkalmasabbak s a nép előtt, még a nem katolikusok előtt is tekintélyesebbek legyenek. A bölcsészeti osztályból a hittudományi tanfolyamra mennek át, de itt is előbb egy előkészítő évet töltenek. Ezalatt az egyházi szónoklaton kívül az egyetemes egyházi történelmet, nevezetesen: a római pápák, a zsinatok, az eretnekségek és a szentatyák történetét s munkáit tanulmányozzák. Erre a tulajdonképpeni hittudományi tanfolyam következik, mely négy évig tart. Itt a szokott tantárgyakon kívül az egyházi jogot a hazai joggal együtt tanulják, minthogy Magyarországon a papság a politikai pályán is működik. Mindezt még egy gyakorlati év fejezi be, melyben egy külön igazgatónak bölcs vezetése alatt s a főpásztor szemei előtt megtanulják tettel is végbevinni a templomban, az iskolában, a gyűlésteremben s a nép között mindazt, mit elméletileg tanultak, hogy így az egyháznak jó papjai s a hazának jó polgárai legyenek.

suam immediatam curam recipiant". Budapesti egyetemi könyvtár i. h., hol az ügy egész lefolyása olvasható.

40) Gróf Forgách Pál váradi vikárius jelentése 1732 dec. 13-ról. Bécsi állami levéltár: Hung. Protocoll. 1733.

Az intézet élén négy elöljáró állott volna: az igazgató, aki egyszersmind az anyagi ügyeket intézi; az aligazgató, a házi fegyelem őre; az ujoncok mestere, egyszersmind az intézet lelkésze, végül az utolsó éves növendékek igazgatója, egyúttal szertartástanító. Tanárok: a hittudományoknál három; a bölcsészetnél ugyanannyi; osztályonként pedig külön korrepetítorok.

Az intézet alap- és falrajzait is elkészíttette. Emeletes épület, a mai kanonoki lakásokhoz hasonló, csakhogy terjedelmesebb: hetven helyiséggel. Elöljárók, tanárok mind az intézetben laknak, s velük 40—50 növendék. E mindenesetre nagy szám, kivált a váradi egyházmegye kicsiségéhez képest, magyarázatát abban leli, hogy Patachich éppen úgy, mint püspökelődei, a vallásbeli uniót szoros együvétartozásnak, sőt együttmaradásnak vették s a már jelentkező békétlenségek ellenére is még mindig hittek benne. Előterjesztésében, melyet a rajzokkal együtt a magyar kancelláriának felküldött, nyíltan jelzi, hogy az intézetet latin és görög szertartású növendékek számára tervezi, s hogy bár eddigelé csak tizennyolc növendék számára van alapítvány, a püspökség jövedelmeiből fogja felállítani, mihelyt a többi egyházi épületek elkészülnek".[41])

Ekkor ugyanis Patachich, még mielőtt a székesegyházat befejezte volna, már hozzáfogott a püspöki lak építéséhez.

Különben e korban a váradi papnöveldének 32.500 forint alaptőkéje volt; továbbá a váradi káptalan adományából hét leggazdagabb biharmegyei községnek tizedét szedte; jövedelmező szőleje s majorja volt; a püspök fizette az elöljárókat, tanárokat, azonfelül évenként száz öl fát adott. Egy növendék pedig évenként csak száz forintba került.[42])

1769-ben az intézet igazgatója volt: Bimbó Elek kanonok; aligazgató: Dányi János t. kanonok; lelkész: Dongó József. Tanárok a teológián: Berczik János t. kanonok, bölcsészet- és hittudor; Ronkovics Dávid az egyházjog tanára; Heilbrunn N. a zsidó nyelv tanára. A bölcsészeti tanfolyamnál: Kiss Mihály „a paizsrontó"[43]) hittudor; Kovács Mihály, utóbb mindketten

[41]) Patachich előterjesztése, hely és év nélkül, a rajzokkal. Országos levéltár: Cancell. 5607. anni 1770.

[42]) Váradi püspöki levéltár: Protocoll. C. D. 149 l.

[43]) Kortársai nevezték így el azon cáfoló könyvéről, melyet Melianus Guatereth (Helmetzi István) „Igasság Paisa" munkája ellen „A Melianus Guatereth Paisának megrontója" cím alatt 1799-ben adott ki. (Pesten; XII. 795. l.)

kanonokok; Kaszner Theophil a mennyiségtan, Karvaly György pedig az egyházi ének tanára. A tanárok az intézeten kívül laktak. A növendékek közt görög egyesültek is voltak: Farkas György, Beregi Pál, Szilvási János.[44])

* * *

Magyarország főpapjai a királyi tanácsban mindig első helyen ültek, ezért az ország főurai is voltak s mint ilyenek nagy és fényes udvart tartottak, főrangúak szokása szerint csak előre megízlelt ételekkel s italokkal éltek.[45]) De udvaruknak nem annyira a szolgák, az apródok sokasága kölcsönzött fényt, mint inkább a tudomány, a lángész hódoló környezete.

Várad püspöki udvarának is becses kéziratait, gazdag könyvtárát, szobrait, festményeit, ami fegfőbb, tudós férfiainak körét magasztalták a középkor humanista irói, megénekelték költői. A püspöki palota festményei előtt tisztelettel áll meg a későbbi kor protestáns utazója; Vitéz, Kalmancsehi, Perényi püspökök codexeit érdeklődéssel keresik s tanulmányozzák ma is.

S az a nemes szellem, mely hajdan ily főpapi udvarokat alkotott, később sem halt ki a magyar katolikus egyházban. Az eszmény, mely lelkesített, a példa, mely vonzott, ott állt a római vatikáni udvarban.

„Ez azon palotaváros — írja éppen a váradi papságnak egyik szent emlékű tagja, Hoványi, — mely a pápáknak éppen úgy. mint a szépműveknek székhelyül szolgál, mert az egész Vaticant műtárak foglalják el. A csarnokok és szobák e nagy bőségében Krisztus helytartójának csak nehány, egyszerűen bútorozott hajléka van, míg arany és márvány tündököl a művészet remekeit őrző termekben; ezek fényének emelésére semmi költséget sem kímélnek. Itt lakik Szent Péter utóda az igazság és szépség hagyományaitól környezve, becses kéziratokban dúsgazdag könyvtárnak s a világ legelső műgyüjteményének szomszédságában. Itt, anélkül, hogy küszöbét átlépje, minden századok gondolataival mulathat, minden idők szellemét megkérdezheti".[46])

Róma nemcsak a középkorban volt Magyarország katoli-

[44]) Országos levéltár: Cancell. 5607 anni 1770.

[45]) Martius Galeot Mátyás királyról. Kazinczy Gábor fordítása. (1863.) 19. l.

[46]) Olasz út 1850-ben. (Bécs, 1851.) II. 44 l.

kusainak búcsújáró helye. Mult századi irataink is minden lépten-nyomon emlegetik, hogy főpapok s főurak, de egyszerű lelkészek s falusi földmívelők is minden akadály ellenére hogyan készülődnek s indulnak el az apostolok küszöbének látogatására. Mult századi főpapjaink — mint láttuk, — kevés kivétellel neveltetésöket is az örökváros falai között nyerték. És amikor visszajöttek a földretiport, a mindenéből kifosztott magyar hazába: nem a lenézés, nem a fitymálás köznapi érzete vett rajtok erőt, hanem az a szent elhatározás, hogy visszahelyezik Magyarországot Mátyás király korának dicsőségébe.

Igy emelkedtek fel ismét Esztergom, Győr, Vác, Eger, Kalocsa és a többi püspöki székhelyek, melyeket a mult század egytől-egyig romokban talált. Egyes főpapok pedig, mint a két Batthyány, Klímó György, Esterházy Károly, Somogyi Dániel stb., míg egyik kezükkel Sion falait építik, másik kezükkel máris gyüjtik a tudomány, a művészet kincseit, hogy székhelyök, bár a legszerényebb mértékben, de mégis hasonlítson a kereszténység fejének székhelyéhez. E főpapok sorába tartozott báró Patachich Ádám is.

Egyik legelső gondja volt, hogy székhelyén, Váradon, könyvtárt állítson. Nehány év alatt mintegy hatvanezer forintot költött könyvekre s a válogatott munkák tizenötezer kötetével rendelkezett.[47]) Könyvtára nyilvános volt, azért annak rendezéséről s a közönség szolgálatáról is gondoskodnia kellett. Könyvtárnokai mindig szakemberek, kik magok is művelték az irodalmat. Egyik Molnár János, számos, többnyire magyar munka szerzője, utóbb a budai főgimnázium igazgatója, végre szepesi kanonok.[48]) Másik könyvtárnoka Mariosa Jakab, Patachichnak udvari koszorús költője,[49]) kiről, mikor Olaszországba visszatér, Pray, a nagy történetíró, versben búcsúzik el: míg — úgymond — Várad alatt a Kőrös, Kalocsánál a Duna folyni fog, a te verseidnek is a híre fennmarad.[50])

Mariosa versei latinok voltak, de Pray költeménye sem

47) Katona: Historia Colocensis eccl. II. 359. I.

48) Tudományos Gyüjtemény. 1820. IX. 60 s köv. ll.

49) Fessler I.: Rückblicke. (Boroszló, 1804.) 45—46. ll. — Geschichte. X. 314—314. ll. — Műveit elősorolja Horváth István Lexicon eruditorum Regni Hung, 4. Nemz. Muz. kézir. Ms.Lat. 1311.

50) Mariosa Jacobo Italiam repetenti Propempticon extemporaneum. Colocae. 1781. Nemzeti Muzeum.

volt magyar, valamint általában Pray roppant írói munkássága közepett egy betűt sem írt magyarul. Maga Patachich mikor Váradra özvegy Laczkovich Lászlónénak (alispánné), egy kedves matrónának, de aki még a régi nemzedékhez tartozott, mert csak magyarul tudott, levelet ír, megjegyzi, hogy magyar nyelven „való írásomnak ez az első próbája".[51]) Meg is látszik az egész levélen; valóban, csak töri a magyar nyelvet. Az a szomorú kor volt ez, mikor már „a nemzet színe idegen nyelv járma alatt nyögött" s Dugonics Andrásnak, mikor „Etelká"-ja megjelent, nem egyszer szemére lobbantották, hogy királyi tanár létére nem restel a köznép nyelvén, t. i. magyarul írni.

1765-ban régi vágya teljesült Patachichnak: új zenészei megérkeztek.[52]) Minden püspöki székhelyen, Váradon szintén, már Patachich kora előtt is voltak zenészek az isteni tisztelet ünnepiességének emelése végett. Patachich az új zenészekkel mindenesetre kiakarta egészíteni egyházi zenekarát, de más céljai is voltak velök.

E korban építi a lovaglóiskolát, mely alighanem összefüggésben volt Rier Ferenc váradi kanonokkal, az egykori dragonyos kapitánnyal;[53]) de ugyanakkor halljuk, hogy püspöki lakásán színpadot állít.

Hazánkban még ekkor nyilvános színházak nem voltak. Csak főuraink kastélyaiban s az iskolákban, kivált a jezsuitáknál még oly kisebb helyeken is, mint Sárospatak, állottak színházak vagy csak színpadok, melyeken drámákat, hangversenyeket, olykor operákat adtak elő. Különösen herceg Esterházynak kismartoni várkastélya tünt ki e tekintetben, mióta (1761) ott a zenekar vezetését Haydn József, a lángeszű zeneművész, vette át s gyönyörű symphoniáinak s négyeseinek előadásaival a világot elbájolá.

A Patachich püspök házi színpadán előadott operák közül eddigelé hármat ismerünk. Legérdekesebb a korra nézve legkésőbbi, melynek szövege magyarul is megjelent a váradi nyomdából. Címe: *Isaak, a Megváltónak képe; Szomorú Játék,*

[51]) Német hívség. 745. l., hol az egész levél olvasható.

[52]) 1765. évi udvari számadások. Püspöki uradalmi levéltár.

[53]) Az iskola Püspökiben épült; fedélzetére 1767-ben 95.000 zsindely ment. Püspöki uradalmi számadások i. h. Ugyanitt említtetik a püspök vadaskertje Várad közelében, Szőlősön.

melyet a püspöki musika jádzott Nagyváradon.[54]) A másik kettő latin. Az egyik: *Certamen Deorum,*[55]) 1766-ban került színre; a másik: *Zelus Pastorum Bethlemiticorum* előadatásának éve ismeretlen.[56]) Patachich Ádám nevenapjának megünneplésére készült, mely éppen karácsony előnapjára, a betlehemi pásztorok feltünésének idejére esik.

Az itt elősorolt darabokat kétségkívül többször is előadták, s rajtok kívül egyéb darabok is lehettek, de azok még lappanganak. E zenés előadásoknak pedig a pillanatnyi szórakoztatáson s műélvezeten kívül, egyik jelentékeny hatása abban is nyilvánult, hogy nemesítette nemzeti zenénket s új zenei tehetségeket hivott életre.

Az a székesegyházi ének- és zenekar Váradon, mely énekével és játékával a protestáns Csokonait is dalra fakasztá,[57]) ekkor keletkezett s Patachich zeneakadémiáján izmosodott meg annyira, hogy évtizedek mulva is igazolta életképességét. Általában az efféle magánzenekarok hatása alatt nemzeti zenénk oly örvendetes lendületet nyert, hogy az egyszerű Rákóczy-nótából a páratlan Rákóczy-induló domborodott ki, s oly zeneszerzőink támadtak, mint Lavotta, Csermák, Bihari, gróf Fáy István stb.

Patachich előszeretetét a zene iránt tudja Váradon a hagyomány is, mely még mindig emlegeti, hogy Patachich Mária Terézia királynőnek karmesterét magához édesgette s elhozta Bécsből, amiért azután a királynő Patachichot tette el Váradról.

[54]) Nyomtattatott Heller János Konrád Henrik, püspöki könyvnyomtató által 1769-ik esztendőben. 8r. A — Cr. 3 ív = 23 számozatlan levél. II. rész. Opera-szöveg. Egy példánya a Nemzeti Muzeumban. — A latin kiadás címe: Isaac, Figura Redemtoris. Actio sacra per musicam producta. Magno Varadini. 1769. 8° 20 levél. Partes II. Opera-szöveg. Egy példánya i. h. — Kézirati példánya ugyanott. Magyar könyvszemle. 1884. 33. l. és 1883. 319. és 333. ll. Dr. Nagy Sándor közleménye.

[55]) Teljes címe: Certamen Deorum in Ornando. Amynta Pastore Ludis Symphoniacis exhibitum Magno-Varadini Anno MDCCLXVI. 4r. 2½ iv. 10 sztlan levél. Scenae IV. Opera-szöveg. Magyar könyvszemle 1884. 35. l.

[56]) Zelus Pastorum Bethlemiticorum in cognoscendo et amando verbo divino in terris hospite recens nato. Adamo Patachich Episcopo M. Varadiensi die onomastico a Venci Pichl et musicorum choro productus. 4r. Csontosi I.: A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratai. Magyar könyvszemle. 1883. évf. 295. l. és 1884. 55. l.

[57]) Költeményét lásd Minden Munkái. 1844-ki kiadás 925. l.

Hogy a püspöki palota színpadán előadott darabok szavalati részében kik szerepeltek?, arról hallgatnak forrásaink; de az akkori szokás, kivált pedig a darabok többnyire latin szövege arra mutatnak, hogy a szereplők a váradi gimnázium növendékei voltak. Intézetükben, mint láttuk, szintén volt színpad. Különben sem szenvedhet kétséget, hogy amidőn Patachich a színelőadásokkal az egyházon kívül is nemesítően hatni akart, nem feledkezett meg a közönség legfogékonyabb részéről, a fiatalságról. A fiatalság, a nemzet jövője mindig közel állott szívéhez.

Fessler, a történetíró, hosszú pályájának még alkonyán is kedvesen emlékszik vissza az időre, melyet ifjú korában Váradon töltött. Fel-feltűnik előtte báró Patachich Ádám alakja is. És leírja, szokása szerint, szépen vonzóan: mint érdeklődött Patachich úgy a tanárok előadásai, mint a tanítványok előmenetele iránt; mint jelent meg tudósai: Gánóczy, Bimbó, Jedlicska kanonokok s könyvtárnoka, Mariosa kíséretében az iskolai vizsgálatok s vitatkozásokon; mint örült, lelkesedett a szép feleleteken s buzdította a fiatalságot „felejthetetlen" atyai jósággal.[58]) Megemlíti azt is, amit Mariosa szintén feljegyzett, hogy Patachich mindig tartott udvarában tanulmányaikat végzett fiatalembereket, papokat, világiakat vegyesen, hogy oldalánál a finomabb társadalmi műveltségben s elméleti ismereteik gyakorlati alkalmazásában jártasságot szerezzenek.[59])

De tudományszomját s tiszteletét a szellem munkásai iránt még jobban jellemzi a következő eset. Mikor 1773-ban megtörténik, hogy a legműveltebb testületek egyikét, a jezsuita rendet feloszlatják: Patachich lelkében azonnal megvillan a gondolat, hogy a rend mentől több tagját megnyerje s maga köré gyüjtse. Szemlét tart felettük, s kiválogat közülük húszat. Köztük vannak Wagner, Katona, Palma, Pray, Rietaller, Klobusiczky Péter, a későbbi kalocsai érsek.[60]) Hogy hová teszi őket?,

[58]) Fessler: Rückblicke. 45—46 ll. — Geschichte. X. 314. l., hol nagyon jellemző azon könyvek jegyzéke, miket a nevezett kanonoktól ajándékba kapott.

[59]) Katona: Hist. Colocensis ecclesiae. II. 359. l.

[60]) A kiválasztottak teljes névsora ez: Ivancsics, Bernolák, Takács, Gulik, Taucher, Majláth, Horváth János, Panckel, Wagner, Katona, Pupikhoffer; a fiatalabbak közül: Spaits, Rietaller, Holló, Winckler. Bécsből: Palma, Kuvik negyedéves teológus; Pozsonyból: Pray, Szerdahelyi, végre Klobu-

azon már nem búsult. Tizenkét év óta dolgozott egy újabb alkotásán, mely ekkor már befejezéshez közeledett s befejezve, képes lesz menedéket nyujtani még többeknek is.

* * *

1762 tavaszán már tíz éve mult, hogy gróf Forgách Pál püspök az új székesegyház alapkövét letette. Azóta folyton dolgoztak rajta, de környezete még lakatlan volt. Csak a homlokzata előtti térnek napkeleti oldalán épült egy emeletes ház, Alapy János kanonok lakása (a mai nagyprépositi lak), s ettől észak felé, egy sorban vele, készültek a többi kanonoki lakások építéséhez.

Alapy kanonok házának átellenében, tehát a székesegyház előtti háznak nyugati oldalán 1762 május 23-án sátor emelkedett, mely alatt oltár állott. Ez oltárhoz a jelzett nap reggelén 7 1/2 órakor az újvárosi ideiglenes székesegyházból körmenet indult ki szép énekszóval, harangok zúgása között. A körmenetet Szalbeck Mátyás nagyprépost vezette fején püspöksüveggel, vállain aranyos vecsernyepalásttal. Vele voltak: a káptalan, az összes világi és szerzetes papság s Várad úri és polgári osztályai. Az oltárnál már várakozott rájuk báró Patachich Ádám püspök. Amint megérkeztek, gróf Kornis Ferenc, székesegyházi főesperes a szószékre lépett és beszédet tartott, a szentírás ezen mondásából indulva ki; „Uram, jó nekünk itt lennünk, építsünk itt három hajlékot". És kifejté, hogy ez a három hajlék: a székesegyház, mely már tíz év óta épül; a kanonoki házak, melyek szintén keletkezőben vannak; *s a püspöki palota, melynek alapkövét e mai szent napon teszik le.*

Ezért áll itten az oltár, ezért jelent meg itten Patachich püspök papsága s hívei környezetében.

Szentbeszéd után maga a püspök énekes szentmisét tartott, mely alatt zenekara külön ez alkalomra készült darabot játszott; közben tizenkét ágyú meg-megszólalt s az Esterházyezred legénysége lőtt.[61])

siczky Péter. Mindezeket: „amice invito — írja Patachich, — eosdem paterno suscepturus affectu; aderit quippe seu ad latus meum ab epistolis accomodandi, seu scholis altioribus et humanioribus dirigendis aut his docendis, seu ad populum dicendi pro concione, seu sacras missiones pro cuiusvis genio, vocatione et talento faciendi . . . occasio" etc. Datum Varadini die 11. Octobris 1773. Bedcsula, Th.: Vita Petri Klobusiczky. Kalocsa. 1859. 12. l.

[61]) Körülbelül egy mázsa lőpor fogyott el, mit a katonaságnak megtérítettek. Patachich rendelete a püspöki uradalmi levéltárban.

Mise végeztével Patachich leszállt a kiásott alapok mélyére. Megszentelé a helyet, ahová az alapkövet leteendő volt, megszentelé magát az alapkövet is, azután az egyház magasztos imái közt helyére illeszté. Az alapkő kivájt belsejébe már előbb ónlemezre vésett emlékiratot rejtettek el.[62])

Az alapkő letétele után Patachich visszatért az ájtatosan reá váró közönséghez, azután körüljárta vele a kiásott roppant nagy földüreget, megáldva, megszentelve mindenütt az alapfalak helyeit; végre az emlékezetes szertartást buzgó hálaadással zárta be.[63])

A kiásott földüreg, mely fölé a palotának emelkednie kellett, roppant nagy volt. Álmélkodással szemlélte mindenki. Kiterjedése 3457·7 négyszögméter, mélysége 10 méter.

Egy püspöki palotának nélkülözhetetlen helyiségei, a püspök lakosztályán s udvari papjainak szobáin kívül: a kápolna, az egyházmegyei hivatal és levéltár s egy nagyobb díszterem, melyre Várad püspökének, mint egyszersmind örökös főispánnak, annál nagyobb szüksége volt. De Patachichnak még, mint láttuk, könyvtára, színpadja, zeneakadémiája s úrfiakból egész környezete volt: ezeket is mind önmagával egy fedél alá akarta vinni. Erre nagy épület kellett, de ezen kornak divatja s Patachichnak ízlése szerint, tetszetős, fényes is.

Hillebrand Ferenc, ki tíz év előtt, mint láttuk, a székesegyház tervrajzait készíté, — nyerte a megbízást, hogy a váradi püspöki palota tervezetét is készítse el.

Hillebrand tanítványa volt ama bécsi építészeti iskolának, melynek mesterei a XVIII. század elején Fischer János Bernát és Hillebrand Lukács. Ez iskola alkotásainak közös sajátsága az alaprajzok dúsgazdagsága, melyekből a pompás előcsarnokok és lépcsőházak sohasem hiányzanak: továbbá az egyes helyiségeknek olyféle elrendezése, hogy egyenként vagy csoportosan az épület külsején is kifejezésre jussanak. Ez iskola művei Bécsben[f]) a Borromei Szent Károly és a Szent Péter egyház, a schönbrunni kastély, az udvari könyvtár, a Belvedere stb.[64])

Ez épületek több-kevesebb hatása meglátszik Hillebrand

[62]) Az emlékirat szövege: Oklevéltárban. 6.

[63]) Váradi püspöki levéltár: Protocoll. Consistorii. C. et D. 29. l.

[64]) A XVI—XVIII. századbeli építés emlékei. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben.

mindkét váradi alkotásának, a székesegyháznak és a püspöki palotának úgy alaprajzán, mint épületén. S hogy mindkettő messze mögötte marad bécsi eredetijének, a székesegyház Szent Péter templomának, s a püspöki palota például a Belvederenek: az, a váradi helyzet parancsolta nagyobb egyszerűség s takarékosság mellett, annak tudható be, hogy egyiket se fejezhette be első kigondolója.

Patachich püspök s Hillebrand építész mintegy megtalálták egymásban a maguk emberét: mindketten hajlandósággal viseltettek a szertelenül nagy alkotás iránt. Harmadik társul szegődött hozzájuk az említett helyen egy korlátlan tágas tér, melyen kényük-kedvük szerint kiterjeszkedhettek, s melynek még az az előnye is megvolt, hogy délnyugati oldalán lejtőre hajlott.

Hillebrand ide egy, előrészén 102·30 méter hosszú, 20·75 méter széles, két szárnyában egyenként 42·90 hosszú, 16·05 széles s a föld színe felett mindenütt 16·40 méter magas, kétemeletes épületet tervezett.[9]) Patachich elfogadta e tervezetet s miután az legfelsőbb helyen is jóváhagyást nyert: kezdetét vette annak megvalósítása.

1762 május 23-ig csak földmunkával foglalkoztak. Ez maga is nagy munkaerőt igényelt, mert a földalatti helyiségek éppen úgy ki vannak építve, termekre, folyosókra felosztva, mint az egész földszint s a tulajdonképpeni alapfalaknak még azoknál is mélyebben kellett helyet készíteni. Könnyítette mégis a munkát a térség említett lejtőssége, minélfogva a kiemelendő földnek mennyisége majdnem felényire szállott le.

A kőművesmunkát az alapkő letétele napján kezdték meg. 1762 május 2-ig csak tizenhat kőműves dolgozott egy pallérral. Ekkor még harminchárom kőműves érkezett, de mindnyáját a palotához fordítani nem lehetett, mert ugyanakkor még a székesegyháznál s egyebütt is folytak építkezések. Általában a dolgozó mesteremberek száma egészségi okokból is gyakran változik; egyiknek-másiknak — mint az egykorú feljegyzések tanusítják, — koporsót is kellett készíteni. Az idézett évben október 15-én dolgoztak legtöbben: egy fő- és egy alpallér alatt huszonegy kőműves s harminchat gyalog napszámos. A kőművesek mostmár nem olaszok, hanem németek; de magyarok

is vannak köztük, mint: Rátkai, Tapolcsányi, Keresztes, Debreczeni, Tárkányi stb.[65])

Hillebrand nem volt egyszersmind vállalkozó. Az építést a püspökség — mint mondani szokták — házilag vitte. Ő fizette a munkát, ő szerezte be az anyagot. Az építés felügyelője Neumann János Mihály építőmérnök volt, kit az alapkőbe rejtett emlékirat is megnevez, s mellette egy püspökségi uradalmi tiszt állt, aki a Neumann által benyujtott számlákat ellenőrizte s a szükségesekről előre gondoskodott.

Neumann évi fizetése 250 forint volt; a főpallér egy hétre öt forintot kapott; az alpallér egy napra 36 krajcárt; a kőművesek 30-at; a napszámosok 15-öt. Később, mikor már ácsok is dolgoztak, az ácsmester egy napra 45 krajcárt; az ácslegények 30-at.[66])

A palota tizenöt esztendeig épült, de a rája fordított költségek összegét csak az első hat esztendőről ismerjük. Ez összeg 40.652 frt.[67])

Patachich püspök éppen úgy mint Okolicsányin kezdve valamennyi elődje, feltételesen kapta kezéhez a püspökségi birtokokat. Tudniillik, hogy a jövedelmekből tizenkétezer forintot saját személyére fordíthat; de a többi egyházmegyéje szükségeire lelkiismeretesen ráfordítani s a kiadásokról félévenként a magyar kancelláriának számadást küldeni tartozik.[68]) Patachich püspöksége első félévében eleget tett e rendelet záradékának,[69])

[65]) Püspökségi uradalmi levéltár: Residentia.

[66]) Ugyanott.

[67]) 1762-ben 5891 frt 20 kr. — 1763-ban 8000 frt. — 1764-ben 5938 frt 6 3/4 kr. — 1765-ben 4122 frt 33 3/4 kr. — 1766-ra nincs feljegyezve semmi kiadás, pedig kétségtelen, hogy a palotán ez évben is dolgoztak. — 1767-ben 8700 frt. — 1768-ban 8000 frt. Országos levéltár: Cancell. 5607. anni 1770.

[68]) „ea tamen conditione, ut ipse (Patachich) praeattacta cuncta bona et iura temporalia omni meliori modo dirigat et administret et ex reditibus inde de tempore in tempus provenientibus 17 mil. flor. pro mensa sua episcopali retineat, residuos vero reditus omnes iuxta praemissam benignam resolutionem (de anno 1744 sub dato 13-a Januarii) nostram in necessitates dioecesis et parochorum suorum tam Latini. quam et Graeci uniti ritus conscientiose erogare et super factis solitis erogationibus . . . singulo semestri rationes medio metropolitani sui ad manus cancellariae nostrae regiae Hungarico-aulicae transmittere debeat". A királynőnek 1579 augusztus 29-én kelt iktatóparancsa a kir. kincstárhoz. Orsz. levéltár: Cancell. 33. ann. 1759.

[69]) Fölötte érdekes számadása az 1760. év első felében befolyt püspökségi jövedelmekről és kiadásokról. Ugyanott. 102. an. 1759.

de azután évről-évre adós maradt a számadással. Teljes hét évet sikerült is így kihúznia. De 1768-ban már annyira sürgették a számadásokért, hogy a zaklatások elől a királynőhöz folyamodott, kérve felmentését a számadás alól.

Báró Patachich a királynő kegyelmében magasan állott. Már püspökké neveztetésének körülményei, mint láttuk, érezteték ezt. Mikor a dömölki bencés apát eszméje, hogy egy magyar Szent István-rend alapíttassék,[70]) — huszonhárom évi vajúdás után 1764-ben megtestesül s a rend első ünnepén, a pozsonyi főegyházban, Patachich szentbeszédet tart,[71]) a királynő ama kitüntetésben részesíti, hogy a rend tagjai közé emeli őt. Amikor pedig Patachich nagyszabású építkezéseiről értesül: megelégedése jeléül négy darab értékes olajfestményt küld az új palota díszítésére.[72])

Mindemellett a királynő Patachich említett kérvényére nem adhatott jóváhagyást. „Bár — úgymond 1768 október 17-én kelt leiratában — Hűséged személyét kiváltképpen becsüljük", többet mégsem tehet érette, minthogy félév helyett évenként terjessze be számadásait, de mindig négy hét alatt, azaz február 1-ig múlhatatlanul; félévenként csak az építkezésekről küldjön jelentést.[73])

Így készültek azután számadások az 1760—1768. évek bevételeiről s kiadásairól, de még akkor sem Patachich akaratával, hanem kiküldött királyi biztos közbejöttével.[74])

A következő évekről eddigelé nem kerültek elő számadások s Patachich említett idegenkedéséből ítélve, valószínű, hogy nem is készültek. Minthogy pedig ez évekből a kiadások házi naplója sem teljes: a palota építésének költségeit egész összegükben kimutatni nem lehet. De még akkor sem lehetne, ha a naplók teljesek volnának. Az építkezésnél ugyanis fel-

[70]) Kolinovics, G.: Nova Ungariae periodus. 82. l.

[71]) A beszéd címe: „Divus Stephanus Primus Hungariae Rex, coronatus Apostolus, Principum Christianorum Corona" etc. Pozsony 4 r. 3 iv.

[72]) A festmények ma is megvannak a püspöki palotában; a zsidók vándorlásának a pusztában négy főeseményét tüntetik elő: Pharao a Vörös-tengerben; Forrásfakasztás; Mannahullás; Aranyborjúimádás.

[73]) Országos levéltár: Cancell. 92. an. 1768.

[74]) „Elaboratum occasione commissionis regiae Magno-Varadini 27. Julii 1769. Joannes Josephus a Koller m. p qua comissarius regius. — Stephanus Patrubány m. p. — Emericus Leszkovszky m. p. imp. et caes. reg. camerae aulicae officinae ratiotinariae officiales". Ugyanott. 5607. anni 1770.

használták a püspökség jobbágyainak munkaerejét s az uradalomban található épületanyagokat, nevezetesen az erdőket. Magán a palota fedélzetén egy egész tölgyerdő fája van. A jobbágyokat falvakként rendelték ki még a távolabbi vidékekről is az építkezéshez.

Általában itt is, mint minden házi kezelésnél, pénzt csak azért adnak ki, ami máskép megszerezhető nem volt. De az árak, valamint a bérek is, ma már hihetetlenül alacsonyak volnának. Hol az a mérnök-építő, aki most 250 forinttal megelégednék; vagy az a kőműveslegény, aki 30 krajcár napibérért dolgoznék?

Emellett a vasat a püspökségi vashámorok, az üveget a püspökségi üveggyárak szolgáltatták; amiből legtöbb kellett: a mész, a tégla, — például 1768-ban 771 ezer tégla s 309 szekér meszet építettek be,[75]) — azt az uradalom fájával égették; s uradalmi, szegődött lakatossal, asztalossal stb. dolgoztattak.

Ezért aránylag oly kevés az évi készpénzkiadások összege, mely a beszámolt első hat év alatt egyre-másra: 6775 frt. Ezt pedig kulcs gyanánt véve azon évekre is, melyekről számadások nincsenek: a palota építésének költségei készpénzben nem sokkal haladják túl a százezer forintot.[h]) Csakhogy ez összeg a mai pénzérték szerint ötször annyival ér fel.

* * *

A palota építése 1776 tavaszán annyira előhaladt, hogy ácsok, kőfaragók munkájokat már bevégezték, a kőmívesmunka is már csak az épület balszárnyának belsejére szorítkozott. A többi részeken már festők, díszítők dolgoztak.

Amit Patachich püspök évek előtt csak papiroson, csak rajzban látott, azt most teljes valóságában szemlélhette maga előtt és gyönyörködhetett benne.

A palota mintegy húsz holdnyi terület közepe táján emelkedik. E területnek nagy része most már kertté van alakítva, de Patachich idejében még csak az a két kert volt, melyet gróf Forgách Pál püspök, mint láttuk, tervezett. Egyik a palotával szemben, ettől, a székesegyházhoz s a káptalani lakásokhoz vezető út által elválasztva; a másik a palota jobb szár-

[75]) 1765-ben 943 ezer téglát, 185 szekér meszet; 1766-ban 827 ezer téglát, 188 szekér meszet. Úgy ezen, mint a többi, említett adatokra lásd: Váradi püspökség uradalmi levéltára. Residentia.

nyának ablakai előtt. Ez a mult század francia ízlésében alakított park egyenes gesztenyefa-sorokkal, hárs- és szilfa-csoportokkal, melyeknek azóta óriásokká nőtt néhány példánya ma is emeli százados koronáját. A másik gyümölcsös, veteményes kert, melyben már Patachich idejében állottak az ő gondoskodásának kiváló tárgyai, az üvegházak.[76])

A mult században még minden főúri kertnek elengedhetetlen kelléke volt a narancs- és citromfa, melyből helyenként egész erdőt tartottak. És nem csupán dísznövény gyanánt tartották. Hazánk éghajlata akkor melegebb lehetett; a mult században még a hegyek között, Belényes vidékén is mindenütt voltak a plébánosok kertjeiben olajfák, melyeknek bogyói megértek s az akkor még szigorú bőjtnél fölötte hasznos szolgálatot tettek.[77]) A narancs- és citromfák is jobban megérlelhették gyümölcseiket, s minthogy különben is Olaszország akkor tőlünk nagyon távol volt, e gyümölcsök annál becsesebbek valának.[i])

Oly előkelő úr, mint Patachich, szintén nem hagyhatta palotája környezetét az annyira divatos és hasznos narancsos nélkül. Az 1764-i pozsonyi országgyűlés alatt sikerült is olyant szereznie, mintegy kétszáz darabból állót, mégpedig — mint uradalmi felügyelőjének nagy megelégedéssel írta. — bámulatos olcsón, noha a fák igen szépek s egy-két év mulva „felette hasznosak is" lesznek.[78])

Mindkét kert főbejáratánál ma is látható egy-egy hatalmas, kovácsoltvas-kapu, tetején Patachich püspök címerével. Mindkettőn a lakatosmunka oly szép, hogy a művészet színvonaláig emelkedik s a több, mint egy százados használat után is oly ép, mintha csak tegnap állították volna oda.

A harmadik kert, melyben Patachich 1767-ben új épületet emeltetett, vadaskert volt;[79]) de az nem Váradon, hanem a szomszéd Szőlős Várad felőli oldalán terült el.

A palota homlokzata napkeletre néz, Várad szőlőhegyei felé. Főbejárata is napkelet felől van. Az érkező először egy

[76]) Az udvari számadások gyakran emlitik az üvegházakon tett munkákat. Püspöki uradalmi levéltár. Residentia.

[77]) Mult századi Canonica Visitatio-k. Váradi püspöki levéltár.

[78]) „Mitto orangeriam omnino pulchram, et post unum, alterumve annum summe etiam proficuam etc. Pozsonyból 1764 szept. 7. Heher János Ernő felügyelőhöz. Püspöki uradalmi levéltár: Residentia.

[79]) Püspökségi uradalmi levéltár: Residentia.

tágas, még kerítetlen előtért talál, melyen jobbról a székesegyház magaslik ki; balról gróf Forgách Pál szökőkútja gyöngyözteti vizét.[80]) szemközt pedig az első tér szélességében a palota emelkedik.

Ez francia fedelű, kétemeletes kastély, magasratörő középépülettel, s ennek két oldalán, valamint a palota előrészének két sarkán egy-egy pavillonnal. Külsejének változatos árnyékrajza már sejteti a belső elrendezés gazdagságát.

Az előrész hossza 102·30 m., szélessége 20·75, magassága 16·40 m.

Az előrész két sarkához az udvar felől egy-egy szárnyépület csatlakozik: egynek-egynek hossza 42·90 m., szélessége 16·50 m. A szárnyak szintén egy-egy pavilonban végződnek.

A középépület kupolás fedele, valamint a pavillonok kettős fedélzete mindenütt kiválik.

A palota előrésze 72 ablakkal tekint az érkező felé. Az ablakok összes száma: 302. A földalatti helyiségek ablakaival együtt megközelítették az év napjainak számát.[81])

A külső falakat, kivált a középépületen, széles kőpárkányzatok, sátoralakú ablakszemöldökök, kacskaringók, pillérek stb. élénkítik. A középépület ormózatának háromszögében báró Patachich címere áll. Négy mezőre osztott paizs, a mezők kettejében egy-egy sasszárny, a másik kettőben egy-egy dőlt horgony nyelén a szerencse istennője áll maga előtt s feje felett fátylat tartva. A paizson sisak, efölött bárói korona, és ismét efölött főpapi kalap, két oldalt pedig egyéb főpapi jelvények.[82])

A középépület alján nyílik a hármas kapu: a két szélső kisebb, a gyalogjárók-, a középső nagy, a kocsik számára. Ennek félkörives záródású kőbélletébe vésve ez a felirat olvasható:

ADAMUS. L. B. PATACHICH. DE. ZAJEZDA.
EPISCOPUS. VARADINENSIS.

A kapualj hatalmas, 11·10 m széles csarnok, melynek merész, mert csaknem laposboltíveit, középen két iker faloszlop tartja. Ez oszlopokon innen, jobbra nyílik a bejárás a főlépcső-

[80]) A vasút építésekor vízvezető csöveit elrontották.

[81]) Utóbb több ablakot kisebbre vettek vagy éppen befalaztak.

[82]) A Patachichok grófi ágának címerében már csak a szívpaizson fordul elő a fentebbi címer istennője.

házba; túl rajtok jobbra és balra a földszint folyosóira. A folyosók 4 m szélesek.

Az emeletekre öt lépcsőzet vezet: egy fő-, egy mellék- és három csigalépcső; az utóbbiak ketteje a földalatti helyiségekbe is levisz.

A fölépcsőház, azon kor divatja szerint, tágas, világos, kényelmes, emellett még pompázó is. Felérve az emeletre, szárnyas tölgyfaajtókat látunk jobbra és balra. Ez utóbbin egy tágas, háromablakos előcsarnokba jutunk, melynek ismét balkéz felőli oldalán az egyetlen szárnyas ajtó a palota dísztermébe vezet.

Ez a második emelet tetejéig érő, 12·20 m. magas, 19·30 m. hosszú és 11·75 m. széles terem, középépülete a palotának, mely fölött a fedélzet kupolája emelkedik. Keleti oldalát a palotának öt, legnagyobb ablaka töri át; nyugati oldalán három kerek ablak a második emeletre szolgál s onnan, mintegy ugyanannyi páholyból, láthatóvá teszi az egész termet.[83]) Az oldalfalakat hármas és kettős, rómaias fejezetű pillérek díszítik; a mennyezet tükrös domború díszítései is már készek; de úgy itt, mint az oldalfalakon még szürke színtelenség uralkodik. A festő, kinek ecsetje a falakat talán éppen a váradi püspökség történetének alakjaival benépesíti, még nem ért idáig.

A főteremből jobbra és balra egy-egy szárnyas, tölgyfaajtó nyílik a palota előrészének jobb- és baloldali osztályába. Mindenik osztály öt, egymásba nyíló teremből áll. Patachich a székesegyház felől való osztályt szemelte ki a váradi püspökök lakául. Ez oldalra helyezte a fölépcsőzetet; itt még a folyosók is gazdagon vannak díszítve; itt vannak a tágas, előszobás fogadó termek; itt van a park s az egyik csigalépcső, mely a belső termekből oda vezet, és ami fő, itt van, de már a jobbszárnyon, a kápolna is.

Ez is, mint a főterem, két emeletnyi magas, de annál 2·35 méterrel alacsonyabb. Hossza 11·50, szélessége 8·82 m. Világosságát alant két nagy s fenn két kisebb ablakból nyeri; másik két ablaka, mint a főteremnél, a második emelet folyosójára szolgál.[84]) Oltára biharmegyei, vaskohi színes márvány; olajfestésű oltárképe az egyházi fegyelem nagy újjáteremtőjét, Borromei Szent Károlyt mutatja abban a jelenetben, mikor dög-

[83]–[84]) E második emeleti ablakok most már befalazva vannak.

halál idején önmagát ajánlja fel Istennek áldozatul a népért. A kép hátterében a halottak és haldoklók szomorú csoportja látszik.

E szentnek kiválasztásában Patachichot ifjúkori emlék s rokoni kegyelet vezette. Nagybátyja, gróf Patachich Gábor érsek, midőn 1733-ban a kalocsai papnöveldét megalapította: annak kápolnáját s ezzel az intézetet szintén Borromei Szent Károly védelme alá helyezte.[85])

A váradi kápolna falait Schöpf János Ádám freskóképei díszítik.

Fenn, a mennyezeten, az oltárképpel összhangban, a halál öldöklő angyala látszik, amint Isten parancsszavára, kezében lángpallossal száll alá a földre, mialatt az angyalok, irgalomért esdve, emelik összekulcsolt kezeiket a láthatatlan isteni felség felé.

A mennyezet négy szélén ugyanannyi tükörben az újszövetségből vannak jelenetek: Az eltévedt bárány; A kenyérszaporítás; A tengerbe sülyedő Péter; A jó pásztor.

Az oltár közelében s a két oldalfalon távlatos ívboltok és oszlopok között elől a papi hivatal allegóriái, tovább a két-két evangélista, végül Izaiás és Ezechiel nagy próféták alakjai láthatók. Az oltárral szemközt ismét allegóriai kompozíciók vannak: A buzgóság (Zelus); A kegyesség (Pietas). Mindkettő alatt egy-egy finomrajzú női alak; amaz égő gyertyát tart; emez egy árva gyermeket ölel magához. Ezek felett végre két angyal báró Patachich főpapi jelvényekkel körülvett címerét tartja. A fekete sasszárnyak sárga, a horgonyos istennők kék mezőben állanak.

A festmények egészen egyháziasak s úgy kompozició, mint rajz dolgában művészi kézre vallanak;[j]) annál nagyobb kár, hogy a festő utolsó ecsetvonása elmaradt róluk.

A kápolnán túl e szárnyon még két szoba, egy másik csigalépcső, s legvégül egy négy teremből álló lakosztály van.

A főterem másik oldalán levő osztályban, az előrészen, szintén öt terem nyílik egymásba. Ezek elseje, mindjárt a főterem mellett, a középépület egyik pavillonját egészen elfoglalja. Nagyságra nézve a palota második terme. Alatta a földszinten hasonló nagyságú terem van, nagy, kőbélletű ajtóval, amilyen

[85]) Katona: Hist. ecclesiae Colocensis. II. 183—4. ll.

nincs több az egész épületben. Az ajtó szemöldökén megvan a feliratnak szánt kőlap is, de, sajnos, üresen. Patachich e termet, a főbejárat mellett mindjárt a legelsőt, valamely közművelődési tényező: a könyvtár vagy éppen a színpad számára szemelhette ki.[86])

E termen innet kanyarog fel az emeletekre és száll alá a földalatti helyiségekbe a harmadik csigalépcső; túl rajta pedig a folyosó végén előtűnik a palota második lépcsőzete. A főlépcsőzet csak az első emeletre, tulajdonképpen csak a főterembe s a palota urának lakosztályába vezet; a második lépcső a harmadik emeletre is. Ez oldaltermeinek ablakaiból pompás kilátás nyílik az egész városra s a városon túl egyrészt a bihari hegyekre, másrészt az alföldi síkságra.

Az egész palotában a földszinti helyiségeken kívül 90 kisebb-nagyobb terem és szoba van: a földszinten 32; az első emeleten 28; a második emeleten 30.

* * *

Gróf Esterházy Károly egri püspök 1773. év augusztus havában meglátogatta Várad püspökét. Báró Patachich az előkelő vendéget Várad közelében, Püspökiben fogadta, hol, mint láttuk, szerény falusi lakása s legújabban lovaglóiskolája is volt.

Patachich e helyen gyakran és szívesen időzött, kivált a nyári és őszi hónapokban. A püspökii kápolnában, inkább, mint templomban, szentelte fel papokká Fogarasi Andrást, Molnár Pétert 1767-ben; hasonlóképpen Jancsó Antalt 1773 augusztus 20-án.[87]) De itt volt már ez évnek tavasza óta. Március 5-én ugyanis Váradon a gróf Csáky Miklós építette püspöki lak egészen leégett s Patachichnak nem volt mit tennie egyebet, mint Püspökibe vonulnia, hol elődei is annyiszor találtak menedéket.

Gróf Esterházy Károlyt a tisztelet és illem érzetén kívül egyéb okok is indították Váradra. Fontos egyházi, tanügyi s politikai átalakulások küszöbén állottak akkor. Napirenden volt a jezsuita-rend eltöröltetésének s a görög egyesült püspökségek szervezésének kérdése is. Kivált ez utóbbi úgy az egri, mint a váradi püspökséget a legközelebbről érdekelte. Az únió, melyet közel egy század óta annyi gonddal, áldozattal ápoltak, immár

[86]) E teremből azóta három szobát alakítottak.

[87]) A püspökii r. k. egyház anyakönyve.

kinőtt szárnyaik alól s önállóságot követelt, sőt osztályt is a magyar szent királyok örökéből.

Ezek mellett Esterházyt egy kis kíváncsiság is hozta Váradra. Patachich építkezése, szándéka, melyet a hír még jobban kiszínezett, nem volt előtte titok. És gróf Esterházy ugyanakkor*) egy, szintén századokra számított épületbe fogott, mely úgy stíl, mint arányai tekintetében hasonlított Patachich alkotásához s csak annyiban különbözött attól, hogy Esterházy a maga épületét egészen és egyedül a tudomány és művészet csarnokának szánta.

Augusztus 8-án reggel a püspökii kis egyház rendkivüli eseménynek volt tanuja: gróf Esterházy Károly és báró Patachich Ádám püspökök miséztek benne.[88]) Mise után átjöttek Váradra.

Itt megnézték az épülő monostort: a székesegyházat, a püspöki palotát, a kanonoki lakásokat.

Gróf Esterházy a püspöki palotában méltó társát látta egri lyceumának.

Egy gondolat, egy eszmény, egy áldozatkészség vezette mind a két főpapot.

Csak szerencséjük nem volt ugyanegy. Gróf Esterházy Károly befejezhette épületét s átadhatta rendeltetésének.

*) Patachichnak azonban az volt a rendeltetése, hogy saját építkezéseinek folytatását utódjára bízza és egy magasabb főpapi székbe kerülve, elődjének építéseit befejezze. De előbb Váradon látnia kellett az egyházmegye buzgó támaszainak, a jezsuitáknak szétbomlasztását, azután pedig a sok gonddal felnevelt, de nagykorúvá lett görögszertartású híveknek joghatósága alól távozását.

* * *

A XVIII. században Európa katolikus államaiban az uralkodói abszolutizmus és a nemesi társadalom nevelői elsősorban a jezsuita rend tagjai voltak. Mihelyt eme nevelő munkájukat befejezték, ellentétbe kerültek az abszolut királyságokkal, melyeknek a királyi hatalmat irányító, mindenhatóskodó államminiszterei a jezsuita befolyás állandósulását gyámkodásnak tekintették. A rend megszűntetését célzó törekvéseikben támogatta őket

[88]) A püspökii r. k. egyház anyakönyve.

*) *Eddig* tart Bunyitay Vince műve. A legszükségesebb adatokat, a jeles szerző által tervezett kereten belül, a következőkben csak vázolhatom.

a felvilágosodás korszelleme és irodalma. Portugáliában Pombal marquis a lisszaboni földrengéssel járó társadalmi megrázkódtatást 1757 ben a jezsuitaellenes lavina megindítására használta fel. Franciaországban a Voltairet kedvelő Choiseul herceg 1762-ben, Spanyolországban Choiseul régi barátja, Aranda gróf 1767-ben végrehajtják a jezsuiták száműzetését és minden vagyonuk elkobzását. Példájukat követi Nápoly és Parma is. Bécsben III. Károlynak két jezsuita gyóntatója (Tönnemann és Urient) sem tudta megakadályozni 1735-ben a jezsuita iskolák tanrendszerének modernizáltatását. Mária Terézia a rokon Bourbon udvaroknál közvetít a jezsuiták érdekében, de itthon a jezsuitaellenes Trautsohn bécsi érsekre bízza az egyetemi ügyeket, aki Van Swieten kezdeményezését folytatva, onnan a jezsuitákat kiszorítja. Kultúrpolitikai tanácsosai: Van Swieten, Haugwitz, Kaunitz, Pergen és nem utolsó sorban Ürményi már olyan szellemet képviseltek, amelynek érvényesüléséhez csak Róma döntő elhatározása hiányzott. Ez sem váratott magára sokáig.

Rómában már XIV. Benedek (1740—1758) idejében jelentékeny engedékenység mutatkozott a Bourbon udvarok iránt, ezért a jezsuita rend eltörlésével már a század közepén számoltak. Közel negyedszázados belső vívódás után ennek is elérkezett az ideje. Az egyháznak az államokkal való békéjét nagyon értékelő XIV. Kelemen pápa 1773 július 21-én kiadott „Dominus ac Redemptor noster" kezdetű bullájával a jezsuita rendet megszüntette.

Augusztus 8-án a püspökii szerény lakban a vendéglátó Patachich már erről tanácskozhatott kiváló főpaptársával, gróf Esterházy Károllyal, mert Bécsben már július 26-án ismerték a bullát és így két hét alatt Váradra is eljuthatott annak tartalma. Nagyjelentőségű eseményeknek lettek tanui, mert ahogy Mária Terézia kihirdette a bullát, a rend négy és fél millió forintot érő vagyonát („massa Jesuitica") tanügyi célokra fordította és a későbbi, 1777-i Ratio Educationis kiadásával új kultúrpolitika bevezetéséhez használta fel. A közoktatásügy szervezése részben az államhatalom szabadalma lett.

A váradi jezsuiták (7) otthagyták 294 növendéküket, a királyi kincstár már 1773 december 13-án átvette a váradi egyházmegyében talált, évi 6422 forintot jövedelmező birtokaikat és 133.000 forintnyi alapítványi tőkéjüket. Rendházuk harminc-

négyéves történetírója, Baróti Szabó Dávid a feloszlatásról már egy sort sem írt. Váradon letette a tollat, hogy még negyvenhatévi bolyongása közben az Aeneis és az Elveszett paradicsom magyarra fordításán kívül lelkét marcangoltassa a Váradon is ledőlt diófával.

„Mely, magasságnak szegezett fejeddel,
Mint király, állasz vala társaid közt;
Téged látlak, gyönyörű diófa,
Földre terítve?"
„Elszakadt testes derekad tövétől:
Csak kicsiny kéreg maradott kötésül . . ."

A jezsuita rend negyvenegyéves szüneteltetése alatt több ilyen „kicsiny kéreg maradt" meg „kötésül". Kalocsán a jezsuitából kanonokká lett Katona István, Váradon nyolc évvel idősebb rendtársa, a szintén kanonokká lett Pray György akik a kritikai magyar történetírás terén alapot adtak utódaik számára.

* * *

A váradi jezsuiták távozása után a püspökség híveinek legalább háromnegyed részét szárnyra kellett hogy eressze. Patachichnak éppen a jezsuiták segítségével átmenetileg sikerült az oláhok elszakadási törekvéseit visszafordítani. A jezsuita missziók kiküldésével, bazilita monostor alapításával megtöri a hullámot. Évenként 8—10.000 forintot az uniált papságra, 2000 forintot az oláh iskolákra költ és vállalja az uniált plébániák kegyúri terheit. 1765-ben újból kilencvennégy uniált plébániája van, s Patachich görög szertartású vikáriusaként egy görög szertartású felszentelt püspök működik: Drágossy Moyzes. Ő kéri Mária Terézia királynőtől 1776 őszén a következőket:

1. Szakítson ki a váradi latin szertartású püspökség uradalmából annyit, hogy annak évi jövedelme a görög szertartású püspök asztalára 6000 forintot, a székesegyház karbantartására 300, négy szentszéki ülnök és egy scolasticus számára 2800, a papnevelde számára 1200 forintot, összesen 10.300 forintot biztosíthasson.

2. Ha ez nem volna lehetséges, adassék Várad alatt legalább egy falu.

3. Mint a munkácsi görög katolikus püspökségnek, úgy a váradinak is ajándékozzon a királynő új ornátust.

4. Minthogy lakásul a latin püspök régi lakását nyerte, a volt oláh vikárius lakása, mely nyolc szobából áll, adassék az újvárosi görögszertartású plébánosnak.

5. A görög papnövendékek tartásdíjának összege ne a papnevelde főnökének, hanem neki (Drágossynak) adassék ki.

Patachich az oláh egyesültek terveiről és a királynőhöz intézett kéréseikről jól volt értesülve, mert régi összeköttetései folytán a m. kir. kancelláriában jó ismerősei és barátai voltak. Ezeknek támogatásával tehette meg azt is, hogy az építkezések címén gyakran kapott püspöki jövedelmei elszámolására haladékot. A váradi görög szertartású püspökség felállításának kérdésében pedig Esterházy Károly gróffal folytatott megbeszélései alkalmával bőségesen igénybevehette annak gazdag tapasztalatait. Esterházy ugyanis már 1766-ban, a munkácsi görög katolikus püspökség felállításának ellenzése miatt a királynő nagymértékű neheztelését tapasztalta. Mária Teréziának véleménye szerint az oláh nép általános elkeseredése miatt a schismához való pártolásuk, vagy éppen schismaticus országba való kivándorlásuk nem akadályozható meg a latin szertartás elfogadtatásával, hanem egyedül görög szertartású püspökségeknek, először is a munkácsinak létesítésével. A munkácsi görög püspökség felállítása tárgyában a Szentszék a területileg illetékes egri püspököt, gróf Esterházy Károlyt kérte fel véleményezésre, aki azt veszélyesnek minősítette. Emiatt a királynő tervének tapintatos megvalósítása közel öt évi késedelmet szenvedett és nehézkes diplomáciai tárgyalásokat igényelt. Mária Terézia Esterházyt despotának, kemény, nehéz és uralomravágyó természetűnek bélyegezte és elégületlenségét tudomására is adta. A munkácsi görög szertartású püspökség 1771-ben Esterházy akarata ellenére is felállíttatott, amiből Patachich kellő tanulságot meríthetett. De arra talán mégsem gondolt, hogy az új püspökség a váradi püspökség birtokainak értékben közel felét, de területben is több, mint kétötödét kapja hozományul.

Már pedig a Drágossy kérésének reményen felüli foganatja lett. Kovács Melitus uniált vikáriusnak halálakor Mária Terézia megragadta az alkalmat a váradi görög szertartású oláh püspökség felállítására és „legfőbb kegyuraságából", valamint „apostoli királyságából" folyó jogaira hivatkozással Drágossy Moyzest 1777 július 1-én első váradi görög szertartású püspöknek kinevezte. Ez alkalommal az új püspök és jogutódjai kivonattak a váradi latin szertartású püspök joghatósága alól, a prímás alá rendeltettek és hithűségük igazolása végett a hitvallásnak évenként írásban

való megújítására kötelezteltek. Ezzel Mária Terézia eleget tett a Szentszék ama óhajának, melyet 1770 nyarán Bradács Jánosnak munkácsi püspökké való kinevezésével szemben támasztott, de mint akkor a személyhez, úgy most a püspökség felállításának elhatározásához mereven ragaszkodott és a pápa aggályait igyekezett eloszlatni. A kúria tartósan vonakodott és csak a püspök javadalmazása körül felmerült vitás kérdés megoldása után erősítette meg a kinevezést és alapítást. A királynő Drágossy kérésére még a megerősítő bullák taxáját is a királyi kincstárral fizettette meg és az új püspökség a váradi latin szertartású r.-k. püspökség javaiból megkapta a 139.657 kataszterális hold terjedelmű belényesi uradalmat.

Patachich Ádám báró az egyházmegye hívei háromnegyed része elválásának fájdalmas látványa alól még idejében felmentést nyert a királynőtől.

Gróf Batthyány József kalocsai érsek 1776 január 1-én az üresedésben volt prímási székre nyert kinevezést és így a kalocsai érseki szék megüresedett. Mint ahogy a váradi oláhok miatt De Ville tábornok jelentése alapján Bartenstein János Forgáchot Vácra helyeztette át a királynővel, úgy most hasonló okokból Ürményi József tanácsára Mária Terézia báró Patachich Ádámot Váradról eltávolítja, 1776 április 8-án kalocsai érsekké nevezi ki. Váradról magával vitte nagy gonddal összeválogatott 7825 kötetes könyvtárát ideiglenes budai lakására és Kalocsán a mai érseki palota homlokzatát és keleti szárnyát elfoglaló termekbe és abban helyezte el és rendeztette a volt jezsuita. történész-kanonokkal, Katona Istvánnal a 17.000 kötetre szaporodott könyvtárat. Ezen kincsnek elvesztésén kívül Patachich távozásával más veszteség is érte a váradi latin szertartású püspökséget, mert püspöki széke négy évig betöltetlen maradt.[1])

* * *

a) Ezen időben még az intercalaris jövedelmek felhasználására a Kollonich-féle egyezmény alapján kiadott 1703 június 15-i királyi rendelet nyujtott jogalapot, melynek negyedik pontja szerint a főpapi javadalmak időközi jövedelmei két hónapig titulo iuris patronatus a királyi főkegyurat illetik, ezen túl pedig a királyi főkegyúr és az egyház között osztandók meg. A gyakorlatban azonban a királyi kamara a Tripartitum I. részének 10-ik titulusát (3. §), tágan értelmezve, átvitte az intercalaris jövedelmekre is. Mária Terézia nemes gondolkodására vall, hogy Forgách halálakor nem használta fel a királyi kincstár javára, hanem a széküresedés egész idejére kiterjesztve, a székes-

egyház építésére rendelte az intercalaris jövedelmet, visszatérve III. Béla vonatkozó törvényének alkalmazására.

b) Forgách 1754-i liminajelentésében világosan mondja: „a nagyprépostság a hozzácsatolt kanoniával együtt királyi adományozású, a többi püspöki. Egy kanonok jövedelme 1400 rajnai forintra megy fel; ezenkívül a nagyprépostnak van még külön 1400 rénes forintja, a kisprépostnak pedig még 400 rajnai forintja". (Vanyó i. m. 287. l.)

c) A város helyreállítását Csáky Imre bíbornok kezdette meg. A város már érsekségének tizedik évében 85 magyar és 3 tót-szerb jobbágycsaládot számlált. Ő szabályozta századokra a lakosok kötelességeit és jogait, négy vásár tartására engedélyt eszközölt ki, a határban 18 pusztát telepített, népesített be. Ezt a munkát utódjai folytatták. (Málnási: Csáky bíbornok 88—90.)

d) Bécs életére u. o. 146—148. l.

e) Patachich a székesegyházra 1760—1768 között összesen 33.823 r. f. 52 3/4 k.-t, költött, csak félannyit, mint Forgách hat év (1751—57) alatt. Orsz. lvt. Cancell. oszt. 1770—5607.

f) A két Fischer von Erlach (apa és fia), valamint Hillebrandt bécsi alkotásai felsorolva Málnási: Csáky bibornok 146—147. l.

g) Hillebrandt eredetileg csak 64 m. homlokzatú, 16·2 m. széles főépületet és 23·4 m. homlokzatú szárnyépületeket tervezett, de a hatvanas években az építkezés arányai mind nagyobbszabásúak lettek. — Hogy Bunyitay a püspöki palota építésének történetében is menynyire szerencséskezű történetíró volt, azt mutatja az azóta megjelent művészettörténeti irodalom. Oldelli Alfonz 1807-i lexikona (Dizionario Storico-Ragionato etc. Lugano) nyomán dr. Gerecze Péter a „Magyarország Műemlékei" II. kötetében megjelent helyrajzi bibliográfiájában az idősebb Riccanak tulajdonítja a püspöki palota tervezését. Ugyanígy K. Nagy Sándor a „Biharország" II. k. (Nagyvárad 1885.) 19. l. — Kapossy János máskülönben becses munkáiban (F. A. Hillebrandt. Bpest. 1924. 14. l., A m. kir. udv. kamara építészei Mária Terézia és II. József korában. Századok 1924, 1925.) a tervet szintén Riccanak tulajdonítja, melyet Hillebrandt csak módosított volna. A vitát Bíró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei c. 1932-ben megjelent nagyon gondos munkájával a Bunyitay javára döntötte el, természetesen ez utóbbinál bőségesebben és sajátos művészettörténeti szempontból dolgozva fel ezen tárgyat.

h) 1768-ig 40.652 frt. volt a püspöki palotára a készpénzkiadás, 1770-ben Hillebrandt még 54.000 forintot igényelt. Mária Terézia sokalta és a palota-luxussal szemben helyesen foglalta össze véleményét: primo seminarium, dein ecclesia ac *demum* residentia episcopalis construantur! Azonban az építkezés csak bővült, tehát Bunyitay 100.000 forintos készpénzkiadás-becslése inkább a kiadások

alsó határát fejezi ki. Ha figyelembe vesszük, hogy ezen korban egy rénes forintért átlag két mérő búzát vagy egynegyed akó legjobb hegyaljai óbort vagy egy félfont hollandi kávét vagy 24 citromot lehetett vásárolni. akkor fogalmat alkothatunk a hatalmas költségekről.

i) Előbbi jegyzetben is említve. Egy darab citrom 5 denár, egy font mazsola 50 denár volt.

j) Bíró József megállapítása szerint (64—65. l.) ez is Schöpf Jánostól van.

k) Esterházy Károly az egri liceum építését 1765 tavaszán kezdette meg, s mikor Váradra ment, akkor már a hátsó fele fel volt építve. (Szmrecsányi Miklós: Esterházy és a művészet. Eger. 1925. 18, 30.)

l) Patachich Ádám váradi püspökségének utolsó három évéhez a következőket használtam: Cséplő Péter: A nagyváradi r. k. főgimnázium története. Nagyvárad. 1884. — Országos lvt. Kancell. lvt. 1776. 5444; 1777. 570 és 2233. — A. Gánóczy: Episcopi Varadinenses. Viennae. 1776. II. — Fraknói Vilmos: A m. kir. kegyúri jog. Bpest. 1895. Oklevéltár. 1899. — Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis. Innsbruck, 1885. — Bunyitay Vince: Bihar vármegye oláhjai s a vallásúnió. Budapest. 1892. — Hodinka: A munkácsi gör. kat. püspökség története. Budapest. 1909. — St. Katona: Historia metropolitanae ecclesiae Colocensis. Coloczae. 1800. II. — Winkler Pál: A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története. Kalocsa. 1932. — Szekfü Gyula: Magyar történet. VI. (1931.)

III.

AZ ÚJ SZÉKESEGYHÁZ ÉPÍTÉSÉNEK BEFEJEZÉSE
(1776—1780)

Báró Patachich Ádám eltávozásával[1]) a váradi káptalan árván maradt, mert Mária Terézia a püspöki széket nem kívánta betöltetni, míg az új székesegyház megépítése befejezést nem nyer. Gróf Kornis Ferenc nagyprépost mellett Fáy Ferenc apátkanonok mint vikárius, Alapy János dulcini c. püspök, kisprépost, olvasókanonok, Szenczy István éneklőkanonok, dr. Jedlicska Antal teológuskanonok, Bimbó Sándor, Gánóczy Antal, dr. gróf Forgách Pál kanonok és a káptalan lelke, Salamon József kanonok hónapról-hónapra várták az új főpásztort — hiába. A bizonytalanság állandósult. Ki lesz a megyéspüspök? Minő munkatervet hoz magával? Mi lesz a székesegyházzal? Fel kell-e építeni a még hiányzó hét kanonoki házat a meglevő háromhoz?

Ezen kérdésekre a káptalan egyik tagja a széküresedés alatt már nem kaphatott feleletet. Alapy János c. püspök 1778 február 16 án meghalt. Utolsó évében még volt alkalma megismerkedni a királynő által (Rier Ferenc helyébe) 1777 jan. 31-én kanonokká kinevezett dr. Kende Lászlóval. Alapy halála után a káptalan új tagja 1778 április 22-től dr. Berczik János, az olvasókanonokságra pedig még március 13-án a püspökség jeles történetírója, Gánóczy Antal kanonok lép elő. Szenczy István éneklőkanonokot az élet kérdései már alig izgatják; állandóan betegeskedik, alig éli túl a széküresedést. A többiek a bizonytalanságban tehetetlenül várják a változást. Gánóczy a levéltárban és könyvei között szaporítja céduláit, jegyzeteit. Csak Salamon Józseffel nehéz beszélni, annyira türelmetlen,

izgatott. 1776 tavasza óta természetének megfelelő ingerültséggel szemléli a félbenmaradt *székesegyházat.*

Gróf Forgách Pál nagyszerű alkotása mivé lett? Tetőzete már áteresztí a nedvességet. Kívül-belül vakolatlan. Hiányzik az orgonakarzat. Az oltárok, oltárlépcsők, toronyba és karzatra vezető lépcsők még nem készültek el. Nincs padlózata, kriptája, ajtaja, ablaka. A homlokzat befejezetlen. A fülkék befalazatlanok.

Míg Salamon József a kietlen székesegyház mellett boszszankodik, azalatt Bécsben, a Favoritában Mária Terézia királynő magához hivatja Hillebrandt udvari főépítészt és leküldi Váradra: nézze meg, miként lehetne mielőbb befejezni az építést? Hillebrandt egész nyáron, július—augusztusban, Salamon társaságában Váradon nézegeti, méregeti a székesegyházat, szeptember 3-ra befejezi a jegyzetelést és azután visszatérve, előterjesztést tesz a királynőnek: Az építés befejezéséhez még legalább 63.000 forintra van szükség. Mária Terézia elhatározása végleges. Fejezzék be a munkát és 1777 október 18-án kelt rendelete alapján az intercalaris püspöki jövedelmet használják fel fedezetül. A káptalan pedig, ha vágyva várja is új főpásztorát, akkor előbb segítsen a királynőnek az építkezés befejezésében.

A káptalan az építkezés folytatására Salamon Józsefet küldi ki, a feladatra legilletékesebb tagját keserű megpróbáltatások elé állítva. Hillebrandt ugyanis máshol volt építkezésekkel elfoglalva, nem is volt kedve a Ricca által eltorzított építkezési terve kivitelében közreműködni, ezért váradi helyettesére, Neumann Jánosra bízta a közvetlen irányítást. Neumann Forgách eredeti elgondolásaival nagyon gyakran helyezkedett szembe. A változtatások során a már keretelt óranyílásokat befalaztatta és az órát nem a tornyokban, hanem a középső oromzaton helyezte el. Salamon a káptalan meghatalmazása alapján ez ellen tiltakozott és a megkezdett munkálatokhoz való visszatérésre adott utasítást. Neumann megtagadta az engedelmességet, mert vele csak Hillebrandt rendelkezhetett. A sok veszekedés, vitatkozás eldöntése céljából Salamon a káptalan és a királyi kancellár útján emlékiratot terjesztett a királynő elé, aki azt kiadta Hillebrandtnak és Neumannak, Hillebrandt 1778 szeptember 2-án kelt és a királynőhöz juttatott jelentésében minden vádpontra megfelelt, megvédte a kupola

szerkesztését, az eldugott oltárok közelebb hozását, az órának technikai okokból az oromzaton való elhelyezését (a bécsi Maria-Hilf-templom óraelhelyezésére hivatkozik) és helyettesének, Neumannak tekintélyét és vele szemben tanusított hűségét, engedelmességét ismételten védelmébe vette. Neumann közel három hónappal később, november 26-án felterjesztett jelentésében védekezett Salamon vádjai ellen és a püspöki palotában általa épített 175 boltozás kifogástalan voltára is hivatkozott.

Mária Terézia udvari főépítészének védekezését elfogadta s a káptalan vádjait levette a napirendről. Ellenben 1779 május 3-án újabb, építkezést sürgető rendeletet adott ki, sőt augusztus 7-re, Ferenc császár halálának évfordulójára már az ünnepélyes felszentelés időpontját is kitűzte. Ugyanezen alkalomra Fischer Vincével, a bécsi akadémia festőtanárával Mária mennybemeneteléről, a két nagy mellékoltár számára a Szent Családról és „Szent László égi jelenés által megintetik a váradi székesegyház felépítésére" tárgykörről összesen 3200 forintba került képet festetett. A három oltár Hillebrand rajzai után szintén elkészült.

A kijelölt napra a székesegyház mégsem készülhetett el. A sok átépítés a hatalmas összegű pénzt hamarosan elapasztotta, újabb 29.435 forintot kellett kiutalni az intercalaris jövedelem terhére (1779 okt. 21.). Közvetlen ezt megelőzően Salamon kanonoktól 1779 szeptember 12-én keltezett felségfolyamodvány érkezett a királynőhöz.

A székesegyház építésének és belső díszítésének sorsát személyes ügyének, Forgáchtól örökölt hagyatéknak tekintő Salamon József ugyanis nemcsak Neumannal, hanem a kupola freskójának és a püspöki házikápolna festményeinek művészével, Schöpf Nepomuki Jánossal is megkülönbözött. Ezt a Pozzo-t követő, nagytehetségű, de hibáktól sem mentes festőt 1773-ban Patachich szerződtette a váradi építkezésekhez és vele először a székesegyház kupoláját festette meg. A mennyezetképen a mennyországot nem éppen szerencsés színkezeléssel festette meg Schöpf. De a püspöki palota házikápolnájában a mennyezetet egyetlen nagy falképpé egybefoglaló freskót nagyon sikerülten, Borromaei Szent Károlyt ábrázoló oltárképét pedig drámaias kifejezéssel színezte. Schöpf két év alatt annyira beférkőzött Patachich bizalmába, hogy a székesegyház főoltárképének megfestésére is megbízást kapott. A festő a mennyekbe szálló

Boldogasszonyt feleségéről, az egyik cherubot pedig kiskorú leányáról festette meg.

Salamon ezen annyira felháborodott, hogy 1779 szeptember 12-én a királynőhöz felségfolyamodványt intézett, melyben hivatkozik arra, hogy a Váradon mindenki által ismert nőnek a képe nem kelthet áhítatot, hanem csak nevetséget, és felháborodásában a vászon minőségétől a festék olcsóságán keresztül az ecset szőrszáláig mindent kifogásol és végül Fischer Vince képét kéri elfogadni.

A kérvényre a királynő türelmetlenül vezeti rá, hogy az óra elhelyezése és a megjavítható oltárkép, meg hasonló részletkérdések őt nem érdeklik, mert Váradnak püspököt akar adni; kívánja a munka sürgős befejezését, hogy eme óhaját teljesíthesse. A királyi kancellária október 1-én kelt leiratában Salamont ennek megfelelően utasította, a királynő pedig október 21-én a még szükséges 29.435 forintot a püspökség jövedelméből utalványoztatta. A szegény, nyomorral küzdő Schöpf kieszközölte Hillebrandt segítségével és a kancellár támogatásával a királynő pártfogását. Hillebrandt bizonysága szerint Schöpf a királynő 1778 július 3-i rendelete alapján készítette el a főoltárképet, ezért méltó a kép kifüggesztésére és a 900 forint munkadíjra. A királynő rendeletére Salamon kénytelen volt az „infamis pictor"-nak kifizetni a 900 forintot, de a kép felakasztását ellenezte. Mária Terézia parancsára saját költségén Bécsbe megy és 1779 szeptember 12-én, német tolmács igénybevételével tartott kihallgatáson bemutatja a képet. Az uralkodónő véleménye: Schöpf festménye nem olyan rossz, mint ahogy Salamon gondolja, de nem is lehet feltételezni, hogy a Patachich által választott festő egy oltárképet nem tud jól megfesteni. De hogy Salamonnak is igaza legyen, a királynő salamoni bölcsességgel megengedi, hogy Schöpf főoltárképét mellőzve, Fischer Vincének Mária mennybemenetelét ábrázoló festményét függesszék ki a főoltár fölé. Salamon biztatást kap bécsi útiköltsége megtérítésére is, de a királynő közbejött halála után II. József az 1200 forint kiutalását nem engedélyezte.

A káptalan is hozzá akart járulni az új püspök kinevezteteséhez. Ezért ahogy Salamon Bécsből hazatért a jó hírrel, 1779 december 8-án gróf Korniss Ferenc nagyprépost a székesegyházat ünnepélyesen megáldotta és a nyilvános használatra átadta.

A királynő élete utolsó évében is figyelemmel kísérte a váradi székesegyház belső díszítését. Hiányzott még a nyolc oldalkápolna oltára és oltárképe, a Mária Terézia által Festl császári bécsi orgonakészítőnél megrendelt orgona; a szószék is ideiglenes volt. De Mária Teréziának már nem volt ideje ezeknek elkészülését megvárni. Rendeletére a volt váradi nagyprépost, hat éve erdélyi püspök, gróf Kollonitz László megjelent Váradon és 1780 június 25-én, derüs, meleg nyári napon fényes egyházi, katonai és rendi pompa mellett, ágyúdörgés, harangzúgás, zeneszó és a hívek tömegének áhítatos imái kíséretében a huszonnyolc évig épült székesegyházat felszentelte. *„Ezzel a váradi püspökség újraalapításának nagy munkája be volt fejezve"* (Bunyitay).

A királynő ugyanezen napon a székesegyházat felszentelő püspököt váradi megyéspüspökké nevezi ki, akivel megkezdődik „a fejlesztés nem kevésbbé nehéz, de annál áldásosabb korszaka." Mária Terézia utolsó gondoskodásának eredményeként VII. Pius pápa augusztus 8-án megerősíti a királyi oklevelet, mely a székesegyház fenntartására a püspökség jövedelméből évi 2000 forintot, a káptalanéból 800 forintot rendel.

A váradi latin szertartású püspökség székesegyháza immár százötvenöt éve szilárdan áll, de azért szomorúan visszhangzik benne az ősi zsoltár:

„Facti sumus opprobrium vicinis nostris:
subsannatio et illusio his,
— qui in circuitu nostro sunt . . ."

De aki a jelen munkából megbizonyosodik arról, hogy a váradi püspökség a teljes pusztulás állapotából hosszas árvaság és megpróbáltatás után fel tudott emelkedni 1692 június 7-ikének és 1780 június 25-ének Te Deumos napjaiig, az megerősödve, hittel várja a másik zsoltárnak felcsendülését és a váradi székesegyházban visszhangzását:

„Alleluja!
Cantate Domino canticum novum:
laus eius in ecclesia sanctorum:
Quia beneplacitum est Domino in populo suo:
et exaltabit mansuetos in salutem . . ."

* * *

[1]) A püspöki széküresedés négy évét teljesen betölti a székesegyház épitésének befejezése. Ezen időszakot ismerteti

Bunyitay Vince: A nagyváradi latin szertartású székesegyház. (Nagyvárad. 1880.) és Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. (Budapest. 1932.) munkája, ezenkívül Bunyitay történeti schematismusának a káptalanban bekövetkezett változásokra vonatkozó adatai. Kiválóan értékes adatokat nyujt Biró idézett munkája, mely éppen a székesegyház épitésével kapcsolatos és eddig sok vitát termelt kérdésekre elfogadható feleletet ad. — Úgy az előző fejezet kiegészitésében, mint ezen utolsó fejezet megszövegezésében igyekeztem Bunyitaynak a magamétól teljesen eltérő stilusát utánozni és részletekre kiterjedő, kissé érzelmes előadási módját megközeliteni.

FÜGGELÉK.
(BUNYITAY VINCE MUNKÁJA.)

KÉT KANONOK
GYÖNGYÖSY ÉS ALAPY[a])

BETEGET mindig több szeretettel s nagyobb önfeláldozással ápolják szerettei. Magyarországnak sem voltak soha áldozatkészebb hívei, mint a mult században. Nem csupán főpapok, főurak.

A váradi káptalan szintén mutatott fel tagjai között oly férfiakat, kik az egyház s a haza oltárára tették le mindenüket, kik nemzetük szeretetének szent tüzét mintegy örökségképpen hagyták egymásra.

Bakó János váradi prépost, ki a debreceni kegyesrendűek megalapozásával a jövő nemzedékek katolikus érzületéről s műveltségéről gondoskodott, — nem maradt sokáig követők nélkül. Kanonoktársai egymásután, mintegy vetélkedve egymással, siettek az egyház, az emberiség szükségleteinek kielégítésére, sebeinek gyógyítására. Legmeghatóbb pedig az, hogy alkotásaik alapjait egytől-egyig annak a székesegyháznak tövében helyezik el, amelynek áldásaiban részesültek, amelynek ők viszont büszkeségei, koronái.

Gyöngyösy György.

Mikor 1740-ben híre járt, hogy gróf Forgách Pál pozsonyi prépost, erdélyi püspök lesz: gróf Csáky Miklós püspök megírta Váradra, hogy Forgách helyébe „Gyöngyösy György uram pozsonyi prépost" és hozzátette, hogy ez nem jó hír.[1]) Csáky ezt másképen értette ugyan, de, valóban, Váradra nézve nem

[1]) Gróf Csáky Miklós leveleskönyvei. Csákyak központi levéltára. 234. 13.

lett volna jó, ha Gyöngyösy kanonokot már 1740-ben elveszti.

Gyöngyösy György nem volt biharvármegyei; a felvidéken, Krasznahorka-Váralján vagy annak közelében született 1690-ben.[2]) Ivadéka Gyöngyösy Istvánnak, a XVII-ik század hírneves költőjének.

Az egyházi pályán 1731-ben tűnik fel, amikor már egri kanonok s jászberényi plébános; két évvel utóbb a király gáborjáni prépostá nevezi ki.[3]) 1735-ben Okolicsányi János püspök átveszi a váradi káptalanba;[4]) 1738-ban Szent Jakab zselizi (Somogy vármegye) javadalmas apátságát nyeri el.[5]) A váradi káptalanban az éneklőkanonokságig emelkedett.

Fenmaradt irataiban mindenütt nyoma van, hogy életének célja gyanánt az egyházon kívül levők megtérítése lebegett szemei előtt. És arra ő is, mint annyian, legfoganatosabbnak tartotta a jótékonyságot, a felebaráti szeretet éreztetését.

Áldozatkészségével először is szülőföldje felé fordult. A gömörvármegyei Szent-Királyon és Csetneken templomot épített. Az előbbinek templomáról végrendeletében is bőkezűen megemlékezett; de mert e templomot nem az Őrzőangyalok tiszteletére szentelték fel: végrendeletének e pontját 1755-ben törölte[6])

Leróva ekként szülőföldje iránti tartozását, Szent László városára fordította gondjait. Itt volt a forrás, melyből jótékonysága eszközeit merité: itt akarta felállítani szeretete, hálája maradandó emlékét is.

Előbb munkaképtelenné vált váradi nemes és polgáremberek, utóbb azonban csak asszonyok számára akart menedékházat állítani. Evégre saját házát, mely a mai Kapucinus-utcán az Echerolles-Kruspér-féle ház volt, szemelte ki. 1753-ban magához kérette Salamon József püspöki szertartót és Ernyei Lázár püspöki titkárt, hogy általuk ezen szándékát gróf Forgách Pál püspöknek előterjessze s főpásztori jóváhagyását kikérje. Gyöngyösy ugyanis már ekkor három év óta ágyban fekvő beteg volt.

[2]) Gyöngyösy végrendeletének szavai. Váradi káptalani országos levéltár: Protocol. XIX. 15—113. II.

[3]) Királyi könyvek. V. 14. l.

[4]) Acta Capituli Varad. II. 426 l.

[5]) A kinevező királyi oklevél Bécsben 1738 március 8-án kelt s Gyöngyösynek „de Poroszló" előnevét említi. Királyi könyvek. V. 95. l.

[6]) Váradi káptalani országos levéltár i. h.

Gróf Forgách Pál már ekkor, mint tudjuk, építtette Olasziban az új székesegyházat s készen volt ama tervével, hogy Várad e külvárosát emelendi a püspök és káptalan székhelyévé. Gyöngyösy tervét elismeréssel fogadta, csak azt szerette volna, hogy az intézet ne a Kapucinus-utcán és így Újvároson, hanem Olasziban állíttassék fel. Itt Forgách az intézet helyéül ingyen telket is felajánlott.[7]) Sőt még tovább ment: a szeretet találékony. Szegények-háza már volt Váradon, mint láttuk, gróf Csáky Imre alapította. Gróf Forgách Pál azt javasolta Gyöngyösynek, hogy olyan intézetet állítana, mely menedékház is lenne ugyan, de annál mégis több, nemesebb: állítana kórházat, ami még nincs Váradon s az intézetet helyezné a betegek leghívebb ápolói, az irgalmasrendűek gondviselése alá.

E javaslat Várad egyik legnemesebb intézetének magvát hordozá magában, s e mag termékeny földbe esett.

Gyöngyösy a gróf Forgách püspök felajánlotta telket elfogadta s azon egy igen csinos, kupolás s két kis tornyos templom s ezzel összeköttetésben egy emeletes ház építéséhez fogott. Míg ezek épültek, ő azalatt is ágyhoz szegezett betegen feküdt. Megbízottja, ki helyette mindent rendezett, végrehajtott, kanonoktársa, Alapy János volt.[8]) És Gyöngyösy minél tovább viselte betegsége súlyát, annál több áldozatkészséget érzett azon intézet iránt, mely éppen a betegek és haldoklók vigasztalására volt hivatva.

1760 július 21-én betegágyához kérette a váradi káptalan nagy- és kisprépostját: Szalbeck Mátyást és Alapy Jánost és írásba foglaltatta általuk végrendeletét. Néhány ezer forinton kívül, melyről már régebben kelt végrendeletében intézkedett, összes vagyonát, még ingóságait is a Várad-Olasziban az irgalmasrendűek gondviselése alatt felállítandó kórháznak hagyta, „Isten nagyobb dicsőségére s a közjónak gyarapodására". E vagyon állott a már említett templomon s házon kívül: huszonötezer forint készpénzből, egy szőlőből, egy majorból, a hozzá tartozó földekkel, továbbá a templom gazdagnak mondható szerelvényeiből s Gyöngyösy házának összes felszereléséből, a hintóslovaktól kezdve az ágy- és fehérneműkig.

[7]) Gróf Forgách Pálnak 1753 január 8-án kelt levele. A váradi irgalmasrend levéltára.

[8]) Gyöngyösynek 1756-i levele. Ugyanott.

E hagyatékot az irgalmasrend Váradon levő tagjai 1760 szeptember 6-án ünnepiesen átvették; maga a rend, valamint Várad püspöke, báró Patachich Ádám, jóváhagyta; a királynő pedig 1761 július 7-én kelt jelesalakú oklevelével megerősítette.

Mindezt azonban Gyöngyösy már nem érte meg életben. Említett végrendelkezése után hatodnapra, 1760 július 26-án tíz hosszú évig tartott betegsége véget ért: nemesen érző szíve megszűnt dobogni. Hét nap mulva Szalbeck Mátyás nagyprépost temette el, kívánsága szerint egyszerű fakoporsóban, mely kék szövettel volt behúzva.[9]) Első lakója lőn a maga építette kis egyház sírboltjának.[10])

Ez egyház s mellette a kórház Gyöngyösy legnemesebb gondolatának megtestesülése; legnemesebb emlék gyanánt emelkedik sírja felett.

Alapy János.

Családja dunántúli, de hogy összeköttetésbe hozható-e a szigetvári hősök egyikével, Alapy Gáspárral?, az még eldöntésre vár. Mint Alapy János maga említi: ősei, nagyapái a győri székesegyházban találták temetőhelyüket, ugyanott részesültek a keresztség szentségében szülei, rokonai.[1]) Eszerint családja győri volt s az az Alapy Gergely, ki a győri székesegyházban 1690-ben temettetett el s kinek sírja felett, a székesegyház falán, egy félszázad mulva is ott függött paizsa, buzogánya s a béklyó, melyet török rabságában viselt,[2]) — Alapy Jánosnak nagyapja lehetett.

Gyermekkoráról csak annyit tudunk, hogy korán árvaságra jutott és — saját szavai szerint, — az időnek mostohasága mi-

[9]) Irgalmasrendűek levéltára,

[10]) Sírirata: Reverendissimus Dominus Georgius Gyöngyösy de Poroszló, Abbas s. Jacobi de Silisio. Cathed. Ecclesiae M. Varadinensis Cantor et Canonicus obiit aetatis suae 70. die 26-a Julii 1760.

[1]) Alább idézendő egyházi beszéde.

[2]) „supra portam appensa est tabula lignea, in qua pendet clypeus scutum et compedes, infra annus 1690. dein hoc distichon legitur.

Gregori hic Alapi, post turcica vincla soluti, Virginis in gremio molliter ossa cubant". Károlyi L.: Speculum Jaurinensis Eccle. 7. l. Egyházi beszéde.

att, árvaságában az országnak egyik széléről a másik szélére hányattatott. Iskoláit mégis szerencsésen elvégezte, az egyházi pályára lépett s a mult század negyvenes éveiben már mint nagy-hindi plébánossal találkozunk vele.

Nagy-Hind Nyitra vármegyében közel esik Gimesvárához, hol gróf Forgách Pál váradi püspök, mint láttuk, gyakran tartózkodott. Itt ismerte meg Forgách Alapyt, meg is szerette s 1749-ben lehozatta Váradra. És ezzel Forgách, mint a következés megmutatta, leginkább a közügynek tett hasznos szolgálatot; Alapy nemes tulajdonainak érvényesítésére csupán alkalom kellett.

Forgách Alapyt először a váradi papnevelő intézet igazgatójává és szentszéki bíróvá tette, négy év mulva, 1753-ban pedig váradi kanonokká nevezte ki.[3]) Utóbb királyi kitüntetésekben is részesült.

A királynő 1758-ban a báró Vécsey Mihály kora halálával megüresedett váradi kisprépostságot[4]), s még ugyanabban az évben apáti címet is adományozott neki.[5]) Az előbbeni királyi oklevél említi ősét Alapy Gergelyt is, aki — úgymond — Buda ostrománál kitüntette magát. Eközben főesperes, majd püspöki helynök[6],) s utóbb királyi táblai főpap lett. 1765-ben a hétszemélyes táblához ment át főpapnak, amikor egyszersmind a címzetes dulcinói püspökséget nyerte el.[7])

A váradi kisprépostság külön javadalommal bír. Egyik faluja: Szent-András, Várad közelében, a melegvizű Pecze folyó partján áll. Alapy itt derék, kőépületű malmot állíttatott.[8]) Tervei voltak, miknek megvalósításához sok pénz kellett. Jövedelmeit is újabb jövedelmeknek forrásává tette. Megvette Fejér vármegyében a loki pusztát; Pesten két házat, a zemplénvármegyei Tályán szőlőt szerzett. A fejérvármegyei birtok, valamint a pesti házak megvásárlása Alapynak királyi, majd hétszemélyes táblai főpapságával s ezzel járó pesti lakásával függ össze.

Pestről közelebb érhette Győr városát is, hová szíve még késő vénségében sem szűnt meg vonzódni.

[3]) Lásd fentebb, 308. lap.

[4—5]) Orsz. levéltár: Collat. eccl. VI. 55. és 59. ll. Az apátság: „B. Mariae V. de Lucentia" volt.

[6]) Váradi püspöki levéltár: Protocol. C. 3. l.

[7]) Collat. eccl. VI. 176. l.

[8]) Ugyanott. 452. l.

Mikor gróf Zichy Ferenc győri püspök 1775-ben aranymiséjét tartotta: Alapy szintén megjelent ott, mint az ünnep szónoka. Jól esik lelkének, hogy könnyíthet szívén s kibeszélheti, amit a jubiláló ősz püspök, Győr és Várad iránt érez.

„Abban az időben — mondja mindjárt beszédének kezdetén, — virágok láttattak a mi földünkön (Váradon); jeles nemzetségű és tökéletességű grófok, papi főszemélyek: gróf Csáky Miklós, gróf Forgách Pál, gróf Zichy Ferenc, kiket boldog emlékezetű kardinális, gróf Csáky Imre, akkor elpusztult váradi anyaszentegyháznak kertjébe (káptalanába) beplántála. Méltán nevezhetem pedig virágoknak, mert mind az hárman Krisztusnak jó illatjával betöltötték a váradi tartományt. De a két, jóillatú, kedves virágtársai elhervadtak, elenyésztek, akiknek emlékezetek áldásban vagyon, áldják a váradiak még a földet is, ahol csontjaik feküsznek. Az harmadik jelen vagyon, mint Krisztusnak jó illatja".

Utóbb áttér Győrre, a győri székesegyházra s elmondja „édes emlékezetű" eleiről, nagyatyáiról mindazt, amit már fentebb említénk. Végre ráesnek szemei Szent László királynak ezüstbe foglalt koponyájára és míg egyrészről megvallja, hogy „mert — úgymond — Szent László királyunknak fundált kanonokja vagyok: kétszeres kötelességgel tartozom tisztelni Szent László király *fundátorom* drága szent tetemit"; másrészt meg nem állhatja, hogy ott a győriek között is fel ne kiáltson: „Oh, vajha lehetnék oly szerencsés, hogy ezen drága szent tetemeket, mint Mojzes József tetemit, magammal vihetném és Váradon tisztelhetném!"[9])

És ez volt Alapy utolsó nyilvános cselekménye. A következő 1776. évben volt még egy, de már nem nyilvános; nemesnek azonban annál nemesebb.

Elkészítette végrendeletét, amelyben minden vagyonát egy Váradon felállítandó fiúnevelő intézetre hagyta. Magának egyszerű temetést rendelt, sírja helyéül pedig a váradi pálosrendűek egyházát választotta.[10])

[9]) Alapy szentbeszéde „Annus Jubiles" cím alatt megjelent 1775-ben. Ívret. A — F2 = 12 számozatlan levél. Egy példánya a váradi püspöki könyvtárban.

[10]) Végrendelete codicillusaival együtt Országos levéltár: Collat. eccl. VI. 449. s köv. ll.

Néhány hónap mulva, 1778 február 16-án befejezte földi életét.[11])

Pénzzé tett vagyonából közel hetvenezer forint gyűlt be.[12])

A fiúnevelő intézet utóbb, a József császári korszak lejárta után fel is állíttatott a pálosrendűek egyháza mellett, tehát Alapy sírja közelében.

[11]) Váradi káptalani levéltár.

[12]) A fejérvármegyei Lok pusztát Filetinczi Kelcz József magyar királyi udvari tanácsos s előadó vette meg negyvenezer forintért. Váradi püspöki levéltár.

A JEZSUITÁK VÁRADON
(1692—1773)[b])

ZON a képen, mely Váradról az 1692-i ostrom alkalmával készült, a Körös hídjának balparti feljárójánál magas, tornyos romok látszanak. E helyen, mint láttuk, Szent Egyed egyháza állt, melyet Báthori István és Kristóf az általok oda telepített jezsuitáknak adományozott volt. 1692-ben tehát az az egyház is, a mellette emelkedett kollégiummal együtt romba dőlt .De az ősi ház még vonzóbb, ha pusztulásra jut. A jezsuiták sem hagyták romjaiban ősi hajlékjokat. S amint megjelentek Váradon, azonnal támadtak pártfogóik is.

Hogy a törökök hatalma végképpen megtört, azt a XVII. század végével még ingyen sem hitték, sőt napról-napra várták újabb előnyomulását s visszatérését. De nemzeti nyomorúságunk ama két százados korában már szinte megszoktuk, hogy a művelődés munkáját ne halasszuk csak a béke idejére. Mihelyt csak kis nyugalomhoz juthatánk, azonnal támadtak férfiak, mint Oláh Miklós, Pázmány Péter, Báthori István, Bethlen Gábor, Zrínyi a költő stb., kik minden áldozatra készek voltak, hogy műveltségünk régi, sohasem feledett korát visszahozzák. Tudták, hogy egyedül magunkra vagyunk hagyatva; egyéb szerencsétlenségeinkhez járult ama legfőbb is, hogy itt a házában királyainknak udvara többé nem volt.

Benkovich Ágoston püspök, amint váradi székét elfoglalta, intézkedett, hogy a váradi jezsuiták Jánosd biharmegyei község, akkor csak puszta, jövedelmének negyedét rendesen megkapják.[1]) 1699-ben pedig hatezer forint tőkét tett le két jezsuita

[1]) Benkovichnak Váradon 1700 június 10-én kelt eredeti levele, de amely régebbi, szóbeli intézkedését említi. Országos levéltár: Jesuit. 70.

atya tartására, kik — saját szavai szerint — Váradon az ifjúságot a jó erkölcsökre s a tudományokra tanítsák.[2]) És ezzel Várad régi tudományosságának felélesztésére s jövendőbeli tanintézeteinek felállítására az első alapkövet rakta le. Ugyanezen időben herceg Esterházy Pál nádori jogánál fogva három biharvármegyei birtokot, Panaszt, Tótteleket (Vizes-Gyán mellett), és Tarjánt adományozta a váradi jezsuitáknak, hogy buzgóságukat — mint az adománylevél mondja, — az ifjúság vallásos s tudományos nevelésében még inkább élessze s ezáltal a katolikus vallás gyarapodását is előmozdítsa.[3])

Ilyen és hasonló segélyforrások mellett Szent Egyed egyháza 1703-ban már annyira készen állt, hogy még csak a székek hiányoztak belőle. Ezekről meg maga Bihar vármegye gondoskodott, július 5-én Püspökiben tartott közgyűlésén száz tallért szavazván meg elkészítésökre.[4]) Négy hét mulva azonban fenekestül felfordult minden.

Váradnak akkori lakossága minden volt inkább, mint magyar; jobbára úgynevezett nemzeti katonaságból, vagyis felfegyverzett rác és oláh pórnépből állt. Ez a katonaság, szövetkezve a várbeli német őrséggel, Rákóczy egyik hadát Diószeg és Álmosd között meglepte és szétugrasztotta. Erre Bercsényi kurucaival augusztus 6-ára virradóra megrohanta Váradot, nevezetesen Olaszit, hol a jezsuiták kollégiuma állt, a várost felégette; s amit a várba be nem takaríthattak, „kurucok osztozkodtak benne". A jezsuiták kollégiuma azután pusztán állt egész a Rákóczy-forradalom végéig. Ők magok a várba menekültek, mely fogytig a császáriak kezén maradt. Végre a szatmári béke visszaadta őket is hivatásuknak, mely a templom s iskola közt oszlott meg.

Templomuk ugyanaz volt, mely ma az oláh görög katolikusok birtokában van. Mult századi feljegyzés szerint hossza 14 $^{2}/_{6}$, — szélessége 6 bécsi öl. Belső felszerelése eleintén na-

[2]) Lipót királynak Bécsben 1699 december 2-án kelt megerősítő levele. U. o. Jesuit. 70. 16.

[3]) Az adománylevél kelt Bécsben 1702 április 7-én. — E birtokokba Seléndy János váradi házfőnököt, mint a rend képviselőjét, Sántha Ferenc a nádor embere és Farkas István kanonok, a váradi káptalan bizonysága ugyanazon év május 19-én iktatták be, de a királyi ügyész másnap ellenmondott. U. o. Jesuit 71. és Resid. Varad. 3. 3.

[4]) Bihar vármegye levéltára: Protocol. I. 606. l.

gyon egyszerű, csak a legszükségesebbekre szorítkozik. Oltár is csak egy volt benne. Utóbb azonban mind a rend, mind egyes jámbor lelkek jobban és jobban felékesítik.

Bucsy Mihály, utóbb Bihar vármegye alispánja, 1722-ben szószéket szerzett; Luzenszky István váradi kanonok 1723-ban egy oldaloltárt Xavéri Szent Ferenc tiszteletére. Bakayné két ezüst gyertyatartót adott a főoltárra, Szűz Mária képére gyöngysorokat; Luby István váradi kanonok meg márvány lépcsőket készíttetett a főoltárhoz. Maga a rend 1740-ben kifestette a szentélyt, ezüst lámpát, kelyhet, majd négy ezüst gyertyatartót szerzett. Mások, mint Lintner őrnagy özvegye, továbbá Trencsényi Magdolna, gróf Kornis Ferenc, Szenczy István kanonokok aranyvirágos, selyem miseruhákat, palástokat stb. hoztak ajándékba, a Nádasdy-ezred pedig 1747-ben hadi zászlaját adta oda, melyből azután mennyezetet (baldachinum) készítettek. Jóltevőik nevét és címerét azután, mint az említett Bucsy Mihályét, László Pál váradi kanonokét, szép aranyosan felfestették a sekrestye boltozatára.[5])

De buzgóságukkal nem szorítkoztak csak kis egyházuk falai közé. A várbeli kápolnában is ők végezték az isteni tiszteletet s míg itt németül, amott magyarul prédikáltak. 1729-ben meg a mai Kálvária-hegyen ők alakították meg az első kálváriát. Egyszerű három fakeresztből állott az egész, de annál ünnepiesebb volt a processió, melyet oda minden nagypénteken vezettek. Ekkor is úgy intézkedtek, hogy délelőtt németül, délután pedig magyarul tartották az ájtatosságot. Ezen a bánatos napon tartotta ünnepét *A kereszten haldokló Jézus társulata* is, melyet ők szerveztek s melynek 1730-ban 113, nyolc év mulva meg már 345 tagja volt. Egy másik, *a Szeplőtelenül Fogantatott Szent Szűz társulata* leginkább a tanulók közt volt elterjedve, de Várad püspökei is rendesen tagjai közé tartoztak. Ezek minden Mária-ünnepet nemcsak fényesen, hanem ájtatosan megültek, már előtte való nap kenyéren—vízen bőjtöltek, meggyóntak, áldoztak, némelyek cilíciumot is viseltek, a szent olvasót mindennap elimádkozták, s ha valamit Mária nevében kértek tőlük, ezt soha meg nem tagadták.

Ezenfelül a jezsuita atyák ünnepek, búcsúk alkalmával

[5]) Mindez adatok szétszórva megtalálhatók váradi rendházuk évkönyveiben. Budapesti egyetemi könyvtár: Mss. Ab 93. Jesuit. Varad.

ki-kirándultak a vidéki egyházakba, legtöbbször Bélfenyérre, hogy növeljék az isteni tisztelet fényét s gyulasszák a hívek buzgóságát. De ilyenkor a vallásúnió terjesztésén is működtek. A Berettyó mentén még a XVIII. század második tizedében is voltak oláh protestáns községek. Ezek közül tízet ők térítettek az egyesült görög szertartásra.[6]) Utóbb (1760-ban) egyik rendtársuk tagja lett Váradon az egyesült oláhok szentszékének, hogy tudományával és buzgalmával elősegítse az uniót. 1764—1767. Dobra László egyszersmint oláh misszionárius s a váradi oláh suffraganeus püspök coadiutora; 1767—1771-ben pedig Dobra József. 1772-ben meg Vinkler József szintén oláh misszionáriusok is.[7])

Különben a telek, melyen a jezsuita atyák egyháza állt, elég tágas volt: hossza 76, szélessége 40 bécsi öl. Kényelmesen elférték rajta a többi épületek is: a rendház, a gyógyszertár s az iskola.

A rendház egyemeletes kőépület volt zsindely fedéllel s földszint és az emeleten négy-négy szobával. Ez a teleknek keleti szegletén emelkedett.[8]) A templomtól nyugatra egy földszintes házban állottak a szerzetesek cellái, szám szerint: hat, ezután a kapu következett s ettől balra az ebédlő, konyha, kamara. Ezzel az épülettel egy fedél alatt, de külön telken állt a gyógyszertár.

Váradon a gyógyszertár eredetileg a premontrei rendé volt. Utóbb a jezsuitáknak is kedvök jött hozzá. Gróf Csáky Miklós váradi püspök helyeselte tervöket, „Mennél hamarabb, annál jobb" — írta Nagy-Idáról 1745 augusztus 31-én Kövér András váradi házfőnöknek, és segedelmét is megigérte.[9]) Erre a premontrei rend hajlandónak mutatkozott hogy szertárát el-

[6]) Lampe: Hist. ecclesiae reform. 644. l. — Nilles: Symbolae. 524. l.

[7]) Lásd alább a váradi jezsuita atyák névsorát.

[8]) Ez az épület későbbi, 1756 utáni keletkezésűnek látszik; ekkor ugyanis nyoma van (idézett váradi házi-történetökben, hogy új rendház építéséről gondolkoztak s gróf Forgách Pál váradi püspök segedelmét is igérte hozzája. A cellás épületről pedig egy későbbi, 1773-i feljegyzésben (Országos levéltár: Resid. Soc. Jesu Varad. 3. 31.) azt olvassuk: „antea per patres et magistros Societatis huius inhabitari solita".

[9]) Országos levéltár: Jesuit. 71.

adja a jezsuitáknak. A vásár meg is történt. Horváth Ádám, a premontreiek váradi prépostságának administratora, 1747-ben 1500 forintért eladta a gyógyszertárat a jezsuita rendnek, melynek nevében azt Nagy János várad-olaszi házfőnök át is vette.[10]) A vételt gróf Csáky Miklós ugyanazon év május 31-én jóváhagyta, sőt a jezsuiták rendháza mellett egy 4 öl széles és 34 1/2 öl hosszú szabad telket is adományozott, melyen azután a fentebb említett gyógyszertári épület keletkezett.[11])

Gyógyszerészei mint *fráterek* a rend kötelékébe tartoztak s a következőket ismerjük közülük:

1754—55 Reiser József.

1756—59 Balázsovics György.

1760 Neusel Jakab.

1763 Balázsovics György.

1764—65 Király János, az utóbbi évben itt elhúnyt.

1766 Schwingheimer Ádám.

1767—76 Ranczi Máté.

1771—72 Tander Ferenc.[12])

A gyógyszertártól északnak, tehát benn az udvarban, egy 8 1/2 öl hosszú épület állt, ajtaja felett kis toronnyal s abban egy csengetyűvel. Ez a templom után a legnevezetesebb épülete a teleknek, a jezsuiták szemefénye: az iskola volt.

Ne alkalmazzuk rája mai iskoláink mértékét. Nagyon szűken futná ki akár a helyiséget, akár a tanítókat, akár a tanrendszert illetőleg. De az igények is mások voltak akkor. Nem felületes mindentudókat vártak akkor az iskoláktól, hanem az alapos tudásnak csupán elemeivel bírókat, de akiknek lelkülete eléggé fegyelmezve volt arra, hogy megküzdjenek az élet viszontagságaival, Akkoriban nemcsak tanítottak, hanem még inkább neveltek. S a jellem talajában biztosabban nőtt és gyümölcsözött a tudás fája.

A jezsuiták váradi rendházának 1723-ban öt tagja volt: egy: házfőnök s egyszersmind magyar hitszónok; a másik: német szónok; a harmadik: várbeli pap s a 3—4. osztály tanítója; a negyedik: gazda; az ötödik: 1—2. osztálybeli tanító.

[10—11]) U o. Resid. Soc. Jesu Varad. 2. 18. — 2. 15. — Jesuit. 71.
[12]) Budapesti egyetemi könyvtár: Mss. Ab. 93. Jesuit. Varad.

Az iskola akkor még csak négy osztályból állt, 120—200 tanulóval évenként,[13]) de egy-egy terembe két-két osztály járt. Benkovich püspök hatezer forint alapítványából csak két tanárra telt s egyre-egyre csak évi 180 forint.

1735-ben, mikor az új s talán a legelső nyomtatott tanrend megjelent, az iskola is jelentékeny fejlődésnek indult. Okolicsányi János váradi püspök az idézett évben egy harmadik tanárra, ki a költészetet és szónoklatot tanítsa, háromezer forint alapítványt tett s alkalmas iskolai épületet is emeltetett, valószínűleg ugyanazt, amelyről fentebb már szólottunk.[14]) Ezzel a váradi iskola hatosztályú gimnáziummá emelkedett s tanulóinak száma olykor (1755-ben) a háromszázat is meghaladta, de 1743-ban a pestis miatt csak hetven volt.[15])

Tanítványaik között már 1729-től kezdve konviktorok is voltak, gyakran főrendű családok sarjai: gróf Csákyak, báró Vécseyek stb. Erre megszületett egy külön konviktus felállításának eszméje. És gróf Csáky Miklós váradi püspök 1745-ben felajánlotta e célra a jezsuiták telkének lábánál azt az épületet, mely már akkor *Korona-vendéglő* volt s melyet a következő évben ünnepies oklevél mellett át is adott.[16])

Az iskolai év tíz hónapból állt; előadásokat délelőtt $2^1/_2$, délután szintén annyi óráig tartottak. Reggel mindennap misére mentek; ünnepek, vasárnapok s azok szombatjainak délutánján litániára vagy vecsernyére; havonként egyszer gyóntak és áldoztak.

[13]) 1724-ben 180, 1730-ban 120, 1731-ben 143, 1732-ben 150, 1733-ban 170, 1734-ben közel 200, 1735-ben 143 volt a tanulók száma. Budapesti egyetemi könyvtár: i. h.

[14]) Az épület kőbevésett feliratát közli Keresztúri: Descript. epp. et cap. Varad. II. 127—8. ll.

[15]) 1740-ben alig 100, 1741-ben 170, 1742-ben 180, 1743-ban 70, 1744-ben 160, 1745-ben közel 200, 1746-ban közel 200, 1747-ben 154, 1750-ben 150, 1754-ben több mint 200, 1755-ben több mint 300, 1756-ban 300-on felül, 1757-ben 229, 1758-ban közel 200, 1759-ben közel 300, 1760-ban közel 300, 1763-ban közel 300, 1764-ben 300-on felül, 1765-ben 300-on felül, 1766-ban 200-on felül, 1767-ben 200-on felül, 1768-ban 240, 1769-ben közel 300, 1770-ben 264, 1771-ben 273, 1772-ben 294 tanuló. Budapesti egyet. könyvtár. Mss. Ab. 93. Jesuit. Varad.

[16]) Gróf Csáky Miklósnak mind a két levele Országos levéltár: Jesuit. 71. és 70. 3.

A vallást Canisius Péter könyveiből (Institutiones Christianae) tanulták. Vasár- és ünnepnapokon délelőtt a templomban együtt hallgattak a néppel magyar prédikációt; délután ugyanott a legalsóbb két osztály vallástanításban részesült. A felsőbb négy osztály pedig a Mária-társulat szokott helyiségébe vonult, ahol a társulat elnöke, egyik jezsuita atya, szentbeszédet intézett hozzájuk, mely után a társulati szabályok által előírt ájtatosságot végezték el.

A latin nyelv kézikönyvéül az első öt osztályban Alvari Emmánuel nyelvtanait használták; a hatodik, akkor szónoklati osztályban Sohár Ciprián könyvét, mely görög gyakorlatokat is foglalt magában. A görög nyelvet ugyanis Gretsher Jakab kézikönyve szerint az elsőn kezdve mind a hat osztályban tanították, hetenként egy egész délután s a nagyobb növendékek szótár segedelmével már értették s elemezni tudták a görög szöveget.

Hogy pedig az ifjúságot a nyilvános fellépésben bátorságra, önuralomra s társalgási ügyességre szoktassák, emellett vallásos, erkölcsi s hazafiúi érzésüket erősítsék, minden második hónapban nyilvános szónoklatokat, párbeszédeket, sőt egész színielőadásokat tartottak velük. E célra szolgált az iskolai épületnek negyedik és legnagyobb terme, az úgynevezett „Theatrum".[17])

Rendesen valamely nevezetesebb, a szent vagy a hazai történetből vett eseményt adtak elő versben vagy prózában. Az alsó négy osztálybeliek számára maguk a tanárok készítik el a szöveget; de az ötödik s hatodik osztálybelieknek, a költészet- és szónoklattanulóknak, maguknak kellett azt elkészíteniök tanáraik vezetése mellett.

Az előadások napja valóságos ünnep volt, melyen az összes tanulóifjúság megjelent s mely az iskola falain kívül is eseményszámba ment. Nemcsak az illető szülők érdeklődtek iránt uk. A közönség soraiban gyakran ott lehetett látni Várad püspökét, a káptalan tagjait, a vármegye urait. Legkivált a színi-

[17]) Auditorium sive Theatrum, occasione actuum scenicorum per studiosam iuventutem produci solitorum, frequentari consvetum". Országos levéltár: Resid. Soc. Jesu Varad. 3. 31. — Volt-e a teremben szinpad is? az nincs feljegyezve.

előadások, az úgynevezett iskolai drámák, vonzottak. Nem egyről olvassuk, hogy a darab ismétlését kívánták, hogy a közönség könnyekre fakadt s dícséreteivel, sőt ajándékaival is elhalmozta az ifjú szereplőket.

Az iskolai dráma keletkezése, fejlődése s jelentőségéről szakmunkák értekeztek;[18]) itt csupán a Váradon előadott színdarabok felsorolására szoritkozhatunk. Mellesleg mégis meg kell említenünk, hogy a darabok közel két harmadának szövege ma még lappang vagy már el is kallódott; csak címeiket találjuk szétszórva s többnyire tökéletlenül. Ami nyelvöket illeti: ez, kevés kivétellel, mindig latin. Éppen a nyelv ismeretének, biztos, és szabatos használatának elsajátítása volt főcélja az iskolai színjátékoknak. A latin nyelv akkoron nemcsak az egyház, nemcsak a tudomány, hanem a törvénykezés, az igazságszolgáltatás, sőt a műveltebb társaságok nyelve is volt.

Váradon az első színielőadásnak nyomát 1731-ben találjuk. A darabnak csak címe maradt fenn, és ez:

1. *Landelinus adolescens per immodicam parentum indulgentiam in universae familiae dedecus latronum numero adscriptus.*[19])

Az iskolai év végével adták elő. Névery Pál vál. makári püspök, váradi éneklőkanonok s királyi tanácsos jutalmat osztogatott.

1740-ben a költészeti és szónoklati osztály együtt három ízben tartott színielőadást, de a darab, vagy darabok címét nem említik. Jutalmakat Polentáry Ferenc váradi őrkanonok osztogatott.

A színjátékok pontosabb megjelölése 1744. évben kezdődik.

2. *Divus Ladislaus Rex Varadiensis Episcopatus fundator.* 1744. Ugyanezen évben magyar és latin nyelven megjelent nyomtatásban is, Kassán. 4^0 4 számozatlan levél. Actus III. A darab végével Beőthy Mihály osztott ki jutalmakat.

3. *Ludovicus Gritti.* 1745. Az előadók közt szerepeltek

[18]) Kisfaludy-társaság évlapjai. IV. 195. l. — Figyelő. 1883. 113. s köv. ll. — Magyar Könyvszemle. 1883. VIII. 309. s köv. ll.

[19]) Úgy ennek, valamint a következő daraboknak nyomait a jezsuiták váradi kollégiumának házi történetéből szedtük össze. Budapesti egyetemi könyvtár. Mss. Ab. 93. Jesuit.

gróf Csáky Imre, báró Vécsey Zsigmond és Péter növendékek. Az előadáson jelen volt gróf Csáky Miklós váradi püspök, s úgy ő, mint Luby István ajándékokat osztogattak.

4. *Joannes Cals Orientis Imperator.* 1746. Oly meghatóan adták elő, hogy gróf Csáky püspök is könnyezett. Ugyanazon iskolai év végével színrekerült még

5. *Salamon Rex Hungariae eremum petens.*[20]) Ezenkívül a szónoklati s bölcsészeti osztály a történelemből s földrajzból akadémiát tartott. Jutalmakat Bihar vármegye nevében Ferdényi Ferenc osztott ki.

6. *Absolon Davidi patri rebellans.*[21]) 1747.

7. *Josephus a fratribus venditus.* 1747. Mindkét darabot a harmadik s negyedik osztály növendékei adták elő. De az első és második osztály is fellépett a következő darabban:

8. *Divus Joannes Baptista in eremum proficiscens.* Az egykorú feljegyzés megemlíti, hogy mind a három darab nagy hatást keltett; a közönség *műveltebb* része sűrűn könnyezett, még otthon s az utcákon is soká emlegették.

9. *Atilius Regulus.* 1754. Ez az első darab, melynél az évkönyv megjegyzi, hogy magyar nyelven adták elő. Eddigelé még címe is ismeretlen volt. Előadta a szónoklati s költészeti osztály. Ajándékokat gróf Forgách Pál püspök osztogatott.

10. *Primus Hungariae Rex ab uno coniuratore* ad necem quaesitus. 1754. Előadta a harmadik s negyedik osztály.

11. *Verbum Nomini subiectum.* 1754. Előadta az első s második osztály.

A következő 1755. és 1756. években szintén több előadás volt, köztök magyar nyelven is, de a darabok címe nincs feljegyezve; csak még annyi, hogy gróf Forgách Pál püspök s Beőthy Mihály jelen voltak az előadásokon s ajándékokat osztogattak.

12. *Adamus Forgách praesidium Ujváriense contra barbaros strenue defendens.* 1757. A darabot a gróf Forgách Pál váradi püspök iránti tisztelet sugalmazta.

13. *Tysophornes in patrem infidelis.* 1757.

[20]) Hasonló című darabot említ a Magyar Könyvszemle. VIII. 319. s köv. ll. 6. 96. 166. számok alatt és Figyelő 1883 évi foly. 192. l.

[21]) V. ö. Magyar könyvszemle i. h. 24. 130. 159. sz.

14. *Aristides.* 1757. Ez magyar darab volt, de előbbeni két társával együtt ismeretlen.

15. *Manasses ex captivitate Babylonica liberatus, tronoque restitutus.* 1758.[22])

16. *Wolfgangus Batthyány ob fidelitatem in regem suum a Turcis in carcere coesus.* 1758.

17. *Richardus nobilis Flandriae adolescens a perversis moribus resipiscens.* 1758.

18. *Iphigenia Orestis fratris liberatrix.* 1759.

19. *Homo gloriosus risus ciendi causa.* 1759. farsang utolsó napján.

20. *Ecloga.* 1760. Báró Patachich Ádám váradi püspök beiktatásakor előadta a negyedik osztály.

21. *Dosytas natu minimus Candantis Cimeriorum Regis filius.* 1760.

22. *Fouqué a generale Laudonio oppressus.* 1760.

A következő 1761—63. évekről csak annyit találunk feljegyezve, hogy az utolsó évben egy drámát adtak elő; címe a tollban maradt.

23. *Filius prodigus.* 1764.[23]) A közönség az előadás ismétlését kívánta.

24. *Ians a Ioiada in solium evectus.* 1766.

25. *Szent László.* 1766. Magyarul.

26. *Senacherib.* 1767.

27. *Caracalla.* 1767. Tragoedia, kiadta a váradi nyomda. 1775 (?). 4^0 2 számozatlan levél.[24])

28. *A tékozló fiú.* 1768. Magyarul.

29. *Emericus et Andreas de corona Hungariae disceptantes.* 1768. Megjelent Nagyszombatban. 1761.[25])

30. *Clementia Sancti Stephani, qua Gyulam, avunculum, Christo et sibi reconciliavit.* Drama. 1769.

31. *Infelix trium filiorum pater.* 1769.

32. *Balthazar, in quo Assirica, monarchia extincta est.*

[22]–[24]) V. ö. Magyar Könyvszemle. VIII. i. h. 161. 68. 123. számok alatt.

1770. *Boldisar* című darab 1766-ban megjelent magyarul Pesten.[26])

33. *Tyburtius Martyr.* 1771.

34. *Zrinius ad Sigethum gloriose pro patria occumbens.* 1771. Ugyanaz lesz, mely már 1738-ban Pozsonyban ki is nyomatott.[27])

35. *Ludovicus Caroli III. Siciliae Regis filius abdicat solio paterno, saeculoque valedicit.* 1772.

36. *Octavius* és *Valerius.* 1772. Magyarul. Annál sajnosabb, hogy szövege még eddig nem került elő.[28])

És ez volt Váradon, a jezsuita kollégiumban az utolsó színjáték. A következő évben a Lengyelországban eltörült jezsuiták közül már többen váradi rendtársaiknál kerestek menedéket.

Ugyanezen évben váradi ebédlőjük egy ritka eseménynek is tanuja volt, melyben alapítójuk, Báthori István király, mintha — sejtve a jövőt — megjelent volna.

Krasinszky Mihály lengyel főnemes, Törökországból jövet, betért hozzájuk. Vacsora közben megpillantotta a falon Báthori István király arcképét, az aláírásban 1585 évszámmal. Erre a lengyel vendég kivonta kardját s azon szintén ez az aláírás volt: *Stephanus Báthori Rex Poloniae anno 1585.* Akkor előhozták a váradi kollégium alapítólevelét s ez alatt is ezt az évet találták.[29])

A következő 1773. évben nekik is távozniok kellett Váradról. Megszűnésük nem belső sorvadás, hanem a külső hatalom munkája volt.

Ugyanazon év december 13-án a királyi kincstár már átvette birtokaikat: Kőrös-Tarján, Gyapju községeket, Jánosda

[25—27]) V. ö. Magyar Könyvszemle. VIII. i. h. 102. 28. 117. 148. 59. 175. számokat.

[28]) Ismeretes még két darab; *Isaac, figura Redemtoris* és *Olympia Jovi sacra*, melyek a nagyváradi nyomdában jelentek meg, amaz 1769-ben, emez év nélkül, de ugyanakkor; azonban mind e két darab nem iskolai dráma, hanem opera, s nemis a váradi iskolában adatott elő s a jezsuiták évkönyvei sem említik. V. ö. Magyar Könyvszemle i. h. 11. 139. 124. sz. — Figyelő 1883. évf. 197. l.

[29]) Budapesti egyetemi könyvtár. Mss. Ab. 93. Jesuit. M. Varad. — Báthori I. képe utóbb az Alapy-féle fiúnevelő intézetbe került.

negyedét, Tóttelek, Panasz, Orosi pusztákat, a gyógyszertárat, egy kertet, a váradi hegyen három szőlőt: Bábaszőlőt az Aranyos-oldalon, Szénás- és Diófásszőlőt a Nádasoldalon. Mind e birtokok évi jövedelme 6422 forintra becsültetett.[30]) Ezenfelül alapítványi tőkéik, melyek a tanulmányi alapba olvadtak be, 133 ezer forintra mentek.[31])

A kegyelet sem engedi elhallgatnunk azon jezsuita atyák neveit, kik váradi rezidenciájuknak fennállásuk e második korszakában tagjai voltak.

Ilyenek:

1702 Seléndy János házfőnök.

1735 Ribics Ferenc.

1735 Szányi László magyar hitszónok.

1735 Ferenc atya német hitszónok.

1735 Szőlősi Pál tanár. És egy világi, szintén tanár.

1740—44 Csiba Mihály házfőnök s iskola-igazgató.

1740—42 Sirovszky Ferenc német hitszónok, lelki-igazgató. Az utóbbi év december 10-én itt elhalt.

1740—43 Ferenczffy Zsigmond magyar hitszónok és hitelemző, a Haldokló Jézus társulatának elnöke.

1740 Nagyszombathi János szónoklat és költészet tanára, a tanítványok Mária-társulatának elnöke, a ház történetírója. És Ambrus úr, világi, a 3—4. osztály tanára.

1741 Árvai Mihály missziónárius.

1741. Nógrádi András, a 3—4. osztály tanára.

1741—42 Strasalovszki János.

1741 Koller Imre 5—6. osztály tanára, a ház történetírója.

1741—42 Maklari Ambrus 1—2 osztály tanára.

1742—44 Faber István.

1742—43 Sartoris György 5—6. osztály tanára.

1742—44 Szajtli Mihály 3—4. osztály tanára.

1743 Monntor Tádé, kinek helyébe májusba jön:

1743—44 Götner Mihály német hitszónok. Egy világi úr 1—2. osztályban.

1744 Daróczy György magyar hitszónok.

1744 Hartmann Frigyes tanár.

1745 Kövér András házfőnök.

[30]) Országos levéltár: Jesuit. 71.

[31]) Protocoll. conferentiarum Episcoporum. 1850. 30. l.

1747 Nagy János házfőnök.

1750 Riberics János házfőnök.

1754 Peringer András házfőnök, magyar hitszónok, iskolaigazgató.

1754 Schurian Zsigmond német hitelemző, a Haldokló Jézus német társulatának elnöke.

1754—55 Fribert Sámuel magyar hitszónok, hitelemző, a Haldokló Jézus magyar társulatának elnöke.

1754 Lehel György 5—6. osztály tanára, a tanítványok társulatának elnöke, a ház történetírója.

1754 Molnár István 3—4. osztály tanára, a tanítványok hitszónoka.

1754 Szerdaheli Imre 1—2. osztály tanára. És négy fráter, köztük Reiser József gyógyszerész és betegápoló

1755—60 Búzás János házfőnök.

1755 Weiland Ferenc német hitszónok.

1755 Kende László, áprilisban jött Fribert helyébe.

1755 Glik József 5—6. osztály tanára.

1755 Hatos Imre 3—4. osztály tanára, a tanítványok ünnepi hitszónoka.

1755 Nagy József 1—2. osztály tanára.

1756 Adány András vasárnapi magyar hitszónok.

1756 Winckler Fülöp ünnepi német szónok.

1756 Hartmann Frigyes 5—6. osztály tanára.

1756 Mayerberg Ferenc 3—4. osztály tanára, a tanítványok hitszónoka.

1756—57 Katona István 1—2. osztály tanára, hitelemző, az utóbbi évben 5—6. osztály tanára. Fráter három, köztük Balázsovics György gyógyszerész.

1757—59 Peringer András misszionárius Váradon s a vidéken.

1757—58 Piero Ferenc ünnepi német szónok.

1757—58 Trsztyanszky Máté vasárnapi magyar szónok.

1757—58 Fábry János 3—4. osztály tanára, a tanítványok hitszónoka.

1757 Mihelics János 1—2. osztály tanára, hitelemző.

1758—59 Schwandtner Ferenc 5—6. osztály tanára, a ház történetriója.

1758 Vizi Ferenc 1—2. osztály tanára, magyar hitelemző.

1759—60 Szaléffi János vasárnapi magyar szónok.

1759 Milkovics Mihály missziónárius.

1759 Peitzger Ádám 5–6. osztály tanára, a ház történetírója.

1759 Ribics Pál 3—4. osztály tanára, a tanítványok hitszónoka.

1759 Dvornikovics János 1—2. osztály tanára, hitelemző.

1760 Salbek Ferenc missziónárius, magyar hitelemző, a magyar rabok papja.

1760 Ladenig János ünnepi német szónok és hitelemző.

1760 Özlberger Ferenc 5—6. osztály tanára, a ház történetírója.

1760 Urami Mihály 3—4. osztály tanára, a tanítványok hitszónoka, karnagy.

1760 Platsko István 1—2. osztály tanára,

Egyik áldozópapot, de nincs megmondva, hogy melyiket, báró Patachich Ádám váradi püspök a váradi egyesült görög szertartásúak szentszékének tagjává nevezett ki, hogy az egyesült suffraganeus püspökkel (Kovács Meléttel) együtt az únió terjesztésén működjék.

Ugyancsak 1760-ban van még három coadjutor, egyikük: Neusel Jakab gyógyszerész.

1761—62-ből hiányzanak a feljegyzések.

1763—69 Bufflem Ferenc házfőnök, iskola-igazgató s az egyházban magyar hitelemző.

1763—64 Wagenseil Ignác német hitelemző.

1763—72 Ebergényi József magyar missziónárius.

1763 Taschler József 5—6. osztály tanára.

1763—66 Friberch Sámuel magyar hitszónok.

1763—64 Demeter Ferenc 3—4. osztály tanára, az ifjúság ünnepi hitszónoka; az utóbbi évben 5—6. osztály tanára.

1763 Gaal Péter 1—2. osztály tanára.

1764 Erős József 3—4. osztály tanára, az ifjúság ünnepi hitszónoka.

1764—67 Dobra László magyar és oláh missziónárius s a görög egyesült suffraganens püspök coadjutora.

1764—66 Koppani Pál 1—2. osztály tanára. És két coadjutor, egyike: Király János gyógyszerész.

1765—69 Ladenigg János ünnepi német szónok.

1765 Bíró János 5—6. osztály tanára.

1765—66 Kovács Ferenc 1—2., az utóbbi évben 3—4. osztály tanára s az ifjúság ünnepi hitszónoka.

1766 Wiedemann András 1—2. osztály tanára s hitelemző. Két coadjutor, egyike: Schwingheimer Ádám gyógyszerész.

1767—68 Bíró János 3—4. osztály tanára, utóbbi évben az ifjúság ünnepi hitszónoka is.

1767 Patrach János magyar hitszónok.

1767—71 Dobra József 5—6. osztály tanára, 1768-tól magyar és oláh missziónárius.

1767. Tinkoczi József 1—2. osztály tanára.
Rauczi Máté gyógyszerész.

1768—72 Finászy Ignác 1—2. osztály, 1769-ben 5—6. osztály tanára, a ház történetírója, karnagy s az ifjúság társulatának elnöke; 1770-ben ünnepi német hitszónok és német hitelemző s nagybőjti hitszónok; 1771-ben német hitszónok; 1772-ben ünnepi német hitszónok s iskola-igazgató.

1768—71 Friberth Sámuel vasárnapi magyar hitszónok.

1768 Lesüts Simon 5—6. osztály tanára, a ház történetírója.

1769 Höif Ignác 3—4. osztály tanára, az ifjúság ünnepi hitszónoka.

1769 Hittenpacher Károly 1—2. osztály tanára.

1770 Szendvai József házfőnök.

1770 Neuhauser Károly 5—6. osztály tanára, a ház történetírója, karnagy.

1770 Wackarle János 3—4. osztály tanára, az ifjúság ünnepi hitszónoka.

1770 Fekete Márton 1—2. osztály tanára.

1771—72. Vajkovics Imre házfőnök.

1771 *Szabó Dávid* költészet és szónoklat tanára, a ház történetírója.

1771 Székely István 3—4. osztály tanára.

1771—72. Schauer Ferenc 1—2. osztály tanára.
Tandler Ferenc gyógyszerész.

1772 Liszi András 5—6. osztály tanára.

1772 Placzer Antal, aki évközben jött

1772 Böjti Antal vasárnapi magyar hitszónok helyébe.

1772 Kovács Ferenc 1—2. osztály tanára.

1772 Vinkler József magyar és oláh missziónárius.

A feloszlatásról egyetlen szó sincs váradi házuk történet-

könyvében. Az 1772-i iskolai évvel, melyben még 294 tanítványuk volt, véget érnek a bejegyzések s a kötetnek több, mint fele üresen maradt.

Meg kell még röviden emlékeznünk a mult század szegény diákjainak életéről, mely egészen különbözött a maitól s már csak régi feljegyzések szólanak róla.

A szegény ember fia, ha iskolába vágyott, vagy a költő szerént: ha megérezte, hogy Isten lakozik benne: megindult valamelyik, többnyire a legközelebbi városba, ahol gimnázium volt. A rajtavalón kívül, egypár fehérruha, néhány garas s egy bögre egy kis szalonával, káposztával — ennyi volt minden. A bögre, mint ezt a herceg Grassalkovichok mondájából is tudjuk, fontos szerepet vitt az ő életében. Azzal ment mindennap a barátok vagy az apácák klastromába, ahol abba mindig tettek egy kis meleg ételt. Szombatesténként azután hasonló szegény diáktársaival eljárt a jószívű polgárok ablakai alá kántálni. Ilyenkor is mindig ha nem csurrant, csöppent, s lassanlassan bejött a ruházatra valója. Igy aztán valahogy átvergődött három—négy osztályon. Akkor elment egy más városba. Ott pedig nem a következő negyedik vagy ötödik osztályba iratkozott be, hanem ismét az elsőbe. Itt természetesen, ő volt a legjobb diák s a klastromban annál szívesebben töltötték meg bögréjét. Folytatta a kántálást is s igy feljutott az ötödik vagy hatodik osztályba. Ekkor már birtokában volt egy nagy kincsnek: tudott latinul beszélni. Ezzel tovább ment ismét egy várossal, ahol megint lejebb, de már a negyedik vagy ötödik osztállyal kezdte. A legjobb diák ismét ő lett s mert latinul is folyékonyan beszélt: szivesen befogadták valamely úri házba, hogy az iskolás fiúkkal folyton latinul beszéljen. Ekkor már könnyebb élete volt, s amint igy az ötödik—hatodik osztályt is elvégezte: már korrepetitornak is megfogadták szabad lakás és fizetés mellett. A nyolcadik osztály elvégeztével végre vagy a papi pályára lépett, vagy ha nemes volt, valamely ügyvéd mellett joggyakornok, vagy mint akkor nevezték: patvarista lett. Mondják, hogy ez az elnevezés a *pati varia* latin szavakból származik, mert megesett volna, hogy, például, csizmát tisztítani vagy a konyhán pec-enyét forgatnia kellett. De *legatus natus*-oknak is hívták őket, mivelhogy városról-városra, iskoláról-iskolára jártak. Annyi bizonyos, hogy e szegény diákok kö-

zül sok derék papja, sok derék tisztviselője került ki a magyar hazának, mert semmisem fejleszti ki annyira tehetségeinket, mint ha magunk erejére vagyunk hagyatva.[32])

[32]) Fessler: Rückblicke. 15. l.

* * *

a) Bunyitay kéziratában „Öt kanonok" életrajza szerepel, és Gyöngyösy, Alapy kanonokokon kivül még a következők voltak munkatervbe véve:

Szenczy István s az Orsolya-szűzek,
Salamon József és árvaháza,
Gánóczy Antal s történeti műve.

Sajnos, csak az első kettő készülhetett el. Legnagyobb veszteség Gánóczy életrajzának és történetirói munkásságának feldolgozatlanul maradása, mert jeles elődje kritikai értékelésére éppen Bunyitay lett volna leginkább hivatott.

b) Ez a dolgozat alkalmasan egésziti ki a XVII. könyv ötödik fejezetét (A jezsuiták Váradon. 1576—1606.).

OKIRATTÁR

1.

A váradi káptalan jelenti Oláh Miklós királyi kancellárnak, hogy a Pankotáról k tiltott hitújítók Váradra jöttek s ott a város hitegységét veszélyeztetik; oltalmat kér ellenük. Várad. 1552 június 25.[1])

Reverendissime Domine, Domine nobis gratiosissime, post humillima orationum nostrarum in Domino devotarum suffragia, obsequiorum nostrorum promptam subiectionem. Inter plurima mala, quae nos hoc turbulentissimo tempore undique perturbant, libentissime ac summa cum fiducia ad reverendissimam Dominationem vestram, tamquam ad sacram anchoram sacerdotii dignitatis confugimus omnes post gratiosissimam sacrae maiestatis tutelam, quam non ambigimus una cum eadem reverendissima Dominatione Vestra protectionem nostram gratiose velle suscipere, et gratiosius nos, capellanos suos, in suam tutelam susceptos, conservare cupere.

Temeraria ac coeca perversitas Lutheranorum, quos his proximis tantum diebus magnificus dominus Stephanus Lossoncy expulsos de oppido suo Pankotha, profugos ac divagos fecit, civitatem Waradiensem invasit, virus perversae suae doctrinae nunc clam nunc palam per singulas domos infundendo. Non desunt iam plerique, qui auribus prurientibus ita infecti sunt, ut timendum sit, ne alios nondum adhuc corruptos brevi tempore corruptissimos reddant et sanam rempublicam nostram hactenus conservatam de meliore fidei conditione deturbant et pessumdant. Auxilium autem vel potestatem puniendi pestiferos istos Lutheranos a nullo principe saeculari habemus, ne ab ipso quidem, qui in regimine episcopatus hic primas est,

[1]) Közölte Bunyitay Vince a Századok 1887. évf. 397—398. l. Újbóli közlése szükségesnek látszik, mert jelen könyv valószínű olvasóinak nagyrésze a Századoknak csak legutolsó 20—30 évfolyamával rendelkezik.

quem quia Lutherani factiosis ipsorum persuasionibus favorabilem animadvertunt: audacter undique in rempublicam nostram confluunt et impune quoscunque seducunt. Plures etiam plebanatus, iam nunc turpiter eiectis plebanis, sub episcopatu Waradiensi occupaverunt, in quibus pro libidine sua Lutheranam tyrannidem exercent, etiam nolente pro maiore parte populo.

Quare reverendissimae eidem Dominationi Vestrae, velut confidentissimo patrono, humillime et devote supplicamus, dignetur inprimis ob divinae bonitatis respectum sacram regiam maiestatem nostri causa in hoc saluberrimo negotio interpellare: dignetur sacra sua maiestas mature subvenire, ne contagium hoc Lutheranorum latius in dies in cordibus fidelium serpere valeat, quod sua sacra regia maiestas facile nunc evitabit, si et mandata sua dederit et mandatis potestatem expellendi vel puniendi Lutheranos uni integerrimo ex fidelibus suis addiderit.

In reliquo eandem reverendissimam Dominationem Vestram Deus altissimus diu felicem et incolumem nobis conservet. Cui nos humillime iterum atque iterum ex animo commendamus.

Datum Waradini sabbatho post festum Nativitatis Beati Joannis Baptistae, anno Domini 1552.

Eiusdem reverendissimae Dominationis Vestrae obsequiosissimi capellani.

Capitulum Ecclesiae Waradiensis.

Kívül: „Reverendissimo Domino Domino Nicolao Olaho Episcopo Agriensi et Cancellario Sacrae Regiae Maiestatis Romanorum, Domino nobis gratiosissimo".

(Eredeti, papír, egy féliven, melynek vízjegye egy kétserpenyős mérleg. Barna viaszba nyomott zárópecsétjének csak egy kis széle maradt meg. Bécs. Staatsarchiv.: Hungarica. 10. Julii 1552.)

2.

Draskovich György aradi prépost jelentése Kristóf deáknak köleséri és váradi, valamint Márton plébánosnak debreceni hitújításáról. Bécs. 1552 július 10.[1])

Enormia facta et dicta haereticorum in dioecesi Waradiensis ecclesiae manentium.

1. Duplex est secta. Altera Lutheranorum, altera vero eorum, qui iam sopitam haeresim Sacramentariorum ab inferis

[1]) Közölte Bunyitay Vince a Századok 1887. évf. 398—399. l.

revocant et populo proponunt. Prior passim iam altas radices egit; posterior in dies pullulans latius serpit. 2. Christoforus quidam literatus, olim Wittembergensis scholae alumnus universam plebem et ignobile vulgus Lutherana haeresi summa cum laude inficit. Habitat in oppido eius episcopatus Keresér vocato, connivente gubernatore episcopatus, Thoma Warkoch. 3. Audet etiam publice gloriari, brevi se Waradini concionaturum, quod etsi hactenus publice non fecit, privatim tamen et clam per domos oberrans, adiunctis sibi etiam aliis eiusdem farinae hominibus, multos in errorem pertraxit. 4. Intra octavas Sacratissimi Corporis Christi fuit Waradini, ubi dum audisset Benedictum, quendam literatum, iamiam exspiraturum more antiquo et laudabili Sacratissima Eucharistia refectum: domum ingressus, in aegrotum vehementissime est invectus, inquiens: hodie ingredieris inferos, quia diabolum recepisti, nisi Christiano more statim communicaveris. 5. Ingressus tandem arcem, multum blasphemavit adeo, ut etiam referre sit peccatum. Venerabile siquidem illud Sacramentum et pignus aeternae vitae, inclusum satanam dicere est ausus. 6. In Kereser oppido habitans perturbat plebanum, virum pium, et inter Christianos et suae sectae homines graves turbas excitat. Timendum est, ne multa atrocia homicidia inde oriantur. Sunt et alia infinita, quae quotidie fiunt. 7. Natum est et aliud horrendum monstrum: Martinus plebanus Debrecinensis, qui ut sapere videtur, haeresim Berengarii, olim sepultam, denuo ab inferis revocat. 8. Docet siquidem Christum cernentibus apostolis coelos conscendisse, eiusque corpus in certa et definita coeli parte esse locatum, ob idque eos errare credit, qui in Sacramento altaris vere et realiter, sive per transsubstantionem,[1]) sive citra transsubstantionem credunt corpus et sanguinem Christi esse. Autumat igitur nos nunquam corpus et sanguinem Christi tractare, sed duntaxat earum rerum signa et symbola. 9. Hinc illud nascitur, quod Sacramento nullam vult exhiberi reverentiam. 10. Nullus ornatus altaris curatur, sed simplex et lignea mensa sufficit; supervacanea putat altaria. 11. Indumentum sacerdotum, in quibus sacerdotes offere solent et recte, quandoquidem et illa nos admonent passionis Christi, prorsus contemnit; sed contentus est suis quotidianis vestibus etiam cum sacra peragit. 12. Iam multi hunc solum evangelium intellexisse sibi certo persuaserunt.

[1]) Sic!

13. Capitulum in hosce animadverteret, si saeculare brachium non deesset et regia maiestas id fieri permitteret. 14. Hic ob suas ineptias etiam Lutheranis displicet, qui in eo conventiculo, quod superioribus mensibus in oppido Ladan celebrarunt, Martinum presbyterum haereticum pronunciantes, omni antiquo ritu excommunicationis adhibito, excommunicarunt. Ille vicissim illos diris devovet. Atque ita satanaş divisus est. 15. Qui antea solius Dei posse maledicere vel benedicere credebant, iam suo errore reiecto, catholicam de excommunicanda ratione doctrinam receperunt. 16. Nisi igitur maturo remedio huic malo provisum fuerit, brevi universa plebs hoc contagioso morbo inficietur, et infecta, sempiterna morte interibit.

(Eredeti, papír; hátán egykorú kéztől: „Narratio Georgii Draskovich praepositi Orodiensis 20-a Julii Wiennae facta 1552". — Bécs. Staatsarchiv. Hungarica. 1552.)

3.

Báthory Kristóf vajda a váradi Szent Egyed egyháznak adományozza a biharmegyei Tóttelek falut minden tizedével, kilencedével és összes tartozékaival. Kolozsvár. 1576 március 16.

Nos Christophorus Bathory de Somlyo, Vaivoda Transsilvaniae et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus . . . quod nos ad supplicationem fidelium nostrorum nobilium et circumspectorum Petri literati Borsos, notarii civitatis Varadiensis, Sebastiani Zabo et Gregorii literati de Chanad vitricorum videlicet ecclesiae Beati Egidii in dicta civitate Varadiensi in vico Olazi fundatae, aliorum insuper universorum civium et inhabitatorum eiusdem civitatis Varadiensis, antiquam religionem Christianam seu Romanam profitentium, tum vero ex singulari nostra pietate, liberalitate et munificentia, qua erga ecclesiam Dei afficimur, — totalem et integram possessionem Tottelek vocatam, in comitatu Bihariensi existentem habitam, olim ad capitulum ecclesiae Varadiensis pertinentem, sed iuxta constitutionem publicam dominorum regnicolarum in comitiis eorum generalibus anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo sexto ad festum Beatae Catharinae Virginis in civitate Coloswar, statim post ingressum serenissimorum quondam principum, dominae Isabellae reginae, eiusque filii serenissimi domini Ioannis Secundi, electi regis Hungariae, felicis recordationis in hoc regnum, — celebratis factum ad fiscum eorun-

dem serenissimorum principum applicatam, et cum aliis ecclesiarum bonis redactam, per dictum serenissimum principem Ioannem Secundum tandem egregio quondam Joanni Horwath de Henczyda collatam, ipso vero Ioanne Horwath mortuo, rursus ad serenissimum principem dominum Stephanum Dei gratia electum regem Poloniae, magnum ducem Lytvaniae et fratrem nostrum observandissimum, consequenterque ad nos, collationemque nostram devolutam et redactam in usus predicatorum, rectorumque scholae ac ceterorum ministrorum ecclesiae, antiquam religionem seu Romanam profitentium, in civitate Varadiensi constitutorum et constituendorum, modernorum videlicet et futurorum, atque etiam alios usus et fabricam ecclesiae divi Egidii in dicta civitate Varadiensi in vico, ut praemissum est, Olazi vacato fundatae, quam scilicet ecclesiam ipsi antiquae religionis Christiani habent et possident, simul cum decimis et nonis eiusdem possessionis tam tritici, quam vini et aliarum rerum decimari solitarum, ac praeterea cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet . . . donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter . . . salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportatae.

Datum in civitate Coloswar decima sexta die Marty, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto.

Christophorus Bathory de Somlyo m. p.

(Eredeti, papir, a vajda sajátkezű aláírásával s ép pecsétjével. Országos levéltár kincst. oszt. Soc. Jesu Varad, 70. 6. és N. R. 1097. 6. — Ezen oklevél azért is érdekes, mert szerinte Báthory Kristóf márc. 16-án már vajda holott vajdává választatása eddig csak valószínűleg márc. 23-ra volt tehető Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek. III. 5. l.)

4.

Báthory Kristóf tudósítja váradi tisztartóját, hogy a Szent Egyed egyháznak adományozta a váradi Dorongos hegyen levő szőlőt. Kolozsvár. 1576 szeptember 25.

Egregie nobis dilecte salutem et favorem. Az ott való római keresztyének könyörgésekből értjük, hogy Orgonás Sándor bírt volna ott Váradon Dorongos hegyen egy szőlőt, kibe neki csak éltéig volt volna igazsága, most penighlen megholt és magva szakadt volna; könyörgettek, hogy a római szentegyháznak engednénk. Azért ha így vagyon a dolog, hogy

magva szakadott és vér nincsen hozzá, nekik engedtük, és hagyjuk, hogy te is nekik engedjed. Secus non facturus.

Datum in Civitate Coloswar 25. die Septembris 1576.

Christophorus Bathory de Somlyo m. p.

(Kívül: „Egregio Mathiae Feoldwary Provisori nostro in Arce Varad etc. nobis dilecto". Ez alatt közel egykorú kéztől: „Orgonás Sándor szőlőjét Dorongos hegyen Báthory Christoph adta Szent-Egyednek 1576". Eredeti, papir, egy féliven, a fejedelem gyűrűspecsétjével lezárva Orsz. levéltár kincst. oszt: Acta Jesuitarum. Varad. 70. 20.)

5.

Báthory István lengyel király, erdélyi fejedelem a Szent Egyed egyháznak adományozza a biharmegyei Nagykér falut. 1585. április 7.

Nos Stephanus Dei gracia Rex Poloniae etc. . . . Quod cum iniuria, malitiaque temporis catholicae religionis ecclesiae passim, maxime autem Varadini, profligatae, dirutae, reditibus orbatae, ac vix non penitus eradicatae extinctaeque sint, volentes ecclesiam Sancti Aegidii unicam, eamque egentissimam, ab ea tamen ruina superstitem, catholicae religioni dicatam, quantulocunque beneficio erigere ac in sustentationem sacerdotum catholicorum, solatiumque piorum liberalitate sublevare: totalem et integram possessionem Nagyker vocatam, in comitatu Bihariensi existentem habitam, quae alias magnifici quondam Nicolai de Thelegd praefuerat, sed per mortem et defectum seminis eiusdem . . . ad nos . . . devoluta est . . . simul cum cunctis suis utilitatibus . . . dictae . . . ecclesiae Sancti Aegidii, Romanae catholicaeque professionis tantum sacerdotibus attribuimus, damus . . . iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam . . . salvo iure alieno . . .

Datum in arce nostra regia Nepolomicensi septima die mensis Aprilis, anno Domini millesimo quingentesimo octagesimo quinto, regni vero nostro nono.

Stephanus Rex m. p.

Georgius Chahor secretarius m. p.

(Eredeti, papír, a király pecsétjével. Orsz. levéltár kincst. oszt.: A Jesuit. 70.)

6.

Báthory István lengyel király, erdélyi fejedelem a váradi jezsuitáknak adományozza Nagykér falut, megtoldva bizonyos birtokrészekkel. 1585 augusztus 14.

Nos Stephanus . . . Rex Poloniae . . . Quod cum ob iniquitatem huius saeculi, sediciosorumque in ecclesia hominum novitati gaudentiu n pravitatem catholica religio, pia institutione docentium destituta inprimis partibus ditionum nostrarum, maxime vero Varadini admodum afflicta, profligata et fere ad interitum bonis ecclesiae in prophanos usus conversis, redacta sit: neque tamen pietas et religio catholica spiritu Dei gubernata in piorum mentibus ullis vel haereticorum fraudibus vel minis everti potuerit. Saepesepius ab iisdem requisiti, ut langvidis eorum rebus opem ferre, ministrosque cath. religionis ipsis procurare vellemus. Nos iam compertum habentes, quantum hac in re patres Soc. Jesu fide, diligentia, sedulitate praeclara in ecclesiam catholicam merita magno Christiani nominis incremento praestare non desinant, quemadmodum et ibidem Varadini iam ab aliquot annis summis licet in angustiis, rerumque omnium penuria, magna tamen animarum fructu praestant: ut eorum inopiae subveniremus. piumque desiderium promoveremus, totalem et integram possessionem Nagykér, cum totalibus et integris portionibus possessionariis Giapiw, Orrosy, Janosd, Georbed, Andahaza et Zevezkeod in comitatu Bihariensi existentibus et habitis, quae alias magnifici condam Nicolai de Thelegd praefuerant, sed per mortem et defectum seminis eiusdem . . . ad nos . . . devolutae esse perhibentur; a váradi jezsuitáknak adja 1585 aug. 14. in arce nostra Regia Nepolomicensi.

(Eredeti, papír. — Ez adománylevelet Lipót kir. 1699 nov. 30-án Bécsben átírja. Országos lvt. A. Jesuit. 70.)

7.

Pethe Márton püspök hagyatékából testvére, Pethe László által a szepesi káptalan részére hagyományozott főpapi ornátus jegyzéke 1617 körül.

Ex testamentaria dispositione spectabilis ac magnifici domini Ladislai Pethe de Hetes alias praefecti camarae Hung. et consilarii s. caesareae, regiaeque maiestatis piae memoriae legatum honorabili capitulo Scepusiensi, quippe:

Mitram gemmis et rosis maioribus et minoribus quatuordecim extrinsecus; intrinsecus vero attalico rubro et riticula aureo filo ductili ac gemmis, atque superne duobus nodis argenteis et deauratis unionum instar ornatam; inferius autem in

appensilibus insignia illmi ac rssmi quondam dni Martini Pethe de eadem Hetes continentem.

Baculum pastoralem superne deauratum, in quatuor partes resolutum, cuius tres inferiores partes argenteae sunt.

Item pro capella Corporis Christi:

Crucem antiquam partim deauratam, et dupletis, atque sacris reliquiis insignitam.

Calicem argenteum, deauratum. diversis rosis et margaritis ornatum cum patina argentea, deaurata.

Casulam unam ex panno filo argenteo cum rosis diversi coloris textam, inferne insignia praefati rssmi dni Martini Pethe depicta habet, interne rubro serico suffulta, cum stola et manípulo eiusdem materiei et formae.

Cingulum diversorum colorum sericeum.

Casulam damasceni albi maiorum florum cum insignibus eiusdem rssmi dni Martini Pethe cum stola et manipulis eiusdem materiei.

Gremiale duplicatum ex auro intertextum duplicis coloris, albi et rubri.

Tunicellas duas, albas, ex taffota confectas.

Tibialium paria duo, ex alba taffota.

Sandaliorum alborum paria duo.

Calceorum, nigri holoserici, par unum.

Par chyrotecarum albarum, de filo serico contextarum.

(Pozsonyi káptalani lvt.: Scepusiensia.)

8.

Szegedi Pál leleszi prépostnak csanádi püspökké való szentelése Fejérkövi István nyitrai, Pethe Márton váradi és Cserődy János tinnini püspök által. Lelesz, 1592 május 13.

Anno Domini millesimo quingentesimo, nonagesimo secundo, die decima tertia mensis May.

In solemni consecratione reverendissimi domini Pauli Zegedey electi episcopi Chanadiensis ac praepositi Sanctae Crucis de Lelez et capellae B. semper Virginis Mariae in ecclesia Agriensi fundata, necnon sacratissimae caesareae et regiae maiestatis consilarii, divina providentia congregatae in Lelez ex tota Ungaria personae ecclesiasticae, omnium ordinum dignissimae, praelati, dignitarii, canonici, rectores altarium, conventuales, hae fuere:

Consecrator: reverendissimus dominus Stephanus Feyerkeowy episcopus Nitriensis, sacrae caesareae et regiae maiestatis consiliarius, ac per regnum Hungariae locumtenens, praefectusque camarae Posoniensis.

Assistentes episcopi: reverendissimus dominus Martinus Pethe de Hethes, episcopus Varadiensis ac praepositus Scepusiensis et Jazowiensis, S. C. R. M. consiliarius. — Reverendissimus dominus Johannes Chereody episcopus Tininiensis, praepositus S. Stephani ac consiliarius S. C. et R. maiestatis. — Reverendissimus dominus Franciscus Diotelenius Italus, praepositus Sagiensis, ac reverendissimorum dominorum episcoporum regni Hungariae ad summum pontificem et limina apostolorum internuncius, qui et diplomata summi pontificis praefato domino episcopo Chanadiensi praesentavit, ac praedictae solenni consecrationi interfuit.

Astantes presbyteri rssmo domino locumtenenti: ad latus: Georgius Vakonith custos Albensis ex S. Martini archiabbatia Sacri Montis Pannoniae. Diaconus: reverendissimus dominus Demetrius Napragy praepositus major et canonicus ecclesiae Agriensis. Ad epistolam: reverendus Michael Kuchilych, canonicus dictae ecclesiae Agriensis. Ad mitram: reverendus Ludovicus Ranucius Italus, canonicus Agriensis et sacellanus rssmi dni locumtenentis. Ad baculum: reverendus dominus Georgius Jaz, capellanus Agriensis et rector altaris Undecim Millium Militum in dicta ecclesia Agriensi.

Astantes presbyteri reverendissimo domino Waradiensi: Ad mitram: Georgius Bachmegiey lector et canonicus Scepusiensis. Ad baculum: reverendus Laurentius Zilesius canonicus ecclesiae Scepusiensis.

Astantes presbyteri reverendissimo domino Tininiensi. Ad mitram: reverendus Georgius Modra plebanus Zeplak-Apathy. Ad baculum: reverendus Petrus Zegedy conventualis dictae ecclesiae Lelezienzis.

Astantes presbyteri reverendissimo domino Chanadiensi. Ad latus: reverendus Martinus Vndo archidiaconus Patayensis et canonicus ecclesiae Agriensis, reverendus Joannes Bylo archidiaconus Barsiensis et canonicus ecclesiae Strigoniensis. Ad mitram: reverendus Ambrosius Halasy archidiaconus Zoliensis et canonicus dictae ecclesiae Strigoniensis. Ad baculum: reverendus dominus Moyses Wainay conventualis prae-

dictae huius ecclesiae Sanctae Crucis de Lelez. Incensans: venerabilis Ambrosius Teoreok conventualis Leleziensis. Ad naviculam thuris: venerabilis Joannes Pragensis conventualis Leleziensis. — Laus Deo omnipotenti, — Sebastianus Literatus scriba huius ecclesiae sanctae Crucis de Lelez manu propria.

(Leleszi orsz. levéltár: Protocollum. 38. fol. 35.)

9.

A váradi katolikus híveknek 1587 húsvét napján hitük megtagadására való kényszerítése, körmenetüknek szétverése. Várad, 1587 március 29.

Húsvéth napján éjjel ilyen dolgoth az Király Alberth az szegény községgel cselekedetth, az ő vitézivel és az több uraimmal, midőn az Isten szolgálatra jönne szegénység az szabad városba az ő háza előtth és az bátyja Király György háza előtt, fosztatott és thaglozta mint az gonosztevő embereketh.

Legelőszer Was Barrabást levonatta, keményen veretthe és az hithith vele tagadtatta, hogy semmi nála nem volth egy vas vellánál, övét apróra metéltette és meghver.én elbocsáthá. 2° Ugyanazon izbe Szőke Istvánth lefosztván, karasia dolmánth fl 3, ingeth dr 32. süvegeth dr 16, csákányth dr 50, saruth ujath ötöt, erszényestül elvette. 3° Varga Bálinthoth megfoszthván, egy vörös dolmánth, szablyáth, süvegeth, keszkenőth és mindeneketh, az mije nála volth. 4° Rácz Mihályth fl 7 dr 50 szablyát, keszkenőth dr 25. erszényt dr 24 pénzzel, egy szeszekerczével elvette. 5° Toldj Lukácsot megfosztotta, szablyáth és egymást tőle elvette és sok többeth is, kinek-kinek fejét betörette, kit külömb móddal elbocsátha.

Ezeketh megcselekedvén városban, hadával és minden fegyveres kézzel mint törökre, az faképre kiindulth, lest, meghállván az szegénységnek, nagy rettenetes fosztást rajthok tetth. az faképhez öklelth, fejéth vetthe, onnét behozták az emberi. János kerékbe törette, darabokra konczoltha és úgy vizbe vethetthe, minden csúfságoth rajta cselekedvén, az embereket pogány módra fosztván. 1° Gyöngyössy Mihályth erősen megverette, minden ruhától megfosztván, gránát dolmányth elvette, érő fl: 17, nadrágot fl. 1, dr 9. ingeth fl. 1. dr 50, gatyháth fl 1., kezkenőth dr 80, kést dr 16, övet dr 80. szablyáth fl 1. dr 50, szekerczéth dr 28, dárdáth dr 25, süvegh dr 16. czipelest és kapcza dr 30. 2° Kölesery Mátyásth nagyoban

vervén, fl 2 dolmányáth levontha, karasia nadrágoth fl 1. dr 50, fl 2 szablyáth, ingeth fl 1, czipelest kapczástul dr 20, kést övestül dr 25, kezkenőth dr 12, süvegeth dr 16. — 3° Elekes Bolthisárth szekerczeht dr 26, dardath dr 16. — 4° Varga Gergelytől elvetthe egy puskáth fl 2. dr 25, szablyáth fl 1 dr 5, kezkenőth dr 12, pénzt dr 12, süvegeth dr 16, egy aczélth erszényestül dr 29, szekerczéht dr 18. — 5° György Biróth (igy) mely az feszületet hordozá vala, nagyobb veréssel, hogynem többith, megvervén, levonthák róla dolmányth fl 4 dr 25, ingeth dr 25, szekerczét dr 25, szablyáth fl 1. dr 50. Báthory István papjának az öcscséth minden ruhától meghfoszthottha, mezítelen erősen meghvervén elbocsáthá.

Az oskolabeli urakokath, kettőth meghverethe, minden ruhájoktól megfosztotta. — 6° Takács Mátyásth megfosztván fl 1. szablyáth elvevén és dr 16 szekerczéth. — 7° Halász Jánostól fl 3 egy dolmányth elvett. Az töhbith is, nem szaladhatának, mezítelen megvervén és megfosztván nagy kegyetlenséggel, elbocsáthotta. Annak felötte (igy) halállal mind papoth, mind mesterth urakkal egyetembe fenyegethe.

Kívül: „Nomina Catholicorum, quos Calvinistae spoliarunt et verberarunt. (Más kéztől közbeszúrva:) Varadini 1587. 16. April (ó naptár szerint, mert az új naptárban húsvét első napja március 29-re esett.). (Papír, eredeti egykorú. Orsz. levéltár kincst. oszt.: A. Jesuit. MVarad irregestrata. 203.)

10.

A váradi katolikus hívek levele Carillo Alfonz jezsuita tartományfőnökhöz (1599 után).

Örökké való szolgálatunkat ajánljuk kegyelmednek, minth tisztelendő urunknak és lelki atyánknak; kévánunk az ur Istentől kegyelmednek Istennek nevének dicsiretire és az római hiten való keresztyéneknek épületekre boldog, jó, szerencsés újesztendőth.

Mü Váradon lakozó, római hiten való keresztyének hálákat adunk az ur Istennek, hogy kegyelmedet az ur Isten ez mü szegény, megromloth hazánkban hozta; adja penigh ü szent felsége, hogy az kegyelmed ide való jövetele hasznos legyen és sok jó dolgokath cselekedhessék és véghez is vihessen, ki legyen elsőben az ur Istennek nevének dícsiretire és annak utána az keresztyénséghnek épületekre és meghmaradásokra.

Tisztelendő urunk és lelki atyánk! tü kegyelmetektől nagy

hálaadással veszszük és fölötte igen köszönjük, hogy mü rólunk, ittvaló, szegény meghromlotth kereszténvekről és az pogányok miatth elpusztult helyekről el nem feledközötth, hanem egynehány embereketh küldötth és szerzetth közinkben, kik minket az Istennek igéjével és az szentségeknek szolgáltatásával táplálnak és éltetnek, melyet mü az mi elpusztulásunk után az mü erőnkből meg nem cselekedhettünk volna, és egyházi embereketh nem tarthattunk volna, de kegyelmeteknek Isten után arra az Istenhez való buzgó szeretetérth nagy gondviselése volth, kiérth az úr Isten kegyelmeteketh minden javaival megháldja.

Értjük penigh, hogy mostan kegyelmed elhívatta innen az Patereketh. Erdélyben, tudjuk, hogy jó véghre, de hogy lelki kenyér nélkül szűkösök leszünk, bánkodunk rajta. De kérjük fölötte igen kegyelmedeth az úr Istenért, hogy kegyelmed ne nézze az mü szegény, nyomorult állapotunkath, de főképen az úr Istenth, és bocsássa és küldje vissza őket mennél hamarább leheth, mert azok nélkül lelkünkben igen megfogyatkozunk és semmiképen nem élhetünk.

Végezetre azon is kérjük kegyelmedeth, mint tisztelendő lelki atyánkath, ha lehetséges volna, az váron kívül szerzene helyet, holott az isteni szolgálath buzgóbban és szorgalmatosabban lehetne, mely dologh az keresztyéneknek is nagy hasznukra és szaporodásukra lenne, merth az várban nem mindenkor bocsátnak be mindeneketh, holotth nemis módja, de mindezekből várunk az ur Istentől, kegyelmetektől és az üdőtől.

Az ur Isten adjon kegyelmednek sok jó szerencsés uj esztendőketh boldogul érhetni és véghez vihetni, minth mü nekünk tisztelendő urunknak és lelki atyánknak.

Reverendae Paternitatis tuae servi ac filii in Christo, in omnibus obsequentissimi

Catholici Varadienses etc.

[Kívül:] Reverendo Domino ac Patri in Christo Patri Alfonso Carillio Societatis Jesu Provinciali per Austriam et Transilvaniam, Patri p. nobis honorar do atque observandissimo.

(Orsz. levéltár kincst. oszt.: A. Jesuit. irreg. 203. A levélnek kelte hiányzik, de mert Carillonak bejövetelét s Váradon a pogányok pusztítását említi: így az Carillonak nem első bejövetele (1591), hanem visszatérése (1599) után kelhetett.)

11.

Bocskai István a váradi jezsuitáknak eltávozhatásukra menedéklevelet ad. Kassa, 1606 november 6.

Stephanus Dei gratia Hungariae, Transylvaniaeque Princeps et Siculorum Comes etc. Universis et singulis fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis, nobilibus, comitibus, vicecomitibus et iudicialium quorumcumque comitatuum capitaneis, belliductoribus etc. etc. ubivis in ditione nostra constitutis et commorantibus, praesentes visuris salutem et gratiam nostram. Posteaquam spectabiles ac magnifici, generosi, egregii et nobiles Ciprianus à Concin et Joannes Baptista à Peczen capitanei et universi strenui sacrae caes. reg. maiestatis in arce nostra Varadiensi constituti praesidiarii milites longissimae et angustissimae obsidionis nostrae iniurias, fidem praefatae sacrae caes. reg. maiestatis debitam observantes, infracto animo per integrum biennium fortiter se nobis opponendo pertulissent: tandem postpositis hostilibus quibusvis machinationibus, extrema inedia coacti, de deditione praedictae arcis Varadiensis vigesima secunda die huius mensis Novembris citra omnem tergiversationem fienda sincere nobiscum concluserunt. Unde cum ex severa de exterminatione patrum et sacerdotum Jesuitici ordinis dominorum regnicolarum in generalibus eorum comitiis facta constitutione etiam patribus Valentino Lado, Joanni Ancipiti et Michaeli N. ac aliis sacerdotibus pontificiis in praedicta arce nostra Varadiensi existentibus regno hoc nostro exire necessum sit: Proinde vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus eosdem ubique medio vestri transeuntes cum omnibus secum habitis rebus libere, pacifice et citra quodlibet impedimentum dimittere et per vestros dimitti facere, imo eisdem de equis, currubus, tuta comitiva et victualibus sufficentibus prospicere ac providere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus sub amissione capitis et omnium bonorum minime facientes. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum ex libera civitate nostra Cassoviensi, die sexta mensis Novembris. anno Domini millesimo sexcentesimo Sexto.

Stephanus m. pr.

Simon Pechy m. p. secretarius.

(Eredeti, papir, a fejedelemnek papir felzeten vörös viaszba nyomott pecsétjével. — Residentia Soc. Jesu Varad. 3. 29.)

12.

Bethlen Gábor fejedelem Püspökladány, Kisrábé, Báránd, Udvari, Túrpásztó és Füred bíráinak megparancsolja, hogy Piber János püspöknek adózzanak. Várad. 1625 szeptember 13.

Gabriel Dei gratia Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, Siculorum Comes, ac Oppuliae, Ratiboriaeque Dux. etc. Universis et singulis circumspectis Iudicibus, juratisque civibus in possesionibus Püspök Ladán, Kis Rabe, Baránd, Udvari, Turpazto et Füred degentibus et commorantibus, fidelibus nobis dilectis salutem et gratiam nostram. Mivel az nagyságos és nemzetes Piber Jánosnak, váradi válaztott püspöknek és az római cziászár eő felsége tanachiának nemzetéhez és hozzánk mutatot szolgálatiaban megh nyugodvan, tulajdon kegies indulatunkból ezen megh nevezet faluknak szokott adaiokatt, mellieket az olta hogy Varadhoz applicaltatott az püspökségh, administraltatok, hogy eztendőnkint arra rendeltetett emberének kezében szolgaltassátok, kegyelmessegünkből megengedtük; hadgiuk annak okáért es paranchioliuk, hogy midőn ez mij kegies propensionkboll ezen paranchiolatunkall arra bochiatott embere megh tolaland bennetekett, az regi szokás szerint ezen hat faluboll szokott adot ennek utanna ezen megnevezet varadi püspök szamára adgiátok es administralliatok. Secus non facturi, Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in arce nostra Varadiensi die decima tertia mensis Septembris anno Domini millesimo sexcentessimo vigesimo quinto.

Gabriel m. p.

Gregorius Ormankeózy m. p.

(Kerek, vörös pecsétviaszba nyomott pecsétjének helye látszik. Eredeti a szepesi káptalan levéltárában: Introductoria diversorum comitatuum. Scrinium VII. Jan. 1. Nro 40—62.)

13.

Hosszútóthy László püspöknek benyújtott emlékirata a váradi püspökség tiszántúli hat falujának birtoklása tárgyában. Torda. 1635 április 18-án.

„Az váradi püspökséghez tartozó jószágoknak, úgymint Kis-Rhábénak, Udvarinak, Bárándnak, Püspök-Ladánybeli portiónak, Fürednek és Turpásztónak állapotja ily charba jutott volt az Cároli Tractában 1619. esztendőben, mely tractában

Palatinus uram ő nagysága volt akkor praeses commissionis Császár Urunk ő Felsége részéről.

Az szombati tractában ily articulussal ment volt az megnevezett jószágok dolga az Cároli tractára: De bonis Episcopatus Varadiensis, semper libere possessis, sub termino Caroliensi decidetur.

Az károli terminusban azért előkölt az megnevezett jószágok dolga, és ultro citroque bizonyságra kelvén ez dolog, megbizonyította az váradi püspök, ki akkor Thelegdi János uram volt, hogy az felül megmondott jószágoknak szabad usussában voltak mindenkor az váradi püspökök, nemcsak leveleket pedigh, melyek sokak bizonyságit contineálták magokban az dologrúl, hanem eleven bizonyságokal is evincalta az szabad usust Thelegdi uram, kik közöl némelyeket maga Palatinus uram, akkorbeli főcommissarius erős hit alatt publice esküttetett meg, és kiváltképen egy Oroszy Jánost, ki szegény Pethe Márton uramnak, váradi püspöknek szolgája volt. Állatták az erdélyi uraimék is az dolgot, hogy ők is birták volna az jószágot.

Az deliberatio az két felől, az békességre tekéntve, arra ment, melyrűl levelet is adtanak magok pöcsétjek és subscriptiójok alatt, mind az két részről való commissarius urak, hogy az váradi püspökök az ő usussokban helyheztessenek és abban meg ne bántassanak.

Ez meglevén, az erdélyi uraimék mingyárást kívánták, hogy az megnevezett faluk jövedelmérűl újonnan valami bizonyost concludálna az boldogemlékezető Marcus Crisinus, ki az nemes esztergomi káptalannak prefectusa volt akkor Széplakon, Cassa mellett, és az ki Telegdi uram képében, ugymint váradi püspök képében jelent volt Cároliban az dolognak promotiójára, az mint megtetszik az maga kezével irt levelbűl, melyet Telegdi uramnak mindgyárást az dolognak decisioja után irt és most is megvagyon in specie.

Az dolog azért immár abban volt, hogy az meghnevezett jószágok uroknak tartsák az váradi püspököt és szokás szerint adózzanak neki.

Ez levén, azután egy nehány holnappal történék az 1619 esztendőbeli támadás és az boldogemlékezető Crisinus is megöleték Cassán, az jószág azért meg elszakasztaték az váradi püspököktűl.

Az pacificatiós hogy meghlének, szegény meghholt Bethlen fejedelem nemcsak szóval, hanem levelével is meghadta Piber János uramnak, akkorbeli váradi püspöknek az meghnevezett jószágokat, de minthogy csak egymást érte az újobb-újobb támadás, mikor szinte akarta az jószágnak ususát apprehendalni, kételenétetett az violentusok kezénél hadni az ő meghitélt és meghadott igazságát.

Most immár, mivelhogy Isten kegyelmességéből az békeségnek az előbbeni állapotra köll jutni, hanemha az meghlett végezés ellen lészen az intézkedés; de egyébaránt az váradi püspöknek megh köll az ő jussának és igazságának lenni.

Az posonyi végezis de restitutione bonorum, melyet az szegény meghholt erdélyi fejedelem diplomájával erőséjtett megh. az tartotta, hogy az 1619 esztendőtől fogva elfoglalt jószágok kinek-kinek meghadassanak, minthogy azért az meghnevezett jószágoknak usussa az váradi püspöktől az meghmondott 1619. esztendőben foglaltatott el, az diploma is azt kívánta volna ez ideig is, hogy az jószágok restitualtattak volna.

Mint adóztanak légyen az felül meghmondott jószágok régenten az váradi püspököknek, arrúl az szepesi camora az következő signaturát adta ki:

In inquisitione de bonis Varadiensibus per reverendissimum dominum Joannem Telegdy instituta haec signatura ratione proventuum reperta est.

Anno 1580. 81 et 82. Bornemisza Gergely váradi püspök idejében volt Arachy Péter ispán váradi püspökséghez való falukban; azután anno 1583 és 1584. volt Nagy Gáspár és Horvát Boldizsár ispán Bornemisza Gergely idejében. Rudolphus császar számára az szepesi camarára bírták három esztendeigh, Olayos István birta ispánságul; Rudolphus császár ő felsége adta Pethe Mártonnak váradi püspökséget ezen jószággal együtt anno 1587. Pethe Márton uram ő nagysága ujonnan adta az tisztet Olayos Istvánnak, birta két esztendeig. Anno 1590. adta Ciffra Istvánnak és Nagy Istvánnak, azok birták másfél esztendeigh. Azután adta Orossy Jánosnak, az is birta két esztendeigh tisztül. Azután hol egy rendbeli szolgáit jártatta az jószághban, hol mást, mindaddigh, migh Micatius uramnak adta ő felsége az váradi püspökséget mind jószágostúl. Micatius uram ujonnan adta az tisztet Olayos Istvánnak, ő sokáigh birta.

Volt ennyi adójok:

Püspök-Ladánnak . . .	iuvenci	8
	meddő tehén	8
	egy csődör	1
Kis-Rábé	tulok	4
	meddő tehén	4
	csődör	1
Báránd	tulok	8
	meddő tehén	8
	csődör	1
Udvari	tulok	8
	meddő tehén	8
	csődör	1
Thur-Paztoh	tulok	10
	meddő tehén	12
	csődör	1
Füred	in paratis fl	75
	tulok	8
	meddő tehén	8
	csődör	1

Néha többet is adtanak.

Az morotvákbul fele hal járt.

Ezeken kivül az faluk szép ajándékokat: darutollakat, szőnyegeket, paplanokat, csizmát, kapczát, papuczot eleget adtanak.

Kívül: „Memoriale ratione bonorum ad episcopatum Varadiensem pertinentium. 18-a Aprilis Thordae anno 1635. productum".

(Papír, két íven. Orsz. lvt. kincst. oszt.: Ecclesiastica, 66. 49.)

14.

Zongor Zsigmond váradi püspök, esztergomi nagyprépost levele a m. kir. kamarához, melyben a Marussiak számára parancsot kér a kamarától arra, hogy a szokásos árendát neki fizessék. Nagyszombat. 1653 július 1.

Generosi Domini, Domini et Amici observandissimi. Istentől ő szent Fölségétől minden kivánta jókat kivánok kegyelmeteknek meghadatni. Emlékezhetik kegyelmetek, hogy ez elmult esztendő előth nagy panaszt tettek vala ellenem az marussiak, hogy az nagy prépostsághoz tartozandó Marussy városnak dézmáját, mely egyébaránt az nemes camorához tartozandó jószág

volna, azon dézmát másnak árendáltam volna, kire képest az nemes camora is levele által meghtalált vala engemeth. Teként vén az nemes camorának mellettek való irását, másnak nem árendáltam, hanem engemeth conteltálván, magok mind harmadéve, mind tavaly esztendőbe beszedték. Minthogy ebben az esztendőben mindenöth a vetésekben fogyatkozást látunk, ahozképest az arendát le nem akarják tenni: minekokáért kérem kegyelmeteketh, parancholná megh nekiek, adnák megh az solita arendát énnékem, ne kellessék kegyelmetek kedve ellen Marussiaknak nagy kárára idegennek árendálnom. Mely jó akaratját kegyelmeteknek minden alkalmatossággal megh igyekezem szolgálnom. De cetero Dominationes Vestras generosas divinae protectioni commendo.

Datum Tyrnaviae die 1. Julii 1653.

Generosis Dominationibus Vestris amicus et serviens paratissimus

Sigismundus Zonghor Episcopus Varadiensis m. p.

Kívül: Generosis Dominis Dominis N. N, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Inclitae Camerae Hungaricae Posoniensis Consiliariis etc Dominis Amicis observandissimis.

(Papír, egy íven, a püspök veres viaszba nyomott gyűrűpecsétjével. Országos levéltár kincst. oszt.: Ecclesiastica. 66. 24.)

(A pecséten címerpaizs, mely felett püspöksüveg, ettől balra püspöki bot, jobbra kereszt. A paizson korona felett két oroszlán egymással szemben, melyek kelyhet tartanak. Körirata: SIG ZONGOR ECHSCRMCPMS: *Sigismundus Zongor Episcopus Chanadiensis Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius Praepositus Major Strigoniensis.*)

15.

Benkovich Ágoston levele gróf Petheő Gáspárné, Haller Mária grófnőhöz a Petheő, Barkóczy és Károlyi családok osztályegyessége tárgyában. — Lelesz. 1689 július 27.

Ajánlom kegyelmednek böcsülettel való szolgálatomat, és Istentől minden jókot kívánok kegyelmednek. Kegyelmed levelét nagy böcsülettel vettem. Hogy kegyelmed az atyafiuságos osztályra kész, istenesen cselekszi, kihez képest mit irtam mind Barkóczy György uramnak s mind pedig Károlyi Sándor uramnak ő kegyelmeknek s mire intem: kegyelmed az ő kegyelmeknek szóló leveleimből megértheti. Kiket megolvasván, ragaszsza le és küldje meg ő kegyelmeknek. Kegyelmed nekem

másban is parancsoljon, s az miben tudok, mindenkor maradok kegyelmednek kész köteles szolgája.

Fr. Benkovich Ágoston m. p.

Leleszen 27. Julii 1689.

P. S. Az mannakását kegyelmednek köszönöm; Fiamuramnak szolgálatomat ajánlom, s kívánom, Isten hordozza szerencsésen".

Kívül: „Méltóságos Gróf Gersey Petheő Gáspár uram szerelmes házastársának Méltóságos Gróf Hallerkőy Haller Mária Asszonynak etc böcsülettel való Asszonyomnak ő kegyelmének adassék Czékén".

(Eredeti, Benkovich gyűrűspecsétjével. Gróf Csáky nemzetség lőcsei levéltára: 226. 3.)

16.

Báthory Zsigmond fejedelem Szentjobbot tartozékaival Bocskay Istvánnak adományozza. Várad, 1596 október 2.

Nos Sigismundus Dei gratia Transsylvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpinae, et Sacri Romani imperii Princeps, partium regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. Memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos dignum et honorificum habentes respectum preclare fidei, syncere integritatis, et gratissimorum obsequiorum, insigniumque meritorum spectabilis, et magnifici domini Stephani Bochkay de Kismaria fratris et consiliarii nostri, supremi arcis nostre Varadiensis capitanei, ac Comitis comitatuum Bihoriensis Craznensis et Szolnokinterioris, que ipse nobis inde a primordio principatus nostri omnia sua studia, curas et labores ad nostram salutem, dignitatemque tuendam et amplificandam promptissime conferendo, ac eundem se perpetuo erga nos prebendo, summa cum animi sui contentione, dexteritate et alacritate prestitit, ac in futurum quoque pari cum promptitudine, atque constantia prestiturus est: totale et integrum castrum Zentiob, alias Zentiogh vocatum, ac totales similiter et integras possessiones, itidem Zentiob, alio nomine Zentiogh, Zentmiklós, Piskolth alias Poskoth, Choway, Alsósárszegh et Hodos nuncupatas, necnon predium Kováchy, et promontorium vulgo Kováchyhegy appellatum, in territorio, et intra veras metas eiusdem predii: in Bihariensi prenotato, portionesque possessionarias, in possessionibus Penizlek in

Zathmariensi, atque Echegh et Kendeoreos nominatis, in Zolnokexteriori, porro predium Onodtheleke vocatum, in dicto Zathmariensi comitatibus existentes, et adjacentibus habitas, que alias quondam Francisci Kendy de Radnoth consiliarii nostri et comitis comitatus de Kewkewlleo prefuisse, sed ex eo, quod cum superioribus annis quidam ex consiliariis nostris, et precipuis ditionis nostre nobilibus, qui scilicet divi parentis nostri, et nostro etiam beneficio aucti, honoribus et opibus excreverant, repentina insolentia correpti contra personam, dignitatemque nostram conspirassent, idque serum clam de nobis constituissent, ut nos pretacto regno Transsylvanie et sede nostra ablegarent, vel si id pro voto eis non succederet, astu quodam nos circumvenirent, vitamque nobis eriperent; ac nos his cognitis paucorum saltem fidelium nostrorum comitiva stipati, vite et dignitatis nostre servandi causa ad arcem nostram Keowár, in comitatu Szolnokmediocri existentem contendendum duxissemus, idem Franciscus Kendy summis licet a nobis honoribus et bonis cumulatus, tot meritorum nostrorum, fideique et fidelitatis sue nobis debite immemor, non solum factiosis illis consensisset, sed ad prenotatam arcem Keowár proficiscentibus, et adhuc intra limites prescripti regni Transsylvanie constitutis nobis, de novo principe contra dignitatem et authoritatem nostram eligendo cum aliis infidelibus claudestina consilia habuisset, viteque nostre insidiatus fuisset, atque ob hoc in comitiis generalibus dominorum regnicolarum trium nationum ipsius regni Transsylvanie et partium antedicti regni Hungarie ditioni nostre subiectarum, Albe Julie ad decimum sextum diem mensis Aprilis, in anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo quinto proxime elapso preterito ex nostro edicto celebratis, communi suffragio et publica declaratione eorundem dominorum regnicolarum, simul cum ceteris factiosis notam perpetue infidelitatis et crimen lesae (!) maiestatis nostre incurrisset, ac in amissione capitis et omnium bonorum tam propriorum, quam uxoris et liberorum suorum condemnatus extitisset, ad nos, consequenterque collationem nostram ritè et legitimè devoluta et redacte esse dignoscuntur: totum item et omne ius regium, si quod in prenarratis, castro, possessionibus, portionibus possessionariis, prediis et promontorio qualitercumque existeret, aut eadem et eedem nostram ex quibuscunque caussis, viis, modis et rationibus concernerent collationem, simul cum cunctis

utilitatibus, et pertinentys quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, sylvis, nemoribus, alpibus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluuiis, piscinis. piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quouis nominis vocabulo vocitatis, ad prescriptas, castrum, possessiones, portiones possessionarias, predia, et promontorium, antelatumque ius regium in eis qualitercunque habitum de inre et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, preterea censibus, taxis et contributionibus tam ordinariis quam extraordinariis, sive per dominos regnicolas in comitiis eorum generalibus, aut partialibus, iuxta numerum portarum quotannis imponi solitis, siue aliter qualitercunque exigi consuetis, necnon theloniis, vadis, ac decimis et nonis vini et frugum, bladorumque omnium, e terra nascentium, atque apum et agnorum, denique tormentis e instrumentis bellicis omnibus in eodem castro existentibus, aliisque quibusuis emolumentis, libertatibus, prerogativis, et obuentionibus, memorato domino Stephano Bochkay, ipsiusque heredibus et posteritatibus utriusque sexus uniuersis gratiosè dedimus. donauimus et contulimus, imò damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas et habendas, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigi faciemus, dum in specie ad nos fuerint reportate.

Datum in predicta arce nostra Varadiensi, secunda die mensis Octobris, anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo sexto.

Sigismundus Princeps. mp. (L. S.)
Stephanus Josica cancellarius.
Lucas Várady, secretarius.

(Eredeti, papiroson, melynek vízjegye balra nézõ sas. Középütt a fejedelem papírfelzeten vörös viaszba nyomott kerek pecsétjével. A herceg Esterházy-család kismártoni levéltárában, fasc. D. Mo. 50. Rep. 47)

17.

Várad 1691 október 11-ki katonai térképének leírása.

Auslegung und topographischer Abriss der Vestung Gross-Wardein, und was vor operaciones von der kaiserlichen Armee vorgenommen worden und vorbey gegangen seind von an. 1691 den 11. Oktober bis zur völliger Eroberung, welche den 30. May *dieses* 1692. Jahrs mit Accord erfolgt.

1. Redut und Batterie des Bergs S. Stephani und die zwei Fasiaten der zwei ersten Bollwerk einfangende, wie nicht weniger auch die zwei Cortinen A. B., so den ganzen innern Platz entdeckete.

2. Vorgelegte Redut den jenigen vor der Batterie wegen der feindlichen Ausfäll zu bedecken.

3. Eine von denen Dragonern gemachte Verschantzung die arancierte Wacht zu bedecken von etlichen abgestiegenen Dragonern.

4. Die Posti, allwo unsere Hauptreserve von 300 und 400 Pferden gestanden.

5. Die Posten, alwo unsere in unterschiedliche Corpi ausgeteilte Vorwachten stunden von 100-200 auch mehrers, und in teils Orten weniger waren.

6. Die Posten, allwo unsere Vorwachten zu Pferd gewesen.

7. Der Posto, allwo eine Wacht zu Pferd von der hungarischen Cavalerie stunde.

Auslegung der ersten Attaque, in welchen man die *Palanka erobert.*

8. Die Posten, durch welche die erste Attaque angefangen worden.

9. Aufgeworfene Batterie wieder die Flanque des Thors, welche die Hauptgassen und Cortinen gegen Niedergang infilirte.

10. Andere Batterie, so mit der obgemeldten creuzweis schtessete, und die Bäum den Palanken gegen Aufgang infilirte.

11. Ein andere Batterie von drei Böllern, aus welchen man Cartassen geworfen.

12. Ein aufgeworfene Redut, die Batterie 9. und Laufgraben zu bedecken.

13. Die steinere Bruck über ein flüssendes Wasser, welcher der erste Pass ist, wodurch man bei angeloffenen Wasser mit Wägen fahren kann.

14. Ein Teil der Aprochen, wodurch man gestürmet hat, und die *Palanka bekommen.*

15. Ort, wo der Feind sich mit Sandsäck wider den Sturm versehen hat, welche Säck denen Käiserlichen sich innerhalb der Palanka gegen dem Thor 16. zu verschanzen gedienet haben.

16. Thor de Palanka, so von des Türken mit einem Wall vermacht, und die Bruck abgetragen, welche von den Käiserlichen wieder gebauet, und der Wall weggenommen worden.

17. Communicationslinea zwischen denen Approchen zu der Palanka.

18. Die von denen Käiserlichen eingenommene Posten, und die auf Seiten der Brucken gemachte Trinciera.

19. *Mosche* in der Palanka, von welcher man alles, was der Feind sich in die Vestung hineinretirirent getan hat, sehen können.

20. Mühl der Palanka, durch welche die Türken einen Ausfall gehabt haben.

21. Post, von den Käiserlichen mit Spanischen Reutern vermacht.

22. Einige von Erden aufgeworfene Schantz, über die Höhe des Grabens, so von den Käiserlichen gemacht, das Thor 16. und *Aufzugbruck* der Palanka zu bedecken.

23. Anderer Ausfall aus der Palanka.

Auslegung der andern Attaque, durch welche man die Stadt überwältiget hat.

24. Ort, wo man die Attaque angefangen hat.

25. Batterie die Breche zu eröffnen.

26. Redut auf der rechten Hand des Flusses, die Batterie 27. zu brechen.

27. Batteria, welche creuzweis die Num. 25. der Approchen bestreittet, mit welcher man den Feind auf der Cortin hat beschiessen können,

28. Ein *vierecketer Thurm* und gemauerte Cortina, allwo die Breche gemacht worden.

29. Batteria von 4 Böller.

30. Mühlen, allwo die Kaiserliche sich postiret haben Sturm zu laufen.

31. Die von denen unserigen eroberte Pallisata *50 Schritt weit* von denen Türken, welche von ihnen zu Bedeckung des Thorst gemach worden.

32. Ein Damma das Wasser in Graben aufzuhalten.

33. Ort, allwo die Kaiserlichen aus den Approchen zum Sturm kommen seynd.

34. Batteria mit 6 Böller in der Palanka gegen der Stadt.

35. Gefaste Posti von der Raschzianischen-Infanterie aus und innerhalb der Stadt.

36. Gefaste Posti von den Kaiserlichen, welche sich allda verschanzet haben.

37. Ausfall mit einer kleinen Bruck, auf welcher man nur zu Fuss gehen kann.

38. Ein *Thurm*, welcher nach Eroberung der Stadt von den Kaiserlichen erobert worden.

39. Posten, wo die Kaiserlichen in der Stadt auf der Seiten der Palanka gefasset, sich vor dem Thor verschanzet.

40. Ein holzerne Bruck über den Fluss zur Communication der Tranche, der Palanka, mit den Approchen.

Auslegung *der dritten Attaque* der Cittadell, so innerhalb der Stadt geführet worden.

41. Ort, wo man die Attaque hat angefangen.

42. Ein Teil von der Stadt, allwo sich angefangen haben zu verschanzen diejenigen Türken, so ausser der Vestung geblieben, welche nach 2 Tagen (in) die Vestung eingelassen worden seynd.

43. Zwei Batterien, die eine mit 3 grossen Mörser, und die andere mit 4 Bomben und Cartassen in die Vestung hinein zu werffen.

44. Ein Batteria mit 9 Stück in ein *tieffen* Ort.

45. Ein andere Batteria von 10 andern Stücken.

46. Batteria von 4 Mörser innerhalb der Mauer der grossen *Mosche*.

47. Batteria von 9 Mörser zur Werfung der Bomben und Cartassen.

48. Ein Batteria von 6 Mörsern auserhalb der Stadt von der Cortin und dem Fluss bedecket.

49. Eine Batteria von 3 Mörser auf der Contrascarpa.

50. Ort, wo man die Abgrabung des Wassers aus dem Graben tentiert hat.

51. Ein hölzerne Brück, über welche ein Wagen gehen kan.

52. Thor, mit einer hölzernen Brucken, über welche ein Mensch zu Pferd reiten kan.

53. Eine holzerne Bruck, *von der Stadt in die Palanka*, über welche man mit einem Wagen fahren kan.

54. Ein Batteria von 4 Mörser in einer Insul des Flusses mit einer Verschanzung oder Trenchee dem Feind in Fall eines Ausfalls von der Vestung Wiederstand zu tun.

55. Ein kleine Bruck, durch welche man zu Fuss von der Insul bedeckter auf 20 geometrische Schuh von dem Graben der Vestung gehen können.

56. Mühle in der Insul.

57. Corpi der Vorwachten von der Infanteire.

58. Face des Bollwercks . . . (le van vágva.)

59. . . . durch welchen die Türken in die Vestung kommen, da sie Grosswardein eingenommen.

60. Cortin, in welcher sich ein Ausfall findet mit einer hölzernen Brucken, so in der Mitten ein Aufzugbrucken hat.

61. Vier kleine Bollwerk, auf welchen vonhinaus 4 oder auf das meiste 5 Stuck an jeder Face, und von jeder Flanque mit einer engen Kell, und gar kleinen Fronto ein Stuck stehen kunte.

62. Flanque eines Bollwerks mit einer Eröffnung, welche man nicht kennen kan, ob es ein Ausfall oder Wasserausguss sey.

63. Ein Bollwerk so grosser, als die andern ist, darauf in der Facia 6 oder 7 Stuck gepflanzet werden können.

64. Ein Bollwerk mit Wall, so inwendig mit Bäumen gestitzet.

65. Retirade in der Cittadelle auf die alte Manier gebauet von Steinen mit *vierecketen Thürnen* und kleinen Flanken.

66. Wohnung des Bassa, worinnen, man saget, es seye *ein Keller, in welchem 300 Personen logiren können.*

67. Ein grosses Haus und Magazin mit 2 Keller, so von dem Ruin des nahe sehenden Thurm verschittet worden seind.

68. *Ein gemauerte Moschee* in der Vestung.

69. Der Thurm, worauf die Uhr, welcher weil ein Teil von Holz, von den hineingeworfenen Cartassen abgebrennet worden.

70. *Das vornehmste Thor* der Vestung.

71. Innere Thor der Vestung.

72. Die Bruck, welche das Hauptthor des Platzes bedecket, und die Bruck von starken Holz gebauet, und können darüber 2 Wägen neben einander fahren, dessen Länge gegen 40 gemeine Schritt ist.

73. Das Wasser des Grabens (wo es zum tiefsten) ist ein und ein halbe Ruthen, und auf beiden Seiten nicht tiefer als 2 oder 3 Schuhe.

Auslegung des Gebäus der Vestung.

74. Hölzerne Häuser meistentheils von dem hineingeworfenen Feuer abgebrennet.

75. Gassen mit Bäumen geflochten, welche wegen der Feuchtigkeit der Erden nicht abgebrennet seind worden.

76. Wall der Cortinen, welcher inwendig von Bäumen und Pfosten unterstitzet, die ebenfalls nicht verbrennet worden.

77. Ein Wald nahe an der Vestung zwischen Anfang und Mittag.

78. Ein Ort voller Koth und Morast, wan der Fluss anlaufet.

Auslegung der von denen Kaiserlichen aufgeworffenen Schanz.

79. Horizont höher als die Schanz.

80. Horizont niederer als die Schanz.

81. Ein Teil des Grabens, wie weit es mit Wasser gefüllet wird.

82. Magazin mit Munition mit Holz und Erden bedeckt, worauf ein von Bretter gemachtes Dach ist.

83. Magazin für das Proviant.

84. Das Thor der Schanzen mit einer Aufzugbrucken, wo vorn ein Spanischer Reiter.

85. Thurm der Stadt mit Contraminen versehen, und von denen Kaiserlichen mit Stucken besetzet.

86. Ein abgetragener Wall der Cortina gegen der Vestung.

Auslegung *der Profilen, Weeg oder Strassen und Thören.*

87. Weeg nach Belignies.

88. Weeg nach Soliunen.

89. Weeg der Wiesen.
90. Weeg des Waldes.
91. Weeg nach Biar.
92. Weeg nach St. Job.
93. Mühl von denen Käiserlichen Soldaten abgebrennet..
94. Weeg nach Salca.
95. Prospect gegen Mitternacht, allwo der Anfang der Linia des Profils, so gegen Mittag sein End hat.
96. Prospect gegen Nidergang, allwo die Diametrallinia der Schanz anfangent, wie auch der Stadt und Citadella, und sich gegen Aufgang endet.
97. Mühlen an de ı Fluss Betse.
98. Linea des Profils, so dem Horizont der Schanz und Brustwöhr zeiget.
99. Länge des horizontanischen Profil der Stadt und Vestung.
100. Profil der Höhe des Bergs S. Stephani und der Reduten, in welcher die Batteria zu 10 kleinen Stucken ingelegt worden.
101. Profil der unterhalb gebauten Reduten, in welcher die Infanteria, und von denen Pferden abgestigene Dragoner wider der feindlichen Ausfall wachteten.
102. Posten, allwo man die Stuck pflanzen kan.
103. Profil eines Arms des Flusses Sebez-Keres.
104. Profil der Insul.
105. Profil des Bodens des Fluss Sebez-Keres.
106. Profil des Erdreichs zwischen dem Fluss Sebez-Keres und dem Graben der Vestung, allwo man das Wasser völlig ablassen kan.
107. Profil des Bodens des Grabens der Vestung.
108. Profil des Bollverks gegen Mitternacht, in welchen die Eck von Mauer und die Faies von Erden gebauet seind.
109. Innere Seiten der Cortinen und des grossen Bollwercks, so die Vestung gegen Aufgang hat.
110. Profil des Bollwercks gegen Mittag.
111. Profil des Bodens des Flusses gegen Mittag.
112. Profil des Arms des Flusses Betset, wo in Graben hinein flieset, und des dazwischen laufenden Horizont.
113. Profil des Bodens des Flusses Petset, dessen Erden sehr fett und morastig ist.

114. Profil des Bodens des Grabens der von denen Kaiserlichen gemachten Schanz und sich darinnen befindenden Pallisaten, wie auch der Stadt mit Wasser gefilter Graben.

115. Profil der Cortin und Wall, so rasirt worden.

116. Profil der grossen Batterie für die Stuck.

117. Profil der Bruck und des Thors der Vestung.

118. Profil des *Thurms*, worauf die Uhr ware, und wie selbige bevor sie abgebrennt ware gewesen, wie nicht weniger des Walls und der Cortina, die von grossen Bäumen unterstitzt und aufgehalten wird.

119. Profil des Magazins für das Proviant, allwo 2 grosse Keller gewesen, welche von denen ruinirten Thürn verschüttet worden.

120. Profil eines *Thurms* von des Bassa seinem Haus, welches auch einen grossen Keller hat.

121. Profil des inerlichen Bezirks der Vestung.

122. Profil des grossen Bolvarts.

123. Profil der Tiefe des Grabens.

124. Horizont des Terrens über die Ebne des Grabens, mit einem Arm des Fluss Petses, so in den Fluss Sebbez-Keres hinein lauffet.

125. Prospect des Berg St. Stephani, Olasya Thor die Palanka 16 . . . (a többi le van vágva).

(Magyar Nemzeti Múzeum.)

18.

Benkovich Ágoston püspök a jobbágyi állapotból, felszabadítja Bagaméri Mester Andrást és három fiát s nemesi szabadsága érvényesülésének korlátokat szab. Lelesz, 1690 május 16.

Én Benkovich Ágoston etc. felszabadítván Bagaméri Mester Andrást három édes fiával, ugymint Istvánnal, Andrással, Miklóssal az alább megirt conditiok alatt: Legelsőbben is, ha idő jártatva, kitől Isten óvjon, a hazában valami revolutio történnék, maga vagy megnevezett fiai, azoknak . . . maradéki s terjedéke törvény szerént való örökös királyunk vagy hivei ellen fegyvert fognának, avagy váradi püspök urak ellen vagy másokkal conspirálnának: soha semmiben szabadságok ne suffragalhasson, sőt eo ipso ad colonicalem statum recedant.

Másodszor: hasonlóképen, ha valamelyik közölök vagy praescriptusuk közöl praedicatorságra adná magát, annak vagy maradékinak az nemesi szabadság ne használjon. Harmadszor: földesurak ellen, ugymint váradi püspökök ellen nemesi szabadsággal ne élhessenek, úgy jószágok s szolgájok ellen. Erre consentialt maga is Mester András, ugymint Armalis-szerző, melyet maga keze keresztvonásával roborált. Lelesz 16. May 1690. Mester András keresztvonása. Coram me Stephano Buday vice-comite comitatus Bihariensis m. p. Et me Joanne Szegedy iurato conventus Lelesziensis notario m. p.

(Leleszi országos levéltár: Actorum. 1690. Nro. 11)

19.

Benkovich Ágoston püspök Váradra visszavezeti a ferencrendi szerzeteseket és őket utódjainak pártfogásába ajánlja. Várad, 1701 augusztus 1.

Frater Augustinus Benkovich episcopus varadiensis, inclyti comitatus Bihariensis supremus ac perpetuus comes, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliarius. Do pro memoria tenore praesentium significans, quibus expedit universis, quod posteaquam augustissimus Romanorum imperator ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. rex Leopoldus, dominus, dominus meus clementissimus inter complures Hungariae ditiones inclytum quoque hunc comitatum Bihariensem cum suo fortalitio Varadiensi victricibus armis suis ab immani Turcorum iugo gloriosissime vindicasset, meque sedi meae atque iurisdictioni episcopali clementissime restituisset: pastoralis officii mei prima cura ea fuit, ut oppido huic Varadiensi, fortalitio proxime adiacenti (quod pro moderna temporum vicissitudine ac statu grege partim catholico, partim adhuc haeresi imbuto est populatum) de fidelibus ac zelosis animarum ministris solicite ac paterne providerem. Quia vero per iniuriam praeterlapsorum temporum, maxime vero per violentam haereticae perfidiae rabiem fundationales ecclesiasticae episcopales cum summo orthodoxae religionis detrimento ac iniuria interierunt, ut grave hoc damnum pro fructu et emolumento animarum resarciretur, non perutile duntaxat, sed et maxime necessarium esse duxi hunc in finem virorum religiosorum zelosam adhibere operam; inter quos cum et a divinis servitiis et a zelo

animarum laude dignissimos semper fuisse, esseque censuerim religiosissimos patres Ordinis Minorum Sancti Francisci Seraphici reformatorum, huius almae provinciae Hungariae Sanctissimi Salvatoris acceptissimos, quondam loci istius operarios, quod in postrema quoque praesidii huius bloquada fideliter suorum etiam sociorum morte contestati sunt: idcirco eos non solum etiam peculiari amore complectendos, sed et in sortem ministerii ad cultum divinum, animarumque salutem procurandam, stationique suae (quam olim et ab antiquo hocce in oppido Varadiensi titulo conventus Sancti Spiritus capitulis multis celebratissimo, sed postmodum furore haeretico iniuriose exturbato, sancte, laudabiliter, fructuoseque tenuisse clare dignosceretur, restituendos esse duxi, ita, ut eam cum omnibus suis attinentiis pro suo, successorumque suorum habitaculo ac animarum iuvandarum subsidio perpetuo iure tenere, possidere, incolereque possint ac valeant, iure dominii mei terrestris ac dioecesani confirmo et hisce literis meis roboro, ac ut idipsum etiam a legitimis meis successoribus episcopis ac aliis, quorum interest vel intererit, firmum ac validum habeatur, obtestor. In quorum fidem has manu propria subscriptas ac episcopali sigillo meo roboratas literas dedi.

Varadini die prima Augusti anno millesimo septingentesimo primo.

Fr. Augustinus Benkovich Episcopus Varadiensis m. p.

(Eredeti, papír, alján papír-félzeten véres viaszba nyomva tojásdad pecsét, melynek paizsán hármas halomból terebélyes fa emelkedik, a paizs felett püspöksüveg és bot eme körirattal: F. Augustinus Benkovich Episcopus Varadiensis. — A Szt. Ferenc-rendiek gyöngyösi levéltára.)

20.

Benkovich Ágoston levele az erdélyi kormányszékhez gróf Szent-Iványi Lászlónak krasznavármegyei főispánná történt kinevezése tárgyában. Várad, 1700 július 3.

Illustrissimi, Spectabiles ac Magnifici Domini, mihi colendissimi. De dato 25-a Junii a Méltóságos Gubernium Gyaluról irt levelét vettem. Ami az első Kegyelmetek paragraphusát illeti, hogy én méltóságos Gróf Szent-Iványi uramot krasznavármegyei főispánságba intrudaltam volna; ebben nem engemet sért a secretarius pennája, hanem kegyelmes urunkat ő Fölségét, mert énnekem ugyan ő Fölsége commi-siója szerint, amely extal,

szót köllött fogadnom; Kegyelmeteknek is azt köllött volna elkövetni. Én azt nem vizsgálván, mitől viseltetett légyen ez ilyen engedetlensége Kegyelmeteknek: nekem csak arra köllött vigyáznom: mit parancsoljon az én Fölséges uram mind nekem smind a Méltóságos Guberniumnak.

Ami Pál Deák uram compániáját illeti: ahhoz énnekem semmi közöm nem volt s nincs is. Hogy udvarlottak a tisztjei szeginy meghvont szállásomon, azokat jó szívvel láttam, mint ő Fölsége híveit, de senki nem más rovására, hanem az én költségemre. Tettek-e violentiát ott vagy sem azon vitézlő rendek? szá not nem adhatok róla, mert hatalmom alatt nem voltanak. Holnap közikben mégyen a vicecolonellusok: ha mi kárt tettek, panaszolkodjék előtte a nemes vármegye.

Továbbá se nemest, se nemtelent nem kívántam azon vármegyében megkárosítani; panaszolkodjék ámbár csak egy gyermek is, akinek fáratsága jutalmát meg nem adtam volna meghduplázva. Amint én is azon Krasznavármegyében létemben ugy éltem, mint vendéghfogadóban.

Ami tisztiben Kegyelmetektől való gátolását illeti méltóságos Gróf Szent-Iványi uramnak: ezzel nem ő kegyelmét, hanem ő Fölsége authoritását gátolja a Méltóságos Gubernium. Hogy pedigh Kegyelmetek főispánsági tisztiben említett méltóságos gróf Szent-Iványi uramot agnoscalni nem akarja: ez nem Kegyelmeteket, hanem a fölséges udvart illeti, vasallusa levén mind a két fél. Bár megemlékeznénk itt Salustius mondásáról vagyis irásáról. Non est irritandus, qui statim nocere potest.

In conclusione ir arról is Kegyelmetek, hogy innét vármegyémből husz-huszonöt talpasok becsapnak az erdélyi szélre s onnét lopva hozzák ki a szökendő jobbágyokat. Ámbár csak egy casust deducaljon Kegyelmetek, hogy ezt elkövették volna: ha magam jobbágyimtól esett az ilyen által való menés, minden késedelem nélkül megorvoslom; ha peniglen vármegyemtől, ugy viszont ezen dolgot, hogy eziránt Kegyelmetek egészen panasz nélkül való contentumot vehessen.

Caeterum dum me favori commendo, sum earunden Illustrissimarum Spectabilium ac Magnificarum Dominationum Vestrarum Varadini 3. Julii 1700.

(Eredeti fogalmazvány a váradi püspöki levéltárban.)

21.

Gróf Forgách Simon (a későbbi kuruc hadvezér) kuruc-ellenes levele gróf Csáky Imre váradi püspökhöz. Zólyom, 1703 november 15.

Szóljom, 15. 9-bris 1703.

Méltóságos Gróff és Püspök Ubi Es.

Kedves Eöcsim úram, tudom edigh Tamás Úr udvarlot, és de omnibus tött relatiót, — ma az generalis Slik Beszterczire ment. Ez contemnálja az elenséget, az minthogy edigh dnus Nicolaus,[1]) actusi tutela cuioneria, Losonczon vagyon, onnitt multa scribit, et de verbis. szokás szerint quantum vis, de puskaport nem akar szagolni. — Itten generalis Ritsánt várjuk, aval conjungálván magunkat föl keressük az ország-szabadítókat. Tsak szígyen, gyalázat, hogy az, ki nem tud hozá, és irtike sintsen, fegyvert mer kapni. Ha tsak így lesz, illi fugiendo destruent patriam, et nos quartirisando; mondhattya Magyarország, mind az kit hadrul; ők is vertek minket, minket is vertek ők. csak szenved az ország. — Hitemre sokat adnék, ha megmenthetném jó módjával magam etül az hadakozástúl. csak nehísz az szívnek ez az nemzeten követöt dolgokat látni. Jobb let volna, ha Svabá löttem volna, mind magyar. — Mi rut dologh ez, az magyar országi szurszavar. — Job vólna Miklósnak[2]) Mária Magdolnakint az Kereszthez mászni, még most ideje vólna, mert biszony evel az koborló rendetlen hadal semit sem vígez, mi nintsen köztök semi rend, se fegyver, se pínz, se disciplina. Soha se hittem vólna, nagy ideiek lévén, valami rendet ne csinályanak, — ördögh lölkü bolond fiai! be sok jó mulatságomtúl foztanak meg. — Job rendben volt már az kopóm, agarom, hogy sem az ő armadijok. — Ó ha én K(egyelmeddel) mind megbeszílhetním, hogy vannak, pökník Kegyelmed az szogoróra. Uno verbo: Hunczfutoria.

Ego ad servitia sum sanus, et habeo bene signum, sed objecta desunt ad faciendum svinyadones. — Az lovaim mind betegek, maid ninchen mire ülnem. Kérem azírt az Gróff Annat,[3]) külgye alám az Pannàt,[4]) Sigmund[5]) úrnak is felül írt Gróffninak[6]) szolgalatomat. — Ha e hiten, id est intra septem dies Bercsényi meg nem verekezik, azutánjó iczakát ő Kegyelmének, ment leszek akor a kurucz fegyvertűl. Ha Sándor[7]) úr Kegyelmed körűl vagyon, szolgalatomat. Nem tudom ő Kegyelme optineáltai

az Bánságot. De én torkik vagyok az Bánságban, — csak aligh várom, hogy vagy Varadra, vagy Galgóczra mehessek nyugodni; fönt hagyok már az becsület keresisen, csak az nagy gazdálkodásban fogom magamat foglalni, szász kopút, 20 agarat, harmincz paripat tartok, jóakaróimal iszom, eszem, — denique bene economisabo. Arma procul jaceant, sed pulchra questa Signora non. Ezel Kegyelmednek

rarus frátere
és servusa
nihil rarius, quam sincerus frater. G. Forgách Sigmund mp)

[1—2]) Gróf Bercsényi Miklós.
[3]) Csáky Zsigmondné, gróf Serényi Anna.
[4]) Lovának neve.
[5]) Gróf Csáky Zsigmond tárnokmester.
[6]) Ennek felesége, Serényi Anna grófnő.
[7]) Gróf Erdődy Sándor.

A gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárából. (Közöltem a Budapesti Hirlap 1927 nov. 30. sz.-ban.)

22.

Özvegy gróf Batthyány Ádámné, gróf Strattmann Eleonora figyelmezteti gróf Csáky Imre váradi püspököt, ügyeljen magára, mert Bécsben megfigyelés alá helyezték. Bécs, 1708 május 30.

„Tudja Kegmed, tapasztaltam, mennyire tartottam légyen mindenkor, a mi Kegyelmedet illeti, engem is illetőnek. Ezt tovább is tennem, megh szünni nem akarván, nem halgathatom el; Értettem több helyeken s ministerektül is, hogy a kegmed agendi ratiója, szavai s votumi a dietan nem szintén olyanok, mint itt ember kgmed felől reménlette vala és a mellyek kgdnek idővel is ighen nagy favorokat hoznának. Kire nézve egyedül Kegmedhez való igaz atyafiságos indulatomtúl viseltetvén, kivántam kegmedet in confidentia intenem, lévén bizonyosan vigyázó szemek ottan, kinek kinek conduitjére s beszédire. Magát s dolgait úgy intézni igyekezzék kgmed, hogy kiváltképen ha azon dieta csak ugy talál eloszlani, magának effélék által nyilván szerzendő disgustust evitáljon, s a tapasztalt és reménlett favorokat conservállván Kgmed s dolgait és

folyamattyát a szerént várhassa kgmed. Ezzel Isten kgdet sokáig jó egészségben éltesse.

Bécsben 30 Maii 1708.

Kgnek

P. S. Errűl penigh nem köll senkinek is hallani kgmedtől.

igaz szolgáló attyafia
Gróff Stratmann Eleonora.

* * *

(A gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárában 7. 77.)

23.

Gróf Csáky Zsigmond tárnokmestei Csáky Imre püspöknek, öccsének megbízásából a magyar kir. kancelláriának, irt levelében a Rákóczi-felkelés alatti nyomorúságukat ismerteti. Győr, 1708 október 24.

Én püspök öcsémmel, feleségemmel s 12 személlyel, 6 lóval hogyan menjünk, szekérnek fogadót mivel fizessünk? Vagy anélkül, taligán hurcolkodjunk? Nem érdemelünk ilyen példa nélkül való számkivetést, hiszen sem mi, sem eleink soha nem voltunk ellenségei eő Felséginek. Nyomorúságunk az udvarban tudva vagyon. Eleink hivsége és szives szolgálatai miatt jutottunk ilyen keserves haldokló sorsra. Szempillantásonkint keservesen nyögünk. 6 esztendő alatt én öcsémmel s hozzátartozóimmal 4500 frt kaptunk, ezt is csepegve. Tehát az udvarnak nagy költsége nem volt reánk, de olyanok, kiknek tisztük, jószáguk, jövedelmük, földjük megmaradt, 3—6.000 forintokat kaptak. Hogy nem szolgáltunk, nem rajtunk mulott, hanem azon, ki alkalmatosságot a szolgálatok elkövetésére nem nyújtott. 6 évi bújdosásunk alatt mi egy király kasszájának 4500 frt? Lehetetlen, hogy ő Felsége ok nélkül a halálnál keservesebb ostorral ostoroz bennünket ilyen sok érette való szenvedísért. Minden bécsi jóakarónknál tettünk szót, hogy a télen Pozsonyban szeretnénk telelni, vagy legalább a dieta alatt, de embereinket hova tegyük, miből fizessük ki, s mi egy fillérért is kinek istenkedjünk, ha az sem segít, akié vagyunk? Vagy úgy legyünk mint a cigányok, vagy mint egy elátkozott zsidó? Ha a dieta után adna ő felsége 2000 frt, addig miből éljünk s miből menjünk a diétára? Cselédeinket nem engedhetjük ki jámbor szolgálataikért mint ebeket, mert hisszük, hogy van Is-

ten. Vagy frugális intentioval akarják kitólni szemünket. Kitől vegyünk már kölcsön, mikor egy fillér fundusunk a kerek ég alatt nem mutatható s ha látják még azt is, hogy urunktól elhagyattunk s megvettettünk.

Mindezeket megfontolván arra reserváljuk magunkat, hogy jóakaróinkból ellenségek számát ne szaporítsuk, s hogy kenyerünket könyhullatással s izetlen veszekedésekkel ne együk és hogy gonosz akaróinknak kedvét ne töltsük, emberek csúfjává ne legyünk, s ily messze idegen országban, hol semmi gyámolunk nincs, jobb magunkat megvonni oly helyre, hol kevesebb szem látván s ember nem forogván, kevesekkel is beérhetjük méltó ítélet nélkül, s nem vagyunk kitéve vendéglátogatásnak, mikor kanalunkat mi is megnyalnók. Azért magam részirőI, ő felségétől elhagyatva a szégyen elől kla-tromba kívánok húzodni, hol egyedül az egy élő Istennek leszek obligatussa s ahol csendesen lehetnék ő Felsége erszényének ürítése nélkül. Csak a feleségem, gyermekem s cselédeik megélhetése számára kérek ő Felségétől rendelést vagy passzust a kurucoktól, hogy magukat jószágukban meghuzhassák. Szolgáimat pedig vegyék fel a bécsi gazda emberek szolgálatra, ha nem, akkor a számára is passzust. Ha a diétáig nem lesz ezekre rendelkezés, ne okozzanak elmaradásomért.

(Szepesmindszenti Csáky lvt. 132. 23.)

24.

Gróf Pálffy János fővezér Csáky Imre érsekhez Károlyival és Rákóczyval folytatott tárgyalásairól Debrecen, 1711 február 4.

Illustrissime ac Reverendissime Comes,

Domine et Pater Colendissime!

Hogy minapában irott kgld levelire magam választ nem adhattam, akkor interveniált számtalan sok dolgaimnak és a publicumok miatt összvegyült hazánk javára czélozó éjeli-nappali sok nyughatatlan foghlalatosságimnak tulajdonítcsa kgld. Mert ugyanis nem kétlem vagyon eddig tudtára másunnét is kgldnek, hogy mynap innét Debreczenből meghindulván, circa 21 Januarii és Hatház nevű Hajdu városban menvén, azon nap ugyan Hatházra Károly Sándor hozzám jöve, kivel bőven beszélgetvén, mindenképpen igyekeztem azon, hogy kglmes

urunk eő fölsége szolgálatit mentűl jobban promoveállyam és hazánk csendességét is közelítsem. Amint is meghválván tőllem s igyenesen Rákóczihoz Munkácsra vévén úttyát, a mellettem levő hadakkal Kállóba mentem, az holott is majd egy hétnél tovább helyben lévén, újonnan hozzám jöve Károly Sándor és mind két részről adott parolánk szerint véle edgyütt csak kevés számú néppel mentem Vaja nevű faluban, s Rákóczi maga is hozzam conpactala, s mind két részről bőven kibeszéllettük magunkat. És noha kivánta vala azt, hogy ha magának eő Fölsége tam quoad vitam, quam etiam bona gratiat adni méltóztatnék, adatná vissza jószágait is, de én ezt sok helyes okokra nézve, kiváltképpen az eő felsége hiveinek az kuruczság miatt lett éktelen károssodásainak érdemek szerént leendő meghjutalmazásokra nézve meghmondottam egyátallyában, hogy effélét ne is kívánnyon, mert semmi sem lészen belőlle, sőt ha eő fölségének volna is afféle szándéka, egyátallyában azon volnánk mi megkárosodott és hivségünk miatt mindenünkből ki fogyott magyarok, hogy lábaihoz borulván eő fölgének, abban ellent állani kívánnánk. Sok volna leirnom consequenter öt egész óráigh lett discursusunkat, hanem cathegorice meghmondottam Rákóczinak, úgy Károlinak is, hogy szintén béérik vele, ha eő Felsége nékiek kettejeknek fejékre és jószágokra nézve tellyes gratiat adni méltóztatik, ne is allegallyák közöttök és az országbeliek között lett szövetségeket és összeesküvéseket, mert tapasztalták eddigh is micsoda effectussa vala kemény hiteknek. A mint irhatom kgednek, úgy ha ugyan valamire nem mehetünk, s ellenek indulok azonnal, tisztei zászlóstúl fognak hozzám jőni az eő fölsége hivségére, a mint nagyob részint tettek is előttem insinuatiot. Utollyára Rákóczi resolválá magát, hogy egy alázatos levelet fogh irni fölséges urunknak, melyet is szintén most várom kezemhez, s miglen eő felségének válassza jön reája, curier által felküldvén, addigh in forma suspensionis armorum az hostilitásoktúl mind két részről supersedealunk. Ők Bereg, Ugocsa, Szathmár és Máramaros vármegyékbe retrahallyák magokat, noha az eő felsége hadainak is Szathmár vármegye 420 oralis, s annyi equilis portiot fog praestalni. Reménlem jó effectussát fáradozásimnak, noha nekem ebben legkisebb hasznom vagy interessentiam más nincsen. Hanem hogy az eő fölsége továb való szolgálattyára nemzetemet és az országot kivánnám conserválni és

hivségre akarnám Rákóczit manuducalni. Mindezeket Bercsényi most Lengyelországhban levén, csak távolrúl halgattya; most is ki tecczik, hogy csak maga privatumát keressi a rosz ember. Akarám azonban azt is tudtára adnom kglnek, elő hozódván Telekessi úr dolga, tudokozódott töllem maga Rákóczi, miokra nézve fosztatott megh püspökségetűl; feleltem: azért hogy miért kellett nékie subscribálni a detronisatiot, noha eő egyebaránt azzal menti magát, kételen volt velle, mert kényszerítésbűl cselekedte. Kire azt mondotta Rákóczi, hogy absolute senki sem kényszerítette, hanem valamint többek, úgy eő kglme is szabad akarattyábúl subscribalta. Caeterum továb mi fogh következni ezen állapotban, tudosítani kgldet el nem mulasztom, Permaneo

Ejusdem Illmae
Rmae Dominationis Vestrae
filius et servus paratissimus
Comes Joannes Palffy

Datum Debreczini
4. Februarii 1711.

(Gróf Csáky-család szepesmindszenti lvt. 7.341.)

25.

Kébell Mihály apát, váradi kanonok vikáriusi jelentése gróf Csáky Imréhez. Várad, 1711 április 3.

Varadini 3. Apr. 1711. Excellentissime etc. Gratiosas Excellentiae V. die 13. mensis praeterlapsi mihi missas litteras non pridem una cum sigillo vicariali humillime percepi, in quibus benigne mandat Excellentia V., ut tam temporalium, quam etiam rerum spiritualium genuinam informationem mittam, — summas imprimis repono gratias, quod me, indignum, servumque infimum tali honore dignata fuerit Excellentia V. consolari, ero ego ad mortem usque tanti beneficii memor. Quia vero litterae meae, in quibus omnia specifice apposueram, ut adverto, vel deperditae vel fors detentae alicubi haereant, per praesentes iteratis vicibus obligationem meam contestor.

Quod attinet spiritualia: ante rebellionem hanc in tota dioecesi, ut informor, erant parochi tres, nimirum in oppido Belényes, in oppido Somlyó et in pago Kárásztelek. Pie defunctus vero episcopus, illustrissimus D. Benkovics semper pe-

nes se tres, quatuor subinde etiam sacerdotes, exceptis canonicis servabat, quos tam ad sacramentorum administrationes, quam ad alias iuridicas exmissiones adhibere solebat. Domini autem canonici in ecclesia Patrum Franciscanorum solita munia spiritualia persolvebant. Inchoaverat quidem piae memoriae dominus reverendissimus episcopus honestam ecclesiam fabricare, sed morte superveniente eam imperfectam et a medio quasi opere erectam reliquit. Modo vero nonnisi in Somlyó est parochus, nomine Paulus László, cui etiam ecclesiam Kárásztelekiensem pro filiali adiunxi. Oppidum enim Belényes est desertum. Nos iam tres canonici in sacello Patrum Societatis in ipsa arce divina persolvimus, satinde etiam ungarice concionor, prout et hodie, cum specialiter die hac illustrissimi domini episcopi concio fuerat. Residemus in arce in una domuncula omnes tres una cum D. Búcsi, nullam penitus oeconomiam servare valentes. Siquidem extra arcem, nostram civitatem, in qua actu etiam sufficientes incolae sunt, non permittimur possidere, qua ratione nulla divina ibidem celebrantur, imo nocturno praesertim tempore, cum portae sint clausae, neque accessus ad fideles detur, multis illorum in obitu periclitantibus. Hactenus, sicut et prius omnes una cum bono provisore ad mensam meam sunt.

In comitatu valedictoriam sedem 26. Martii habuimus, in qua i. comitatus, me etiam comparente, quadringentos pro discretione Excellentiae V. ordinavit aureos . . . Non deero tam quoad posse meum Exellentiae V. gratifacari, sicut et procuravi unum nigrum sonipedem pro venatione aptum, qui si Excellentiae V. placuerit, certe una mecum ad servitia erit etc. infimus servus et capellanus. Michael Kébell m. p.

(Egészen sajátkezű. Gr. Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára: VII, 289.)

26.

Gróf Pálffy János fővezér levele gróf Csáky Imréhez Ráday Pállal folytatott tárgyalásáról és Bercsényi meg nem béküléséről. Debrecen, 1711 április 19.

Méltóságos Gróf Kalocsai Érsek,
nekem kedves Apám Uram.

Fiui kötelességgel vettem Posonból 9. currentis költ kglmed nállam kedves levelét, abban feltett atyai szép üdvözlé-

sével edgyütt, kivánvan ujabban is sok örvendetes alleluját megérni s által is élni tellyes contentumi szerint való jókban Kegyelmednek . . . Mostanában már közelitvén az el idegenedett magyaroknak praefigált peremtorius terminusa, szintén nállam vala Rákóczi cancellariájának directora Ráday Pál, kivánván újabb tartását kglmes Urunk eő Fölsge resolutioinak, a mint is azokra ujonnan adott punctumokkal már vissza is ment. Szintén pro 21. vel 22. várom magát az Herczeget, szintén kivánván lennem eő Hercegségével; ha el jő bene quidem, vagyon gratiaja, de ha szintén nem jöne is, az egész militia Karolival edgyütt már magokat resorválták kglmes Urunk eő Felge hivségére, úgy az cassaiak is, kiknek szintén várom hozzám követtyeit s még ezen hónapba a dolgokon által fogunk nagyob részint esni. Bercsényi mégh most is nyughatatlankodik, ezeket is igyekezik ámítani, hogy megh fognak csalattatni, nem különben az fölséges ausztriai ház ellen is ide s tova az külső potentatusokhoz irogat; de semmire nem mehet, sőt ezek akarják a számadásra citálni. Keményenn is utánna vannak, de az rossz ember csak ki tetczik, hogy nem egyebet kiván, hanem hogy ő pokolba megyen, azt akarná a többi is mind kárhozna el. Haszontalan mesterkedik, pedig mindenfelől tellyes relatióm vagyon . . . Maradván

Kgldnek kötelessen szolgáló fia
Gróf Pálffy János

Költ Debreczenben
19. ápr. 1711.

(Szepesmindszenti Csáky-levéltár 7. 341.)

27.

Gróf Pálffy János fővezér levele gróf Csáky Imre érsekhez a majtényi zászlóletételről. Debrecen, 1711 május 2.

Méltósághos Gróf, Kalocsai Érsek
nekem kedves Apám Úram.

Posonból 19. április költ kgld levelét nagy becsülettel vévén, fiui szeretetemtűl viseltetvén, igenis kivántam vala szolgálnom kgldnek a tudva levő pénznek kezéhez való szolgáltatásában; de miben legyen dolga Váradon levő kgld pénzének arrúl tudom Baró Sándor Gáspár úr bőven tudositotta kgdet, nekem pedigh a minemű pénzem vala commissarius Dicperger úrnál, aztat már deputáltam. Bánom, hogy ebben most nem

lehete complaceálnom kglnek, mert más pénz mostanában kezemnél éppen nincsen. Az idevaló occurrentiakrúl irhatom kgdnek, hogy az elmult szombaton ismét meg indulván mentem Károlyba és ott ötöd napig lévén mulatásom, az alatt plenipotentiam szerént kiadott kglmes urunk eő felsege kegyes resolutioit groff Károly úr az egész kurucz hadak előtt publicálta, amint is Szathmárnál össze gyűjtvén őket homagiale juramentumokat ő felsége hivségére letették, és az elmult csütörtökön Szathmár és Károly között levő Majthén nevű falunál öszvegyült fellyebb tizezer lovasnál, az hova magam is kiránduldván hozzájok, az igért zászlókat kezemhez attingálták, és per conclusionem pacis conceptae egészszen ezen kurucz hadak három izben salvet adtak és actu oszlanak passusaim mellett kiki maga hazájába és jószágába; megh köszönvén kglmes urunk hozzájok mutatott kiváltképpen való grátiáját s nékem mellettek tett szíves fáradozásaimat. Fel is gondolhattya kgld már három hónaptul fogvást mennyit kellett nyughatatlankodnom, csak hogy őket disponalhassam. Cassát, Kővárt és Husztot is fel adták. Maga Rákóczi mégh be nem jőtt, de három hetet praefigálván néki ad depositionem juramenti, ha ugyan viszsza nem jő, Munkácsot és Ungvárt is megh ígérték. Adja Isten, legyen már egyszer országunknak az hosszas háboru után kívánt csendessége. Csak az udvari változások (kit egyebaránt nem reménlek) valamit ne okozzanak. Kivánván Isten éltesse kgdet kivánt jó egésségben.

Költ Debreczenben die 2 Maii 1711.

Kegyelmednek kötelessen szolgáló fia
G. Pálffy János.

(A gróf Csáky család szepesmindszenti levéltárában. 7. 341.)

28.

Gróf Károlyi Sándor értesíti gróf Csáky Imre érseket a felkelés befejezéséről és kéri, hogy tábori lelkészének adjon állást. Károly, 1711 május 3.

Celsissime ac Reverendissime Princeps
Domine Domine mihi Colendissime.

Obligatissimorum servitiorum meorum in gratiam Celsitudinis vestrae commendationem. Noha nem kétlem az Mghos Érsek máshonnat is méltóztatik megh érteni, Isten kegyes gondvi-

selésébűl miképpen az eddigh hazánkban fenn forgott mótusok csendességre hozattak, felges koronás királyunk eő Felsége tisztössége által, melly hogy mind eő Felséghe nagyobb és állandóbb uralkodására, mind hazánk eránt eörömére fordulhasson, kivánom. Ennek alkalmatosságával régi tapasztalt affectiojában az Mélghos Érseknek akartam magamat bejelentenem s kérnem tartozó kötelességel, méltóztassék azon uri gratiájában fenn tartani, s velem alázatos szolgájával parancsolni, kötelezvén magamat minden tőlem kitelhető dologban az Mghos Érsek szolgálattyára. Tiszteletes Pater Mosonyi Péter Uram, ki annak előtte somlyai plebánossági hivatalban foglalatoskodott, ezen felső üdőkben való változó háboruk miá, helyében meg nem maradhatván, végtére még az templom javaibúl is kifosztatván, vettem vala magam mellé eő kglmét, ki is azoltátúl fogva dicséretesen és jámborúl szolgálván mindnyájunknak, már Isten csendességet adván, kivánna vagy előbbenyi helyére viszsza menni, avagy az hová az M. Érsek parancsolni fogja. Recommendálom azért az eő kglme személyét az Mélgos Érseknek tellyes bizodalommal és kérem, mint érdemes egyházi személyt méltóztassék uri kglmességébe venni és accomodatiojában attyai vigasztalását is eő kglméhez mutatni, kirűl elvárom az M. Érsek uri resolutioját. Caeterum permaneo Celsitudinis vestrae

obligatissimus servus

Karoly 3. Maii 1711. Alexander Károlyi.

(Szepesmindszenti levéltár 7. 320. U. o. már június 14-én, Kassán kelt levelében köszöni Csáky érseknek, hogy „káplányom, tiszteletes Mosonyi Péter uram dolgában" fentebbi kérelme értelmében intézkedett.)

29.

Kébell Mihály apát, váradi kanonok, vikárius jelentése gróf Csáky Imréhez a belényesi oláhokról. Várad, 1711 május 29.

Varadini 29 Maii 1711.

Kegyelmes Uram . . . az elmult napokban Búcsi urammal Belényes-vidéki ispánságokot visitáltuk, ő kegyelme oeconomia-beli dolgokat vizsgálván, én pediglen az igaz romai anyaszentegyháztúl elpártolt oláh papokat előbbi unióra . . . hozni akarván, de nem sok consolatioval, mert expresse kimondották, hogy mindaddig, valameddig havasalföldi, Affatém nevű görög (és schismaticus) püspöktől nem lesz

parancsolatjok, hogy abban a hitben maradjanak meg, amelyben üdvezült Benkovics Ágoston váradi püspök idejében voltanak, hozzánk nem hajolnak, és így kinek két felesége vagyon, kinek három még mostanában is, megválik tovább, mit végezhetek vélek . . . alázatos káplánya, szolgája

Kébell Mihály m. p. .

(Gróf Csáky-nemzetség szepes-mindszenti levéltára: VII. 289.

Kegyelmes uram, mivel méltóztatott Excellentiád vicarialis pecsétet nékem küldeni, nem tudom amellett extendáltatik-e authoritasom Belényes vidékén levő olá papokra; mivel üdvezűlt Pater Farkas úram is váradi vicarius lévén, azokra is vigyázott.

Ugyanaz ugyanahhoz. Várad 1711. apr. 10. U. o.)

30.

Gróf Csáky Imre érsek levele a szalontaiakhoz tizedügyben. Pozsony, 1712 október 2.

Isten áldjon meg benneteket jó szomszédok, szalontai lakosok! Az méltóságos herczeg[1]) oly interpositióját, hogy tudniillik az ő herczegsége helységeiből bennünket illető tizedeket az sok villongásoknak eltávoztatásokra nézve is ne szedessük in natura, hanem inkább átaljában készpénzül alkudjunk meg, — méltó tekintetben vévén, igenis kivántuk ő herczegségének abban is kedveskednünk. Tiszteinknek meg is parancsoltuk, hogy lemenetelünkig az ő herczegsége helységeiből az dézmákat ki ne szedjék, hanem csak conscribálják úgy, hogy ha áltolában megalkhotunk, jó a jó; ha pedig nem, tehát in natura szabadossan szedhessük ki. Azonban csodálkozással értjük, hogy magatok, jó szalontaiak, meg nem esmérvén azon erántotok való jó akaratunkat, félretévén a jó szomszédságot, ki tudja micsoda helytelen találmánytúl vagy nyughatatlan elmének hitegetésitűl viseltetvén, bizonyos, most birtokotokban levő prediuminktúl nemcsak az dézmát erővel igyekeztek megtartani s ki nem adni, sőt tulajdon magatokévá akarjátok tenni, noha tudnotok kéne s kell is, hogy valamely prediumok eránt meg nem bizonyéttathatik irásbeli valósággal s bizonysággal, hogy igaz nemes curiák voltak, s régi királyaink által speciali privilegio az dézmáktúl fel nem szabadéttat-

[1]) Esterházy Pál.

tak, azoktúl a dézmát szerteszéjjel az hazában megveszik. Azért valameddig ottan is az olyan exemtiokat s privilegiumokat mind magatok smind pedig mások, ha többen és felesen találkoznának, valósággal meg nem bizonyíthatjátok; bizonyosak legyetek benne, hogy ha tovább is olyan visszavonyástokat tapasztaljuk, föltaláljuk módját, miként köllessék magunkét más úttal is megvenni. Melyre hitünk szerint kötelezettek is vagyunk. Igazságtalanságot s törvénytelenséget nem kívánunk; mutassa meg, ha kinek volna, és bántódása nem lészen; ellenben pedig, ha mi azonkivül ér bennetek, azoknak tulajdonítsátok kártokat, akiknek netalántán sugorlásokbul s nyughatatlan elméjekbűl követitek el olyan hatalmaskodó visszavonásokat. Ezeket midőn szép móddal s intéssel kivántuk jelentenünk,marad örökös főispántok

Gróf Csáky Imre kalocsai érsek m. p.

Költ Posonban 2-ik Október 1712.

(Egyszerű másolat, hihetőleg még gróf Csáky Imre irodajából küldve herceg Esterházyhoz. — Kismartoni levéltár; Rep. 33, B. 70.)

31.

Bihar vármegyének Pest vármegye küldöttei által 1715-ben foganatosított országos összeírásából.

NAGY-VÁRAD.

Conscriptio inclyti comitatus Byhariensis in Anno 1715. peracta per Joannem Vattay et Ladislaum Laczkovics deputatos ex comitatu Pesthiensi conscriptores.

Magnum Varadinum.

	Quot cub. Poson. capaces terras arabiles	Quot fossorum vineas?	Quaestores aut opifices	Proventus fl
Ductor primarius Samuel Horváth	40 1/2	15	quaestor	80
Viceductor Franc. Egerszeghy	2 3/4	6		
Demetrius Pista . . .	10 1/8	30		
Joannes Hacsy	8 1/8	17	lanio	50
5 Mich. Szücs	5	20		
Joan. Szabó		14		
Sigis. Vas		13	vietor	20
Steph. Rácz		9	sartor	12
Georg. Szabó		15	sartor	50
10 Franc. Labó				
Petrus Szegedy				
Petr. Buday	32 1/2	8		
Paul. Kokay	32 1/2	6		
Steph. Doroghy		3		
15 Georg. Novák.				
Mathi. Kavszky . . .			vietor	10
Steph. Szabó				
Joan. Kereszti			quaestor	20
Steph. Kolosváry . . .			pectin.	30
20 Paul. Szücs			pellio	10
Joannes Borbély . . .		7	chirurg.	20
Albert. Samuel				
Paulus Soraszer . . .				
Christophorus Régel . .		4		

		Quot cub. Poson capaces terras arabiles	Quot fossorum vineas?	Quaestores aut opifices	Proventus. fl.
25	Mich. Nikel			fab. lign.	15
	Jacob. Szartory				
	Joann. Jaskoka . . .				
	Mathi. Kolik				
	Christ. Dorna			sutor	15
30	Mart. Szkoka		6		
	Mich. Barsy			cothur	30
	Joannes Borbély . . .			tonsor.	10
	Moyses Nagy				
	Wencesl. Karbenszky .				
35	Reli. Mart. Marczan . .		7		
	Rubert. Rupc		3	fab. lign.	40
	Joann. Hirs				
	Rel. Grego. Lakatos . .				
	Georg. Horváth		3		
40	Joan. Pontár		10		
	And. Liberfaber . . .			pistor	10
	Joan. Kovács		5		
	Joan. Tolvay				
	Joan. Ignáth		6		
45	Balth. Major		6		
	Math. Szaiker		12		
	Simeon Kolmár . . .			fab. lign.	10
	Georg. Kmoch			fab. lign.	10
	Mart. Szűcs		5	pellio	20
50	Georg. Fabián		8		
	Joannes Turny		2		
	Ernestus Simon . . .				
	Balth. Szabó		8		
	Steph. Fábián		8		
55	Petrus Tamás	16			
	Joannes Kobak . . .	2 1/2			
	Nicolaus Rácz		4		
	Petrus Szaluch		11		
	Petrus Vidmár			sutor	6

		Quot cub. Poson. capaces terras arabiles	Quot fossorum vineas?	Quaestores aut opifices	Proventus. fl.
	Gabr. Antyubul			rotarius	10
	Mich. Rácz		3	smigmat.	50
	Joan. Virágh		8		
	Sam. Szatmáry		1		
	Sam. Lakatos		10		
65	Mart. Praunek			faber	20
	Franc. Mike	8 1/8			
	Mich. Mencze		7		
	Mart. Szendrey		2		
	Philip. Haszer			quaestor	20
70	Math. Szarkay		3		
	Wolphgang. Stekan . .			braxat.	80
	Martin. Nagybányay . .		12		
	Paul. Szabó	20 1/4			
	Sam. Szalangó		5		
75	Mich. Eötves	6	8	aurifaber	6
	Math. Torun			lanio	30
	Mart. Száz				
	Mich. Cserbel				
	Math. Kulmer			pistor	10
80	Thom. Teller		6		
	Joannes Szűcs	21 1/4	26		
	Steph. Olla	5			
	Gabri. Szűcs		8	pellio	5
	Georg. Várady		5		
85	Sam. Görögh		4		
	Franc. Székely				
	Steph. Török	10 1/8			
	Radivoy		3		
	Nicolaus Déday . . .			quaestor	80
90	Mich. Kiss		12	dto	40
	Georg. Csigariga . . .		15	dto	30
	Mich. Kolosváry . . .		10		
	Ign. Sax			quaestor	30
	Georg. Zsidó		9	dto	40

	Quot cub. Poson. capaces terr.s arabiles	Quot fossorum vineas?	Quaestores aut opifices	Proventus fl.
95 Paulus Bajácsy			quaestor	40
Paulus Szathmáry . . .		5		
Steph. Tary				
Rel. Ioan. Urholy . . .	31	16		
Mich. Őrös		6	quaestor	12
100 Vaszó Görögh			dto	30
Georg. Pöspeky . . .		5	dto	12
Georg. Encz	3 3/4	4	dto	12
Mich. Szontoly			dto	20
Mart. Szardre		7	dto	15
105 Petr. Arfia		8	dto	15
Christia. Ferjo Karacso	16			
Georg. Musoszky . . .		2		
108 Mich. Serfűzű Vörös . .		4		
Habentium appertinentias, opificia aut quaesturam . .	89			
Carentium appertinentiarum .	19			
Summa	271 1/2	485		1075

Hujus loci agri sunt sub duabus calcaturis, potior pars est occupata per militiam nationalem et Rascianicam ibidem existentem; alia vero pars, quam etiam suam praetenderet, venerabile capitulum Varadiense tenet. Et quae pars adhuc praemanibus incolarum esset, ab eiusdem etiam aratura arcentur per excellentissimum generalem Varadiensem, ut nimirum haberi possit pascuatio pecorum illorum, quae sunt in laboribus. Aratur terra 6 bobus; procreatio 3 cubicula. Prata possident nulla, quia quae praetenderent esse illius territorii, illa vel sunt adempta per suprascriptos milites, vel vero occupata per venerabilis capituli dominos officiales, et ideo in praediis debent sibi comparare pretio foenum. Pascuatio est nimis exigua propter aretitudinem territorii.

Promontorium iuxta fossuram unius hominis producit 4 urnas; pars tertia huius promontorii germinat melius vinum.

cuius urna venditur florensis 2 et quadrig. 2½; quae vina vero in aliis duabus partibus proveniunt. eorundem urna uno imperiali.

Ligna debent ex vicinis silvis pro foco sibi comparare. Res suas, si quas habent, in loco distrahunt, sed plerumque ipsi consummunt.

(Eredeti, papir, könyvalakban. Orsz. lvt. — Régi orsz, lvt. Lad. G. G Nro 1.)

32.

Bihar vármegyének 1720-ban Pest vármegye által foganatosított összeírásából.

VÁRAD-OLASZI és VÁRAD.

Conscriptio incliti comitatus Bihariensis 1720.

Oppidum Várad-Olaszi.

			Agri.	Exstirpatura.	Prata.	Vineae.
	Sartor	Judex Georg Szabó	„	„	„	„
		Joannes Borbély .	„	„	„	8
		Georg. Homonay .	„	„	„	3
	Nodular.	Mich. Sopronyi . .	„	„	„	„
5	Cothur.	Stephanus Szász .	„	„	„	„
		Steph. Szabó . . .	„	„	„	2
	Cothur.	Joan. Szentpétery .	„	„	„	4
	Serarius	Joan. Lakatos . .	„	„	„	„
		Nicol. Keresztesi .	„	„	„	4
10	Chirurg.	Joannes Borbély .	„	„	„	3
		Franc. Szabó . . .	„	„	„	9
		Mich. Nitray . . .	„	„	„	1
	Pistor	Mich. Paul . . .	„	„	„	7
	Fab.lign.	Joan. Faragó . . .	„	„	„	„
15		Mich. Gombkető .	„	„	„	3
	Fab. fer.	Leopold. Sváb . .	„	„	„	„
	Cothurn.	Sam. Szatmáry . .	„	„	„	2
	Restiar.	And. Sveder . . .	„	„	„	„
		Mich. Nagy . . .	„	„	„	4

		Agri.	Exstirpatura.	Prata.	Vineae.
20	Mensar. Joann. Hoszt . .	„	„	„	„
	Rotar. Joann. Fr. Mik . .	„	„	„	„
	Vietor Math. Kavszky . .	„	„	„	„
	Rel. Andreas Somlay .	„	„	„	6
	Nodifex Joan. Árvay . . .	„	„	„	„
25	Mich. Jakab . . .	„	„	„	4
	Joan. Morvay . .	„	„	„	3
	Vitrarius Joan. Eöveges . .	„	„	„	2
	Fab. lign. Volfgang. Failo . .	„	„	„	„
	Faber fer. Joan. Német-Kovács	„	„	„	„
30	Joan. Farkas . . .	„	„	„	6
Extraneus Viennensis de Porta .		„	„	„	60
Cives sine agris, et vineis domos habentes 53		„	„	„	„
	Nro 83	„	„	„	131
	Ibidem domini nobiles . . .	„	„	„	
	P. D. Adam. Ant. Boronkay .	„	„	„	12
	„ Mich. Bucsy	„	„	„	20
	D. Paulus Szász	„	„	„	12
5	„ Georg. Fekete	„	„	„	20
	„ Jerem. Kerekes . . .	„	„	„	12
	„ Franc. Trencsényi . .	„	„	„	20
	„ Nicol. Fabri postae mag.	„	„	„	6
	„ Joann. Mesoczy . . .	„	„	„	6
10	„ Adam Bán	„	„	„	17
	„ Joan. Tornay	„	„	„	16
	„ Emer. Sebesy	„	„	„	3
	„ Joannes Gásy	„	„	„	5
	„ Franc. Nitray	„	„	„	4
15	„ Joan. Szárhegyi . . .	„	„	„	3
	„ Steph. Árvay	„	„	„	5
	„ Thobias Sepesy . . .	„	„	„	7
	„ Andr. Smerczel . . .	„	„	„	60
	Summa				228

Oppidum hoc nec agros, nec prata habet, ab aliis comparare necessitatur. Pascuum commune angustum et sterile. Praedium commune nullum. Promontorium eiusmodi fertilitatis, quod post unum fossorem computentur vini urnae 3, cuius vini distractio urnatim per f. 1. dr. 50. Datur enim commoditas res distrahendi in loco. Silvas plane nullas, sed ex vicinis partibus comparare debet. Molam nullam. Terrae situs in planitie sub promontorio ad fluyium Sebes-Kőres. Commertiorum, quaesturarum et opificiorum annuus proventus fl. 271.

Civitas MVaradiensis.

			Agri.	Exst.	Prata.	Vineae.	Provent.
	Judex	Samuel Horváth	„	„	„	24	fl. 50
		Joan. Bolda . .	6	„	„	12	„
	Quaest.	Steph. Rácz . .	„	„	„	7	f. 15
		Petr. Arszény .	3	„	„	9	„
5	Sartor	Mart. Szabó . .	„	„	„	„	„
	Quaest.	Joann. Krommer	„	„	„	„	f. 20
		Fran. Labach .	„	„	„	10	„
		Mart. Braunek .	„	„	„	10	„
		Mich. Vörös . .	2	„	„	8	„
10		Mich. Szappanos	„	„	„	4	„
		Petr. Bábą . .	„	„	„	2	„
	Relicta	Nic. Bába . . .	„	„	„	1	„
		Joan. Pap . . .	„	„	„	2	„
		Paul. Kokay . .	4	„	„	4	„
15		Relicta Racznina	„	„	„	4	„
	Pellio	Paul. Szücs . ,	„	„	„	„	„
		Sigismundus Szücs	„	„	„	8	„
		Joan. Varga . .	„	„	„	3	„
		Lucas Váradi .	„	„	„	4	„
20		Theod. Rácz. .	„	„	„	6	„
		Sigismun. Rácz .	„	„	„	6	„
		Steph. Doroghi .	„	„	„	4	„
		Ignat. Oláh . .	„	„	„	4	„
		Joan. Szegedi .	2	„	„	2	„
25		Csonkul Rácz .	„	„	„	3	„

			Agri.	Exst.	Prata	Vineae.	Provent.
	Quaest.	Ign. Rácz . . .	„	„	„	„	fl.15
		Rácz Albul . .	„	„	„	4	„
		Joannes Szűcs .	„	„	„	14	„
		Balth. Rácz . .	„	„	„	6	„
30	Relict.	Petri Szalucze (?)	„	„	„	8	„
		Mich. Eötvös . .	„	„	„	8	„
	Quaest.	Demetr. Erdélyi .	„	„	„	„	fl.12
	Quaest.	Georg. Püspöky .	„	„	„	3	fl.24
		Georg. Gusó . .	„	„	„	12	„
35	Quaest.	Paulus Bujácsy .	„	„	„	12	„
		Demet. Pita . .	„	„	„	4	„
		Mich. Szűcs . .	„	„	„	2	„
		Franc. Kandia .	„	„	„	7	„
		Joan. Porubszky .	„	„	„	2	„
40		Georg. Kis. . .	„	„	„	5	„
		Joan. Tolvay . .	„	„	„	3	„
		Joan. Kovács . .	„	„	„	„	„
		Georg. Székely .	„	„	„	10	„
	Molitor	Ladis. Pataki . .	„	„	„	10	„
45		Steph. Fábián .	„	„	„	„	„
		Georg. Fábián .	„	„	„	3	„
	Murar.	Mart. Keőmives .	„	„	„	5	„
		Joan. Nagy . .	„	„	„	8	„
		Mich. Kanabil .	„	„	„	8	„
50	Rel.	Joan. Ursul . .	„	„	„	9	„
		Joan. Tamásy .	„	„	„	7	„
		Samu. Lakatos .	„	„	„	4	„
		Mart. Nagybányay	„	„	„	5	„
		Mart. Szendrey .	„	„	„	10	„
55	Rel.	Mich. Vörös . .	„	„	„	„	„
		Joannes Szabó .	„	„	„	8	„
	Mur.	Andr. Fisser . .	„	„	„	„	„
	Mensar.	Henric. Gul . .	„	„	„	„	„
	Fab. lign.	Georg. Semicz .	„	„	„	„	„
60	Rotar.	Joan. Vagner .	„	„	„	12	„
	Sartor.	Mart. Snajder .	„	„	„	5	„
		Joan. Hanszstein	3	„	„	2	„

			Agri.	Exst.	Prata.	Vineae.	Provent.
		Thom. Stiller . .	„	„	„		„
		Mich. Helmeczy .	„	„	„		„
65		Andr. Kőrösi . .	„	„	„	4	„
		Mich. Szabó . .	„	„	„	1	„
		Georg. Horváth .	„	„	„	1	„
		Franc. Győrffy .	„	„	„	1	„
	Murar.	Math. Unterpigler	2½	„	„	„	„
70	Murar.	Gaspar Podr . .	„	„	„	„	„
		Franc. Székely .	„	„	„	2	„
		Samuel Salanga	„	„	„	3	„
	Piscator	Math. Tusz . .	„	„	„	„	„
		Nicol. Krump .	„	„	„	2	„
75		Joseph. Schriter .	„	„	„	2	„
		Joan. Fajchtinger	„	„	„	8	„
		Gerg. Krump . .	„	„	„	2	„
		Relicta Rupiana .	„	„	„	3	„
	Piscator	Andr. Silbrpaur .	„	„	„	„	„
80	Vietor	Christian Pecz .	„	„	„	„	„
	Pictor	Joseph Lucz . .	„	„	„	„	„
	Coriarius	Joan. Menge . .	„	„	„	„	„
	Ephifiar.	Mart. Brány . .	„	„	„	10	„
	Ahenarius	Daniel Eltser .	„	„	„	2	„
85	Sutor	And. Muss . .	„	„	„	„	„
	Sutor	Petr. Vidmon .	„	„	„	„	„
		Joannes Ridl . .	„	„	„	2	„
	Chyrurg.	Joan. Traxler . .	„	„	„	„	„
	Lanio	Joan. Osicz . .	„	„	„	3	„
90	Lanio.	Joan. Georg. Sváb	„	„	„	„	„
	Murarius	Philipp. Hazler .	„	„	„	„	„
		Georg. Gyurkovics	„	„	„	8	„
		Mathias Kubát .	„	„	„	8	„
95	Pistor	Mathias Kolmon	„	„	„	„	„
		Gregorius Ainffald	„	„	„	22	„
	Rotarius	Mich. Vagner .	„	„	„	„	„
	Faber	Nic. Tanácsik .	„	„	„	„	„
		Math. Stoiecher .	„	„	„	1	„

		Agri.	Exst.	Prata.	Vineae.	Provent.
100 Sartor	Georg. Szent-Györgyvári . .	„	„	„	8	„
Pellio	Mart. Perger . .	„	„	„	„	„
Sartor	Joann. Szabó . .	„	„	„	„	„
Vietor	Samuel Enedi .	„	„	„	„	„
105 Cothur.	Joann. Nagyszombati	„	„	„	„	„
	Marcus Rácz. .	„	„	„	4	„
	Mathi. Sajcher .	„	„	„	7	„
Extraneus ex	Szakadát . . .	„	„	„	4	„
Cives praeter	domos nihil aliud habentes 11 . .	„	„	„	„	„
	Nro 116	22½	„	„	461	„

Civitas haec agros habet paucissimos, eosque ad duos campos divisos ea ex ratione, quod excell. dnus generalis, aliique domini officiales praesidii Varadiensis, non secus Hungaricae nationis militia equestris ex quatuor, pedestris vero ex duabus companiis constans, maiorem partem territorii pro agris, pratis et pascuis (prouti profertur) usuare et pro se violenter adaptare assoleant.

Territorium angustum mediocris fertilitatis, post cubulum unum et tres araturas profert cub. 3. Prata ex suprascripta ratione nulla. Pascuum commune sterile et paucum; hinc tam agros pro inseminatura, prata pro conficiendo feno et pro pecoribus pascua in circumiacentibus locis et praediis singillatim exarendare et comparare coguntur. Promontorium est talis fertilitatis, quod ad unum fossorem computari possint urnae pro 3, cuius distractio intra se urna communiter pro fl. 1. dr. 50. Distrahendi res suas commoditas in loco. Silvas pro foco plane nullas, sed aliunde ex remotis ad duo et tria milliaria locis sibi comparare debent. Molam nullam. Terrae situs in loco plano et depresso penes fluvium Sebes-Köres. Territorium persaepe exundationi obnoxium. Cultura 6 bobus practicatur. Commertiorum et quaesturae annuus proventus fl. 166. Opificum beneficium, qui dantur nro 32. fl. 320. Nundinarum, educilii et macelli emolumentum fl. 200

(Zlinszky Imre és Miskovics Mihály királyi conscriptorok elvégezvén Pest megyében az összeírást, Biharba küldettek „pro nova peragenda conscriptione" s azt a négy szolgabíró: Fekete György, Sughó István, Belíczay László és Fodor Pál közreműködésével 1720-ban be is fejezték.)

(Eredeti, könyvalakban, papír. Országos levéltár, Kincst. oszt. Lad. 33.)

33.

Csáky bíbornok levele Grassalkovics Antal királyi ügyigazgatóhoz, a magyar klérus megadóztatása tárgyában. Pozsony, 1720 november 2.

Kedves Director Uram! Mai postával küldetik kegyelmednek pro opinione tisztelendő magyar clerusnak intuitu neoacquisticae commissionis memorialisa, super quo danda directoralis opinio erit primus lapis boni vel mali aedificii nostri. Azért pro episcopalis muneris mei exigentia, úgymint t. magyar clerusnak egyik érdemetlen tagja, ez levelem által kívántam summa cum fiducia recurralni kegyelmedhez, kérvén per quidquid rogare et obsecrare possum ac convenit, hogy szivére vegye kegyelmed ezen nagy dolgot, melyben, úgy hiszem, fölséges urunk fiscusa jót tészen, ha magát accomodálja szent emlékezető Ferdinandus II. császár és magyarországi király sentimentumához: Praestat semper excedere in regia clementia, quam in regia iustitia. Nem kívánok kegyelmednek unalmas lenni hosszú levelemmel, hanem provocalvan magamat kegyelmeddel lévélt [így] többszöri in hac materia discursusimra, leginkább pedig arra: notorium, hogy felséges urunk nem kívánja spoliari ecclesias, et si quid etiam iniusti resolveret super referendas suorum iuratorum dicasteriorum, coram Deo immunis sit, quia suis juratis consiliariis sese confidere in tali regnorum et provinciarum Athlante cogitur; dicasteria iurata procedunt secundum institutum cursum opinionum, consequenter si quid mali fiat, minus peccant, maximum igitur peccatum ille habet, super cuius opinione superaedificatur. Ebből az principiumból kihozom azt: quidquid respectu Cleri instantiae bonum vel malum superaedificatum fuerit opinioni perillustris dominationis V., redundabit in eiusdem animae lucrum vel damnum, eo quod eidem Deus iustus retribuet secundum operam eiusdem. Ez pedig az az igazság, akiről csalhatatlanul mondotta Krisztus Urunk: Coelum et terra transibunt stb. Maholnap életünk: fac bonum

omnibus, quamdiu poteris; és considerálván kegyelmed: esse causam ecclesiae Dei et ab hac dependere lucrum spirituale cessans et damnum spirituale emergens. Egyedül azon igaz, tökéletes hív szívvel és lélekkel, etiam ex amicorum sincero affectu kérem kegyelmedet: fac nunc, quae moriens facta fuisse voles; mert: momentaneum, quod delectat; aeternum quod cruciat. Ezeket hogy oly candide írom, úgy hiszem, meg nem neheztel reám kegyelmed, mivel kegyelmedhez lévélt és lévő, úgy holtomig léendő hív, szívbéli barátságombúl irom azért, mivel szent Dáviddal absque omni fuco mondhatom: Judicet Dominus inter me et te, ut ulciscatur Dominus me ex te; manus autem mea non sit in te. És így fiat mihi, ha kegyelmed személyéhez és lelkihez lévő igaz szeretetemből ezeket nem irom.

Caeterum. Posonii 2. Novembris 1720.

* * *

(Másolat a gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárában 142. 28, címzés és aláírás nélkül. Nyilvánvalóan Csáky bíbornok levele Grassalkovics Antal királyi ügyigazgatóhoz, aki Vichter helyett a kamarát képviselte Majtényi Jánossal együtt, a klérusnak bandérium-kiállítási váltságdíj címén kívánt megadóztatása ügyében folytatott tanácskozásokon. Az uralkodó Csáky útján 1720 októberben összehívatta a klérust, mert a négy éve folyt tárgyalások a klérus ellenállása folytán meghiúsultak. Az októberi tanácskozásokon éppen Grassalkovics olyan harciasan érvelt az apostoli királyi jogok mellett, hogy a pragmatica sanctio törvénybeiktatásának előkészítése miatt a klérus támogatását nem nélkülözhető udvar maga altatta el az 1690 augusztus 11. óta megoldatlan ügyet. V. ö.: Málnási Ö.: Csáky bíbornok kora 229—230. l.)

34.

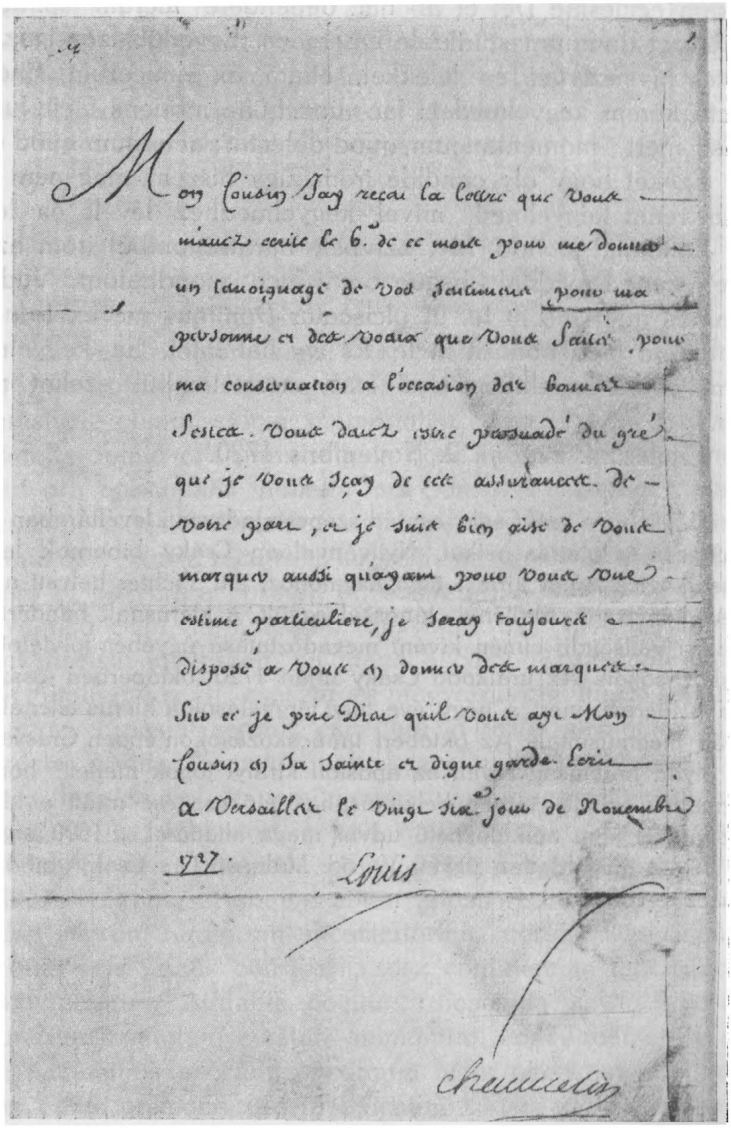

Mon Cousin J'ay receu la Lettre que Vous
m'avez escrite le 6.e de ce mois pour me donner
un Temoignage de Vos Sentimens pour ma
personne et des Voeux que Vous faites pour
ma conservation a l'occasion des bonnes
Festes. Vous devez estre persuadé du gré
que je Vous Sçay de cette assurance de
Votre part, et je suis bien aise de Vous
marquer aussi qu'ayant pour Vous une
estime particuliere, je seray toujours a
disposé a Vous en donner des marques.
Sur ce je prie Dieu qu'il Vous ayt Mon
Cousin en Sa Sainte et digne garde. Ecrit
a Versailles le vingt six.e jour de Novembre
1727. Louis

Chauvelin

XV. Lajos francia király levele Csáky bíbornokhoz.
(A gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárában.)

35.

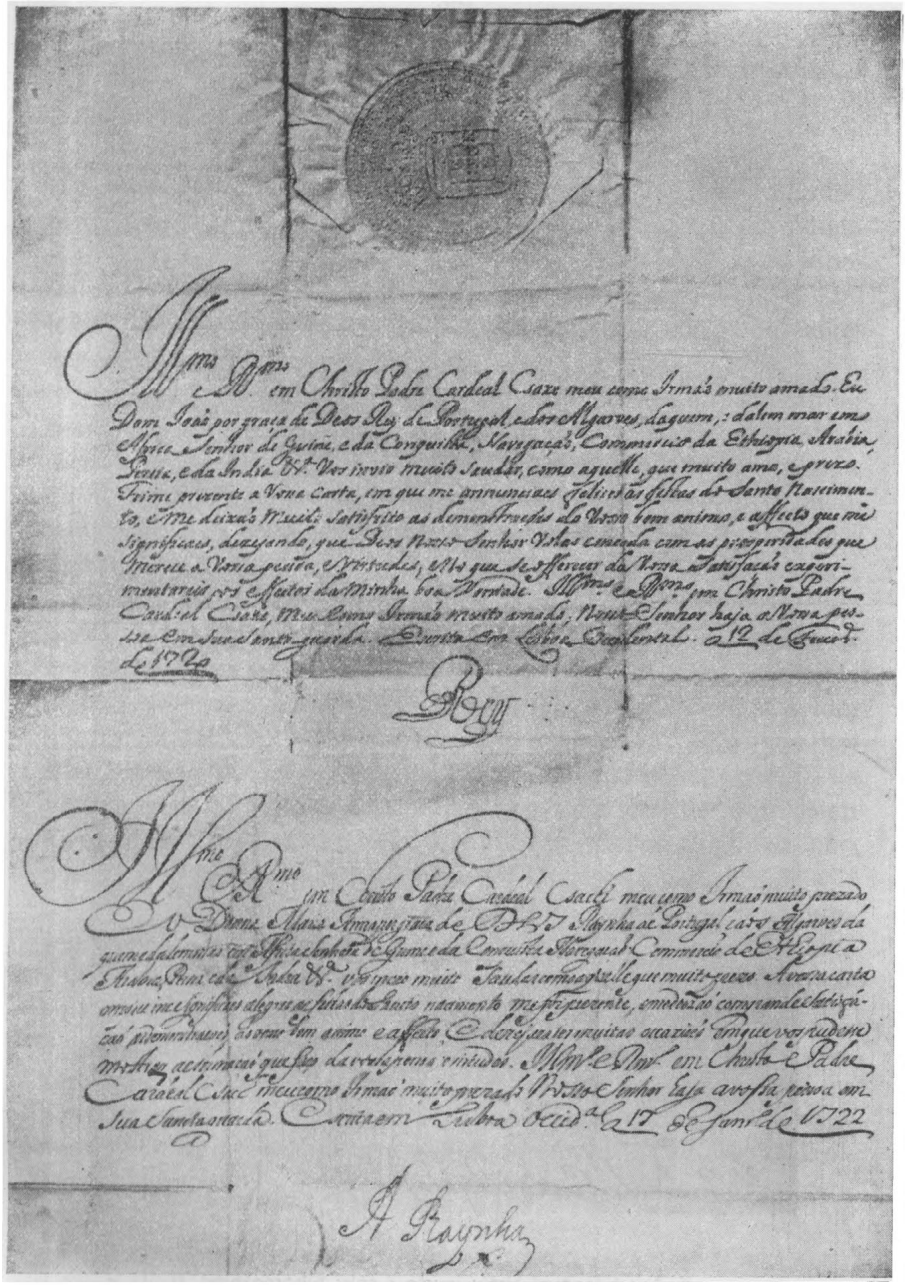

A portugál királyné levele Csáky bíbornokhoz.
(A gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárában.)

36.

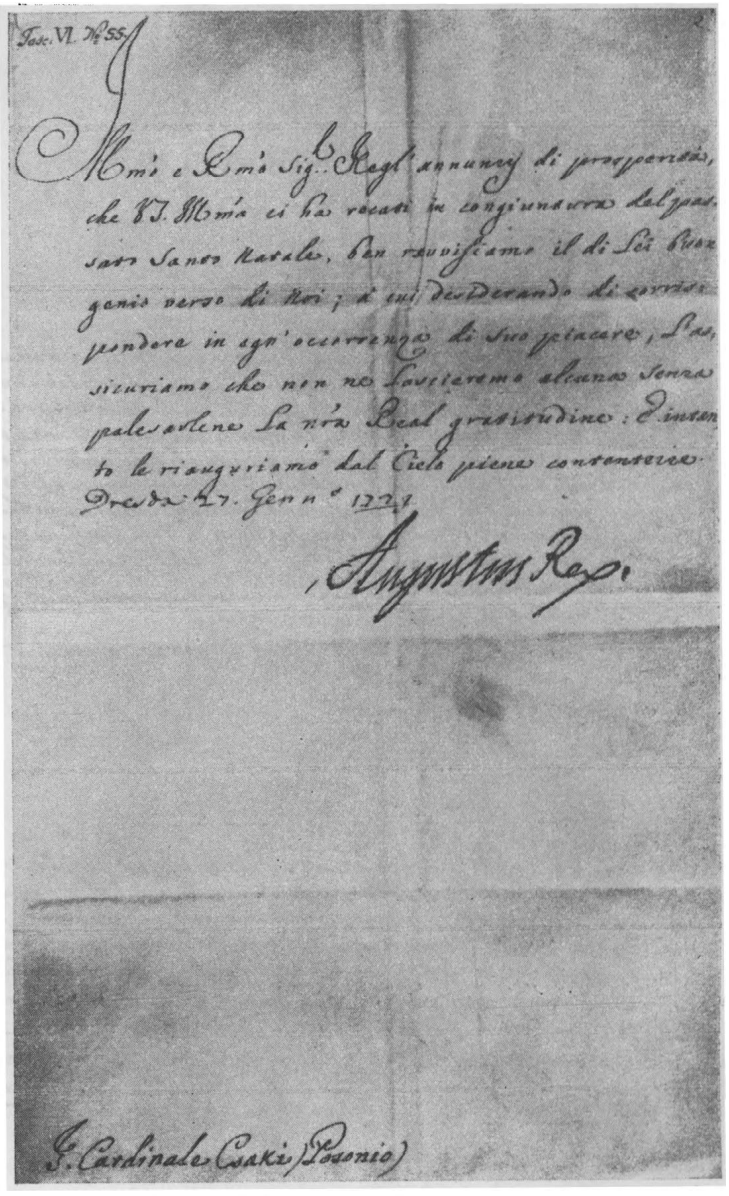

Fasc. VI. No 55.

Mmo e Rmo Sig.r Regl' annunzj di prosperità, che V.S. Mma ci ha recati in congiuntura del passato Santo Natale, ben ravvisiamo il di Lei buon genio verso di Noi; a cui desiderando di corrispondere in ogn' occorrenza di suo piacere, l'assicuriamo che non ne lascieremo alcuna senza palesarlene la nra Real gratitudine: e intanto le riauguriamo dal Cielo piene contentezze.

Dresda 27. Genn.o 1721

Augustus Rex.

S. Cardinale Csaki (Posonio)

II. Ágost lengyel király levele Csáky bíbornokhoz.
(A gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltárában.)

37.

Kébell Mihály c. püspök, váradi vikárius jelentése a Szent László-téri székesegyház ünnepélyes felszenteléséről. Várad, 1723 január 13.

Méltóságos Cardinalis, Kegyelmes uram.

Az elmult vasárnap, ugymint 10-a currentis, régen óhajtott translationkat Istennek kiváltképen való segítségébűl s Eminentiád fejedelmi engedelméből az idevaló népeknek kimondhatatlan nagy vigasságával, és száz s egynehány esztendőktől fogva nem hallatott devotióval végben vittük, amely is következendőképen instituáltatott vala.

Pater Franciscanusok templomában 8 órakor solemniter pontificált és azután Návai uram búcsúzó praedicatziójával sírásra épen commoveálta csaknem mindnyájunkat, mely után én sub infula még eddig nem láttatott processioval a mi új templomunkba vezettem a népet és ottan elsőben Veni Sancte Spiritust intonáltam, consequenter dob, trombita, hegedő, nagy, szép orgonánk s új musika alatt pontificáltam, Keczer uram pediglen rendes praedicatiójával befejezte a devotiot. Maga m. generalisunk várbeli tisztekkel jelen volt. A nép pediglen, amennyi benn a templomban, annyi sőt sokkal több templom körül dicsérte az Istent, hogy már városunkban is lészen hol Istent imádniok. Ez ugyan igy szerencsésen végben ment, és immár is az capitularis devotiónkat folytatjuk benne; adja Isten jövendőben Eminentiád engedelméből continuálhassuk az corpussát is.

De amennyire azon devotionk ál al aedificáltatott az község, annyira gróf Forgách, ugy Néveri uraimék szántszándékkal való absentiájok miatt megbotránkoztatott, sőt mussitatiokat is lehetett hallanunk oly nagy contemptusról.

Minthogy pediglen cathedralis nélkül immár nem lehetünk, kérem alázatosan, méltóztassék Eminentiád egyet praeficiálni, és hogy az urak is olykor praedicaljanak, meginteni. Én, minthogy mindeniknek értékét és arra való tudományát s facilitását alkalmasint kitanultam . . . alázatosan Návay uramat, recommendálom . . .

Varadini 13 januarii 1723.

Kébell Mihály m. p.

(Gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltára: 7. 289.)

38.

P. Elek debreceni piarista házfőnök levele Csáky bíbornokhoz gróf Csáky Mihály tanuló fiának elhelyezése ügyében. Debrecen, 1723 február 22.

Méltóságos Cardinalis Fejedelem, nekünk Kegyelmes Fundator urunk!

Mivelhogy tisztelendő váradi pater Jezsuiták recusál ák a méltóágos gróf Csáky Mihály ő nagysága urfiacskáját residentiajokban accomodálni: én emlékezvén és szüntelen elmémben tartván Eminentiád velünk tett számtalan sok jótéteményét, ajánlottam magamat a méltóságos asszonynak a gróf úrfinak statusához képest competens accomodátiójára, offerálván inast, becsületes praeceptort praefectusának, egyet szerzetesim közűl, és mindenekben, (melyek az olyan urfiat illetik) szorgalmatos oktatására, s eruditiójára. Tetszett a méltóságos Grófnénak, resolválta is magát, hogy Debreczenbe expediálja; de minthogy szüntelen ő nagysága mellett educáltatott az urfi és sehol ő nagysága nélkül még nem lakott, ezt hallván, elkeseredett és a kisasszonyokkal együtt elfakadott sírva; melyrenézve tovább is a méltóságos Grófné mellett maradott Váradon. Szüksége volna azonban a szorgosabb tanításra, mert nagyon negligáltatott az exiliumban. Annakokáért ha Hercegséged méltóztatnék kegyesen parancsolni, ennek utánna is, valamikor hiremmel lészen, kész vagyok befogadni, pro condigno accomodálni és Eminentiádnak pro consolatione tanittatni. Caeterum kivánván stb. maradok

Eminentiádnak, nékünk kegyelmes Fundator urunknak

Debrecini, 22. Februarii 1723.

legalázatosabb szolgája és káplánya

P. Alexius a Resurrectione Domini S. P. S. m. p.

(Ez az első levele magyar nyelven P. Eleknek a bíbornokhoz, kivel ezentúl csaknem kizárólag magyarul levelez. Gróf Csáky-család szepesmindszenti levéltára 6. 61.)

39.

Csáky Imre bíbornok gróf Sinzendorff Fülöp főkancellárnak felsorolja a dinasztia érdekében hozott súlyos áldozatait, megállapítja ezen szolgálatok közben 50.000 forintra szaporodott adósságainak okait és az uralkodó segítségét kéri. Pozsony, 1723 február 23.

„Excellentissime ac Illustrissime Domine Sacri Romani Imperii Comes!

Quamvis hactenus praesertim in odiosis Excellentiae Vestrae nullatenus incommodus esse studebam, summa tamen eiusdem in me bonitas, qua me potissimum in privatis meis neutiquam abusum fuisse confido, gravis item necessitas, quae legem non habet, animant simul et compellunt me ad eandem Excellentiam vestram fiducialiter recurrere. Quibus fretus nolens-volens illud Excellentiae Vestrae significare necessitor, quod me adeo undiquaque arctatum et exhaustum esse conspiciam, ut qualiter ulterius Posonii subsistere possim, modum superesse non videam, nisi accedente majestatis suae sacratissimae misericordi clementia. Nam vel hoc currenti saeculo quantis sum agitatus sine respirio calamitatibus et angustiis, vix calamus sufficienter adaequaret. Anno siquidem huius saeculi primo per singularem augustissimi et gloriosissimi quondam imperatoris Leopoldi erga indignam personam meam reflexionem avocatus sum ex Hungaria superiori (ubi exigua avitica mea reperirentur bona) ad servitium aulicum in Hungarica cancellaria; proinde totaliter mutata vitae prioris commoditate et rei domesticae modalitate Viennam me, relictis tam immobilibus in disordine, paternisque debitis involutis, quam et mobilibus (uti in permutatione habitationum dissitarum inevitabile est) dispendiose relictis, et hospitium procurare et necessariis providere gravibus vel in principio opportuit expensis, et quidem absque omni ex servitio cancellariae emolumento. Vix haec vel ad quandam congruitatem deducta, supervenere fatales anno tertio Rakocziani motus, universa mea tam ecclesiastica, puta episcopatum Varadiensem priori duntaxat anno mihi clementer collatum, magnisque Romanis expensis superatis vix degustatum, quam avitica pene in momento inundantes et seviter vastantes. Quibus perspectis, sed et ipso eodem anno universam Hungariam iisdem motibus involutam conspiciens, augustissimus Leopoldus ac me quidem omnibus, se vero pluribus mediis destitutum observans, clementer annuit, ut ex me reciperem, ubi faciliorem subsistentiam vivendi cernerem. Hinc Vienna, imo et patria egredi oportuit, et omni fiducia in sola Dei providentia collocata, ad ignotas Croatiae terras transire, ex hoc supposito, ibi ad minus intaminatam quacunque interveniente adversa sorte conversare et in omni casu ita fe-

rente etiam in Italiam exulando, inconcussam me reddere posse fidelitatem. Quae autem exulantium, omnibusque etiam intrinsecis mediis destitutorum contingat calamitas? facile concipi valet. Anno porro septingentesimo quinto, imperium capiente Augustissimo Josepho, evocatus quidem Viennam, sed nullis prorsus mediis auctus, praecario calamitosam continuare oportuit vitam. Nec hic calamitatum terminus; dum anno octavo indicta Posonium dieta nova, et hic translationum incommoda, novum expensarum augmentum, ubi ne quidem territorium dictae civitatis erat ab inimicis securum. Huius quoque summi regnantis ea accessit caesareo-regia clementia, ut interveniente archiepiscopatus Colocensis tituli potius, quam rei vacantia, eodem me condecorare placuerit. En novi et considerabiles denuo tam Viennensium quam Romanorum expeditionum sumptus. Annis item inaugurationum modo gloriosissime regnantium majestatum aequales accrevere sumptus, dum pro viribus, observato intrinseco et extrinseco similibus in circumstantiis cultu et splendore, pondus ponderi accedebat; sed et terminata anno decimo quinto dieta, labor laborem sequebatur, gravibus ibidem sumptibus sustinendus: jam iuridici systematis, jam vastissimarum et confusissimarum conscriptionum anni septingentesimi decimi quinti revisio; donec tandem viribus fractis Vienna propter sanitatis curandae curam non contemnendae et in sumptibus prioribus magis onerosae in quotidianam subsistentiam, medicos item et medicinas expensae quam plurimae conglomerabantur. Successit his fere in limine moderni quoque augustissimi, nunquam satis promerebilis clementia respectu bireti et dignitatis cardinalitiae obtentae et suis sacris manibus indigno vertici meo investitae. Quanta per haec nova expensarum congeries, tam ad iura persolvenda Romana, quam comparitionem in publico characteri correspondentem! iudicium ferat, ne dum experientia similium ex asse pollens, ast vel ipse conspiciens. Successit inpraevisum ex obitu pontificis iter Romanum, ubi omnibus sepositis et re domestica ac familia absque congrua dispositione relictis et undiquaque improvisis, theatrum illud Europeum notabilissimarum expensarum testimonium perhibet luculentum. Indeque ad unguem pene exhaustus, postquam Viennam redux factus fuissem, pedibusque augustissimi pro homagiali devotione me stitissem, ex eiusdem clementi ordinatione denuo per menses Viennae commorari opportuit.

Anno denique proxime praeterito propter iteratis vicibus intercedentem Viennam evocationem a decima tertia Aprilis in praesentiarum usque, uti notum est, continuo hic cum distincta expensarum accrescentia et propriorum neglectu desudare et morari necessitor adeo, quod in hoc pecuniae universali defectu amplius, quo me vertam, nescio; dum hinc ultra quinquaginta millium florenorum debitali onere premerer, illinc ad comparandum quodpiam ulterius creditum omni via destituerer. Ac proinde qui hactenus per omnem temporum vicissitudinumque praerecensitarum seriem omnimode studebam, ut ne verbo quidem majestati suae gravis, aut aerario eiusdem onerosus efficiar: iam modo in praesentem redactus extremitatem, animante etiam sacra pagina: quae interpellare Deum, et iuxta illud per me reges regnant, ad eiusdem in terris vicarios, qui principes terrae censentur, egentes confugere admittit: Haereditarius vero meus esset augustissimus adeo pius et clemens, nolens-volens ad maiestatem suam sacratissimam non alio quidem fine, quam servitia eiusdem constanter continuandi, recursum meum sumere compellor, nisi etenim quodpiam praesenti statui meo accedat subsidium et auxilium, suapte evadet ulterioris hic meae morae et subsistentiae impossibilitas. Adessent quidem extantes bonorum fructus, potissimum in notabili quantitate frumenti: verum quia nullatenus distrahi et divendi possunt, praesentaneae et quotidianae necessitati subvenire nequeunt. His solitis Excellentiae Vestrae favoribus enixe me commendans permaneo Excellentiae Vestrae

Datum Posonii ex Domo Residentionali die 23. Februarii 1723.

veteranus devinctissimus servus

Cardinalis Csáky m. p.

[Utóirat.] Parcet Excellentia Vestra praesumptioni, quam omni tempore exhibita protectio, prout et inevitabilis necessitas et hactenus vix a longe manifestata calamitas excusabunt, non tamen Excellentiam Vestram ab intercedendo coram maiestate sacratissima amovebunt".

(A névaláírás és az utóirat a Csákyé. Bécsi udvari és állami levéltár. Ungar. Fasc. 209. 1723. Ugyanilyen szövegű, csak a megszólításban és utóiratban eltérő szövegű leveleket írt március 22-én és 23-án a többi főminiszternek. U. o.)

40.

III. Károly király levele Csáky bíbornokhoz a kerületi táblák ügyében. Bécs, 1723 március 15.

Hochwürdiger in Gott Vater, lieber Freund.

Es haben Euer Libden ihre zu Mir und meinen Erzhaus hegendes aufrichtiges Gemüt Treüw und Devotion nicht nur neulich, da von der weiblichen Cronsuccession gehandlet wurde, mit gar statlichen Proben rümlich dargetan; sondern ein und anderes jüngsthin widerumb, als meine über den ersten Teil der postulatorum, und in specie über den 29-ten art, welcher von Einführung deren tabularum districtualium handlet, gefasste Resolution denen Ständen communiciret worden, durch ihre wieder die deprecierende Partei bezeigte Standhaftigkeit zu meinen gar besonderen Wohlgefallen hervor leüchten lassen.

Ich kan einmal ja nicht fassen, wie es geschehen könne, dass nachdem dieses Werk ehevor so offt und reiflich, auch mit so grossen Bedacht überleget und beratschlaget worden, man jez demselben sich, und zwar auf eine so unordent, und bedenkliche Art zu widersezen beginne? Welches Ich ja gegen denen opponierenden Ständen nicht gar ungeandet vorbeigehen lassen kan, dabei aber gleichwohlen hoffen, und sich meiner zu Gottes Ehre, und des Kőnigreichs Besten angesehenen Intention weithers nicht wiedersezen, dessen ich mich damalen gänzlichen versicheren kan, wan Euer Libden, und die ihrige dieses Werk mit ihrer Standhaftigkeit und Ansehen noch ferners unterstüzen werden. Wordurch sie Mir und dem Vaterland eine gar angenehmen, erspriesslichen Dienste erweisen werden, welchen ich auch gegen Ihnen gewüslich erkennen werde, als der ohne das mit kais. und kőnigl. Gnaden deroselben beständig wohl beigetan verbleibe.

Datum Wienn, dem 15. Merzen. 1723.

Euer Libten gutwilliger

Carl m. p.

[Kívül:] Dem Hochwürdigen in Gott Vater Herrn Emerico der H. Röm. C. Kirchen Priestern Cardinalen von Csáky Erzbischofen zu Colocza, Administratorn des Warasdinischen (!) Bistumbs, unseren würklichen Geheimraten, unserm Freund und lieben Getreüen.

(Eredeti levél az uralkodó aláírásával a gróf Csáky-család központi (lőcsei) levéltárában, 177. 24, másolata a család szepesmindszenti levéltárában 6. 27.)

41.

László Pál váradi kanonok emlékirata Csáky bíbornokhoz az oláhok únióra való térítésének eszközeiről. Debrecen, 1724 február 13.

Humillimum memoriale infrascripti ad eminentissimum Principem, Dominum suum benignissimum.

1-mo: Cum accedente mandato eminentissimi Principis, necessitate quoque id exigente scholae Valachicae inchoari debeant, si eminentissime Praelatus meam intentionem in hospitale iam deductam in illas commutare iudicaret, nempe pro praenominatis scholis: eo exactius in iam paratis domibus hoc fieri posset.

2-do: Ibidem sacellum quoque erigere niterer ex indulgentia eminentissimi Principis pro ritu Graeco-unitorum, ubi nil obstaret, praemeditata etiam aliorum fundatio ibidem qualibet hebdomada ritu Latino pro defunctis sacrificiorum persolutioni.

3-o: Humiliter insinuo: num sacram sedem celebrare valeant cum adiungendis putarem 12 iuratis sacerdotibus, convocatis etiam ex Latino ritu illustrissimis ac reverendissimis dd. fratribus concanonicis?, et si appelatio post deliberatum recurrerit, ad quem episcopum, vel in absentia eiusdem vicarium admittenda? pariter et pro sacris odinibus iam hic bene instructi et examinati dirigí debeant ad quem episcopum?

4-o: Hoc praesupposito, humillime instarem pro sigillo archidiaconali ritus Graeci, et id cuius sancti nomine, ad quem maiorem habere sciuntur devotionem?

5-o: Calices, patenae et lunulae ritus Graeci per condam reverendissimum d. Farkas pro vere unitis in testamento relictae (cupreae) prae manibus custodis existentes, talibus extradari num possint?

6-o: Felicis recordationis cardinalis Leopoldi a Kolonics, accedente indulto ss. suae caes. reg. majestatis Leopoldi certa puncta, quibus unio perfecta est, renovari et in copiosis exemplaribus extradari. Ita etiam si exemplaria copiosa non extarent, Tyrnaviae anno 1699. impressa typo Valachico lingva Rasciana, pro pueris tamen apta.

Quae omnia dum humillime pro mei directione intellexero, ulterius quoque devotissime inhaesurus mandato benignissimo eminentissimi D. Archipresulis

Debreczen 13. Februarii 1724.

Demum in Latino ritu quoque ulterioris meae iurisdictionis animabus his quoque serviendi confirmationem, ne fors iurisdictio ritus Graeci remoram poneret.

Eminentissimi Principis humillimus capellanus

Paulus László praepositus de Ruthensis custos-canonicus Varadiensis et archidiaconus ritus Graeci m. p.

(Egy ív, két első oldalán, egészen sajátkezű. Gróf Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára: VII. 195.)

42.

László Pál váradi kanonok jelentése Csáky bíbornokhoz az oláh papok ellenállásáról. Várad, 1724 szeptember 2.

Várad, 2. Septembris 1724.

Emminentissime Cardinalis etc.

Eminenciád kegyelmes parancsolatjából én esperesi [görög.-kat.] hivatalomnak szívesen megfelelni kívántam, de méltóságos püspök-nagyprépost vicarius uram ő nagysága magához hivatván, a törvényeket forgatta, hogy nékem nem lehet procedálnom, mert nincsen authenticum pecsétem, azonkívül nonnisi episcopi vel eorum vicarii causas revidere possunt. Mindezekben magamat submisse viseltem, mivel azt is proponálta: habeam fraternam charitatem, mert olyan hír vagyon, hogy ő nagysága már Eminentiád vicariusa nem volna, melyet szégyennek tart. Habeat patientiam, én a papokat — úgymond — sub sigillo vicariali egyben hivatom, s kegyelmednek resignálom; arra is reá állottam. Azok compareáltak, de longe aliter, mert egy régi jó esperestet, aki deák, magyar, német, görög és rác nyelveket alkalmaznia tud, ki is velem együtt vala Somlyón — a ráczok káplánynya levetette és mást tett helyébe; mást, egy régi öreg parochust a dioecesisből kiűzetett, kik mindketten értelmesebbek voltak a hit dolgában a többinél. Azalatt eltelvén 5 hónap, látván, hogy ő nagysága csak manuteneálja, megindultam visitatiora, és már 21 templomokat eljártam, mindenütt cathekizalnom kelletvén kénytelenségből is, mivel ittvaló oláh esperest ilyen currentalist bocsátott ki, hogy én pápistákká akarom tenni az oláhokat, és azért senki hozzám 500 ft. birság alatt ne jöjjön. Amint is 29. Augusti gyűlést hirdettem ide Váradra, és az esperestek közöl egy sem jött el. Már a belényesi és sebes-körösi esperestek helyett másokat tettem, a többivel igen lassan mehetek elő az itt való esperest miatt, ki iránt

valami remediumot méltóztatnék Eminentiád parancsolni. Az Istennek nagy kegyelme, hogy mégis nyelvökön tudok és magok irásiból őket convincalom, s úgy a község contentaltatik, de azon kérnek, hogy azó ecclesiájokat ne vizsgáljam, hanem magok hitek szerént minden defectust irásban kezemhez hoznak. A Lakságiak ugyanteljességgel be nem bocsátottak. Alázatos szivvel követem Eminentiádat, hogy ezzel is merészeltem terhelni. Én ugyan csak nem desistálok vele való discursusról. Dum longaevam vitam et omnia desiderabilia Eminentiae Vestrae cordicitus humillime praecarer, maneo E. V.

humillimus capellanus

Paulus László, praepositus de Ruthensis, archidiaconus ritus Graeci, custos et canonicus Varadiensis m. p.

(Egy ív két első oldalán. Gróf Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára: VII. 195.

(A váradi nemegyesült rácok egyháza s községe hova lett? oláh lett?)... Az olá papok nálam azolta egyszer is másszor is sokan voltak, kik Eminentiád kegyelmes gratiáját hálaadó szívvel köszönik. Mgos vicarius uram ő nagysága maga kivánja publicalni, s nem jöttek a terminusra; hihető szintén ma lévén karácsony napja, a sz. ünnepek kedvéért mulatták el... (László Csáky Imréhez, Várad 5 Januarii 1725. u. o.)

43.

László Pál váradi kanonoknak a Bihar vármegyei községekben végzett egyházlátogatásáról felvett jegyzéke Várad, 1725 július 18.

Visitatio et instructionaliter elaborata connotatio presbyterorum Graeci ritus ex mandato eminentissimi principis cardinalis Emerici e comitibus Csáky, qua praelati benignissimi huius almae dioecesis Magno-Varadiensis, et quidem primo in i. comitatu Bihariensi anno 1724—25.

1. *Nagyvárad, Olaszi* és *Uj-Bécs* városrészekkel, mely utóbbi hol *Rácz-*, hol *Katonavárosnak* hivatik.

Plebános: János, oláh, Papmezőn született, mintegy 45 éves, Camelis munkácsi g. kat. püspök szentelte fel mintegy 22 év előtt. Van káplánya, ruthen. Egyháza zsindellyel fedett; vannak szőlei.

I. Váradi kerület.

2. *Sz. András.*

Birtokos: K. kincstár és kisprépost.

Parochus: Mihály. Mintegy 28 éves. 4 év előtt Jonyika, aradi, titkon egyesült püspök.[1]) Fizetése: amint megegyezik a néppel. Egyház: fa, szalmafedeles. — Anyakönyvekről fogalma sem volt.

3. *Géres.*

Birtokos: Püspökség.

Parochus: Lőrincz. Szentelte a munkácsi püspök. Egyház: fa, kelyhe ón. Anyakönyv nincs. Fizetése egyesség szerint.

4. *Tarján.*

Birtokos: Jezsuiták.

Parochus.: János, ruthen. Szentelte az aradi püspök. Egyház: fa, szalmafedél, keritett. A többi, mint fentebb.

5. *Vizes-Gyán.*

Birtokos: Káptalan.

Pap: Illés, kb. 28 éves. Aradon szentelték. Ruthen. Egyház: fa, szalmafedél. Kehely cserép. Áldozás-képes 40. Anyakönyv nincs.

6. *Keresszeg.*

Birtokos: Csáky grófok. Premontreiek.

Parochus: János, 32. év. Szenteltetett Aradon.

Egyház: fa, szalmafedél. Ólom-kehely.

Áldozó: 45. Anyakönyv nincs.

7. *Rojt.*

Birt.: Káptalan.

Parochus: László, 36 év. Szenteltetett Aradon.

Egyház: szalmafedél, sövény. Ón kehely, Áldozó 80.

8. *Sz. Miklós.*

Birtokos: Gr. Esterházyak.

Parochus: János, 42 év. Szentelte a máramarosi püspök.

Egyház: fa, szalmafedél. Szent Mihály és Gábor főangyalok tiszteletére. Kehely réz, a káptalan adta. Áldozók: 65.

9. *Barakony.*

Birtokos: Káptalan.

Pap: Péter, nem mutatkozott.

Egyház, mint fentebb, kehely ón.

10. *Cséfa.*

Birtokos: Kincstár.

[1]) Szentelte föl.

Parochus: János és Lőrinc, mindkettő távol.

Egyéb, mint fentebb.

11. *Inánd.*

Birtokos: Somberi.

Parochus: György, qui tiltakozott a templomba lépésem ellen. Fia: Paskuly pap, Sofronius aradi schismaticus püspök szentelte fel. Egyház: Szt. Mihály és Gábor tiszteletére.

12. *Gyapju.*

Birtokos: Váradi Jezsuiták.

Parochus: Péter. Hivei dicsérik.

Egyéb, mint fentebb.

13. *Les.*

Birtokos: Bencze Éva.

Pap: Pap Miklós, 30 év. Felesége két fiával Belényesbe futott. Erdélyi születésű.

Egyház: fa, szalmafedél. Aranyozott ezüst kehely. Egy harang.

14. *Kis Ürögd.*

Birtokos: N-gyprépost.

Parochus: Mihály, 37 év. Szentelte Athanáz erdélyi unitus püspök.

Egyház: fa; Nagyboldogasszonyra. Kehely ón; egy harang.

15. *Nagy-Ürögd.*

Birtokos: Püspökség.

Pap: Pap Mihály, 40 év. Papmező vidékén született. Egyház: kő, szalmafedél, hajdan katholikusoké volt. Ezüst kehely.

16. *Csehi.*

Birtokos: Káptalan.

Pap: Theodor, 32 év. Jonyika aradi püspök szentelte. Belényes vidékéről, Vajdafalváról való. Két fia van.

Egyház: fa, szalmafedél. Szent Mihályra. Ón kehely.

17. *Hájó* és *Rontó.*

Birtokos: Püspökség és káptalan.

Parochus: Tamás, 30 év. Szentelte az aradi schismaticus püspök.

Egyház: kő, régen katolikus, mindkét község használja.

18. *Alpár.*

Birtokos: Káptalan.

Parochus: Pap János, 30 év, erdélyi, Bos faluból. Szentelte Dositheus máramarosi unitus püspök.

Egyház: fa, Gábor főangyal tiszteletére. Kehely fa.

Bikács, Homorog, Madarász, Kardó, Nagy- és Kis-Kér, Szenttelek és *Papmező* kerülete nem hajlott az unióra.

19. *Pocsaj.*

Birtokos: Kincstár és püspökség.

Parochus: János, 27 év. Papmező vidékéről. Szentelte az aradi püspök, Jonyika.

Egyház: fa, szalmafedél, Mihály—Gábor tiszteletére. Kehely: ón. Áldozó: 60.

II. Loksági kerület az Érmellékkel.

1. *Léta.*

Parochus: János, ruthén, 40 év. Camielis munkácsi egyesült püspök szentelte. Egyház: sövény, szalmafedél. Egy harang. Áldozók 25.

2. *Selénd.*

Birtokos: nagyrészben a káptalan.

Pap: János, ruthen, 46 év, beregmegyei Rákócziból való. Szentelte Sztojka marmarosi egyesült püspök.

Egyház: kő. hajdan katolikus, szalmafedél, Sz. Miklósra. Ón kehely. Egy harang. Áldozók: 34.

3. *Vasad.*

Birtokos: Káptalan.

Parochus: Demeter, 64 év, erdélyi, szentelte József, akkor schizmatikus püspök 32 év előtt.

Egyház: sövény, zsindelyfedél. Szent Mihály—Gábor tiszteletére. Ón kehely. Egy harang. Anyakönyvet nem ismer.

4. *Piskolt.*

Birtokos: Rédey urak.

Parochus: Gábor, 46 év, Nagybánya vidékéről. Szentelte Sztojka József mármarosi püspök.

Egyház: sövény, szalmával fedett. Mihály, Gábor tiszt. Kehely: fa.

III. Belényesi kerület.

1. *Petegd.*

Birtokos: Káptalan.

Pap: György, 60 év. Belényesből, Persók Mihály fia. Szentelte Athanáz egyesült erdélyi püspök 23 év előtt.

Egyház: fa, roskadozó. Kehely: fa.

2. *Széplak város.*

Birtokos: Püspökség, káptalan.

Pap: János, 56 év, a szomszéd Száldobágyon született, atyja szintén pap volt. Szentelte Camelis munkácsi püspök. 4 gyermeke.

Egyház: fa. Sz. Mihályra. Kehely: ón. Anyakönyv van.

3. *Száldobágy.*

Birtokos: Püspökség és káptalan.

Parochus: a széplaki.

Egyház: mint fentebb; Sz. Miklósra.

4. *Urszád.*

Birtokos: Káptalan.

Parochus a petegdi. Egyház most épül. Kehely nincs; adni kell.

5. *Kápolna.*

Birtokos: Püspökség és káptalan.

Parochus: György, 49 év, helyben született, hol atyja is pap volt. János. Szentelte a karloviczi metropolita, Sophronius 15 év előtt. Van 3 fia. Egyház jó, kehely ón. Anyakönyv nincs.

6. *Alsó Gyoszán — foro.*[1])

Birtokos: Püspökség.

Pap: György, 32 év, Belényes vidéki, Kebesen született. Szentelte az aradi püspök Jonyika 4 év előtt.

Egyház: zsindelyes. Kehely ón. Anyakönyv nincs, nem is ismeri.

7. *Belényes város.*

Birtokos: püspökség.

Parochus: József, 30 év. Halmágy vidékéről való. Jonyika aradi püspök szentelte.

Egyház: fa, kehely aranyozott ércz, Sz. Mihály, Gábor tiszteletére.

8. *Gyalán.*

Birtokos: Püspökség.

Parochus: Mihály, 40 év, helybeli születés. Szentelte Sophronius metropolita 15 év előtt. Két fia van, tanuló.

Egyház: fa, szalmafedél, kehely ón. Sz. Mihályra.

9. *Sz. Márton.*

Parochus: a fentebbi.

Egyház: Sz. Mihályra.

[1]) Dsossán—Forró.

10. *Mézes.*

Pap: Román Vazul, 24 év, helybeli. Sofronius aradi püspök szentelte 2 év előtt; egy fia van. Anyakönyv nincs.

Egyház: zsindelyes. Krisztus mennybemenetelére. Kehely ón.

11. *Nyimojest, Vajdafalva.*

Pap: Theodor, 32 év, szentelte Jonyika aradi püspök. Van 3 fia.

Egyház: új, zsindellyel fedett. Kehely ón.

12. *Talp.*

Pap: György, 40 év. Szentelte Jonyika 13 év előtt. Itt született, van 2 fia.

Egyház: zsindelyes, Nagyboldogasszonyra. Anyakönyv nincs.

13. *Kureczel.*

Parochus: Theodor, 40 év. Szentelte Sophronius karloviczi metropolita 15 év előtt. Itt született, van 3 fia.

Egyház: zsindelyes. Sz. Miklósra. Kehely ón. Anyakönyv nincs. Nagycsütörtökön szentel kenyeret egész évre.

14. *Kis-Belényes.*

Parochus: Ábrahám, 30 év. Szentelte Nyekie (?) János. Ide való, egy fia van.

Egyház: zsindelyes. Kehely ón. Sz. Mihályra. Szentel nagycsütörtökön.

15. *Kraszna.*

Parochus: Theodorus, 50 év. Szentelte Gyulafejérváron Athanasius. Ide való. 3 fia van.

Egyház: zsindelyes. Sz. Calixt pápa tiszteletére. Kehely ón.

16. *Burda.*

Parochus: Urszinus, 40 év, Szentelte Jonyika.

Egyház: zsindelyes. Kehely ón. Sz. Demeter tiszteletére.

17. *Budorásza.*

Parochus: Ábrahám, 37 év. Szentelte Jonyika. Két fia van.

Egyház: zsindelyes. Sz. Miklósra, Kehely ón.

18. *Kebest.*

Parochus: Nyikora, 50 év. Szentelte Gyulafejérváron Athanáz. Két fia mint levita szolgál.

Egyház: zsindelyes. Nagyboldogasszonyra. Kehely ón.

19. *Szaka.*

Parochus: Máté, 40 év. Szentelte Jonyika Aradon.

Egyház: zsindelyes. Sz. Mihályra. Kehely ón.

20. *Dragonyest.*

Parochus: Mihály 40 év. Szentelte Ribnikon Damaschi Gyulafejérváron 17 év előtt. Két fia van, egyik szolgál az egyházban.

Egyház: szalmával fedett. Nagyboldogasszonyra. Kehely réz.

21. *Sebes.*

Parochus: Hiszie, 43 év. Szentelte Jonyika. Ide való, 4 fia van, szolgálnak az egyházban.

Egyház: zsindelyes. Sz. Mihályra. Kehely ón.

22. *Buntyest.*

Parochus: Gábor, 50 év. Gyulafejérváron Athanáz szentelte 17 év előtt. Két fia van, szolgálnak az egyházban.

Egyház: zsindelyes. Nagyboldogasszonyra. Kehely ón.

23. *Pojen.*

Parochus: Balázs, 63 év. Szentelte Munkácson József 39 év előtt. 3 fia szolgál az egyházban.

Egyház: zsindelyes. Sz. Mihályra. Kehely ón.

24. *Kocsuba.*

Parochus: Mihály, 64 év. Szentelte Gyulafejérváron Athanáz 30 év előtt. Idevaló, 4 fia van, szolgálnak az egyházban.

Egyház: zsindelyes. Sz. Györgyre. Kehely ón.

25. *Brok.*

Parochus: Miklós, 30 év. Szentelte Jonyika.

Egyház: fedetlen. Sz. Miklósra. Kehely ón.

26. *Bragyest.*

Parochus: Vazul, 40 év. Szentelte Jonyika 9 év előtt.

Egyház: pusztulóban. Ker. Sz. Jánosra. Kehely ón.

27. *Kis-Koh.*

Parochus: Mihály, 50 év; másik: Sixtus. 30 év. Amazt Gyulafejérváron Athanáz 25 év előtt, ezt Jonyika 4 év előtt szentelte.

Egyház: Sz. Mihályra. Kehely ón.

28. *Fonacz.*

Parochus: Mihály, 70 év. Munkácson József szentelte 40 év előtt. Van 5 fia, 3 pap mellett.

Egyház zsindelyes Nagyboldogasszonyra. Kehely ón.

29. *Kimpán.*

Parochus: György 56 év. Szentelte Gyulafejérváron Athanáz, 25 év előtt. Van 5 fia, egy szolgál egyházban.

Egyház: zsindelyes. Sz. Mihályra. Kehely ón.

Paptársa: Mihály, 50 év. Ugyanaz szentelte.

30. *Segest.*

Parochus: Mihály, 40 év. Szentelte Munkácson József 12 év előtt.

Egyház: kő, zsindelyes. Kehely ón.

Mellette papok: Triful és Péter.

31. *Szudrics.*

A pap nem engedte magát feliratni.

Egyház: kő, régen kath.

32. *Havas-Dombrovicza.*

33. *Sz. Miklós*, mely most népesült.

34—35. *Gros* és *Hagymás*,

az alesperes fog rólok jelenteni.

36. *Fekete-Tót.*

Közbirtokosságé.

Pap: János, 28 év. Karpesten született. Sophronius aradi püspök szentelte.

Egyház: új, fel sincs szentelve, Sz. Demeterre lesz. Kehely fa.

37. *Györös.*

Közbirtokosságé.

Pap: Ábrahám, 40 év. Szentelte Jonyika, ki elhalt.

Egyház: fa. Harangja van

38. *Görbed.*

Papja nem volt otthon. A váradi alesperessel Boros-Jenőig eléje ment az aradi schismatikus püspöknek. Egy fia van, kit az a schismatikus püspök szentelt fel.

Egyház: fa, szalmás.

39. *Hosszuaszó.*

Parochus: Theodor, 26 év. Sophronius a mostani aradi püspök szentelte.

Egyház: fa. Nagyboldogasszonyra. Kehely réz. Kanál fa. Van harangja.

40. *Székelytelek.*

Birtokos: Káptalan.

Pap.: Márk, 36 év. Szentelte Jonyika,

Egyház: fa. Sz. Miklósra. Kehely érc. Kanál viasz. Harang van. Anyakönyv nincs.

41. *Vasond.*

Pap: Gábor, 26 év. Szentelte Sophronius karloviczi metropolita.

Egyház: fa. Sz. Mihály—Gáborra. Kehely érc.

42. *Posa.*

Papja ruthén, nem akart megjelenni.

43. *Rózsafalva.*

Birtokos: Püspökség.

Pap: Teodor, 36 év. Belényes-Remetéről való. Szentelte Jonyika.

Egyház: Nagyboldogasszonyra. Kehely érc.

44. *Nyárszeg.*

Parochus: Péter, 45 év. Szentelte Jornyika 12 év előtt.

Egyház: fa. Nagyboldogasszonyra. Kehely ón. Anyakönyv van.

45. *Sályi.*

Bírja: Káptalan.

Pap: Teodor, 38 év, Erdélyből való. Szentelte Jonyika.

Egyház: fa. Sz. Mihályra. Kehely érc. Anyakönyv nincs.

46. *Apáthi.*

Birtokos: Püspökség.

Pap: Vazul, 30 év. Szentelte Jonyika 4 év előtt.

Egyház: fa, szalmás. Sz. Mihályra. Harang egy.

47. *Jánosda.*

Bírja: Püspökség.

Pap: Nyika Tamás, 70 év. Szentelte Camelis munkácsi püspök 1698-ban.

Egyház: fa.

48. *Tulka.*

Püspökségé.

Pap: János, atyja is pap volt. Belényes vidéki Kebestről való. 32 év. Szentelte Jonyika.

Egyház: fa, szalmás. Kehely ón.

49. *Farkaspatak.*

Káptalané.

Pap: György. 45 év. Szentelték Munkácson 45 év előtt.

Egyház: fa, zsindelyes. Sz. Miklósra. Kehely fa.

50. *Kis-Dombrovicza.*

Káptalané.

Pap: a fentebbi György.

Egyház: szalmás. Sz. Miklósra. Kehely fa.

IV. Sebes-Kőrösi kerület.

1. *Kis-Ujfalu.*

Káptalané.

Parochus: László, Moldvából való, ugyanott szenteltetett, valószínűleg sizmatikustól.

Egyház: kő, hajdan katol., belül festett, zsindelyes, legújabban kijavíttatott. Kehely: kő.

2. *Kis-Jenő.*

Káptalané.

Parochus: Gábor, 62 év.

Egyház: fa, szalmás.

Bottyán, Kabaláspatak, Alsó-, Felső-Lugos, Pestes szándékosan eltűntek.

3. *Tinód.*

Parochus: György.

Egyház: kő, katol. egyház alakjára építette valamely ide menekült moldvai fejedelem.

Kehely ón.

4. *Esküllő.*

Boronkai Ádámé.

Szakadát.

mindkettő papja: amazé János, ezé Péter, ellenséges indulatú az unió iránt.

1725 júl. 8-án átmentem Közép-Szolnok, majd Krasznamegyébe, de úgy ott, mint itt kértek az alesperesek, hogy miután a megyék Erdélyhez tartoznak, várnék a visitatioval, míg eziránt az erdélyi egyesült püspöknek rendelete érkezik.

Signatum Varadini 19. Julii 1725.

Humillime praesentat

Paulus László praepositus de Ruthenis, custos canonicus Varadiensis, ac per dioecesim ritus graeci archidiaconus m. p.

(Eredeti, 5 ív papíron, végén papír felzetes pecséttel. Váradi püspöki levéltár.)

44.

László Pál váradi kanonok jelentése Csáky bíbornokhoz az oláh papság ellenállásáról. Várad, 1725 február 20.

Várad, 20. Februarii 1725.

Nagy jó Kegyelmes Uramnak, Eminentiádnak ajánlom holtig való alázatos szolgálatomat. Alázatosan követem Eminentiádat... informatióknak eddig való halasztásáról, úgy hozván magával a nagy jónak lassu indulása. Püspök-vicarius uram ő nagysága — úgy mondja — nagyon munkálódott helyrehozásokra, de gyümölcstelenül; az alatt titkon az idevaló viceesperesttel in rigore futurorum negotiorum munkában nagyon vagyok.

Mint az idegen vallású atyafiak [protestánsok] Szent-Gergely pápa-napra szoktak vala változni ex parochiis; nevezett vice-esperest kérésére pedig örömest annuáltam, hogy Szent-György-napkor legyen, amint is a currentalisok kimentek.

Nincsen Kegyelmes Uram semmi bajom belényesiekkel, sem az oroszokkal; hanem a sebes-körösi viceesperest irt ilyen olah currentalist, mely is kezemnél vagyon: tiszteletes Niczky uram parancsolatjával irom, hogy minden faluból a bíró két esküdt emberével jöjjön Ürgetegre, és a pap egy máriást hozzon, mert ennek a tartománynak nagy dolga forog, lésznek is egy s más oldalról felteendő kérdések. Azok mik voltak? nem annyira vehetem észre; hanem az már régen ide hódolt jó papok úgy referálják, hogy magokkal a bírákkal pecsételtette el azokat a templomokat melyeknek papjai hozzám tartoznak. Végre igy subscribálja: írám én Esköttei Pap János a tartomány parancsolatjából.

Emeztet nem itélvén hallgatásban hagyni, mentem viceispány uramhoz, és ő kegyelme currentaliter obviált a parasztok papokkal való confluxusának ...

Kegyelmes uramnak, Eminentiadnak alázatos káplánynya

László Pál váradi kanonok custos m. p.

(Egy íven, gr. Csáky Imre bíbornokhoz címezve. Gr. Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltárában. VII. 195.

Itt látható László meglehetősen ép kerek pecsétje, mely kardot tartó emberi kart tüntet fel.)

45.

László Pál váradi kanonok újabb jelentése Csáky bíbornokhoz az oláhok fokozódó ellenállásáról. Várad, 1726 március 22.

M. Varadini 22. Martii 1726.

Jó kegyelmes uramnak ajánlom Eminentiádnak alázatos köteles szolgálatomat . . . (Február) 14. napján ujólag elkezdettem erre az esztendőre a visitatiót, de nem kevés kisebbségemmel, holott midőn praevie Eminentiád kegyelmes gratiájából investiáltatott, katonák között levő [Váradon] oláh papnak azt intimáltam volna, ez fellázítván a katonákot (militia nationalis).* elvették templomuk kulcsait, hogy be ne mehessek. Én non obstante, mindazáltal közökben mentem, condescendálván Obersboch Mgr. uramnál, és én a papot, ő kegyelme a katonákat előhivatván, okát kérdeztük a dolognak. Az oláh pap cum fremitu, több helytelen szavai között, duplázva is csak abban persistált, hogy katonáké a templom, azoknak kenyereket eszi; sem én, sem akár száz cardinalis néki nem parancsol, melyet ott jelenlevő tisztek sajnálva hallgattak, itentidem őtet torkolván, melyért őtet arestumban tétette nevezett tiszt uram.

Annakutánna continuáltam visitatiomat az Berettyó és Éren-túl, Nyirség szélén, kik mindenütt cum contento honorifice excipiáltak. Közel lévén, betértem Bátorban, s ott találván méltóságos munkácsi püspök Bizanczy uramat ő nagyságát, a többi között mondá ő nagysága, hogy valakiket a papok közöl onnan kiüzet, Bihar vármegyében helye vagyon. Olyan egyik a nagy-létai orosz pap**) ki második feleséget vévén és liturgia mondástól nem cessálván, amint actu is azt cselekszi, azért amandáltatott. Ennél is éktelenebb a Lakságon, Láz nevű faluban lévő pap, ki levéve templomukról a keresztet és a bőjtöt haszontalannak hirdeti, úgy mondja ő nagysága; igaz is volt ez ennek előtte valami üdővel. Mást, oda nem messze Cséhtelek nevű faluban lévő papot — közönségesen a krasznavármegyei (oláh) papok előttem declarálták, hogy hajdanában a diószegi predikátor szentelte volna fel.***)

Megtérvén a Nyirségről ultima die Februarii jöttenek hoz-

* Kétségkívül a Katonaváros új lakosait érti.

**) László 1725 dec. 28-i levelében említi a bihar megyei Vizes-Gyán orosz papját is.

***) Az erdélyi fejedelmek korabeli protestáns oláh papok egyike, talán legutolsója.

zám az itt közellevő mezőségi papok, declarálván, hogy nekik most Szent-Thodor-napján szokott lenni közönséges gyűlések és consequenter ennek utána változások, annuálván, tegnapra, pro 21. Martii gyűlést indicáltam. Interea metropolita-választásra Carloviczára járt laksági esperest ide érkezett jóreggel, és minde egybegyűlt papokat idézett Katonavárosra, minden felől sok parasztságnak concurrentiájával, kik csak egy papot is hozzám nem engedtek jönni, hanem ezen accludált,*) általam mag.arra fordított levelet irták rám, kivel a sok paraszt ember reám tódult, de észrevevén őket, kapumat bezárattam. Azalatt neveket kezdvén iratni, egymásután elsorvadtak.

Mindezeknek orvoslására most jelen nem levő ordinarius viceispány uramat fogom kérnem, melyet én forma casus, ha tavalyi világos parancsolatja szerént Eminentiádnak, akkori itthon lévő tiszt uram, magam requisitiomra, elkövet vala, ez nem történt volna. Obersboch Mgr. uram ő kegyelme is ezen zendülés után, estve későn hozzám jövén, mindenkori készsigre appromittálta magát.

A sebes-körösi papok régi, szegény öreg viceesperesttyeket degradálván, a parasztok értelmével mást tettek helyébe, kinek (méltóságos Generalis uram ő excellentiája indulgentiájából) utána katonákat küldvén, béhozattam, vasban verettem, most is úgy vagyon,

A belényesi haranglábnak felállítása nem soká végbe megyen. Ha Eminentiád úgy méltóztatnék parancsolni, talán lehetne az eltévelyedett, megtalált harangok reductióját megmozdítani . . .

Jó kegyelmes uramnak, Eminentiádnak alázatos káplánya

László Pál váradi custos canonok m. p.

(Eredeti, egy iv három oldalán. Gr. Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára ; VII. 195.)

46.

A debreceni katolikus templom feliratának tervezete. 1730.

Inscriptio Templi Piaristarum Debreczinensis sumptibus Emerici Cardinalis C. Csáky 1730 erecti Chronostica.

†

Pro aMpLIore VnIVs, et trInI DeI, atqVe B Annae CVLtV
Has saCras aeDes sVIs SVMptIbVs erIgI CVraVit

*) Hiányzik.

EMerICVS CsakI, sVperno faVente annVtV et CathoLICae ECCLesIae gratIa
PrInCeps CarDInaLIs ArChI-EpIsCopVs CoLoCensIs, et pro pletatIs VsV DestInaVit
RegVLarIbVs PatrIbVs VIrgInIs MatrIs DeI a sChoLIs PIIs.

(Szepesmindszenti levéltár 6. 60.)

47.

P. Szlopnay Elek piarista tartományfőnök, debreceni házfőnök utolsó levele Csáky bíbornokhoz. Debrecen, 1732 március 18.

Méltóságos Cardinális Fejedelem, nékünk Nagy Kegyelmes Fundator Urunk s érdemünk felet Nagy Kegyes Attyánk.

Mély alázatossággal vévén Eminentiád kegyes levelét, tellyes örömmel értettem ide való jövetelére kegyes attyai szándékát. És hogy annál is inkább gyönyörködhessünk Eminentiád fejedelmi praesentiájának és Eminentiádhoz való örökös obligatiónkat csekély tehetségünk szerént, a mennyire lehet, azonnal jobban contestalhassuk; fejedelmi lábaihoz borúlt alázatos örökes méltatlan legkisebb szolgái nagy alázatossan kérjük és instálljuk Eminentiádat, méltóztassék maga eljövetele alkalmatosságával hozzánk szállani, minket megvigasztalni és drága kivánatos jelenlétével tovább is megáldani. Vagyon középső contigatioban három szoba egymás mellett, felsőben kettő, a garádics is igen alkalmatos. Megértvén hozzánk való kegyelmességét és kegyes attyai resolutióját. Eminentiád számára minden tehetségünk szerént mennél jobban elkészíttetjük. Hozzánk, minden érdemünk felet, meg alázván magát, mint maga aitatos költségivel, Istenhez való szent buzgóságából fundált templomunkat, mint az egész várost inkáb szemlélheti és megláthattya. Kihez képpest elvárván eziránt Eminentiád kegyelmes parancsolattyát és hogy Isten Szent Felsége hozza el frissen, szerencséssen, eő Szentségét buzgón imádván, magamat legkissebb provinciánkkal egyetemben további kegyelmességében és attyai gondviselésében mély térdhajtással recommendálván maradok

Eminentiádnak

mint nagy kegyelmes fundator Urunknak

s érdemünk felet nagy kegyes attyánknak
alázatos, örökes, legkisebb
szolgája és káplánya

Debreczen, 18 Marty 1732

Alexius a Resurrectione Domini
Pater Piaristák Provinciálisa.

(A gróf Csáky-család központi, lőcsei levéltárában 216. 23.)

48.

A várad-szálkapusztai székesegyház alapkőletételekor Csáky bíbornok jelenlétében udvari papja és poétája (valószínűleg Benedek piarista atya) által mondott beszéd. Várad, 1732 augusztus 5.

Anno 1732. die 5-a Augusti sermo brevis habitus Varadini occasione impositionis lapidis primi ab eminentissimo principe Emerico Csáky: ex hoc:

„Az ő életében támogatta az házat, és az ő napjaiban erősítette meg a templomot". (Jesus. Sirák fia. 50 r. 1-ső v.)

... Boldog életű, kegyelmes Fejedelem! istenes szándékodbul Jákobként megindultál, és miképen az anyaszentegyháznak főszegletköve, a Krisztus felvitetik a Szentlélektűl a pusztába: ugy te is a Szentlélektül erre a sz. dombra, a pusztában vezéreltettél és Sz. Péterrel eképen elmélkedtél: csináljunk itt három hajlékot: Te néked egyet, Mojzesnek egyet és Illésnek egyet: három hajlékot ezen a szent hegyen kivánsz emelni: egyet az Istennek, másikat Moyzesnek, a főpapnak, Fejedelemségednek tudniillik, harmadikat a váradi nemes káptalannak ...

Fölemelte már az elébb hatszáz esztendővel ... Szent László király a drága sz. templomot a váradi várban, a Körös vizének partján, de azt a „dühös pogányság földig lerontotta ... s mindez időtől fogva zsellérségben, zarándokságban laktál" nemes káptalan; annál inkább örvendezhetel ma, mivel ház építtetik az Úrnak és az én templomomnak épületire fundamentális kő ma felszenteltetik.

Te pedig mindenek felett örvendezhetel mai napon kegyelmes Fejedelem, gróf Csáky Imre, mert mai napon, azaz ezen hónapnak 5-ik napján már elébb egynehány esztendővel legelőször is Szt. László királynak csudálatos angyali szekerérűl érdemes apátúrnak neveztettél; ugyan mai napon az

elébb 30. esztendővel váradi püspöknek felszenteltettél; ugyan mégis mai napon a római apostoli sz. széktül érsekséggel . . . megajándékoztattál; végre mai napon . . . Sz. László király templomát fundamentumábul kivánod felállítani s ennek legelső fundamentális kövét, amidőn a várban nem engedtetik itten ezen a sz. dombon mindnyájunk örömére letetted.

[Említi építkezéseit Kalocsán, Debrecenben, Szőlősön, Váradon. „A templom, melyet most ujonnan az Angyalok Királynéjának . . . tiszteletére építtetsz . . . s a nándorfejérvári kálvária, melyet . . . azon az helyen, ahol a török ellen való győzedelem volt, gazdag készülettel fundamentumábul felemeltél".]

. . . Ah felettébb való nagy tiszteletre és dicsőségre méltó kegyelmes Herczeg! hogy tovább a dicséretedre szóljak, elégtelenségemet megismerem; hanem azért egy pár cronosticum verssel, mely az jelenlévő 1732-ik esztendőnek számát foglalja magában, beszédemet bezárom

PVrpVreVs PresVL DeCoratVs honorIbVs aMpLIs
VIVe preCor saLVVs teMpora saLVa VIDe".

(Szepesmindszenti levéltár 6. 132.)

49.

A várad-szálkapusztai székesegyház alapkövébe helyezett emlékirat. Várad, 1732 augusztus 5.

„Eminentissimus princeps cardinalis Csáky cum templum cathedrale capituli Magno Varadiensis in craedio Szalka oppido Varad contermino aedificaturus anno 1732. die 5-a Augusti primum lapidem cum solemnitate ipsemet imposuisset, eidem hocce scriptum fuit inclusum:

Ad
Majorem **DEI** Trini unius Gloriam
Et
Gratae Posteritatis Memoriam
Quam
Saeculo abhinc Septimo
Magnae Hungarorum Dominae
Assumptae in Coelos
MARIAE
Sanctus Divino monitu Rex Ladislaus
Ad Crisium erexerat fluvium Varadini Basilicam
Eam dudum

Iniuria Temporum
Desolaverat
Par Pietas
Sigismundi Imperatoris et Regis
Munifica Liberalitate
Regiaque Munificentia
Restabilitaverat
Verum hanc quoque
Inimicorum Crucis Christi furor primum
Tum Saeva Turcarum Rabies
Ne Lapidem quidem Supra Lapidem
Verum tristem solummodo sui relinquendo Memoriam
Evertit funditus
At
Non sine secundo Futurorum Omine
Subsequae cumprimis Varadiensis Infulae
Qui
Primum de prodigioso Sancti Regis Curru
Tenerioribus adhuc in Annis
Obtinuerat Abbatiam
Originemque traheret
Ex
Hungariae Coaeva
Csakianorum Familia
In proximo ad Varadinum Colle
Gentilitia Castri Keresztszeg vicina
Ipso
Anniversario Consecrationis Suae
In Episcopatum Die
Divae ad Nives **MARIAE**
Primum
Huncce Lapidem
Velut
Arrham Desponsationis
Pro
Dilecta sua utpote Sponsa prima
Cathedrali Varadiensi Ecclesia
Devote constituit
Sponsus
Episcopatus Varadiensis Administrator

Sacrae Romanae Ecclesiae Tituli Sancti Eusebii
Presbyter Cardinalis
Emericus e Comitibus Csaki
De Kereszt Szegh
Perpetuus Terrae Scepusiensis **DEI** et Apostolicae
Sedis Gratia Ecclesiarum Colocensis et Bacsiensis
Canonice unitarum Archi Episcopus Episcopatus
Varadiensis et Praepositurae Posoniensis
Administrator Abbas sancti Gothardi
Inclytorum Cottum Bacsiensis et
Bihariensis Supremus et Perpetuus
Comes Sacrae Caesareae Regiaeque
Mattis Consiliarius
Actualis Intimus etc. etc.
Anno reparatae Salutis Millesimo Septingentesimo
Trigesimo secundo
Die Quinta Mensis Augusti
Sedente ad Universalis Ecclesiae Romanae Catholicae clavum
Pontifice Maximo
Clemente huius Nominis Duodecimo
Imperii moderante Fasces Romani
Una et
Hungariae Rege Gloriosissimo
CAROLO Sexto
Hinc tu quoque Lapidi vota subscribe
Pia Posteritas
Nec unquam Omnipotentem **DEVM** orare desine
Ut
Ubi Tertio jam hoc ipsi Sacratur
Habitaculum
Illud
Trino etiam inexhaustae Suae Bonitatis Munere
Consolidet
Perpetua Sanctificatione Communiat
Ineffabile Nomen Suum in Sempiternum Inibi
Habitare faciat
Ac demum
Usque ad consummationem Carnis Universae
Ab omnibus Hostium tueatur
Adversitatibus

Denique
Hanc gratitudinis Tesseram
Repetita Echo
Inclama
PVrpVrato PrInCIpI
ECCLesIae praesentIs FVnDatorI
CarDInaLI CsakI
perennIs sIt
ConstansVe ProsperItas (1732).

(Biharmegye levéltára: Protocoll. VII. 631—4. ll.)

50.

Gróf Csáky Zsigmond tárnokmester jelenti Csáky bíbornok halálát. Pest, 1732 szeptember 3.

Az nagy bánat és majd elfelejthetetlen szívbéli keserűség, melyet Isten ő szent felsége az egész nyavalyás emberi nemzetre kiadott megmásolhatatlan törvénye által, s mostan reám s familiámra bocsátott, midőn néhai, boldog emlékezetű méltóságos cardinalis uramot, nekem kedves uram öcsémet, ő eminentiáját váradi püspökségében rövidebb ugyan, de súlyos betegeskedése után legközelebb elmúlt Kisasszony havának 28-ik napján délutáni egy s két óra közben, előre minden lelki vigasztalásokban részesülvén, ez árnyék világból az örökkévalóságra kiszólította, — nem engedi, hogy érzékeny fájdalmimat voltaképen lehessen kimagyaráznom. Mindazonáltal ezen bánattal teljes levelemmel mindazért, hogy méltóságos személyéhez eleitűl fogvást fentartott kötelességemnek eleget tegyek, mind pedig az ilyen gyászos történetünket több méltóságos nagy jó uraim között Excellentiadnak is jelentvén, szomorúságunkat elterjeszszem, lévén teljes bizodalommal, hogy valamint Istenben üdvezült kedves uram öcsémnek véletlenül történt halálát, úgy azáltal nékünk, véreinek maga után hagyott elfelejthetetlen keserűségünket szánakodó szívvel venni, s lelkérűl, szegénynek, kegyesen megemlékezni, engem pedig tovább is tapasztalt atyafiuságos gratiájában familiammal együtt megtartani méltóztassék, melyért midőn esedezem, míg élek, maradok Excellentiádnak

Pesten 3-a Septembris 1732.

(Aláírás hiányzik. Szepesmindszenti levéltár: VI. 71.)

51.

Egykorú feljegyzés Csáky bíbornok exhumálásáról és Debrecenben történt eltemetéséről. Debrecen, 1733 augusztus 27.

Comparato, ut diximus templo (id est picturis sanctuarii perfectis, ipsoque in exteriore conspectu statuis, portaeque elegantioris erectione) e solemni ecclesiae romanae ritu initiando, purpuratum antistitem, eminentissimum cardinalem Csáky, fundatorem eius fabricae benignissimum P. superior submissionis precibus advocatum voluit. Agebat tunc princeps M. Varadini, ad quem eo accedens P. superior ea felicitate admissus est, ut postulata impetraret. Designatus fuit initiando illi templo dies 28-a Augusti, (1732) pridie cuius se omnino Debrecini adfuturum cardinalis recepit. Verum paucos post dies, febri correptus, quae initio levis et parum metuenda, paulo vero crudior effecta, ad lethum pertinere visa est, quod praefixa dies fatalis 28-a Augusti ad summum nostrum omnium moerorem et complorationem ostendit; ea enim ipsa die rite ad excipiendam mortem comparatus cardinalis Emericus Csáky ad aeternitatem beatam evocatus est. A^{0} 1733. P. superior sollicite curavit, ut mentem venerabilis capituli intelligeret, quid decrevisset de exequiis eminentissimi pie defuncti cardinalis; praeterito enim iam quadrimestri examine corpus ipsius nondum sepulturae traditum, Varadini asservabatur. Verum diu multumque anxium P. superioris animum, illmi ac reverendissimi canonici depositum illud sibi destinantes, adeo non recrearunt, ut etiam amplius negotium ipsi demandaverint ad exquirendum excellentissimi dni comitis tavernicorum regalium magistri d. Sigismundi Csáky aliorumque de familia superstitum consensum. His cum venerabili capitulo M. Varadinensi consentientibus circiter hunc Mensem Martium definitum est, ut eminentissimi S. R. E. Cardinalis exanime corpus Varadino ad nostram ecclesiam Debrecinensem transferretur. Quapropter illud hexigae impositum dno adm. rndo Emerico Pochuch et Spectabili d. Gabrieli Fáy commendatum est, ut quam secretissime deveheretur. Venerunt itaque cum funere illo iidem illi curatores nocte iam concubia, et ad destinatum in templo locum cum precibus per nostros recitatis deponi iusserunt. Evolutis postea aliquot mensibus, pridie instituendae humationis, die videlicet 27. Augusti illustrissimus ac rdissimus dnus nominatus eppus Varadiensis

Stephanus e baronibus Lusinszky, ill. item rdissimus d. comes Nicolaus Csáky, cum nonnullis ex inclyto illo genere Csákyano, universum denique venerabile capitulum M. Varadinense adfuere. Hos ingens numerus Nobilium tum Bihariensis, tum Szabolcsensis Provinciae sequebatur; excellentissimi item illustrissimi dni Alexander et eius filius Franciscus Károlyi, B. Gabriel Splényi, qui hic novae legionis delectum habebat, et multi alii genere et dignitatibus spectatissimi, ut die postera 28-a, cardinalis mortis anniversaria, ejus exequias condecorarent. In hac celebritate pontificem egit antistes Lusinszky, assistentibus omnibus dnis canonicis, qui praesente corpore, atque illi machinae (Castro-Doloris) ad ipsos Ecclesiae fornices erectae, 300 amplius luminibus illustratae, variis picturis, quae res gestas defuncti principis exprimebant, adiectis symbolis et metro exornatae imposito, persoluto prius defunctorum officio, ritus aliquos una cum missa solenni et plurimis privatim lectis magna devotione et celebritate persolverunt, atque ita eminentissimo illi principi de patria, rege et Deo optime merito parentatum fuit, dum denique in conditorium eidem cardinali singulari cura praeparatum eadem pietate ac pompa fine imposito, omnium desideriis satisfactum fuisse videretur. De vita huius principis, rebusque praeclare gestis, si quidpiam nosse cupis Lector Benevole: Patrem nostrum Michaelem Horváth a SSS. Trinitate in libello de Archiepiscopatu Colocensi conscripto, legito:

Sepulchro eius hoc inscriptum est epitaphium:

Hungariae fulcrum tenet hoc post fata sepulchrum,
Orbis amor, Regis dextera, norma gregis.
Quem virtus charum Romanaque Purpura clarum
Fecerat, et svavem mos, probitasque gravem.
Templis splendorem dederat, Cleroque decorem
Ac Patriae lucem se, Populoque Ducem.
De cuius gestis est fama reciproca testis
Praemia quae quaerit: vita perennis erit.
Nunc ergo Princeps! in Coelis vive deinceps;
Sitque tibi requies, et sine fine dies.

52.

P. Szlopnay Elek, a legelső debreceni piarista házfőnök életrajzi vázlata és jellemzése. Debrecen, 1752.

Alexius Szlopnay a resurrectione Domini, Hungarus Illaviensis e comitatu Trencsiniensi, dioecesis Nitriensis, — Vir non minus religione, pietate, innocentia, suavitate, omnigenaque virtute, quam acerrimo ingenio, exquisitaque doctrina longe conspicuus. Adolescens post exactum vitae religiosae tirocinium, atque edoctas triennio magna sedulitate inferiores classes, in condiscenda humanarum, divinarumque rerum scientia tam egregie versabatur, ut non obscuris proderet indiciis, quam habilis cum ad studia in suo instituto provehenda, cum ad quaevis ardua negotia pertractanda futurus esset. — Confecto sublimiorum scientiarum curriculo, rhetoricam primum maxima discipulorum frequentia, fructuque uberrimo, philosophiam deinde non minore industria quam fervore custodiendae semper in eisdem disciplinae religiosae pluribus annis tradidit. Post haec, per eminentissimum S. R E. cardinalem Emericum e comitibus Csáky expetitus Debreczinum, ibidem novae residentiae fundamenta iecit. — Civitas haec totius Hungariae amplissima duas duntaxat catholicas animas numerabat, cum Alexius noster sacram missionem, tamquam agnus in medio luporum, auspicaretur. Verum is in hoc haereticorum quodam emporio tantum innocentissimae vitae exemplis, zeloque divinae gloriae et verbi divini praedicatione fidei orthodoxae rem promovit, ut fidelium numerus ad minus supra octingentas ascenderet. — Diurnas nocturnasque curas et in domus illius incrementum semper convertit, dignus quem uti conditorem collegii et nobilium convictus, tum templi elegantissimi omnes posteri venerarentur. Cumque probitate vitae. ac reconditiore doctrina magnam apud omnes laudem obtinuisset, ipsi quoque nostro instituto non mediocrem ea contentione adtulit gloriam et existimationem. Inde anno 1730 provincialis Hungariae primum renunciatus, eandem toto sexennio, triennio deinde atque iterum duobus fere annis singulari prudentia, cura, delectu, iudicio, rara eaque cum moderatione ac lenitate semper coniuncta severitate gubernavit et incrementa plurium domorum accessione adiecit. Sub regimine enim Alexii nostri accessit anno 1734. instituta fundatio c. r. Caroli VI. imperatoris, Krajovensis in Valachia; ab eodem augusto imperatore et rege Hungariae a. 1736. fundata est do-

mus Szigetiensis in Marmatia; idem imperator et rex apostolicus bullam Clementis XII. pontificis M. a 1731. editam, iuxta quam religiosi Scholarum Piarum tam in superioribus, quam in inferioribus scholis etiam nobiles iuvenes scientiis erudire, convictus regere, et domos absque aliorum religiosorum conensu erigere possunt, edito a. 1733. diplomate in omnibus suis ditionibus publicam fieri concessit. — Anno 1742 inita est transactio inter episcopum Jaurinensem Adolphum Groll, eius capitulum et provincialem Alexium a resurrectione Domini, Scholarum Piarum de quatuor professoribus theologiae ex instituto Scholarum Piarum constituendis pro clero seminarii Jaurinensis. Sub eiusdem Alexii gubernio intendebat scholas Pias inducere Colocam archiepiscopus G briel Hermannus Patachich, et a. 1743. comes Adamus Batthyányi Pinkafeldam. — Tandem laboribus fractus mense Octobri anni 1751. e. rectoratu Karolinensi, ut Deo soli vacaret, transivit Debreczinum, ubi quartum apoplexia tactus, linguae et aliorum membrorum usu penitus destitutus, percepta extrema unctione inter preces lacrimasque adstantium innocentissimam animam suo reddidit Creatori, die 24 Februarii 1752, aetatis, 62, religionis 44. — Post mortem tota eius facies candida et ad maiestatem composita apparuit, vitae illius innocentiam et per insignem pietatem in Deum universis praedicantibus. — Quantum huius, tam sacra quam profana dignitate fulgentibus personis acceptissimi viri fuerit existimatio, luculentum praebuit argumentum ingens ad eius exequias hominum congregata multitudo; aderat quippe ducente funus praeposito senatus ecclesiastici ordinis praesulum, magna e circumiacentibus villis nobilium frequentia, effusa, paene civitas quantumque sui apud plurimos desiderium reliquerit, communis quidam, et insolitus omnium animis moeror, quin et lacrimae in multis etiam honorationibus ubertim fusae patefecerunt.

(Debreceni kegyesrendűek levéltára.)

53.[1])

Gróf Csáky Miklós címzetes püspökké történt kinevezése alkalmából anyjától, Barkóczi Mária grófnőtől piros cingulus vásárlását kéri. Várad, 1735 március 31.

Érdemem felett való Méltóságos Asszonyom Anyám!

Nagy alázatosan kívántam Nagyságodnak jelentenem, hogy az elmult postán vevém méltóságos magyarországi cancellárius,

[1]) A szövegben (241. l.) az iratra mint 54. sz. mellékletre történik utalás.

gróf Batthyány Lajos uram ő excellentiája levelét, melyben méltóztatik jelenteni, hogy felséges urunk méltóztatott titularis noviai nevű püspökséget kegyelmesen conferalni, aki ugyan semmit sem hoz a konyhára, de tisztességet; és azon örvendek, hogy szegény üdvözült méltóságos cardinalisunk is elsőben az volt. Kire nézve nagy alázatosan kérem Nagyságodat: méltóztassék számomra egy tenyérnyi széles veres pántlikát vétetni és első adandó alkalmatossággal leküldeni, mert immár olyan övet kell viselnem, itten pedig nem kaphatok; vagy csak olyan szélest, amint a fekete pántlika volt, melyet Nagyságod méltóztatott volt két esztendő előtt venni, aki még mostan is szolgál. Talán ezen titulus után Isten másra is segít, ha fog tetszeni ő szent felségének. Azonban, hogy az előttünk levő dicsőséges szent husvéti napokat engedje Isten Nagyságodnak elérni, sok számosakkal el is mulatni, állandó fris, kívánt egészségben, midőn igaz, tiszta, tökéletes szívből kívánom, tapasztalt anyai kegyelmében örökösen felajánlott maradok.

Várad 31. Martii 1735. Gr. Csáky Miklós".

(Gr. Csáky Miklós leveles könyvében, Lőcsei ltr.. 234. 4.)

54.[1])

A gróf Csáky Miklós püspök által építtetett szentjobbi apátsági templom alapkövébe elhelyezett emlékirat. Szentjobb, 1736 szeptember 24.

InteMeratae
DeI genItrICI
ab
AngeLo saLVtatae
eXstrVXIt
Octavo Kalendas Octobris
Sanctissimo Domino Nostro Clemente Papa XII.
Pontifice Maximo
Carolo Sexto Romanorum Inperatore et Hungariae
Rege Augustissimo
Emerico e Comitibus Esterházy de Galantha
Legato Nato, Primate Hungariae Archiepiscopo Strigoniensi
S. R. I.
Principe Celsissimo
Joanne Okolicsányi de Eadem
Ecclesiae Varad.

[1]) A szöveg (242. l.) erre a mellékletre, mint 55. sz. közleményre utal

Praesule Illustrissimo
Nicolao e Comitibus Csáky de Keresztszeg
Perpetuo Terrae Scepusiensis
Electo Episcopo Noviensi
Cathedralis Ecclesiae Varad. Praeposito Majore
et Canonico
Suae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario
et Abbatiae huius
Praelato Exempto
Hls sIt oMnIbVs
DIVtVrna gVbernatIo
fLorens et LongeVa
ConserVatIo.

(A chronostikon betűi úgy a kezdő, mint a befejező négy sorban az 1736. évet adják ki.)

(Gróf Csáky-nemzetség szepesmindszenti levéltára: VIII. 3.)

55.[1])

Várad városa gróf Csáky Miklós püspöknek plébániaház számára egy házat a hozzátartozó telekkel együtt elad. Várad, 1737 július 22.

Mi privilegiált Várad városának bírája, tanácsa és egész communitas adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik ezen cessionalis levelünknek rendiben, hogy méltóságos gróf és püspök keresztszeghi Csáky Miklós uram ő nagysága, (titul.) maga absolutus plenipotentariussa és praefectussa, tekintetes, nemzetes és vitézlő Martonosi Sigmond uram ő kegyelme által requirálván bennünket, hogy az ő nagysága residentiájához advicináltatott, városunk költségéből álló plebániát avagy parochiális házat egész telekjével együtt ő nagysága számára szükségesképpen kezdendő és teendő építésre nézve cedálnánk; szükségesnek látván azért az ő nagysága residentiájának és házának extensióját: az említett parochialis házért fent titulált Martonosi Sigmond urammal ő kegyelmével meghalkudtunk in flor. rh. 800 idest nyolczszáz, mivel az városnak is azon ház árával és körülötte szükséges reparatiókra tett, könnyen deducálható expensákkal együtt annyiban, sőt többen is vagyon, úgy mindazáltal, hogy ha még plébános uramtól valami aprólékos reparatiokért netalántán praetensio formáltatnék: ő nagysága fogja compla-

[1]) A szöveg (259. l.) mint 56. sz. oklevélre hivatkozik erre.

nálni; eszerint azért azon említett házat titulált méltóságos püspök uramnak ő nagyságának cedáljuk irrevocabiliter, azon jussal, amelylyel a város dispositiója alatt volt és lehetne.

Melynek bizonyságára és állandóságára attuk ezen városunk pecsétjével corroborált cessionalis levelünket.

Datum Varadini die 22-a Julii 1737.

Judex primarius Michael Skultéti caeteriquesenatores.

Per iuratum praelibatae civitatis notarium Paulum Bagdi m. p.

(Eredeti, egy iv papírnak első felén, a város veres viaszba nyomott, papírfelzetű, nagy, kerek pecsétjével. — Váradi püspökségi uradalmi levéltár. 1737. VI. 10.)

56.

A váradi papnövendékek teljes ellátását szabályozó szentszéki végzés. Várad, 1745 november 23.

Az ujoncz kispapok ócska reverendát kapnak, ha lesznek nem nagyon rongyosak, továbbá övet, domestikát, kvadratust, kapucziumot. Nemkülönben mindegyik külön egy gyapotinget posztó kesztyűt, nadrágot bőrből, vagy ha ez nem lehetne, posztóból; két pár harisnyát vagy kapcát, három pár sarut; két pár fejérruhát, két zsebkendőt három kollárét (a mai ligulát érti), szükség esetén többet is évenként.

Mindnyájok számára pedig készen álljon 24 superpelliceum két ujjnyi széles csipkével, melyek havonként, a többi fejérneműek hetenkint mosásba mennek; törülköző szintén 24, ágybeli fejérnemű 48. Egy lószőr derékaly s egy, ugyanolyan vánkos, két pokrócz, mert a hálószobát nem fűtik. Az ágyak minden két hétben, az asztalok minden héten tisztába hozandók; ez utóbbiakon kések, kanalak elegendő számmal legyenek (villákról nincs szó).

Mindenik növendék naponként $^{3}/_{4}$ itcze bort kap, de Szűz Mária ünnepein, valamint Vízkereszt, Nagypéntek, Nagyszombat, Áldozó csütörtök, Szentháromság, Úrnap, Szt. László, Szt. István király ünnepein, továbbá Karácsony, Húsvét, Pünkösd és farsang utolsó három napján egy egész itcze, ezenkívül a prefektus úr, amikor jónak látja, egyszer egy héten délután is adathat egy pohárral.

Papirost havonként mindenik egy félkonczot kap, tintát a mennyi kell.

Délre négy-, estére három tál étel, de amely napokon egy itcze bor jár, azokon ötödik tál étel is legyen. Vasárnap, ked-

den, csütörtökön a levesben kenyér helyett valami jobbat kapjanak. A hús mellett torma, ugorka vagy más efféle legyen; harmadik tál: káposzta vagy sertés aprólék; negyedik tál: apró-marha, bárány vagy más efféle. Estére: leves, sült hús és saláta.

Hétfőn délre: közönséges leves, marhahús czéklával, harmadik tál: paczal; negyedik: borsó. Estére: rongyosleves; második tál: borsó; harmadik: gyúrttészta vagy valami hús. Szerdán ebédre: közönséges leves, marhahús, továbbá borjúlába, feje, vagy marhanyelv és lencse; estére: grízleves, gulyáshús, sertéshús kaszáslével.

Pénteken: lencseleves, hal, sütemény, zöldség; vacsorára: leves, sütemény s ha egyéb nem lehet, hát gyúrt tészta. Szombaton: paszulyleves, hal, sütemény, gyúrt tészta vagy zöldség. Estére: leves, ha lehet: tojás vagy sütemény, aszalt szilva.

Az intézet szolgái: egy sáfár, egy szakács, mosónő, hetes, kocsis, kertész, kapus, de ez, valamint a három inas, csak élelmet és ruhát kap, fizetést nem. Továbbá: kenyérsütő, sertéspásztor, majoros és egy sebész.

A növendékek közöl a két presbyter, minthogy a káptalani misén szolgál, évenként száz forintot kap.

A pályavégzett növendékek pedig kapnak a püspöktől egy Breviariumot, továbbá egy reverendát, gombosat, egy rázsaövet, kalapot, kapucziumot, gyapot inget, harisnyát, sarut, két pár fejérruhát, hat ligulát és két zsebkendőt.

(Püspöki levéltár. Protocol. Consist. 1738 61. 82, s köv. ll.)

57.

A váradi székesegyház alapkőletételekor Gróf Forgách Pál jelenlétében a megjelent hívekhez intézett buzdító beszéd. Várad, 1752 május 1.

Adhortatio populi occasione impositionis primi lapidis ecclesiae cathedralis Varadiensis, anno 1752 die 1-a Maii.

Nagynemü és nagyméltóságu Gróf, kegyelmes urunk és püspökünk ő excellentiája maga főpapi kötelességének kivánván eleget tenni, adja tudtára mindeneknek, hogy bevett szokása és törvénye legyen az anyaszentegyháznak, amidőn szokott áldások és imádságok között valamely templomnak első köve fundamentomba tétetik, — hogy akkor a kereszténység az ilyen szent dolog és szándék előmenetelének segitségére szép szóval intessék, gerjesztessék.

Igaz ugyan, hogy őexcellentiájának ezen szent akaratjának előmozditására szükséges költségei iránt elegendő reménysége vagyon, kire való nézve senkit nem erőltet, tudván azt, hogy nem a kénytelenségből, hanem a szabad akaratból és igaz szivből származott áldozat és adakozás legyen kedves az Istennél; mindazonáltal, hogy minden igaz keresztény ezen Isten dicsőségére és magyar hazánk Nagyasszonyának, a boldogságos szűz Máriának tiszteletére szánt épületnek előmozditásában igyekezzék tehetsége szerént, — illendő.

Vehetne ebben példát kiki az Izrael fiaitól, akik midőn Mózes a frigynek szekrényét és az Urnak hajlékát kivánta volna épiteni, — önkényt adának aranyat, ezüstöt és drágakőveket, az asszonyi állatok pedig kézre való pereczeket, fülfüggőket, gyűrűket és karékesitőket, bibor és karmazsin szinre festett bársonyokat; akiknek egyebek nem volt, veresített bőröket és kecskebőröket ajándékozának. Ezek mindazonáltal az Úr előtt egyaránt kedvesek valának, mivel kedvelli maga házának és dicsősége lakóhelyének ékességét; nemis annyira az emberek ajándékát, hanem inkább tekinti akaratját. Példa ebben az özvegy asszony, aki a templom kincses ládájába csak két kis fillérecskét vetett, midőn mások marokkal hányták, mégis a Krisztus nagyobbra becsüllötte ennek, mintsem más gazdagoknak ajándékát.

Emlékezetre méltó dolog az is, hogy midőn Julianus császár a zsidóknak megengedte volna, hogy a jeruzsálemi templomot felépithessék: örömökben ezüst ásókat és kapákat csináltattak, a földet az asszonyok a fundamentomból kötőjökben hordották.

Ezek eképen vagynak ugyan, mindazonáltal ezt teljességgel ő excellentiája nem kivánja, tudván a népnek szükségét és szegénységét. Kedves leszen az Isten előtt, kinek-kinek vagy személye szerént, vagy marhája által való munkálkodása is.

Ez nem is ujság, mert örök emlékezete vagyon amaz Nagy Constantinus császárnak, aki midőn Róma városában a legelső keresztény templom Szent-Péter tiszteletére épittetnék, maga személyében a tizenkét apostoloknak tiszteletére tizenkét kosár földet vitt ki a fundamentomból. Hogy mi is ilyet, vagy hasonlót cselekedjünk, ösztönözhet az bennünket, ha meggondoljuk, hogy olyan templom kezdetett ma épittetni, aki feje és anyja lesz ezen püspökség alatt levő minden anyaszentegyházaknak,

Kire való nézve, akinek ájtatossága hozza magával, bűneinek bocsánatjáért cselekedje és tegye azt a kellemetes áldozatot az Istennek, hogy egyszer vagy másszor, mikor kedve fogja tartani, — vagy adakozása vagy kézi munkája által tehetsége szerént, ezen Isten házának építését előmozdítani igyekezzék; bizonyos lehet benne, hogy valamint csak egy pohár hideg viznek is, mely a prófétának nevében adatik, annál inkább, ha valamit e Jézus szent nevében cselekszik, el nem veszti, sőt bő mértékkel fogja venni jutalmát.

(Püspöki lvtr.: Publ. Eccl. VIII./58.)

58.

Gróf Forgách Pál püspöki jogánál fogva Alapy Jánost váradi kanonokká nevezi ki. Ghymes, 1753 július 15.

Nos Paulus e comitibus Forgách, totius arcis Ghymes actualis haereditarius dominus, major domus, patientia Dei episcopus Varadiensis, incliti comitatus Bihariensis supremus ac perpetuus comes, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliarius intimus, memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis: quod Nos meritis et integritate admodum reverendi Joannis Alapy, episcopalis consistorii nostri assesoris, ac seminarii quoque nostri Varadiensis clericorum praefecti inducti, sed et honestam, omnibusque gratam vitae conversationem, caeterasque animi dotes, quibus ipsum ab altissimo ornatum agnoscimus, prae oculis habentes, eidem tanquam idoneae et bene meritae personae per mortem illustrissimi ac reverendissimi domini Pauli Kovács, electi episcopi Scardonensis, sacrae caesareae regiaeque maiestatis, eiusdemque consilii regii consiliarii canonice vacantem, praefatae ecclesiae nostrae Varadiensis canonicatum, solitis cum proventibus ad sensum capituli nostri statutorum restrictis ita conferimus, ut proventus iuxta statuta eiusdem capituli nostri per triennium non participatos tribus adhuc subsequentibus annis proventus similes in canonicalem domum penes cathedralem ecclesiam aedificandam convertere teneatur. Eundem itaque canonicatum cum suis emolumentis, bonisque temporalibus ubicunque habitis ad eumdem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, authoritate iuris nostri ordinaria, quam in ecclesia nostra aliorum praedecessorum nostrorum, ecclesiae Varadiensis felicis reminiscentiae

episcoporum ad instar pleno iure habere et exercere dignoscimur, dandum duximus et conferendum, imo damus et conferimus praesentium per vigorem. Quo circa vobis illustrissimis, reverendissimis et admodum reverendis dominis, filiis nostris in Christo dilectis, praeposito maiori, lectori, cantori, custodi, caeterisque eiusdem ecclesiae nostrae Varadiensis canonicis harum serie firmiter committimus et mandamus quatenus acceptis praesentibus praedictum Joannem Alapy et neminem alium in praefatum canonicatum introducere, et accepto prius ab eodem solito fidelitatis iuramento, nec non praevia iuxta decretum sacrosancti concilii Tridentini coram vobis ac praeterea coram officio vicariatus nostri elicito ad sensum eiusdem decreti fidei professione, servatisque de iure et more servandis investire et installare, eique locum in stallo et vocem in capitulo dare et assignare, de proventibus etiam et emolumentis ad eundem canonicatum modo praeapposito pertinentibus eidem respondere, ac per eos, quorum interest, responderi facere modis omnibus debeatis et teneamini. Nec secus facturi Praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum in curia oppidi nostri Ghymes die decima quinta mensis Julii anno Domini millesimo septingentesimo quinquagesimo tertio.

Paulus Comes Forgach episcopus Varadiensis m. p.

Ad gratiosum suae Excellentiae mandatum Lazarus Ernyey secretarius.

(Nyilt levél alakjában, egy nagy ív regale papíron keresztbe írva, alant középütt vörös viaszba nyomott, papírfelzetes, nagy, kerek pecséttel, melyen a püspök főpapi jelvényekkel díszített családi címere látható. — Külsején a váradi káptalan által történt elfogadásnak s a Polentari Ferenc éneklőkanonok által 1753 augusztus 4-én teljesített beiktatásnak bizonylatával. — Váradi püspöki levéltár: 3398.)

59.[1])

A váradi püspöki palota alapkövébe helyezett emlékirat szövege. Várad, 1762 május 23.

D. O. M.
Auspice.
Virgine. Matre.
Magna. Hungarorum. Domina.

[1]) A történeti rész (334. l.) az iratra (tévesen) mint 6. sz. mellékletre utal.

D. Ladisl. Rege.
Eccl. Varadin. Fundatore.
Tutelaribus.
Clem. XIII.
Pont. Max.
Franc. I. Lothar.
Imp.
Maria. Ther. Austr.
Hung. Regin.
Augg.
Math. Szalbeck. Praep. Joan. Alapi. Lect.
Joan. Szent-Iványi, Cant. Steph. Szenczy. Cust.
Capituli. Dignitatibus.
C. Franc. Kornis. Cath. Franc. Fáy. De. Békess.
C. Ladisl. Kollonics. De. Kraszna. Jos. Salamon. De. Med. Szolnok.
Archi-Diaconis
Ant. Jedlicska. Theol. Franc. Xav. Rier
Canonicis.
Aulam. Hanc.
Episcoporum. Varadinen. Sedem.
E. Fundamentis. Eductam.
Velut. Turrim. Munitam
E. Qua. Mille. Pendent. Clypei.
Adversus. Haeresum. Schismatumque.
Quae. Vibrantur. Tela.
Eminentiore. Ac. Salubriore. Loco.
Unde.
Tanquam. E. Speculo.
Pastores.
Quos. Deus. Varadin. Posuerit. Regere. Ecclesiam.
Gregem. Conspiciant.
Saluti. Prospiciant.
Basilicae. Juncto.
Ut. Deo. Ut. Sponsae. Suae.
Quibus. Adhaerere. Bonum. Est.
Corde. Jungantur. Perpetuo.
Operis. Universi. Architecto.
Franc. Xav. Hillebrand.
Aedili.

(Váradi püspöki lvt. Protoc. Consist. Ep. 1762. 29.)

Joan. Mich. Neuman.
PraesVL
Baro. ADaMVs PataChICh
PonIt.
X. Cal. Junii.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal.

Előszó. Irta: Lindenberger János 7
Bevezetés. Irta: Bunyitay Vince 15
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 23

TIZENHETEDIK KÖNYV.
A végső küzdelem korszaka. 1566—1606.

I. Hitviták Váradon. Irta: Bunyitay Vince 28
II. Radeczy István. 1567—1572. Irta: Bunyitay Vince . 32
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 35
III. Bornemisza Gergely. 1572—1585. Irta: Bunyitay Vince 39
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 49
IV. Pethe Márton. 1587—1598. Irta: Bunyitay Vince. . 55
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön . . . . . .
V. A jezsuiták Váradon. 1576—1606. Irta: Bunyitay Vince 59

TIZENNYOLCADIK KÖNYV.
A teljes pusztulás kora. 1606—1692.

I. Mikáci Miklós 1598—1613. Irta: Bunyitay Vince. . 83
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 93
II. Telegdi János. 1613—1619. Irta: Bunyitay Vince. . 95
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 98
III. Pyber János. 1619—1625. Irta: Bunyitay Vince . . 100
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 104
IV. Lósy Imre. 1625—1633. Irta: Bunyitay Vince . . . 105
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 110
V. Hosszutóthy László 1633—1646. Irta: Bunyitay Vince 111
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 115
VI. Kisdy Benedek. 1646—1648. Irta: Bunyitay Vince . 116
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 117

Oldal

VII. Zongor Zsigmond. 1648—1655. Irta: Bunyitay Vince 118
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 119
VIII. Pálfalvay János. 1659—1663. Irta: Bunyitay Vince . 120
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 133
IX. Bársony György. 1663—1675. Irta: Bunyitay Vince . 136
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 140
X. Luzensky Joákim. 1676—1681. Irta: Bunyitay Vince 142
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 143
XI. Benkovich Ágoston Várad visszafoglalásáig. 1681—1692. Irta: Bunyitay Vince 144
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 159

TIZENKILENCEDIK KÖNYV.

Az új alapítás kezdete. 1692—1747.

I. Benkovich Ágoston Várad visszafoglalása után. 1692—1702. Irta: Bunyitay Vince 167
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 192
II. Gróf Csáky Imre. 1702—1732. Irta: Bunyitay Vince 197
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 226
III. Báró Luzenszky István László. 1733—1734. Irta: Bunyitay Vince 228
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 232
IV. Okolicsányi János. 1734—1736. Irta: Málnási Ödön . 234
V. Gróf Csáky Miklós. 1737—1747. Irta: Bunyitay Vince 237
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 275

HUSZADIK KÖNYV.

Az új alapítás befejezése. 1747—1780.

I. Gróf Forgách Pál. 1747—1757. Irta: Bunyitay Vince 281
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 312
II. Báró Patachich Ádám. 1759—1773. Irta: Bunyitay Vince 316
Báró Patachich Ádám. 1773—1776. Irta: Málnási Ödön . . . . . .
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 348
III. Az új székesegyház építésének befejezése. 1776—1780. Irta: Málnási Ödön 351

FÜGGELÉK.

I. Két kanonok. Gyöngyösy és Alapy. Irta: Bunyitay Vince 359

Oldal

II. A jezsuiták Váradon. 1692—1773. Irta: Bunyitay Vince 366
Pótjegyzet. Irta: Málnási Ödön 382

Okirattár.

B. V. 1. A váradi káptalan jelenti Oláh Miklós királyi kancellárnak, hogy a Pankotáról kitiltott hitújítók Váradra jöttek s ott a város hitegységét veszélyeztetik; oltalmat kér ellenük. Várad. 1552. jun. 25. . . 385
B. V. 2. Draskovics György aradi prépostnak jelentése Kristóf deáknak köleséri és váradió, Márton plebánosnak pedig debreceni hitújításáról. Bécs. 1552. júl. 10. 386
B. V. 3. Báthory Kristóf fejedelem a váradi Szent Egyed egyháznak adományozza a biharmegyei Tóttelek falut minden tizedével, kilencedével és összes tartozékaival. Kolozsvár. 1576. márc. 16. 388
B. V. 4. Báthory Kristóf a Szent Egyed egyháznak adományozza a váradi Dorozsos hegyen levő szőlőt. Kolozsvár. 1576. szept. 25. 389
B. V. 5. Báthory István lengyel király a Szent Egyed egyháznak adományozza a biharmegyei Nagykér falut. 1585. ápr. 7. . . . . .
B. V. 6. Báthory István lengyel király a váradi jezsuitáknak adományozza Nagykér falut, megtoldva bizonyos birtokrészekkel. 1585. aug. 14. 390
B. V. 7. Pethe Márton püspök főpapi ornátusának jegyzéke. 391
B. V. 8. Szegedi Pál leleszi prépostnak csanádi püspökké való szentelése Fejérkövy István nyitrai, Pethe Márton váradi és Cserődy János tinnini püspök által. Lelesz. 1592. máj. 13. 392
B. V. 9. A váradi katolikus híveknek 1587. húsvét napján hitük megtagadására való kényszerítése, körmenetük szétverése. 1587. márc. 29. 394
B. V. 10. A váradi katolikus hívek levele Carilló Alfonz jezsuita tartományfőnökhöz. 1599 után. 395
B. V. 11. Bocskay István menedéklevele a váradi jezsuiták eltávozhatására. Kassa. 1606. nov. 6. 397

Oldal

B. V. 12. Bethlen Gábor fejedelem Püspökladány, Kisrábé, Báránd, Udvari, Turpásztó és Füred bíráinak megparancsolja, hogy Piber János püspöknek adózzanak. Várad. 1625. szept. 13. 398

B. V. 13. Hosszutóthy László püspöknek 1635. április 18-án, Tordán benyújtott emlékirata a váradi püspökség tiszántúli hat falujának birtoklása tárgyában. 398

B. V. 14. Zongor Zsigmond váradi püspök, esztergomi nagyprépost levele a m. kir. kamarához. Nagyszombat. 1653. júl. 1. 401

B. V. 15. Benkovich Ágoston levele gróf Petheő Gáspárné, Haller Mária grófnőnek a Petheő, Barkóczy és Károlyi családok osztályegyesége tárgyában. Lelesz. 1689. júl. 27. 402

B. V. 16. Báthory Zsigmond fejedelem Bocskay Istvánt Szentjobbra és tartozékaiba bevezetni rendeli (az apátság birtokainak részletes leírása). Várad. 1596. okt. 2. 403

B. V. 17. Várad katonai leírása 1691. október 2-án. . . 406

B. V. 18. Benkovich Ágoston püspök a jobbágyi állapotból felszabadítja Bagaméri Mester Andrást és három fiát. Lelesz, 1690. máj. 16. 412

B. V. 19. Benkovich Ágoston Váradra visszavezeti a ferencrendi szerzeteseket. Várad. 1701. aug. 1. . . . 413

B. V. 20. Benkovich Ágoston levele az erdélyi kormányszékhez gróf Szentiványi Lászlónak krasznavármegyei főispánná történt kinevezése tárgyában. Várad. 1700. júl. 3. 414

M. Ö. 21. Gróf Forgách Simon későbbi kuruc hadvezér kuruc-ellenes levele gróf Csáky Imre váradi püspökhöz. Zólyom, 1703. nov. 15. 416

M. Ö. 22. Gróf Strattmann Eleonóra figyelmezteti Csáky Imre grófot, ügyeljen magára, mert Bécsben megfigyelés alá helyezték. Bécs, 1708. máj. 30. 417

M. Ö. 23. Gróf Csáky Zsigmond tárnokmester 1708. okt. 24-én Győrből öccsének, Csáky Imre püspöknek megbízásából levelet küld a magyar kir. kancelláriának, melyben a Rákóczi-felkelés alatti nyomorúságukat ismerteti. . . . 418

M. Ö. 24. Gróf Pálffy János fővezér Csáky Imrének a Károlyival és Rákóczival folytatott tárgyalásairól. Debrecen, 1711. február. 4. 419

Oldal

B. V. 25. Kébell Mihály váradi kanonok vikáriusi jelentése Csáky Imréhez. Várad 1711. április 3. . . . 421
M. Ö. 26. Gróf Pálffy János fővezér levele gróf Csáky Imréhez Ráday Pállal folytatott tárgyalásairól és Bercsényi újabb terveiről. Debrecen, 1711. április. 19. 422
M. Ö. 27. Gróf Pálffy János fővezér levele gróf Csáky Imréhez a majtényi zászlóletételről. Debrecen, 1711. május. 2. . 423
M. Ö. 28. Gróf Károlyi Sándor értesíti Csáky Imrét a felkelés befejezéséről és kéri, hogy tábori lelkészének adjon állást. Károly, 1711. május. 3. 424
B. V. 29. Kébell Mihály váradi kanonok vikáriusi jelentése Csáky Imréhez a belényesi oláhokról. Várad. 1711. május 29. 425
B. V. 30. Gróf Csáky Imre levele a szalontaiakhoz. Pozsony. 1712. okt. 2. 426
B. V. 31. Bihar vármegye országos összeírása 1715-ben. Nagyvárad. 428
B. V. 32. Bihar vármegye országos összeírása 1720-ban. Nagyvárad. 432
M. Ö. 33. Csáky bíbornok levele Grassalkovics Antalhoz a magyar klérus megadóztatása tárgyában. Pozsony, 1720. november. 2. 438
M. Ö. 34. XV. Lajos francia király levele Csáky bíbornokhoz. Facsimile. 440
M. Ö. 35. A portugál királynő levele Csáky bíbornokhoz. Facsimie. 441
M. Ö. 36. II. Ágost lengyel király levele Csáky bíbornokhoz. Facsimile. 442
M. Ö. 37. Kébell vikáriusi jelentése a Szent László-téri székesegyház ünnepélyes felszenteléséről. Várad, 1723. január. 13. 443
M. Ö. 38. P. Elek debreceni házfőnök levele Csáky bíbornokhoz. Debrecen, 1723. február. 22. 444
M. Ö. 39. Csáky bíbornok gróf Sinzendorff Fülöp főkancellárhoz intézett levele közéleti multjáról és anyagi helyzetéről. Pozsony, 1723. február. 23. 444
M. Ö. 40. III. Károly király levele Csáky bíbornokhoz. Bécs, 1723. március. 15. 446
B. V. 41. László Pál váradi kanonok emlékirata Csáky bíbornokhoz az oláhoknak az unióra való térítési eszközeiről. Debrecen. 1724. febr. 13. 449
B. V. 42. László Pál jelentése Csáky bíbornokhoz az oláh papok ellenállásáról. Várad. 1724. szept. 2. . 450

B. V. 43. László Pál jelentése 77 oláh községben végzett egyházlátogatásáról. Várad. 1725. júl. 18. 451
B. V. 44. László Pál jelentése a bíbornokhoz az oláh papság ellenállásáról. Várad. 1725. febr. 20. . . . 461
B. V. 45. László Pál újabb jelentése az oláh papság fokozódó ellenállásáról. Várad. 1726. márc. 22. . . 462
M. Ö. 46. A debreceni katolikus templom felíratának tervezete. 1730. 463
M. Ö. 47. P. Szlopnay Elek piarista tartományfőnök utolsó levele Csáky bíbornokhoz. Debrecen, 1732. március. 18. . 464
M. Ö. 48. A várad-szálkapusztai székesegyház alapkőletételekor mondott ünnepi beszéd. Várad, 1732. augusztus. 5. . . 465
B. V. 49. A várad-szálkapusztai székesegyház alapkövébe helyezett emlékirat. Várad, 1732. aug. 5. . . 466
M. Ö. 50. Gróf Csáky Zsigmond tárnokmester levele a bíbornok haláláról. Pest, 1732, szeptember. 3. 469
B. V. 51. Egykorú feljegyzés Csáky bíbornok exhumálásáról és debreceni temetéséről. Debrecen, 1733. aug. 27. 470
B. V. 52. P. Szlopnay Elek egykorú életrajza. Debrecen. 1752. 472
M. Ö. 53. Gróf Csáky Miklós cimzetes püspökké történt kinevezése alkalmából anyjától piros cingulus vásárlását kéri. Várad, 1723. március. 31. 473
B. V. 54. A Csáky Miklós által építtetett szentjobbi apátsági templom alapkövébe elhelyezett emlékirat. Szentjobb, 1736. szept. 24. 474
B. V. 55. Várad város bírája elad egy házat és telket Csáky Miklósnak plebániaház számára. Várad. 1737. júl. 22. 475
B. V. 56. A váradi papnövendékek ellátásának szabályozása. Várad, 1745. nov. 23. 476
B. V. 57. Gróf Forgách Pál jelenlétében a váradi székesegyház alapkőletételekor a hívekhez intézett buzdítás. Várad, 1752. máj. 1. 477
B. V. 58. Gróf Forgách Pál kinevezi Alapy Jánost kanonoká. Ghymes, 1753. júl. 15. 479
B. V. 59. A váradi püspöki palota alapkövébe helyezett emlékirat szövege. Várad, 1762. május 23. . . . 480

Oldal

Képek jegyzéke.

1. Bunyitay Vince 56 éves korában. . . . . .
2. Várad katonai térképe 1691. okt. 11. 156
3. Várad képe 1692. 165
4. Gróf Csáky Imre bíbornok 1719. 194
5. Szepesvár rekonstruált képe. 195
6. Gr. Csáky Imre bölcsészdoktori disputációja. . . . 198
7. A váradi püspöki székház Csáky bíbornok korában. 208
8. Csáky bíbornok magyarbéli kastélya. 213
9. Csáky bíbornok egyházi javadalmai és magánbirtokai. 216
10. Csáky bíbornok 1722. 218
11. A debreceni Szent Anna-templom 1732. 225
12. XV. Lajos francia király levele Csáky bíbornokhoz. 440
13. A portugál királyné levele Csáky bíbornokhoz. . . 441
14. II. Ágost lengyel király levele Csáky bíbornokhoz. . 442